

Н.Б.Бурдо, М.Ю.Відейко

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА

СПОГАДИ
ПРО ЗОЛОТИЙ ВІК

Н. Б. Бурдо
М. Ю. Відейко

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА

СПОГАДИ ПРО ЗОЛОТИЙ ВІК

Харків
«ФОЛІО»
2007

Художник-оформлювач
І. В. Осипов

Випущено на замовлення Державного комітету
телебачення і радіомовлення України
за програмою «Українська книга»

Бурдо Н. Б., Відейко М. Ю.
Б 91 Трипільська культура. Спогади про золотий вік / Худож.-
оформлювач І. В. Осипов. — Харків: Фоліо, 2007. — 415 с.
ISBN 978-966-03-4005-3.

Кожна країна у світі має свої історичні легенди. Однією з легенд України, пов'язаною з давньою історією, стала для ХХ століття трипільська культура, можливо, як символ ЗОЛОТОГО ВІКУ — з його добробутом, мудрістю і справедливістю. Ця книжка — хвилююча розповідь про те, що відомо науковцям про славетні часи Трипілья. Те, що трипільська культура лежить на межі історичних епох, ставить її в центр напружених та нескінченних дискусій, а отже, привертає увагу не лише вузького кола вчених, але й широких верств громадськості, людей, які шукають відповідь на одвічні запитання: «Звідки ми?», «Де наші корені?», «Де початок нашої цивілізації?».

Книжка написана на підставі досвіду наукових досліджень трипільської культури, який складає на двох її авторів близько 70 років. Спогадів багато: це й археологічні розкопки та розвідки на полях кількох областей України, від Дністра та Дніпра; це десятки місяців, проведені в полі, сотні пройдених кілометрів, десятки розкопаних об'єктів, сотні тисяч знайдених трипільських артефактів.

Тож запрошуємо до знайомства із трипільською культурою, або у подорож на пошуки ЗОЛОТОГО ВІКУ.

ББК 63.4

*Ми присвячуємо цю книгу своїм дітям
та внукам, для яких трипільська
культура стала рідною від дня
їхнього народження. Сподіваємося, що
наші спільні пошуки увінчаються
успіхом і вони стануть сучасниками
нової епохи Золотого віку України.*

Вступ

«Золотим віком енеоліту» назвав свого часу академік Б. О. Рибаків епоху трипільської культури. Перекази про золотий вік залишили нам у спадок давні греки. Так вони називали період, коли люди вели райське життя без підневільної праці, а також без воєн, розбрату й чвар. Ось як описав золотий вік давньогрецький поет Гесіод:

Спершу безсмертні боги, що їх на Олімпі оселя,
Рід золотий утворили людей, обдарованих словом.
Рід цей тоді існував, як владикою неба був Кронос.
Люди жили, мов боги ті безсумні і світлі душею,
Як від тяжкого труда, так від горя далекі одначе.
Старість до них не зближалась.
Могутні на руки й на ноги,
Завжди на учтах вони веселились, не відавши лиха,
А помирали, як сном опановані.
Всяке добро їм
Дано було на пожиток.
Без оранки поле родюче
Їм дарувало плодів рясноту.
Лиш по власній охоті
В мирності серця трудилися вони, на всі блага багаті,
Власники стад незліченних, подібні до сонму безсмертних.

Бачимо, що у поемі описано реалії епохи, коли з'являються хліборобство та «незліченні стада» худоби. Археологи давно ідентифікують їх з епохою неоліту, коли хліборобство та тваринництво вперше поширюються у Старому Світі. Нині цей час датують між VIII—VI тис. до н. е. До нього цілком можна приєднати наступні 2000 років, коли людство у деяких регіонах скористалося із благ, які давали ці заняття. Золотий вік, що асоціюється із ідилією хліборобського буття, вже тисячоліття тому сприймався давніми і як початок створення світу:

...Коли було створено Світ?..
В передвічні дні, в безконечні дні,
В передвічні ночі, в безконечні ночі,
В передвічні роки, в безконечні роки,

В ті колишні часи, коли все суще у сьайві з'явилося, ось коли,
В ті колишні часи, коли все насущне ніжно вимовилося, ось коли,
Коли в оселях Країни хліб стали їсти, ось коли,
Коли в оселях Країни плавильні тиглі робити стали, ось коли,
Коли небеса від землі відступилися, ось коли...¹

Насправді в різних куточках планети «золотий вік» настав у різні часи — де раніше, де пізніше, так само різною була його тривалість, а фінал у різних місцях не був одночасним. Адже фактично йдеться про конкретну стадію, період в історії людства із певними економічними, суспільними характеристиками, який знайшов відображення у пам'яті народів світу. Однак спільною рисою уявлень про золотий вік, де б вони не склалися, є думка про те, що саме тоді всього було вдосталь, все було кращим — і життя, і люди. Таким чином ідеалізовані давно минулі часи перетворюються на ідеал, досягнення якого стає метою. Намагання досягти золотого віку, повернутися до нього, нехай на новому технологічному рівні, помітні в інші у всіх відношеннях часи. У одному із подібних експериментів під назвою «будівництво комунізму» у ХХ ст. взяли участь сотні мільйонів людей. Та навіть коли цей експеримент у деяких країнах не досяг мети, то виявилось, що навіть після цього ідеали золотого віку продовжують хвилювати людство і не втратили притягальної сили й нині.

У давній історії України таким золотим віком уявляється епоха трипільської культури, а її носії, їхні досягнення сприймаються та розглядаються часом як прямі свідчення реального існування золотого віку на конкретній території у певний час. Не є одкровенням, що кожен уявляє собі історію відповідно до своїх уподобань. Навіть суспільство через певні свої інститути, насамперед через державні, творить історію такою, якою хоче бачити. Недаремно існує вислів — «офіційна історія». Для тих, хто захоче дізнатися про реальні історичні події та факти, існують свої шляхи пошуку правди — документи, мемуари, свідчення очевидців, співставлення яких дає шанс уявити, а що ж там було насправді?

У випадку із трипільською археологічною культурою ми маємо повне право стверджувати, що нині існує цілих дві офіційних версії щодо її місця та ролі у давній історії. Кожен читач у міру своїх уподобань, темпераменту, нарешті освіти може обирати наукову чи романтичну версії Трипільля. Часом вони химерно переплітаються, адже не всі мають можливість та досвід чи бажання зрозуміти різницю між ними. Наша книга розрахована на тих, хто схильний шукати відповідь на запитання: а як воно там було насправді? І, як ведеться у такому разі, звернеться до документів та мемуарів.

Отож підзаголовок цієї книги — «Спогади про золотий вік» виник не випадково. Додаючи його, ми мали на увазі не лише описати трипільську культуру чи скласти черговий гімн її творцям та їх досягненням. Таких описів багато, та й праць, які проголошують трипільців предтечами світової цивілізації та благодійниками всього людства, не

¹ Заспів шумерської поеми «В передвічні дні, в безконечні дні», складеної близько 2500 р. до н. е.

бракує. Наша книга — це швидше зібрання мемуарів та документів, певним чином впорядкованих та прокоментованих. Вона написана для тих читачів, які мають бажання дізнатися, що ж відомо науковцям про той славний золотий вік Трипільля? Ми спробували написати таку книгу на підставі власного досвіду наукових досліджень трипільської культури. Спільний стаж занять авторів трипільською археологією склав на час початку праці над рукописом близько 70 років. Тобто це саме той вік, у якому беруться за мемуари — поки не все призабулося. Спогадів багато. Це й археологічні розкопки та розвідки на полях кількох областей України, від Дністра та Дніпра. Це десятки місяців, проведених в полі, сотні пройдених кілометрів, десятки розкопаних об'єктів, сотні тисяч знайдених трипільських артефактів — посудин, статуеток, знарядь та інструментів. Це зустрічі та обмін думками із колегами на десятках наукових конференцій від Києва і Збаража до Познані та Москви. Це також спілкування із багатьма людьми, які живуть у різних куточках світу, але об'єднані єдиним захопленням — Трипільлям — журналістами, художниками, керамістами, письменниками, режисерами, колекціонерами, політиками. Документальна основа наших мемуарів — монографії та наукові статті¹, звіти в архівах та, нарешті, самі археологічні знахідки — як «свідки» та «речові докази». Частину їх ми надаємо у вигляді ілюстрацій.

Слід сказати, що це не перший проект, який зроблено в останні роки для того, щоб донести до широкого кола читачів інформацію про трипільську культуру. Ще 1993 року, коли відзначали 100-річчя відкриття Трипільля, був підготовлений рукопис науково-популярної книжки під назвою «Трипільська цивілізація». Однак тоді він безслідно зник у надрах видавництва «Либідь». Та дійсно, все що не робиться, то на краще, бо через 10 років цю книжку нарешті було видано, але вже у значно доповненому вигляді. Наступним кроком стало видання двотомної «Енциклопедії трипільської цивілізації» у 2004 році.

Коли два роки тому, впродовж літа та початку осені 2004 року, ми удавали до друку розділ за розділом двотомну «Енциклопедію трипільської цивілізації», то вважали, що настав, нарешті, час трохи перепочити від написання книжок. Здавалося, що просто неможливо розповісти про трипільців та їх епоху більше. Понад шістдесят авторів попрацювали над дев'ятьма сотнями статей, вступними нарисами, які разом склали два грубезні томи вагою близько восьми кілограмів! Було зібрано понад десять тисяч фотознімків та ілюстрацій. В процесі редагування цього видання нам вдалося не лише ознайомитися із неймовірним обсягом інформації, але і чимало попрацювати над її впорядкуванням.

Ця праця суттєво змінила наші уявлення і погляди на трипільську культуру, адже за той рік, впродовж якого готувалася енциклопедія, ніби знову прожили все своє попереднє наукове життя. Експедиції, знахідки, книжки, архівні матеріали — все, все, все було повторено, ніби під час підготовки до іспитів. Власне, ця праця і була, до певної міри, таким іспитом. Після неї з'явилося чимало думок, міркувань, якими хотілося поділитися з читачами. До того ж чимало тем було цілком сві-

¹ Список літератури у кінці книги охоплює лише незначну частину із тих близько 3000 наукових статей, які присвячені феномену трипільської культури.

домо залишено за межами двотомника, адже його було задумано як довідкове видання. Однак формат наукової праці, у якій це все можна було б викласти, вимагав більш тривалого процесу опрацювання, до того ж мав надзвичайно туманні перспективи щодо подальшого видання. Тому пропозиція видавництва «Фоліо» розповісти про трипільську культуру в науково-популярній книжці виявилася дуже вчасною.

У сучасні бурхливі часи трипільська епоха декому здається саме золотим віком, коли люди жили у гармонії зі всесвітом, ближче до землі й переймалися переважно життям духовним. Де в чому такі уявлення, може, й досить далекі від реалій минулого. Але натхнення трипільців, яке заповідане нам через тисячі археологічних знахідок, достойне минулого золотого віку. Це була епоха, що давала можливість творити, винаходити, здобувати, долаючи перешкоди, кращу долю для себе і для своїх дітей, подорожувати світом із чистою природою, світом, у якому немає кордонів та віз, нарешті, жити відповідно до моральних законів. Може, в такому сенсі й можна сьогодні вважати Трипілля золотим віком. Але чи сприймався він так само тими, хто жив сімдесят-шістдесят століть тому між Карпатами та Дніпром у мідному віці? Мабуть, вони теж відносили золотий вік до далеких предків, коли було так багато оленів та бізонів, що не треба було обробляти землю задля хліба у поті чола свого. Але про це ми навряд чи коли-небудь дізнаємося, натомість важливо, що наші сучасники вбачають у Трипіллі певний ідеал, достойний уваги.

Отже, чотири з половиною тисячі років тому за часів Трипілля мідний вік, який дехто тепер називає золотим, сприймався як початок створення сучасного світу. Так воно і було, адже сучасна цивілізація має економічним підґрунтям землеробство і тваринництво, що, як свідчать археологічні дослідження, активно почали впроваджуватися і набули поширення саме в енеоліті.

Епоха Трипілля — це злет. Спомин про трипільську історію — це ще й усвідомлення того, що на казково багатій землі, яку нині ми називаємо Україною, можливо створити передову, як на свій час, цивілізацію: збудувати десятки міст, тисячі будівель і храмів, досягти вершин мистецтва та культури. І все це — не маючи ні мудрих радників, ні кредитів від європейських банків, а лише власні руки, розум та величезні ресурси цієї землі. Але водночас Трипілля — це й згадка про розпад і повне забуття на довгі п'ять тисяч років. Це нагадування про те, що можна втратити все — міста, яскраву культуру та високу духовність, які занепадають разом з економікою, що не змогла пристосуватися до нових умов. Адже наступним після трипільців суспільствам знадобилися тисячоліття, щоб відновити на цій землі подібний рівень культури через нескінченно довгі і темні віки:

...Час надійшов, і покрила земля покоління щасливе.

З тої пори його люди, із волі великого Зевса, —

Духи добра на землі і захисники смертного роду.

Все наглядаючи пильно — і правду й неправедні вчинки —

Скрізь по землі вони ходять, одягнені легким туманом.

Дано їм право царське — роздавати нам всяке багатство...

Сьогодні нібито справдилися слова Гесіода, а ці рядки його поеми немов відображають сучасне ставлення до трипільської культури, яке склалося в Україні. Суспільство наче згадує про трипільську культуру, ніби і справді чекаючи від духів трипільців роздачі «всякого багатства» — духовного і земного. Можливо, це віршоване пророцтво насправді здійснилося, бо предки-трипільці нагадують сучасному світу саме про ті часи Старої Європи, коли один із центрів давньої європейської цивілізації був саме на землях між Карпатами та Дніпром. Отже, в ті часи Країна хліборобів, що розкинулася на землях сучасної України, визначала вищий цивілізаційний рівень своєї епохи. Тобто люди, які жили колись у наших краях, вже були не те що в Європі, а одними із перших серед Європи.

Отже, неважко довести, що на історичному тлі некоректно користуватися сучасним геополітичним визначенням «Стара Європа», яке протиставляє країни — члени ЄЕС із стажем та новачків євроінтеграції, що приєдналися до єдиної Європи нещодавно, або кандидатів, які тільки мріють про це. Бо хіба саме та Європа дійсно Стара? Її вік у історичному вимірі — то вік немовляти, якщо порівняти його з «*Civilization of Old Europe*» — цивілізацією Старої Європи, про яку розповіла археолог Марія Гімбутас у своїх книгах. Вже років 30 тому дослідниця запропонувала концепцію «Старої Європи» часу мідного віку! Причому в ту давню епоху до кордонів тої Старої Європи не потрапили навіть верхів'я Рейну, не кажучи про Сену чи Темзу. А от Дніпро — потрапив, адже був східним кордоном поширення трипільської культури. Пані Гімбутас переконливо доводила, що саме перші хлібороби Європи, носії археологічних культур VII—IV тис. до н. е., заклали підвалини майбутньої європейської цивілізації: створили перші міста, монументальні храми, навіть щось схоже на писемність... Наша мета — підтвердити, що Марія Гімбутас мала рацію у своїх праісторичних студіях, більше того, сьогодні в нас є значно більше підстав стверджувати про визначну роль трипільської культури та трипільців у початкових етапах європейського цивілізаційного процесу.

Однак разом із тим слід замислитися, як і чому змінилися кордони осередків європейської цивілізації, як, коли і чому були втрачені позиції, які тисячоліття тому вже здавалися одвічними та непорушними. Але як би там не було, історія цього разу вчить, що декларування Україною європейського напрямку свого майбутнього є цілком природним, законним кроком, який ґрунтується на досвіді минулих тисячоліть. Отож недаремно і «безсмертні духи» трипільців вказують нащадкам шлях у щасливе майбутнє. То хіба ж то ми знехтуємо їх найкращий дар?

Минуло більше століття після відкриття перших пам'яток Трипільля на берегах Дніпра. Ціле століття працювали кілька поколінь археологів, і тепер ми знаємо, що внесок трипільської цивілізації в спадщину тисячоліть більш ніж вагомий. Найголовніші з них — це закладення основ господарських систем, на базі яких існували суспільства та народи пізніших часів — до історичних українців включно. Це основи матеріальної культури — тип житла, типи знарядь праці, навички в технології металообробки, гончарства, спорудження жител та інших будівель. Це величезний внесок в культурний генофонд наступних поколінь —

Архівні фотознімки 1929—1936 рр. розповідають про розкопки поселень трипільської культури.

світогляд, пов'язаний з відтворюючими формами господарства, хліборобські міфологія та обрядовість.

Нині в Україні налічується близько трьох десятків фахівців, які вивчають трипільську культуру — проводять розкопки, пишуть наукові праці. Приїжджають попрацювати колеги із закордону — із Росії, Молдови, Польщі, Румунії. Наші вчені отримують міжнародні гранти, стипендії, знаходять спонсорів. На жаль, державних наукових програм у цій галузі упродовж останніх десяти років не фінансують. Є величезний науковий капітал, нагромаджений попередніми поколіннями дослідників, який поки що тримає наше трипільознавство як останній «валютний резерв». Але такі резерви лише дають змогу пережити кризу. Пошук нових знань — нові витрати, хто і коли робитиме їх задля вивчення нашого минулого?

Але все ж таки інтерес до минулого існує, отже, археологія потрібна сьогодні і буде потрібна завтра. Вперше в історії України питання збереження спадщини давньої, доісторичної трипільської цивілізації у лютому 2006 року обговорювалося на нараді в Кабінеті міністрів України. Аргументи та емоційні виступи вчених, чиновників, народних депутатів, музейних працівників, представників благодійних фондів після того засідання було переведено на ділову мову постанов та доручень.

Чи варто було відкривати те минуле, щоб знову його поховати, на цей раз під шаром порожніх вигадок і балачок? Останнє питання змушує не просто дискутувати, а діяти — писати статті, книжки, розповідати всім знову і знову, ще і ще про зниклу Країну хліборобів, давній Трипільський Світ, відгомін золотого віку. Бо він того вартий.

Про що розповідає ця книга

Розпочинається вона розділом про місце трипільської культури в давній історії України, з пояснень, що ж таке археологічна культура і що таке трипільська археологічна культура. Адже навіть ці словосполучення, складені фахівцями, можуть часом мати досить різне значення. Власне, самій назві культури — «трипільська» — довелося при-

святити окрему розвідку. Далі ми перейшли до з'ясування питання, а скільки ж нині відомо пам'яток трипільської культури і де на них на-трапляємо в Україні? Таких місць нині відомо чимало, понад 2100. Наступна тема — як проводяться дослідження цих пам'яток, як отримують ту інформацію, яка стане в подальшому основою для наукових праць? Нині ця справа не обмежується лише археологічними розкопками, — над наповненням інформаційної скарбниці працюють фахівці ще й природничих наук. Завершити розділ ми вирішили нарисом про історію та легенду. Адже навіть найнауковіша інформація може бути зрештою використана «не за призначенням», тобто на її підставі може бути створено наукоподібні міфи та легенди. А трипільська культура від подібних вигадок за останні п'ятнадцять років, на нашу думку, зазнала досить великої шкоди. Тож гадаємо, знайомство із певними законами жанру «фольк-хісторі» є просто необхідним.

Краще один раз побачити, ніж багато разів почути чи прочитати — цим правилом було продиктовано ідею розділу «Трипільська спадщина сьогодні». У ньому — розповідь про те, де зберігаються знахідки, зроблені під час археологічних розкопок, а також музейні експозиції, у яких їх можна побачити. За великим рахунком, ця частина могла б стати окремою книжкою, адже кількість таких музеїв перевищує півсотні. Крім того, є й самі місця розкопок та інші об'єкти, які можна побачити просто неба. Торкнулися ми також питання про незаконний обіг та колекціонування старожитностей трипільської культури.

Наукові дослідження трипільської культури тривають понад сто тридцять років, отож мають власну історію, про яку піде розповідь у розділі «Трипільська спадщина». Ця історія охоплює працю сотень дослідників, десятків археологічних експедицій.

Після того як читач отримав інформацію про знахідки, наукові дослідження та їх історію, йому буде цікаво дізнатися про їх результати. У книжці встановлено часові координати епохи, у якій існувала трипільська культура та розказано про події, які передували її появі; пояснено, якими засобами археологи впорядковують, систематизують археологічні знахідки, вивчаючи трипільську культуру, створюючи її періодизацію. Все це зроблено у розділі «На межі епох».

Наступні три розділи висвітлюють всю історію трипільської культури впродовж понад 2500 років, від її зародження та перших кроків («Створення трипільського світу»), доби найвищого злету («Слава та велич трипільської землі») до її зникнення («Розвіяні вітром»). Ми спробували розкрити ці теми, між іншим, через опис життя мешканців окремих поселень, яке відтворено на підставі результатів археологічних досліджень. При цьому перевагу було надано тим місцям, у яких розкопки здійснювали автори цієї книги, бо найкраще розповідати про те, що бачив на власні очі.

Розділ «Шлях до цивілізації» присвячений підведенню підсумків понад двохтисячолітньої історії трипільців та їх досягнень у різних видах діяльності та суспільного життя. Тут докладно описано основні досягнення на ниві ремесел, архітектури, суспільної організації. Наприкінці розділу показано ті рубежі, яких було досягнуто в період існування трипільської культури в далекій Месопотамії. Це зроблено для того,

щоб читач міг уявити собі Трипілля та трипільців на тлі із світових досягнень тієї епохи у будівництві підвалин цивілізації.

Трипільська культура не була поодиноким явищем у давній історії Європи. Про Стару Європу VI—IV тис. до н. е. та місце в ній трипільського світу йтиметься в розділі «Східний форпост цивілізації Старої Європи».

Є кілька «трипільських» тем, які традиційно викликають особливий інтерес. Саме цим ми керувалися, вирізняючи в окремі розділи нариси про духовний світ Трипілля («Сакральний світ та магічний простір Трипілля»), а також тему писемності («Священна мова»). Те ж саме можна сказати про розділ «Хто такі трипільці?» З подивом для себе ми встановили, що за останні 30—40 років про етнічну чи мовну належність трипільців писали та дискутували всі, окрім самих дослідників трипільської культури. Створюючи такий розділ, ми певною мірою намагалися оцінити попередні досягнення на цій ниві та «відновити історичну справедливість», показавши власне бачення цієї теми як фахівців з трипільської проблематики.

Темі сучасних уявлень та сприйняття трипільської культури присвячено заключну частину («У пошуках золотого віку»), яка певною мірою також підбиває підсумки книги. Виходячи із того, що поза межами цієї книжки все ще залишилося чимало тем та інформації, було створено потужний допоміжний апарат. Це археологічний словник, який не лише тлумачить специфічну термінологію, але й дає короткі відомості про окремі пам'ятки, переважно ті, які згадано в тексті, — поселення, некрополі, окремі видатні знахідки. Роблячи це, ми намагалися уникнути потреби тлумачити все сказане просто в тексті.

Для списку літератури ми відібрали спочатку лише монографічні дослідження про трипільську культуру, яких виявилось трохи менше ста. Потім додали наукові статті, які мають важливе значення для теми або містять цікаву інформацію. Зрозуміло, що пропонувані перелік не є вичерпним. Лише та бібліографія на тему досліджень трипільської культури в Україні, яка була зібрана нами, налічує понад 2600 позицій. Той, хто бажає, певною мірою може ознайомитися з нею в Інтернеті за адресою www.trypillia.com.

А поки що запрошуємо читача до знайомства із трипільською культурою, або у подорож на пошуки Золотого віку.

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА В ДАВНІЙ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЩО ТАКЕ АРХЕОЛОГІЧНА КУЛЬТУРА

Словосполучення «трипільська культура», «трипільська археологічна культура» можна побачити на сторінках не лише наукових праць, але й досить далеких від науки творів. Причому що далі від витоків поняття, то більше різних міркувань, переважно фантазійних, на тему етимології слова «Трипілля». Але на другу складову уваги, як правило, звертають значно менше. Однак вона, на нашу думку, є не менш значною.

Ми почнемо пояснення із другої складової назви — «археологічна культура», бо саме ця, друга складова, несе на собі досить вагоме та специфічне навантаження. Мабуть, немає сенсу пояснювати, що означає слово «культура». Або слово «археологія» — назва науки про вивчення старожитностей. Але у складі зазначеного вище словосполучення обидва слова «грають» трохи інакше. Адже йдеться про термінологію археологічної науки, яка для означення того, що вона досліджує, створила досить розгалужену і специфічну термінологію. Саме її, цю термінологію, ми спробуємо пояснити читачам.

«Археологічна культура» — це одне із основних понять в археології, введене до наукового обігу у другій половині XIX ст. За час, що минув, вчені встигли запропонувати понад 30 (!) визначень цього поняття. Тема виявилася настільки непростою, що із приводу значення цього словосполучення були написані наукові трактати й підготовлені до захисту дисертації. Далі ми пропонуємо увазі найбільш прості та зрозумілі визначення.

Під археологічною культурою найчастіше розуміють сукупність знахідок на певній території і в певний час. Під словом «знахідка» в цьому разі розуміють не лише якусь окрему річ — скажімо, глечик, ніж, статуетку. «Знахідкою» може бути давнє поховання чи цілий цвинтар, рештки зруйнованої споруди чи залишки давнього поселення, міста, навіть скарб і група скарбів. Із специфікою цих «знахідок», до речі, часто-густо пов'язана сама назва археологічної культури. До комплексу археологічної культури, як правило, входять всі перелічені вище різновиди знахідок. Хоча бувають археологічні культури, які представлені лише тільки поселеннями, або, навпаки, — тільки похованнями, а є навіть такі, що відомі лише за скарбами.

Для чого ж археологи вигадали це поняття — «археологічна культура», лише про визначення якого здатні сперечатися вже понад сто

років? Навіщо використовують поняття, коли так щедро роздають назви культурам, а потім ведуть такі складні дискусії про те, що за цими назвами стоїть? Відповідь досить проста: археологи за сто із гаком років так і не знайшли нічого кращого за поняття «археологічна культура» і просто змушені ним користуватися.

Адже поняття «археологічна культура» є одним із інструментів для наукового аналізу дослідження старожитностей. І насправді, що ж це за наука без дослідницьких інструментів та термінології? Це вже не наука. Тим більш, оскільки археологи по-різному розуміють завдання своєї науки — археології, то й, відповідно, по-різному вони ставляться і до поняття «археологічна культура», вкладаючи в нього різне значення.

Для багатьох дослідників археологічна культура — дійсно, лише інструмент для пізнання, класифікації старожитностей, приблизно такого ж рівня, скажімо, як систематика рослин чи тварин, складена на основі латинських назв. Проте є чимало вчених, які йдуть далі. Намагаючись реконструювати на підставі археологічних джерел давню історію, вони починають вкладати в археологічні терміни інше, історичне значення. Відтак вважають, що археологічна культура може відповідати певному етносу (племені, племенам) або етнічній спільності (народу, народності). Таким чином, назви, які зустрічаються в науковій літературі (наприклад, трипільці, трипільське населення), є умовними назвами певних груп давнього населення, похідними від назви археологічної культури.

Однак практика, приклади, так би мовити, із життя показують, що етнос (етнічна спільність) цілком може відповідати кільком археологічним культурам, і, навпаки, в межах однієї культури може існувати декілька етносів. Причому що складніший суспільний устрій, то складніші явища відбиваються у матеріальній культурі. Прикладів — безліч. Пригадаймо матеріальну культуру доби Радянського Союзу. А потім уявімо ті її фрагменти, які б були розкопані археологами через тисячу років. Одна культура на багато етносів, частина із яких нині має власні незалежні держави, де інтенсивно формуються власні «археологічні культури». Проте ми точно знаємо, що жодна із цих держав не є моноетнічною.

Уявімо, наприклад, що знахідки пляшок із-під пепсі-коли та блях і гудзиків від джинсів на всіх континентах будуть вивчатися, можливо, інопланетними дослідниками, що прибули з іншої галактики, та розглядатися як свідчення існування земної планетарної археологічної культури. Її навіть можна буде датувати супердосконалими технічними засобами. Але наскільки вірними будуть висновки інопланетних реконструкторів давньої історії Землі щодо існування наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. єдиного етносу у планетарному масштабі? Відповідь на таке запитання зможе дати кожен землянин, який живе сьогодні.

Наведені приклади дають змогу побачити, наскільки неадекватним може бути тлумачення даних археології та результатів археологічної класифікації із застосуванням поняття «археологічна культура». Докладніше про це ми поговоримо, розглядаючи питання про етнічну належність носіїв трипільської культури в розділі «Хто такі трипільці?».

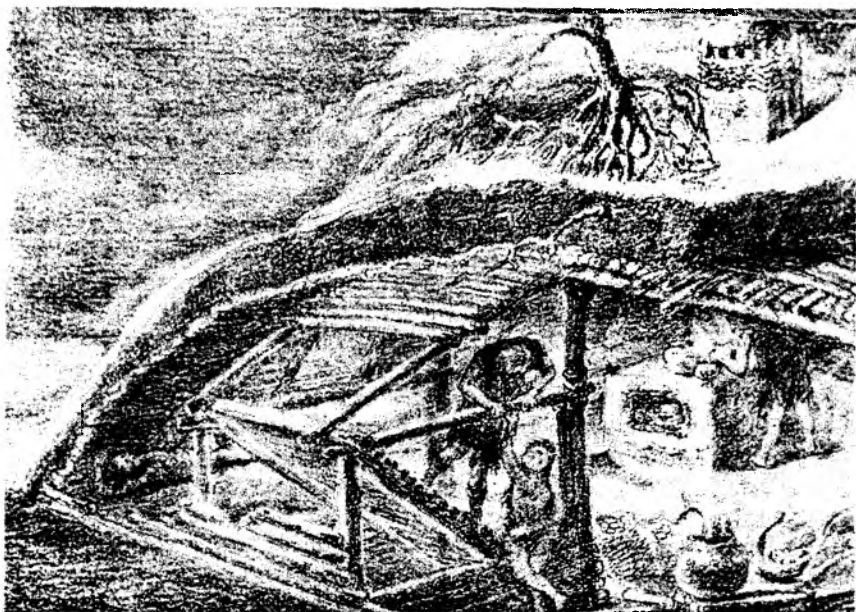
Слід одразу сказати, що слово «Трипілля» (із великої літери) — це не що інше, як назва сучасного села в Обухівському районі, за сорок кілометрів на південь від Києва. Саме ця назва зустрічає усіх, хто в'їжджає до нього по дорозі, яка прокладена вздовж берега Дніпра. На складеній із силікатної цегли стелі розміщено не лише назву, але й герб. Стелу вінчають зубці замкового муру. У гербі — листя і плоди калини, колосся, тризуб та якір, схожий на тризуб. Деякі елементи герба нагадують, що населений пункт із назвою Трипілля має власну, причому досить давню, історію.

За літописними згадками вона починається тисячу років тому, у часи Київської Русі. Щоправда, тоді цю назву записували, як «Треполь». Так називали місто, сліди якого і досі можна віднайти в історичному центрі села. Від того часу в гербі знак київського князя — тризуб. Про часи, коли в документах з'явилася назва «Трипілля», нагадують зубці фортечного муру. Ці документи молодші на кілька сотень років. На той час населений пункт вже мав статус не міста, а містечка. Статус села він отримав вже після революції та Громадянської війни у ХХ ст.

Як бачимо, навіть за останню тисячу років тут багато чого змінилося. Місто стало селом. Назва населеного пункту була початково чоловічого роду, стала — середнього. Зникли вежі та стіни середньовічного замку. Що лишилося в землі — це сліди давно зруйнованих укріплень, фундаменти, підземелля. При будівництві на садибах та вулицях знаходять рештки спалених під час воєн та набігів жител, смітники, на яких можна знайти уламки від розбитих горщиків, зроблених гончарами в різні століття. Ці знахідки можна побачити в Обласному археологічному музеї, що розмістився на історичному місці — центральному майдані давньоруського Треполя. Отож уважний огляд цих знахідок свідчить: люди жили тут набагато раніше, ніж літописці записали назву «Треполь» на пергамені, а «Трипілля» записали на папері чи нанесли на топографічні карти.

На території села археологами виявлено сліди проживання людей у різні часи. Найдавніші можна датувати другою половиною V тис. до н. е. Але підстав святкувати, скажімо, 6300-річчя із дня заснування села Трипілля не маємо. Адже люди на цьому місці не жили безперервно весь цей час. Траплялося, що впродовж сотень років господарями берегів Дніпра лишалися лише вітер та птахи на болоті.

Найдавніші знахідки якраз і пов'язані з тими людьми, які першими почали вирощувати хліб на навколишніх ланах. Про це свідчать відбитки зерен на давній кераміці. Одні із перших розкопок В. В. Хвойка провів якраз на цих полях, у долині річки Красної, навпроти села, що і зобразив на малюнку, який нині висить справа від входу до згаданого нами раніше музею. Сам Хвойка — поруч із креслярем, що сидить на стільці, — у лівому куті малюнка. На полі — плями шурфів, йдуть робітники із лопатами. На задньому плані — гори, на яких розташувалися вітражи. А в центрі — пагорб із церковними маківками, тут історичний центр села Трипілля.

Такими бачив В. В. Хвойка споруди трипільської культури та трипільців. Малюнки В. В. Хвойки, кінець XIX — початок XX ст.

Було досить складно ідентифікувати місце, із якого зроблено цей малюнок. Лише нещодавно його знайшов археолог Максим Квітницький. Виявилось, що воно нині знаходиться під височезним залізничним насипом, який перетинає давню долину. Збереглися навіть рештки поселення, яке розкопував В. Хвойка. Можливо, колись ці розкопки буде продовжено, а на цьому місці поставлять пам'ятний знак із табличкою. Поставили ж у Румунії величезний хрест на місці розкопок біля села Кукутень, яке подарувало свою назву археологічній культурі, рідній сестрі трипільській. На табличці і мають написати, що це те саме поселення, яке дало назву трипільській археологічній культурі, про яку тепер можна так багато прочитати і почути.

Назви археологічних культур — умовні. Тобто про назви в буквальному сенсі цього слова домовляються. Домовляються вчені, які ведуть археологічні дослідження. Останнім часом свій голос почали подавати патріотично налаштовані політики, але вони із вченими, на щастя, перетинаються не так часто. Але про політичний аспект назв археологічних культур трохи згодом.

Часом назви археологічних культур дають за місцем перших розкопок (знахідок). Так виникли назви «трипільська культура», «культура Кукутень» та сотні інших. Іноді назву дають за характерними рисами матеріальної культури, наприклад: кераміки, її форм та оздоблення (культура мальованої кераміки, культура лійчастого посуду, культура кулястих амфор); типу поховального обряду (ямна, катакомбна) тощо.

Поселення, споруди трипільської культури та трипільці. Реконструкції 40—50 рр. XX ст. (за Т. С. Пассек)

Буває так, що вчені іноді дають назви своїм знахідкам, а вже потім починають між собою домовлятися, якими ж назвами користуватися. Трипільська археологічна культура — яскравий тому приклад. Докладні пояснення усіх перипетій навколо назви цієї археологічної культури могли б бути досить розлогими. І це була б захоплююча, без перебільшення, історія. Ми змушені викласти її досить коротко, зупинившись лише на певних вузлових, із нашої точки зору, моментах.

Коли 1884 р. на території Румунії почали досліджувати стародавні поселення, які відносили до неолітичної (пізніше енеолітичної) доби, то їх назвали за місцем перших розкопок біля села Кукутень. Відтак маємо археологічну культуру Кукутень. Коли почали з'ясовувати її походження, то згодом виявили й більш ранні за епонімну пам'ятку поселення. Але цю, ранню культуру, не включили як ранній етап уже вирізненої, а дали їй окрему назву. Її назвали просто: культура Прекукутень, тобто та, що була до культури Кукутень. Наступні за культурою Кукутень пам'ятки, які із нею пов'язані генетично, теж не стали називати культурою Кукутень. Назву їм дали за місцями розкопок у

різних частинах Румунії: культура Городіштя—Фолтешть. В останні роки ця назва стала вже потрійною — культура Городіштя—Фолтешть—Ербічень. Інтрига полягає ще й у тому, що всім трьом переліченим вище археологічним культурам — Прекукутень, Кукутень та Городіштя—Фолтешть—Ербічень у нас відповідає одна археологічна культура — трипільська.

Таким чином, у сучасній літературі найчастіше доведеться мати справу із чотирма переліченими вище археологічними культурами, які українськими дослідниками сприймаються іноді як одна культура.

Інше питання — то внутрішня структура цього явища давніх часів — трипільської культури, яке на початку ХХ ст., коли дослідження тільки починалося, здавалося доволі простою. Тепер весь цей культурний комплекс більше схожий на імперію, ніж моноетнічну спільноту. Археологи, які це прекрасно розуміють, стали вживати поняття не «культура», а «культурна спільність» (КС) чи «культурно-історична спільність» (КІС). Назву для спільності стали вживати подвійну, щоб уникнути непорозумінь уже не на науковому, а скоріше на політично-му рівні.

Складовими нового поняття стали назви епонімних пам'яток — Кукутень та Трипілля. Пишуть їх звичайно через дефіс. А от порядок вживання: Кукутень—Трипілля чи Трипілля—Кукутень часто залежить від того, вчені якої країни пишуть наукову працю. Політики (переважно українські) іноді реагують на подвійну назву досить нервово: що це, яка це там Кукутень? Трипілля, і все тут. Політики та вчені із-за Прута діють більш дипломатично: на мапах все, що між Карпатами та Дністром, позначено як Кукутень, а між Дніпром і Дністром — то вже Трипілля. Взагалі-то можна зупинитися на тому протоколі, якого дотримуються в міжнародних відносинах: розміщувати назви в алфавітному порядку. І в латиниці, і в кирилиці літера К передуватиме літері Т. Отже, можна вважати, що складене за міжнародним протоколом сполучення топонімів Кукутень—Трипілля, де Трипілля стоїть не лише у складі подвійної назви, але й останнім, не повинне ображати гідності громадян різних держав.

Тим більше, що в першій половині ХХ ст. у науковців існувала потрійна назва цього культурного явища. І починалася ця назва зовсім не з літери «К», і тим більше не із літери «Т», а із літери А (чи Е). Річ у тім, що в кордонах Австро-Угорської монархії, а конкретніше — у Трансильванії 1910 р. було розкопано неолітичне поселення. І це поселення мало власну назву, яка теж стала епонімною. Більше того, оскільки Трансильванія — край здавна багатонаціональний, там мешкають як румуни, так і угорці, місцина мала дві назви. Причому румунською топонім пишеться, як Ariusd (Ariusd—Dealul—Tyizsk), а угорською, як Ерозд — Erozd (Erozd—Tysizhkhedy). Отже, повна назва виглядала таким чином: Аріушд (Ерозд)—Кукутень—Трипілля.

Якщо вам трапиться назва «галицька культура мальованої кераміки», то знайте — йдеться не про косівську мальовану кераміку чи виробу львівських керамістів, а про ту ж таки трипільську археологічну культуру. Просто так її називали дослідники, які працювали в західних

Посуд «культури мальованої кераміки» від Анатолії до Китаю.

регіонах України у XIX — на початку XX ст. Тоді в археологічній науці існувало ще й таке поняття, як «культура (культури) мальованої кераміки». Так називали багато археологічних культур неолітичної доби у Старому Світі.

Певний час навіть вважалося, що єдина за походженням культура мальованої кераміки охоплює величезні території в Південно-Східній Європі, Середземномор'ї, Північній Африці, Малій та Середній Азії і навіть у Китаї, утворюючи в різних областях окремі осередки. Ця ідея набула особливої популярності в 20—30-ті рр. завдяки працям шведського геолога І. Г. Андерсона, який відкрив ряд пам'яток неолітичної культури Яншао (V—III тис. до н. е.) в Китаї. Саме там він виявив мальовану кераміку, а відтак почав вирішувати питання: звідки ж вона у Китай потрапила? Вважаючи свої китайські знахідки подібними до посуду культур Анау (територія сучасного Туркменістану) та трипільської, висунув гіпотезу про західне походження неолітичних культур Китаю. Теорія смілива, але не пройшла випробування часом. Однак її відгомін все ще можна знайти в деяких сучасних, переважно аматорських, працях, присвячених трипільській культурі.

Нині встановлено, що традиція розписувати посуд мінеральними фарбами виникла та існувала у Старому Світі тривалий час (в межах VIII—III тис. до н. е.) у різних, не пов'язаних між собою походженням археологічних культурах. Вважається, що така єдність може пояснюватися належністю носіїв цих культур до близьких культурно-господарських типів. Мальована кераміка була також поширена в Північній та Південній Америці з II тис. до н. е. Чимало виробів, виготовлених, наприклад, на території Північної Америки вже в VIII—XIX ст. н. е., формою та особливо орнаментом нагадують мальований посуд доби неоліту з Європи та Азії. Сучасні дослідники вважають, що ця подібність може бути пов'язана, між іншим, зі змістом ~~цих ідеї~~ галюциногенів формами свідомості.

Однак назва «галицька культура мальованої кераміки» не прижилася ні в Румунії, ні в Молдові, ні в Україні, яка тоді входила спочатку до складу Російської імперії, потім — СРСР.

Отже, сьогодні ми маємо ряд назв, за якими стоять старожитності, поширені на території трьох сучасних держав — Молдови, Румунії, України. Хоча вчені в різних країнах і дали різні назви по суті одній археологічній культурі, вони зуміли цілком порозумітися між собою і щодо назв, і щодо багатьох інших питань, без яких неможливе вивчення давньої історії.

СКІЛЬКИ ВІДОМО ПАМ'ЯТОК ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Що ми називаємо словом «пам'ятка»? Насамперед, не слід його плутати із словом «пам'ятник». Пам'ятка археології не має нічого спільного із монументами з бронзи, граніту, бетону чи інших матеріалів (пам'ятників), які так люблять споруджувати із тієї чи іншої нагоди в нашій країні. Коли археолог пише слово «пам'ятка», він має насамперед на увазі певне місце, ділянку землі, де виявлено сліди життя чи діяльності давньої людини.

Це може бути покинуте поселення, вогнище мисливців чи рибалок на березі річки, а може бути давнє місто, городище, фортеця, поховання, давні рудники чи місця видобутку, скажімо, кременю. Як утворюється пам'ятка, наприклад стоянка? Про це могли б розповісти працівники комунальних служб, які прибирають сміття в парках чи на пляжах Києва. Досить кілька років збирати сміття в купи, але не вивозити, як воно поступово припадає піском, землею, злежується. Щось «ховають» у ямах. Потім про сміття забувають і воно лишається на місці аж поки тут не почнуть щось будувати чи перепланувати. Через сотню років цей смітник, можливо, оголосять пам'яткою, адже тут можна буде знайти цінні свідчення про матеріальну культуру киян ХХ ст. У разі коли наша цивілізація, боронь Боже, загине, такі пам'ятки, а також руїни міст стануть надійним джерелом для її вивчення майбутніми поколіннями археологів.

Подібні пам'ятки називають ще пам'ятками нерухомими. Тобто самі по собі вони нікуди не зрушують із місця. Хоча, на жаль, не поодинокі випадки, коли ці пам'ятки починають рухатися завдяки невтомним людям, які весь час щось будують. Зрештою, і ці споруди рано чи пізно перетворюються на пам'ятки і їх досліджуватимуть через сотні, а може й десятки років. Нерухомі пам'ятки в Україні оголошено державною власністю. Є Закон про охорону історико-культурної спадщини, прийнято також Закон про археологічну спадщину. Створено навіть Державну службу охорони пам'яток та відмічається день Пам'яток.

А от окремі речі, які отримані внаслідок розкопок чи якимось випадково або навмисно вийняті із відкладень на нерухомих пам'ятках, називають «рухомими пам'ятками». Рухомі археологічні пам'ятки — або

просто «знахідки» — в Україні також оголошено державною власністю, всі, що знаходяться, як сказано в законі, «у землі та під водою». Пам'ятки рухомі нагромаджують і зберігають, а також експонують в музеях.

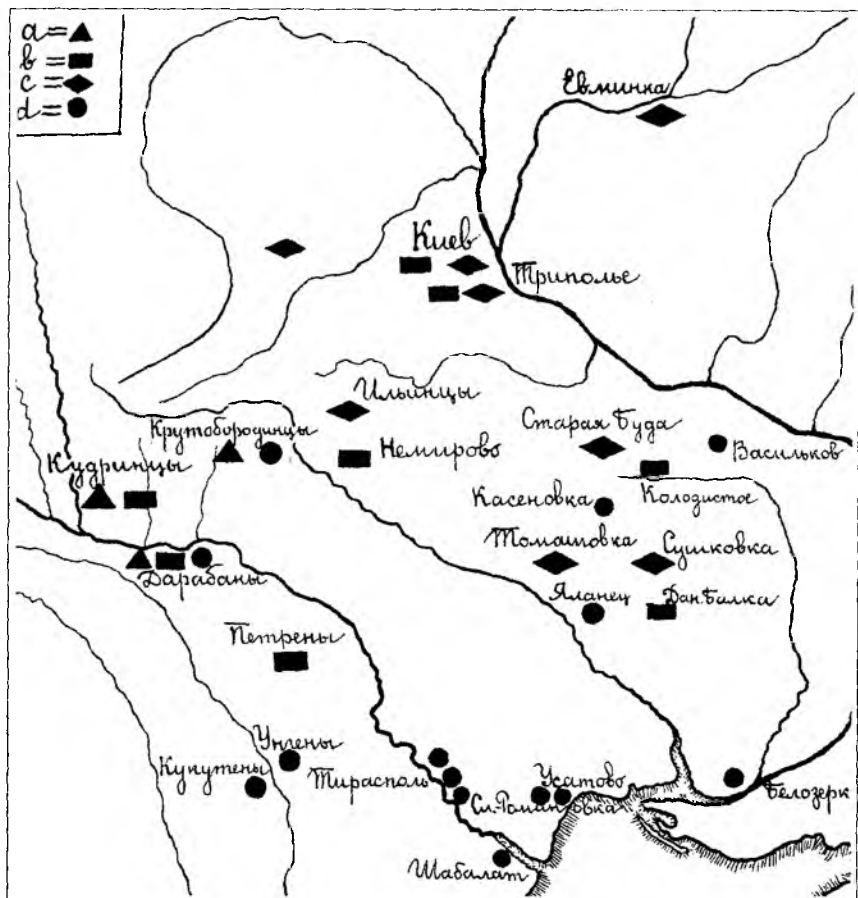
Постає питання, а скільки відомо нерухомих пам'яток трипільської культури в Україні? Якщо відомо скільки, то яким чином їх порахували? У яких місцевостях вони відомі, де їх відомо найбільше, а де нема взагалі? Точної відповіді на ці питання не знає навіть державна служба, але археологи, які не менш зацікавлені в отриманні відповідей, дещо змогли порахувати.

Слід зауважити, що цією справою археологи займаються вже понад 80 років. Перші реєстри археологічних пам'яток на території України почали складати ще на початку ХХ ст. Завдання створити карту пам'яток Трипільля ставила перед собою ще Трипільська комісія в далекому 1925 році. Тоді було досить детально розроблено систему умовних позначок для цієї карти, розпочато збір даних та створення картотеки. Зберігся навіть підготовлений М. Л. Макаревичем рукопис із врахуванням зібраних тоді матеріалів. У ньому можна знайти відомості про сотні поселень, могильники та окремі знахідки. Велику кількість інформації про трипільські пам'ятки збрала свого часу Т. С. Пасек. На карті поширення найважливіших поселень у монографії, виданій 1949 р., позначено 94 пункти. А у праці, присвяченій трипільським племенам Подністрів'я, на карту нею було нанесено ще 125 пам'яток, більшість на території Молдавії.

Наступним кроком став опублікований 1966 р. короткий список археологічних пам'яток України. До нього зусиллями В. Г. Збеновича, В. О. Круца та М. М. Шмаглія було внесено відомості про понад 960 трипільських пунктів. У виданні зазначено, що список відображає стан вивчення пам'яток на 1960 р. Якщо мати на увазі, що у списку годі всього було враховано близько 7000 пам'яток археології України, то виявиться, що майже кожна сьома з них — трипільська.

Зауважимо, що число 960 згодом округлили до тисячі. Саме таку кількість пам'яток трипільської культури в Україні називали до останнього часу у книжках та довідниках. Однак ця цифра, як було встановлено, суттєво відрізнялася від реального стану речей. Адже у 60—90-ті роки в Україні зусиллями вчених, державних органів та громадськості було проведено величезну за своїми обсягами роботу із паспортизації пам'яток історії та культури. Ця праця мала велике значення, оскільки сотні пам'яток трипільської культури було взято на облік, їх узяти під охорону. Понад тисячу трипільських пам'яток було включено у створені в 70—80-ті рр. обласні та регіональні довідники з археології. Таким чином, фактично з'явилися перші локальні карти і реєстри трипільської культури.

Однак подібні зводи було створено не для всіх областей. Зокрема, немає досі довідників по Кіровоградській, Вінницькій, Черкаській областях. А в цих областях нині відомо понад 500 пам'яток! До того ж видані кілька десятків років тому довідники певною мірою вже застаріли. Адже лише в Державному реєстрі пам'яток археології Івано-Фран-

Карта відомих поселень різних етапів трипільської культури, складена 1926 р. Б. О. Латинініним та Т. С. Пассек.

ківської області за станом на 2001 р. враховано понад 300 трипільських місцезнаходжень, набагато більше, ніж у старому довіднику.

При підготовці до видання «Енциклопедії трипільської культури» було поставлено мету — скласти реєстр та на його підставі підрахувати загальну кількість пам'яток трипільської культури, виявлених на сьогоднішній день в Україні. До списків було включено відомості про поселення, могильники, окремі поховання та знахідки. Реєстр, який на сьогодні є найбільш повним зводом такого роду, охоплював 19 областей України, Автономну Республіку Крим та м. Київ, на території яких виявлено пам'ятки трипільської культури.

Із часу видання реєстру 2004 р. надійшли нові відомості, внаслідок чого загальна кількість відомих нам пам'яток трипільської культури в Україні сягнула 2108. Далі, в таблиці, вказано, у якій області і скільки нині відомо цих пам'яток — поселень, поховань, могильників, окремих знахідок.

№ п/п	Область	Кількість пам'яток	
		число	%
1	Вінницька	293	13,9
2	Волинська	9	0,43
3	Дніпропетровська	11	0,52
4	Житомирська	55	2,6
5	Запорізька	1	0,05
6	Івано-Франківська	328	15,6
7	Київська	201	9,5
8	Кіровоградська	37	1,8
9	Автономна республіка Крим	2	0,1
10	Львівська	3	0,15
11	Миколаївська	19	0,9
12	Одеська	123	5,8
13	Полтавська	3	0,15
14	Рівненська	33	1,6
15	Тернопільська	182	8,6
16	Херсонська	5	0,25
17	Хмельницька	203	9,6
18	Черкаська	278	13,2
19	Чернівецька	310	14,7
20	Чернігівська	10	0,5
	Разом	2108	100

Разом із тим, слід мати на увазі, що, за статистичними підрахунками, до проведення тотальної інвентаризації археологічних пам'яток відомо не більше 30% від їх загальної кількості. У цьому випадку ми маємо на увазі досвід колег із Польщі, які нині наближаються до завершення такої інвентаризації. Тож, враховуючи їх досвід, нескладно підрахувати, що в майбутньому кількість пам'яток трипільської культури на території України може перевищити 5000 об'єктів.

Інформація про кількість пам'яток поза межами України часом досить суперечлива. Для території Молдови за станом на 1973 р. В. І. Маркевичем враховано 441 пам'ятку та 89 окремих місцезнаходжень, всього 531 пункт. На території Румунії за станом на 1992 р. Д. Монах називає цифру 1800 пам'яток. На території Польщі відомо до 14 місцезнаходжень трипільської кераміки, переважно пізнього етапу, на поселеннях культури лійчастого посуду.

Таким чином, поза межами України, за найбільш оптимістичними оцінками, налічується близько 2350 пам'яток. Отже, загальна кількість місцезнаходжень на сьогодні становить 4458. Ця цифра може вважатися найбільш підтвердженою оприлюдненими результатами досліджень.

По тому, як ми розібралися із назвами, із тим, що таке «археологічні пам'ятки», слід трохи розповісти, яким чином археологи їх досліджують та звідки отримують відомості про трипільську археологічну культуру. Про це слід розповісти хоча б для того, щоб читач міг уявити собі той шлях, що його мусить пройти дослідник, який поставив своєю метою відтворення подій далекого минулого. Скажімо, такого, яке відділяє від наших днів час понад 5000 років.

Чому названо саме цей вік, 5000 років? Справа в тому, що лише останні п'ять тисячоліть історії людства спираються на знайому нам із дитинства річ — записане слово. Байдуже, на чому і як записане — на камені, на глині, на папірусі, на пергамені, на папері, на електронних носіях — але записане. Впродовж 50 останніх століть це основний спосіб збереження та передачі інформації. Але ж вид *homo sapiens sapiens*, як твердять генетики, має історію у 20 000 років, тобто у сорок разів довшу. То як дізнатися, чим жило людство впродовж 195 000 років?

Існують перекази, усна народна творчість. Але вона навряд чи лишається незмінною десятки тисяч років. Байки та міфи, епічні твори можуть лише заінтригувати, дати поживу багатій уяві, але кількість достовірної історичної інформації у них — мізерна. І що далі в глиб тисячоліть — то її все менше і менше. Але є й інші сліди давньої історії.

Хто не захоплювався детективами, у яких розумний слідчий, зібравши на місті події певні речові докази, здатен відтворити до подробиць певну подію? Якісь уламки, відбитки, подряпини — і все складається вкартину злочину. Якщо докази вагомі, версія вибудована логічно, то і найприскіпливіший суд сприйме її і винесе рішення: все було саме так!

Власне, те саме можна проробити із будь-якою подією, що сталася. На таких детективних, по суті, засадах побудована наука археологія. Починалася вона із пошуків скарбів, однак із часом виявилось, що значно цікавіше (і важливіше) не лише здобувати ті чи інші видатні артефакти, але і з'ясовувати, фіксувати безліч подробиць, пов'язаних із ними. Кожна річ, незалежно від віку, має свою маленьку історію. Якщо ці маленькі історії скласти, то вийде одна велика історія. Наскільки вдало вона буде складена із фрагментів, наскільки переконливими і вагомими будуть докази — настільки великою буде міра достовірності представленої на суд — суд вчених та громадськості — версії подій давніх часів, давньої історії.

Першим кроком до відкриття давньої історії є археологічні розкопки. Виявити місце давнього поселення не дуже складно. Слід бути уважним до того, що лежить під ногами на полі, на польовій дорозі, або звернути увагу на берег, який розмиває річка, на відслонення у глибокому ярі. Всюди є сліди діяльності людини. Треба лише вміти їх помічати.

Спочатку супутником археолога були лише власна спостережливість, олівець та папір, на якому робилися нотатки. Потім з'явилася фотографія, потім — аерофотозйомка та космічні знімки. Із часом зростали можливості дослідження знайденого методами природничих наук. Для цієї галузі досліджень із часом навіть було дано особливу

Археологічні розкопки поселення трипільської культури біля с. Шкарівка.
Дослідження О. В. Цвек.

назву — археометрія. В середині самої археометрії виокремилося чимало галузей — трасологія, палео-(чи архео-)ботаніка, палеозоологія, методи дистанційного зондування (магнітна зйомка, електророзвідка, геолокація). Існує із півдужини методів датування — ізотопний, термоміномісцентний, дендрохронологічний та інші. В останні 15 років подалася генна експертиза, яка дає змогу встановити родовід не лише людей, але й рослин та тварин.

Виникли цілі інститути, які займаються дослідженнями в галузі археометрії. Власне, багато людей у світі є спонсорами одного такого вкладу — Археологічного інституту Мак-Дональдса у Великій Британії. Оскільки відрахування на його утримання йдуть із прибутків відомої корпорації, то, напевне, спонсори цього інституту знайдуться і серед читачів цієї книги. Слід сказати, що меценати цього інституту мають всі підстави вважати, що їх кошти витрачаються дуже раціонально. Зауважимо, що із цим інститутом в останнє десятиріччя успішно співпрацюють і українські археологи.

Самі знахідки, зроблені під час розкопок, зберігаються в наукових фондах інститутів та університетів, у музеях. Опису трипільських скарбів, які там знаходяться, присвячено окремий розділ «Музейний вимір трипільської культури» цієї книги.

Інформація про розкопки, про знахідки — теж доказова база археології. Вона зберігається у вигляді звітів (лише науковий архів Інституту археології НАН України в Києві має понад два мільйони документів, пов'язаних із розкопками), наукових публікацій. Лише дослідженням трипільської культури присвячено понад 3000 публікацій. Кількість інформації зростає настільки, що для її зберігання та використання застосовують комп'ютери.

Знайти якусь річ, розкопати давню споруду, гробницю, місто — це лише дешиця. Треба правильно визначити, що саме знайдено, де слід шукати відповіді на подальші питання? Нині вважають, що майбутні відкриття чи не на 80% може забезпечити копітка праця у архівах та бібліотеках і музеях.

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА: ЛЕГЕНДА І ДІЙСНІСТЬ

Створити легенду... Що ж, коли є бажання і потреба — легенду створити можна. Але перед тим, як її створювати, треба знати, із чого та легенда може складатися. Спектр думок щодо місця трипільської культури в давній історії України досить барвистий. Насамперед зауважимо, що це явище не обійшов жоден підручник. Однак відомості досить різноманітні: що давніше видання, то далі воно від сьогоднішніх наукових уявлень. На відміну від літописів, які, що давніші, то кращі для історика. Праці із використанням археологічних джерел бажано мати найсвіжіші. Чому? Бо археологія — наука, що базується насамперед на фактичному матеріалі. Зрозуміло, що із часом кількість фактів зростає, отож змінюються вибудовані на них наукові концепції.

Найкраще про це явище написав свого часу не хто інший, як автор «Історії України-Русі» М. С. Грушевський. У передмові до третього видання він зазначав, що користуватися археологічним матеріалом слід обережно, бо кожна нова знахідка вносить значні зміни в суму відомостей про давнину. При цьому М. С. Грушевський посилався на ту обставину, що «...лише за кілька років, які пройшли від першого до третього видання «Історії» в археології багато що змінилося». Написано це було в 1911—1912 роках, коли історія наукових досліджень трипільської культури налічувала лише 30—40 років. То що казати за нинішній час, коли історія цих досліджень перейшла за сто років, а кількість наукових праць зросло в багато, багато разів?

На жаль, послідовники М. С. Грушевського не завжди враховували здатність археологічних відкриттів змінювати усталені погляди на окремі події чи явища. Ще менше це явище враховували читачі їх наукових праць. Як досить повчальний приклад, до чого це приводить, наведемо, а потім проаналізуємо уривок із добре відомої книги Ореста Субтельного «Історія України». Це видання у 90-ті роки стало підручником з історії України не лише для учнів середніх шкіл, але й студентів університетів. Ось що писав Субтельний про трипільську археологічну культуру: «...Найбільш відомі ранні землеробські племена на території сучасної України пов'язують з так званою трипільською культурою, що розвинулася у долинах Дністра, Бугу і Пруту, сягнувши згодом Дніпра. У період свого розквіту між 3500 та 2700 рр. до н. е. трипільці жили великими селами по 600—700 чоловік. Вони, як правило, мешкали у довгих та вузьких спільних оселях, де кожна сім'я займала власну, розгороджену на кімнати, частину житла з окремою глинобитною піччю. Родовід вони вели по лінії батька. Орнамент на череп'яному посуді, що являв собою поєднання характерних плавних візерунків жовтого, чорного й білого кольору, свідчить про магичні

ригували та віру в надприродні сили, що панували в культурі трипільців. Проте ця культура мала й свій практичний бік. Перший на Україні механічний пристрій — свердло для пророблювання отворів у камені та дереві — з'явився у людей трипільської культури. Велике значення мило впровадження дерев'яного плуга, завдяки чому землеробство стало більш надійним, ніж мисливство, способом добування поживи. Ще одним нововведенням, ймовірно, запозиченим із Азії, було застосування першого металу — міді. Сьогодні мало що відомо про занепад трипільської культури. Як припускають археологи, зростання населення штовхало трипільські племена до переходу на нові негостинні землі. Деякі з них просувалися в глиб степів, а ті, що жили в долині Дніпра, йшли на північ, у непрохідні ліси Полісся й далі. На 2000 р. до н. е. трипільська культура як виразне ціле перестала існувати. Частина трипільців підкорили й асимілювали войовничі степові племена, решта знайшла захист у північних лісах...»

Чесно кажучи, студент-археолог, який би здавав за таким текстом шлік чи екзамен, скажімо, на магістерській програмі з археології, яка діє в Національному університеті Києво-Могилянська академія, де має честь викладати один із авторів цієї книги, ні заліку, ні позитивної оцінки не мав би отримати, якби навіть вивчив написане напам'ять. Чому? Бо фактичний матеріал у «Історії» О. Субтельного застарів, до того ж застарів безнадійно. Застаріла основа історії — хронологія, трипільська культура датується між 5400—2600 рр., а не 3500—2700. Вже не вважають, що всі трипільські житла були багатокімнатними, із окремими приміщеннями і печами на кожную сім'ю. Трипільці взагалі не штовсували для розпису фарбу жовтого кольору (це робили носії культури Лендель), зате в тексті не згадано червоний, яким вони дійсно малювали. Не трипільці, а носії культури лінійно-стрічкової кераміки винайшли свердлильний пристрій для отримання отворів у камені. Метал — мідь не запозичено трипільцями із Азії, а отримано у Трансильванії чи Фракії. Нарешті трипільська культура припинила існування задовго до 2000 року. Сказане вище впливає із результатів наукових досліджень, які було опубліковано між 1971 та 1997 роками.

Чому так сталося? Книга Ореста Субтельного була написана у 60—70-ті роки, видана в Україні через 20 років. Отже, сумарний вік наукових праць, які покладено в основу уяви про трипільську (так само, як і інші археологічні культури) становитиме на сьогодні 40—45 років, і то у кращому разі. Наукові ж дослідження, результати яких опубліковано після 1970 року, не враховано. От і отримано відповідний результат.

Археологія сьогодні розвивається настільки інтенсивно, що так швидко узагальнюючі праці, на зразок тритомної «Археології України» (1971—74, 1985 рр. видання) застарівають у середньому за 10—15 років. Те саме стосується підручників із «основ археології». Окрім того, в останнє десятиріччя видано як узагальнюючі праці, так і підручники, що містили відверто застарілу на час свого видання інформацію. Причина банальна — їх автори просто перенесли її із попередніх «узагальнюючих праць». Так утворюється замкнене коло, а наслідок один — нові відкриття лишаються надбанням відносно вузького кола вчених. Громадськість же змушена споживати продукт другої свіжості.

Ще прикріші результати отримують фахівці, які некритично використовують такі давні праці у своїх дослідженнях у галузі інших гуманітарних дисциплін. Чудовий приклад — праці лінгвіста Л. Мосенкіса, присвячені реконструкції мови носіїв трипільської культури, чи праці Ю. В. Павленка із праісторичної та етномовної тематики, видані в останні роки.

Брак інформації породжує попит на книжки про Трипілля. Однак вчені поки що не поспішають розкривати свої «таємниці». Хоча зараз вони набагато більше, ніж у минулі часи, розповідають про свої відкриття та дослідження на телебаченні, на сторінках газет і журналів. Однак сумарний тираж наукових та науково-популярних праць про трипільську культуру, виданих за останні десять років, ледь перевищує 11 000 примірників. Зрозуміло, що цього може бути недостатньо.

Прогалину заповнюють автори, які, прочитавши (і то у кращому разі) максимум 20 публікацій, намагаються вирішити всі проблеми трипільської культури. Таких авторів набереться, мабуть, не менше, ніж фахівців. Чого тільки не виникає внаслідок подібної творчості — від напівграмотних туристичних проспектів до трактатів із виразними рисами окультизму! А ось тираж таких «творів» стартує, як правило, із 1000 примірників. Результат не забарився.

Один із авторів навесні 2006 року виступав по радіо, розповідаючи про дослідження трипільської культури. Половина часу була відведена для відповідей на телефонні дзвінки, запитання. За дві передачі дзвінків було кілька десятків. Більшість із запитань стосувалися ставлення до праць певних авторів, присвячених трипільській культурі. І серед понад десятка названих прізвищ творців цих книжок не було жодного науковця, який досліджує трипільську культуру! Ні з тих, хто працював раніше, ні з тих, хто працює і щось пише нині. Жодного!

Воістину, голос народу здатен відкривати істину: поза межами досить вузького кола колег про існування сучасних українських археологів, які досліджують трипільську культуру, мало хто знає. А таких дослідників лише в Україні мешкає не менш, як три десятки. Разом із закордонними колегами вони тільки книжок (наукових та науково-популярних) за останні 10 років видали близько 30. Але, як з'ясувалося, книжки ці просто не читають.

Натомість поширюються новостворені міфи та легенди про Трипілля. Виникає питання, а як відрізнити подробиці, фальшиві байки про трипільську культуру та давню історію? Пропонуємо для цього читачам невелике наукове дослідження в галузі вітчизняної міфотворчості.

Тисячоліттями міфи творилися в народній свідомості. Нині ми спостерігаємо, як до цього раніше таємничого процесу міфотворчості долучилися цілком конкретні люди, імена яких стають відомими, а їх творчість знаходить багатьох прихильників. Міфи завжди залишаються яскравою поетичною конструкцією, яка твориться та функціонує за власними правилами. Історія, в тому числі археологія, як наукова дисципліна із властивими їй методами і засобами пізнання, постачає людству факти про його минуле. Одне доповнює інше. Але вибір між міфом та історією може і має бути свідомим. Як і розуміння можливих наслідків та власної відповідальності за зроблений вибір.

Існує досить широке коло праць, автори яких презентують свої погляди на місце і роль Трипілля в Україні і світі як «альтернативні» щодо «офіційних» наукових історичних концепцій. Посилаючись останнім часом переважно один на одного, вони пропонують власну, міфологізовану праісторію України або і всього людства, використовуючи при цьому наукові видання як матеріал, тло для власних фантастичних коментарів. Проте основним джерелом натхнення для них є жвава, необтяжена факховими знаннями уява і фантазія. Ситуація, коли белетристика маскується під наукове видання, здається нам не зовсім нормальною, адже популяризується, як правило, неправдива чи спотворена інформація. Необхідно також розмежувати різні галузі творчості у трипіллязнавстві — науку та міф, легенду.

Вітчизняні філософи давно вважають, що міфологія набула у свідомості громадян посткомуністичної України просто небезпечного для суспільства поширення. Адже що робить міф? Він розповідає про історичне походження того чи іншого встановленого порядку, допомагає створювати візирець або норму суспільної поведінки та обґрунтовує право й етику; нарешті реалізує себе в ритуалах і служить безпосередньому психологічному єднанню людей у колективних діях.

У сучасному суспільстві такі функції раніше вже було розподілено між різними сферами культури. Наука займалася пізнанням історії та давала пояснення природних процесів, право і мораль формували норми суспільної поведінки, а мистецтво мало духовно об'єднувати людей. Синтез цих трьох функцій у одну можливий тоді, коли їм надається сакральний характер, тобто утворюється міф, релігійне вчення. Міф та віра не можуть (і не повинні) підлягати сумніву, науковій перевірці, адже «має бути щось святе». Функція подібного міфу — вивести сучасність з історичних джерел, прийняти ці джерела як «священні», виявити в минулому норми поведінки, щоб потім через ритуали—свята поєднати минуле із сучасним, відтворити «світле минуле», «золотий вік» через мистецтво та ритуал.

Наука тоді стає непотрібною. І дійсно, якщо подивитися на долю вітчизняної археології в останні 15 років, відчуття цієї непотрібності дістане ще й неспростовне обґрунтування. Вчені не просто непотрібні, вони заважають політикам та новітнім міфотворцям, які цих політиків обслуговують. Звідси намагання «розібратися» із Інститутом археології. Адже вчені чомусь не поспішають писати «потрібну», «правильну» історію, обґрунтовувати за першим покликом ідеологічні фантазії політиків, які вважають, що здійснюють «державотворчі процеси».

На їх погляд, археологія — то лише убога служниця політики, ну а як же ставитися до кандидатів та докторів історичних наук, які згодні працювати на ставці, що відповідає платні вантажника із супермаркету? Отож, ця бідолашна служниця мала б за першим наказом подавати новітнім «Вчителям» сировину, факти. Але ці убогі факти, представлені археологами, не є і не можуть бути основою для Вчення, їх може бути довільно змінено відповідно до глобального замислу. Тобто коли фактів немає чи вони «не такі», то можна щось потрібне вигадати, в міру власного знання, фантазії, часом — нахабства та спритності.

Так з'являються товсті праці про найдавніший у світі «Архів Шу-Нун», первіснокомуністичну та й взагалі першу на Землі трипільську державу Аратту та інші подібні речі. Зауважимо, що Україна не є унікальною щодо міфотворчості на історичному та доісторичному підґрунті. Тема ж трипільської культури є однією із багатьох, які включено до цього творчого процесу. Не менш популярними є «проблеми» аріїв, скіфська епоха, походження слов'ян, питання хрещення, походження писемності на Русі.

Такого роду «дослідження» створюються та видаються у всьому світі, вони є дуже популярними і мають великий попит. Працями фон Денікена, академіка Фоменко та подібних до них заповнено вітчизняний книжковий ринок. Вітчизняні міфотворці та «альтернативщики» виглядають на їх тлі блідою тінню. Але та тінь не перестає від того бути небезпечною.

Книжки авторів міфо-історичного напрямку у всьому світі об'єднує низка спільних рис, обумовлених законами жанру. Вони застосовують методичні прийоми, що мають таку саму причетність до науки, як магія, а особливо важливу роль відіграє тут емоційність читачів та харизма автора. Актуальність таких творів визначається насамперед пошуками коріння певної нації. Адже підґрунтям таких «історичних досліджень» є уявлення про існування «видатних» націй. Саме вони, ці нації, стали колыскою земної цивілізації, що і треба довести.

Існують правила, які є спільними для всіх історичних міфів та їх творців незалежно від того, де і в які часи вони живуть — у ХХХ столітті до нашої ери в Месопотамії чи на початку ХХІ століття після Різдва Христова в Україні. Ось основні з них:

1. Автор претендує на створення абсолютно оригінальної концепції історичного процесу у світовому масштабі чи в окремо визначеному регіоні. Концепція заздалегідь визначається як альтернативна відносно поглядів «офіційних» науковців.

2. Автор, як правило, не є фахівцем у тій галузі, до якої належать його розвідки.

3. Автору невідомо багато фактів, матеріалів, даних, різноманітних джерел, які є основою для створення наукових концепцій, до того ж він не володіє методикою наукового дослідження.

4. Автор керується заздалегідь заданою ідеєю.

5. Для створення міфу має значення не факт сам по собі, а його символічне значення в міфічній картині. Коли бракує цих символів, їх вигадують або матеріалізують. Це будуть загадкові написи, зображення, які крім автора ніхто не бачив (бо оригінали їх зазвичай втрачені чи знищені ворогами) або їх ніхто не здатен зрозуміти. Яскравий приклад — «письмена», «архів» Кам'яної Могили, розрекламований у працях А. Г. Кіфішина та Ю. О. Шилова.

6. Авторам міфологізованої історії не потрібно доводити свої гіпотези, вони їх проповідують. Хто бував у музеї України-Аратти в Трипільлі, відчув це на власному досвіді, хто не був — може пересвідчитись, поспілкувавшись із Ю. О. Шиловим.

7. Створені за такими правилами «оригінальні» концепції ніколи не витримують наукової апробації фахівців, натомість їх автори збира-

ють прихильників свого вчення відповідно до власної харизми. Ці концепції аж ніяк не сумісні з наукою.

Звичайно, кожен народ у світі має своїх легендарних предків — героїв, оспівує їх подвиги та шукає натхнення у славному минулому. У кожного із сучасних народів Європи такі предки є.

Що далі в глиб тисячоліть, то коло цих предків все вужче і вужче. Генетики твердять, що в кам'яному віці Європу заселили всього декілька кланів *homo sapiens*, гени яких є в більшості сучасних жителів континенту, хоч би якими мовами вони тепер розмовляли. Трипільці, що жили сім-п'ять тисяч років тому, входять до цього кола предків. Отже, питання, чи були вони предками людей, які нині живуть на «трипільських землях» (і не лише на них), матиме позитивну відповідь.

Простий приклад. Генетичні дослідження встановили, що сучасні греки мають родичів серед аборигенів Північної Америки. Але ця спорідненість не є наслідком трансатлантичних подорожей Геркала чи аргонавтів. Підґрунтя значно давніше: в кам'яному віці, десятки тисяч років тому, один із кланів давніх мисливців розділився. Частина по-мандрувала до Європи, інша — через Сибір на Аляску.

Історія заселення України на підставі даних генних досліджень лише починає вивчатися, але те, що від трипільців на теренах України збереглися не лише мальовані посудини, — це факт.

Отож є певні підстави, щоб зарахувати до легендарних предків ще один народ, а точніше народи, назви яких ми не знаємо. Це вони залишили нам у спадщину надбання хліборобської цивілізації, відомої в археології як трипільська культура. Трипілля — багатогранний феномен, виміри якого безкінечні; реальне джерело натхнення для тих, хто цікавиться давньою історією: краєзнавців, митців, народних майстрів і, нарешті, творців сучасного фольклору. Брати з цього джерела стало можливим завдяки праці кількох поколінь вчених, які понад сто років досліджують усі можливі аспекти трипільської культури і відкривають щоразу нові обрії для всіх, хто захопився давниною. Вибір між легендою та наукою — справа індивідуальна, за уподобанням.

У трипільській спадщині можна визначити кілька вимірів. Найбільш доступним виміром музейний — колекції, експозиції музеїв, тимчасові тематичні виставки.

Те, що демонструють та зберігають музеї, — результат археологічних розкопок. Дослідження старожитностей трипільської культури почалися понад 130 років тому. Світ розкопок, історія пошуків та відкриттів — це особлива тема. Чи важливо знати цю історію, чи потрібна така історія взагалі? Відповідь може бути лише позитивною: звичайно, все це потрібно і надзвичайно важливо. Певна інвентаризація наукових висновків, гіпотез, а також окремих видань дає змогу краще зорієнтуватись у трипільському світі. Є міркування, нехай висловлені давно, але в чомусь актуальні й сьогодні. Те саме можна сказати і про підходи до вирішення тих чи інших проблем, повторюючи при цьому давно відому річ: нове — це іноді добре забуте старе.

Історія археології демонструє справжній «трипільський інтернаціонал»: цій культурі присвячена праця понад 300 фахівців, які мали різне громадянство і були представниками багатьох національностей. Серед них чехи, поляки, німці, австрійці, євреї, угорці, британці, румуни, молдавани, росіяни, українці. Шість поколінь дослідників, кожен із яких намагався сказати своє слово у науці. Дискусії, пошуки...

Результати дослідження старожитностей трипільської культури із території сучасної України викладено не лише українською, але й англійською, німецькою, польською, російською, румунською, французькою та навіть фінською мовами. Обсяги цього наукового надбання вражають. Бібліографія (лише стосовно пам'яток переважно на території України) налічує близько трьох тисяч праць, у тому числі понад 80 монографічних досліджень. Проте не лише за музеями та книжками можна познайомитися із трипільською культурою.

Дещо із розкопаного можна побачити у вигляді музеєфікованих об'єктів, але таких поки що дуже мало. Річ утім, що більшість того, що виявлено під час розкопок, не підлягає музеєфікації. Навіть те, що можна було б залишити на місці, археологи змушені розбирати: все одно буде зруйновано — або негодою (дощами, снігом, сонцем і вітром), або байдужими людьми. Навіщо ж залишати, коли не маєш змо-

ги вберегти? Є лише надія, що нетронуті археологічні старожитності ще доживуть до того часу, коли щось зміниться на краще.

Зрозуміло, що на кількох сторінках цього розділу просто неможливо не те що описати, просто перелічити всі існуючі експозиції, експедиції. Нашою метою було лише накреслити основні обриси світу трипільської культури як в Україні, так і за її межами.

ХТО І КОЛИ ВІДКРИВ ТРИПІЛЬСЬКУ КУЛЬТУРУ?

Можливо, зацікавлення дописемною історією зросло в останню чверть XIX ст. під впливом суттєвих змін у поглядах на доісторичну Європу, які сталися внаслідок сенсаційних розкопок Генріха Шлімана в Трої, Мікенах та інших місцях. Адже саме ці археологічні сенсації були тлом, на якому відбулися перші розкопки пам'яток трипільської культури.

Нині в Україні починають розповідь про трипільську культуру з відкриттів Вікентія Хвойки, що їх він зробив наприкінці XIX ст., у 1896—1897 рр., неподалік від Києва, в околицях містечка Трипілля, або з його розкопок на Кирилівських висотах в Києві у 1893 р. Останню дату взяли за початок дослідження, і 1993 р. було відзначено сто років відкриття трипільської культури. Згодом з'ясувалося, що ця дата не має документальних підтверджень, оскільки 1893 р. досліджувалася стоянка доби палеоліту, а про розкопки поселень трипільської культури відомості є не раніше 1895 року.

Хоча встановлення дати початку розкопок трипільських старожитностей В. Хвойкою і є питанням цікавим саме по собі, в цілому історія археологічних досліджень трипільської культури на території України налічує майже сто тридцять років, тобто починається в 70-ті роки XIX століття, хоча поняття «трипільська культура» було введене в науковий обіг лише через 30 років — наприкінці XIX — на початку XX ст. Саме тоді, коли культура Кукутень, поширена від Карпатських гір до Пруту, почала вивчатися в Румунії, аналогічні пам'ятки було відкрито на теренах двох імперій — Австро-Угорської та Російської. Здається, це було досить важливим фактором в історії дослідження трипільської частини трипільсько-кукутенської спільноти.

Адже переважна частина «трипільської» території від Дністра до лівобережжя Дніпра пов'язана з теренами незалежної держави України, територію якої наприкінці XIX та в першій половині XX століття було поділено між згаданими державами. Менша за площею, яку займає (але не за значенням для дослідження), частина трипільської ойкумени зосереджена в Молдові.

Є дані, що в Західній Україні перші розкопки з метою поповнення приватної колекції трипільськими старожитностями були проведені ще в 1750 р., а знаменита печера Вертеба випадково відкрита в 1822 р. Однак відкриття тоді стає відкриттям, коли знаходяться вчені, які можуть його описати.

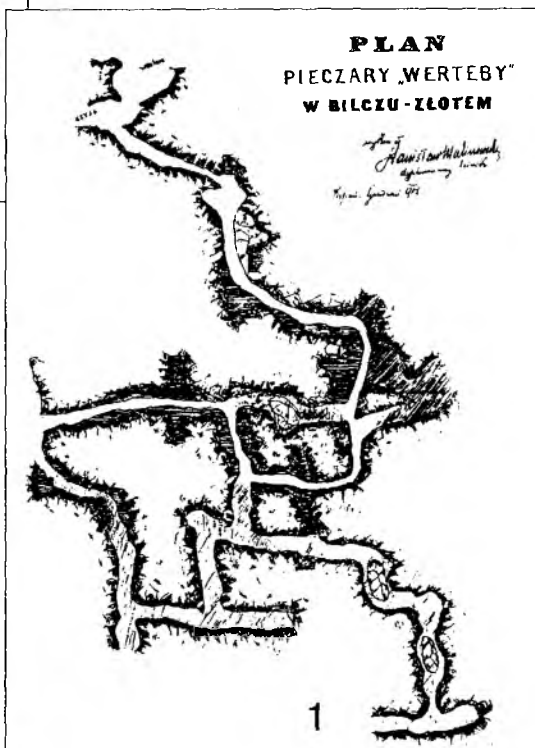
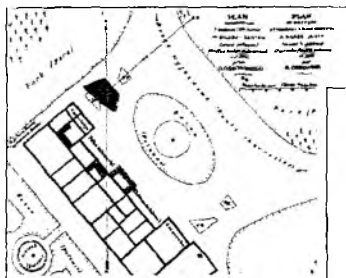
Першим, хто описав трипільські пам'ятки Галицького Поділля, які тоді, зрозуміло, ще не мали такої назви, був Антоній Шнайдер. Він склав реєстр 65 археологічних пам'яток, виявлених чи обстежених ним на Борщівщині. У 1874 р. він звернув на цей регіон увагу А. Кіркора, співробітника антропологічної та археологічної комісії при цесарсько-королівській Академії в Кракові. В 1878 р. А. Шнайдер відкрив поселення в Кошилівцях, але вважав його місцем римського табору, а знайдену глиняну статуетку — зображенням богині Флори. У 1876 р. А. Кіркор вивчав околиці села Більче-Золоте і провів невеликі розкопки в печері Вертеба, де знайшов трипільські старожитності. Придонна частина печери була вкрита шаром ґрунту, в якому виявлено два поховання, а біля них — уламки ліпного посуду, у тому числі із розписом. Так почалися наукові дослідження цієї визначної пам'ятки, яку в місцевій пресі називали «Надністрянською Помпеєю».

У 1884 р. в Більчі-Золотому, у володіннях князя Леона Сап'єги, на території парку було випадково виявлено рештки будівель трипільської культури. Через п'ять років Г. Оссовський, член антропологічної комісії Академії наук в Кракові, провів тут розкопки і виявив скупчення обпаленої глини, серед якого знайшли уламки мальованого посуду. Ці скупчення Г. Оссовський вважав поховальними спорудами — своєрідними давніми гробницями, складеними із цегли. Так що пізніша традиція (В. В. Хвойки, Е. Р. фон Штерна) бачити у трипільських «площадках» рештки поховальних споруд має досить довгу історію.

У 1890 р. Г. Оссовського знову запросив власник Більча-Золотого. Разом вони відвідали печеру Вертеба. Був розчищений вхід до печери, збудовано сходи. Почалося дослідження ходів у печері, під час якого було знайдено сліди великого вогнища, цілі посудини з мальованим орнаментом, знаряддя праці з каменю і оленячого рогу. Під час розкопок було знайдено також вироби з міді — ніж, кинджал, шило. Розкопки тривали три роки. На високому професійному рівні Г. Оссовський виконав план печери Вертеба, який разом з археологічною картою околиць Більча-Золотого був виданий стараннями князя Л. Сап'єги у 1892 році. Карта Вертеби взагалі була однією з перших професійно складених карт печер на території України.

Археологічні розкопки у «Надністрянських Помпеях» із 1898 по 1904 рік продовжив професор краківського університету В. Деметрикевич. Він працював як у печері, так і біля палацу. Саме йому належить знахідка шедевра трипільських майстрів — кістяної платівки у вигляді голови бика з вибитим на ній зображенням жінки. Ця невелика платівка обійшла безліч видань і стала ніби символом трипільської культури. Нині ця знахідка, як і величезна колекція з розкопок в Більчі (збереглося понад 300 реставрованих і цілих посудин, 900 ящиків кераміки та інших знахідок), перебуває у Краківському археологічному музеї.

Колекція передана туди згідно за заповітом дружини Леона Сап'єги Тереси. У заповіті є кілька важливих пунктів, серед яких — доступність колекції для науковців із різних країн, підготовка повного видання колекції, експонування її в музеї. Перший пункт виконується, у чому один із авторів цієї книги переконався 1981 р. Потрапивши до

Археологічні дослідження в Більчі-Золотому: власник маєтку князь Леон Сап'єга. Плани розкопок біля палацу та печери Вертеба.

музею ще студентом Київського державного університету, він запитав, чи можна оглянути колекцію із Більча-Золотого, яка на той час не експонувалася. Відповідь була просто приголомшливою (для тих, хто звик мати справу із музеями вітчизняними): звичайно, коли пан бажає оглянути — то жодних проблем...

На виконання останніх двох пунктів (видання та експонування) знадобилося близько ста років. Лише в останнє десятиліття польські археологи змогли віднайти державне фінансування на наукове видання. Платники податків Речі Посполитої забезпечили підготовку грубесних двох томів, до яких увійшли не лише описи розкопок, знахідок, аналізів, але й сотні, тисячі малюнків знахідок із колекції Леона і Тереси Сап'єгів. Над цим працювали як польські археологи — С. Кадров, Е. Треля, так і українські — М. П. Сохацький та Т. М. Ткачук. А в жовтні 2001 р. у Кракові, в приміщенні археологічного музею, відкрилася виставка колекції, на якій було також презентовано і описаний вище міжнародний проект.

Неподалік від міста Чернівці біля села із назвою Шипинці 1893 р. почалися розкопки поселення з мальованою керамікою «Буковинської Трої». Саме таку назву дала місцева преса стародавньому поселенню. Із часу відкриття та початку розкопок справжньої Трої на той час минуло не так уже й багато часу, трохи більше двадцяти років. «Троя» стала певним брендом для означення археологічних сенсацій.

Слід віддати належне буковинським газетярям. Вони майже не помилилися із датуванням відкритих старожитностей — усього на якихось кілька сотень років. Адже відкрите місцевим учителем В. Арійчуком поселення за сучасною періодизацією належало до етапу В трипільської культури, що його нині датують першою половиною IV тис. до н. е. Згодом про доісторичне поселення в Шипинцях стало відомо і у Відні. На Буковину приїхав завідувач антропологічно-праісторичним відділом Імператорсько-королівського природничого музею у Відні Й. Шомбаті, який організував розкопки. У роботах в Шипинцях узяв участь Р.-Ф. Кайндль, професор університету в Чернівцях. Учасники розкопок датували знахідки в Шипинцях у межах II тис. до н. е.

Це був час, коли формувалися археологічні колекції Імператорсько-королівського природничого музею, керівництво якого збагнуло значення археологічних розкопок у Галичині для поповнення віденських фондів. Адже це був шанс отримати першокласні речі, здобуті під час наукових розкопок, а не старожитності незрозумілого походження, придбані за шалені кошти в антикварів. Колекція з тих розкопок, яка налічує близько 800 предметів, зберігається нині у Віденському природничому музеї. Частина цих експонатів нині можна побачити у Інтернеті, на сайті музею.

ВІКЕНТІЙ ХВОЙКА, ХІ АРХЕОЛОГІЧНИЙ З'ЇЗД ТА ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА

Коли ми кажемо, що трипільську культуру відкрив В. Хвойка, то маємо насамперед на увазі не його пріоритет у польових дослідженнях трипільських старожитностей — адже їх почали вивчати за 20 з лишком років до того, як археолог зажив слави першовідкривача, — а саме наукове відкриття, тобто визначення місця відкритих старожитностей в давній історії краю.

У польовому щоденнику В. Хвойки, який зберігається в науковому архіві ІА НАН України, всі дати розкопок в районі с. Трипілья (біля с. Жуківці, Щербанівка, Верем'я та ін.) належать до літа та осені 1897 р. Цей зошит містить близько ста власноручних малюнків дослідника, на яких зафіксовані основні моменти археологічних досліджень. Поруч з видами розкопів на них показані основні знахідки. Саме ці малюнки стали основою для таблиць, опублікованих у матеріалах XI археологічного з'їзду.

Цікаво, що В. Хвойка зобразив велику кількість посудин цілими. Була навіть думка, що, можливо, саме так вони і збереглися, адже в ті часи для оранки на полях не застосовувалася важка техніка. На жаль,

співставлення малюнків з фотознімками цих речей, зробленими в 20-ті роки ХХ ст., показало, що більшість із них склеєні з фрагментів. Отже, В. Хвойка зображав розкопані об'єкти в такому вигляді, в якому вони були, на його думку, залишені самими трипільцями, застосувавши метод ретроспективної реконструкції. Мине 60 років, і С. М. Бібіков запропонує цей метод до застосування при вивченні поселень трипільської культури. Досягненням В. Хвойки вважають визначення відкритих ним на Київщині пам'яток як таких, що належали окремій неолітичній культурі, а також співставлення з ними матеріалів, знайдених в інших регіонах сучасної України.

Розібратися нині в науковій спадщині В. В. Хвойки, присвяченій вивченню Трипілля, не таке просте завдання, адже методика археологічних досліджень та фіксації матеріалів на той час тільки формувалася. Рік та місце знахідки тих чи інших трипільських старожитностей, насамперед кераміки, з розкопок В. Хвойки у Подніпров'ї часто можна встановити, лише порівнявши їх з архівними документами — щоденниками, фотознімками, які зберігаються в науковому архіві Інституту археології НАН України.

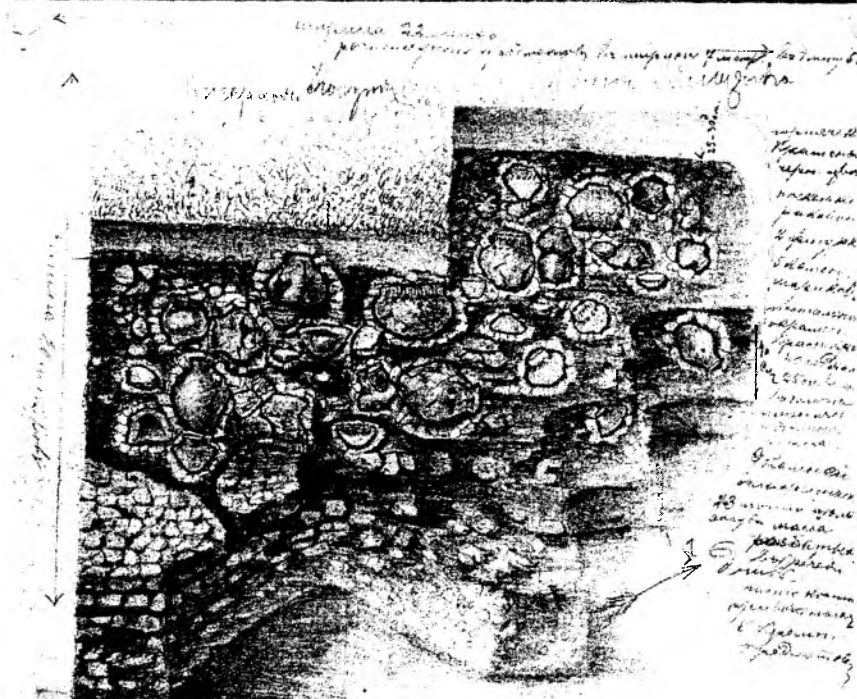
У другій половині ХІХ та на початку ХХ ст. у Російській імперії почали проводити наукові конференції в галузі археології, які дістали гучну назву з'їздів. Декілька із них було проведено на території України, оскільки в ті часи саме тут розгорнулися досить масштабні розкопки курганів, античних міст Причорномор'я, літописних градів часів Київської Русі. Тут були музеї, наукові товариства, чимало заможних колекціонерів старожитностей. Вивченням археологічних пам'яток займалися відомі історики, які викладали в університетах, згадаємо хоча б В. Б. Антоновича.

ХІ Всеросійський археологічний з'їзд у Києві став важливою віхою у вивченні старожитностей краю та становленні археологічної науки. Під час подібних наукових зібрань традиційними стали виїзди на місця розкопок, підготованих для огляду учасниками з'їзду.

11 серпня 1899 року на запрошення відомого знавця старожитностей та колекціонера Б. І. Ханенка учасники з'їзду — всього 40 чоловік — на пароплаві вирушили вниз по Дніпру, за 70 верст від Києва. Вони відвідали околиці села Гребені та міста Ржищів. Там вони побували на показових розкопках, які В. В. Хвойка підготував на землях поміщика І. О. Байковського, під Гребенями та на території хутора Юшки (урочище Попове поле).

Тут були відкриті для огляду рештки жител, посуду, купи череп'я. Бажаючи зможли побачити, як виглядають місця розкопок загадкових трипільських «точків» — решток давніх жител. Учасники екскурсії розібрали речі, знайдені на місці розкопок, частину було передано в музей. Згадується про знахідку двох великих «ваз з оригінальним орнаментом».

Через кілька днів, 16 серпня 1899 р., сталася подія, з якої можна почати відлік наукового життя поняття «трипільська археологічна культура», бо цього дня В. В. Хвойка виступив із доповіддю про свої археологічні розкопки в Київському повіті. Серед досліджених ним старожитностей були поселення в районі містечка Трипілля. Саме воно дало

Розкопки в околицях Трипілля. Малюнок та сторінка із польового щоденника В. В. Хвойки.

назву новій археологічній культурі — найдавнішій культурі землеробів на Дніпрі. У праці «Каменний век Среднього Придніпровья» знахідки із землянок на Кирилівських висотах були віднесені до «культури В», яку В. В. Хвойка вважав примітивнішою, а тому й більш ранньою, ніж

«культура А», до якої зараховано матеріали розкопок в околицях містечка Трипільля.

Доповідь стала предметом обговорення присутніх науковців. Так, П. М. Мілюков висловив припущення, що виокремлені В. В. Хвойкою культури А і В були гілками однієї культури, і вказав на подібні знахідки в Галичині, Буковині, Румунії, а також Болгарії та Боснії, Семигородді. На його думку, ця культура прийшла з півдня, через Румунію, а її центр має бути в Греції. Дискутуючи з ним, професор Д. М. Анучін висловив міркування, що встановити напрям, у якому поширювалася ця культура, неможливо, а можна лише окреслити територію її поширення.

Як повідомляється в протоколі засідання, голова відділення первісної археології Д. М. Анучін висловив В. В. Хвойці подяку за його внесок у науку. Він також висловив побажання, щоб здобуті під час розкопок багаті колекції та результати досліджень були опубліковані. Після цього учасники з'їзду, які були в захопленні від почутого, влаштували В. В. Хвойці бурхливі овації. Матеріали доповіді було опубліковано через два роки у першому томі матеріалів з'їзду разом із кількома десятками ілюстрацій.

В. В. Хвойка.

МУЗЕЙНИЙ ВИМІР ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Знайомство із старожитностями та давньою історією варто розпочати із відвідання музеїв та виставок. Саме там можна побачити найцікавіше, найрідкісніше. Археологічні розкопки Трипільля—Кукутень тривають вже понад 130 років, а історія колекціонування доісторичних старожитностей розпочинається ще у XVIII ст. Тепер такі знахідки експонуються в музеях сімнадцяти областей України.

Одне з найбільших музейних зібрань трипільських знахідок в Україні належить Національному музею історії в Києві. На початок XXI ст. їх тут налічувалося близько 70 000 одиниць зберігання. Серед колекцій наукових установ найбільшу наразі нагромаджено в наукових фондах Інституту археології Національної академії наук, де кількість одиниць зберігання наближається до 250 000. У обласних, районних та інших історико-краєзнавчих музеях, яких налічується кілька десятків, зібрано чималі колекції з не менш цікавих речей.

За межами України трипільські старожитності можна побачити у музеях Польщі, Австрії, Великої Британії, США. Щоправда, там вони перебувають здебільшого у запасниках.

Нині археологи жартують, що для проведення подальших наукових досліджень настав час проводити розкопки у фондах музеїв та інших установ, залишивши у спокої стародавні поселення. І де в чому цей жарт має певну рацію.

Подорож по музеях почнемо із Національного музею історії України. Символічно, що на садибі музею знайдено сліди поселення трипільської культури. Трипільська культура завжди, від самого початку (а історія музею починається ще у 1899 році), займала почесне місце у його експозиції. Вже понад 10 років (із 1993) замість постійно діючої експозиції тут відкрита виставка «Дивосвіт Трипілля». Її готували до сторіччя відкриття трипільської культури, тому на виставці показано, як це відкриття починалося. Тут є малюнки, зроблені Вікентієм Хвойкою, навіть проект кольорової обкладинки його великої книги, яка так і не була видана. Представлено також знахідки із околиць Трипілля та інших місць розкопок у Подніпров'ї. Із величезної колекції музею довелося відібрати всього близько 300 експонатів, щоб показати все різноманіття та всі сторони життя Трипілля.

Кераміка і статуетки, моделі жител і зброя, інструменти та знаряддя праці, найвідоміші за численними публікаціями речі можна побачити у великих вітринах та на подіумі у центрі експозиції. Серед раритетів — портретні статуетки, керамічні моделі будівель, знайдені під час розкопок у Володимирівці, Коломиїщині II та Сушківці. Цінність колекції полягає ще й у наявності відомостей про обставини усіх без винятку знахідок. У експозиції є телевізор із великим екраном, на якому демонструють випущений 1993 року фільм «Трипільське диво». Чимало речей, виставлених у цьому ж залі, стали об'єктами уваги у цьому чудовому фільмі.

Перші трипільські старожитності потрапили до музею завдяки В. Хвойці, ними опікувалися його учениця та соратниця В. Козловська, відома дослідниця Т. Мовша, а нині їхню справу продовжує О. Якубенко.

Звичайно, колекція Національного музею могла б наповнити не один і навіть не два і не три подібних зали. Адже лише перелік місцевостей, де знайдено трипільські старожитності, які лежать у фондах, займе кілька сторінок. Але це стане можливим хіба що у випадку отримання нового приміщення, або тоді, коли експозиційну площу ділитимуть пропорційно до періоду існування тієї чи іншої культури. Можливо, тоді і Трипілля дістанеться більше місця. Поки що у планах музею — участь у міжнародних виставкових проєктах, так що й за межами України теж можна буде побачити трипільські шедеври.

Археологічний музей Інституту археології Національної академії наук України теж розташований у центрі міста. Чотири великі вітрини другого залу присвячено трипільській культурі. Скомпонована експозиція більш академічно, експонати розміщено відповідно до археологічної періодизації — ранній, пізній, середній етапи, отже, можна побачити майже всю тритисячолітню еволюцію трипільської культури —

від найдавнішої Бернашівки на Дністрі до могильника, розкопаного колись на Красному Хуторі, де нині розкинувся Харківський масив м. Києва. В експозиції Археологічного музею теж є чимало унікальних виробів. Серед них — керамічна модель двоповерхової будівлі, знайдена біля села Розсохуватка на Черкащині. Поруч можна побачити керамічну шкатулку, знайдену кілька років тому на поселенні Тальянки, найбільшому із нині відомих селищ цієї культури. Виставлено керамічну модель саней — основного транспортного засобу трипільців, унікальні зооморфні та антропоморфні статуетки. Представлено зразки посуду різних етапів культури — від найдавніших, із заглибленим орнаментом, до мальованого посуду доби розквіту культури і непоказних поховальних посудин-урн із могильників пізнього періоду. Не всі вироби вдалося вмістити у вітрини — поруч, на підставках, виставлено кілька великих посудин. Найбільший серед них — майже метрової висоти зерновик із розкопок на поселенні Гребені, вкритий спіральним орнаментом. Можна ознайомитися із колекцією знарядь та зброї різних періодів трипільської культури. Ці речі не такі яскраві, як керамічні вироби чи статуетки, але вони здатні розповісти про історію розвитку давніх технологій, досягнення трипільської цивілізації. Але у музеї нині-таки виставлена лише маленька частина того, що видобуто під час розкопок, а основна кількість знахідок поки що чекає своєї черги на демонстрацію та зберігається у наукових фондах Інституту археології.

Тривалий час у Києві експонувалися трипільські старожитності із колекції «ПЛАТАР». Її власники хотіли створити музей для великої та цікавої колекції, можливо, що мрія ця найближчим часом здійсниться. На виставках, які проходили у залах Києво-Печерського та Софіївського заповідників, експонувалося до 700—800 речей. Серед них — унікальні керамічні моделі будівель, чудові зразки кераміки різних етапів розвитку трипільської культури, антропоморфна та зооморфна пластика, знаряддя праці та зброя. Кераміка у більшості чудово реставрована. Слід наголосити, що подібної концентрації першокласних трипільських старожитностей ми не спостерігаємо у жодному із державних столичних музеїв. Дуже жаль, що раритети з приватних колекцій є безплатними — місце знаходження речей невідоме, що значною мірою знижує інформаційну цінність матеріалів.

Впродовж кількох років частина цієї колекції, зокрема трипільські матеріали, разом із пересувними виставками побували у Вінниці, Херсоні, Миколаєві, Запоріжжі. Вперше така кількість найцікавіших трипільських старожитностей експонувалася в межах України на пересувних виставках.

Трипільська культура була представлена також і в Музеї історії Києва, який був відкритий 1982 року. Туди Інститут археології передав ряд знахідок із розкопок у Києві та на його околицях. У музеї були карти розповсюдження трипільських пам'яток у Києві та Київщині, й навіть діорама трипільського селища. Окрасою предметного плану діорами була величезна засушена шука, яку цікаві відвідувачі все намагалися помацати. За рік після відкриття експозиції шука зникла. Нині та експозиція розібрана, однак є шанс, що її відновлять в іншому місці

у найближчі роки. Це було б цікаво, тим більше що на території сучасного Києва нині відомо понад 20 пам'яток трипільської культури.

Вирушаємо тепер за межі Києва в уявну подорож по інших музейних експозиціях. За сорок кілометрів на південь, в Обухівському районі, є звичайне село Трипілля, про яке ми вже згадували у попередньому розділі. Було б дивно, коли б у селі із такою назвою не було музею. Нині там є два музеї. Перший — Київський обласний археологічний музей — мабуть, єдиний на Україні обласний музей, розташований у селі. Біля його будівлі поставлено пам'ятник Вікентію Хвойці — археологу, який відкрив трипільську культуру. Погруддя відлите на приватні пожертви, зібрані фондом «Дівич-Гора», а встановлено вже державним коштом. Біля пам'ятника, ніби у почесній варті, по колу поставлено камені — уламки давніх стел, плити із напівстертими написами.

Музей, який нагадує зовні величезний металевий контейнер, всередині має усього три зали. Дах музею прикрашають три керамічні статуї — збільшені копії антропоморфних статуеток трипільської культури. Автор проекту, архітектор А. Ігнащенко скомпонував будівлю музею, як величезну брилу землі, що приховує у собі таємниці минулого. Можна додати, що коли зайти всередину, то дійсно можна дізнатися про багато таємниць минулого Київщини.

Зал на другому поверсі музею дещо відрізняється від звичних музейних експозицій й швидше нагадує храм. На стіні навпроти входу кидається в очі стилізований план давнього гігантського поселення — протоміста. На його тлі ніби піднесена у повітрі півтораметрова «Троянівська Венера» — керамічна копія трипільської статуетки. На підлозі під нею стоїть загадкова велика культова посудина, що є реплікою з трипільського розписного прототипу. Подібні вироби, як вважає дехто із вчених, трипільці використовували як барабани під час ритуалів.

У експозиції, яка відділена від глядача прикріпленням до металевих опор склом, представлено речі, знайдені під час розкопок поселень трипільської культури, зокрема й на території області, макет житла, фотознімки знахідок та розкопок. Поруч експонується колекція трипільських старожитностей, передана у дар музею фундацією «Культурна спадщина України». Це один із прикладів плідної співпраці колекціонерів із музеями.

Щороку збільшується кількість філіалів Київського обласного археологічного музею. Один із них відкритий у місті Ржищів, яке лежить на березі Дніпра за сорок кілометрів на південь від ТрипILLED. Експозиція цікава тим, що у ній представлено знахідки із одного поселення, зібрані за кілька років археологічних розкопок. Виставлене дає змогу уявити повсякденне життя мешканців кількох будівель на березі Дніпра, що оселилися тут понад 5000 років тому. Реставровано декілька посудин та мисок, експонуються макет житла і навіть величезна кам'яна зернотерка. На її поверхні розсипано зерно, лежить камінний розтирач. Кожен відвідувач, спитавши дозволу, може випробувати себе у якості трипільського мірошника. Влітку можна відвідати археологічні розкопки в околицях міста і на власні очі побачити, як археологи видобувають з-під землі трипільські старожитності.

Крім того, у центральній частині міста закладено Парк трипільської культури. Раніше тут, перед міською радою, стояв пам'ятник Леніну. Тепер він перенесений у інше місце. Натомість 2003 року відкрито пам'ятник Трипільській цивілізації. Це біноклеподібна посудина високою майже чотири метри. Вона височить над хрестоподібним вівтарем, викладеним із сірого граніту. Монумент нагадує якесь давнє трипільське святилище. Хоча достеменно невідомо, як мав виглядати трипільський храм. Відкриття пам'ятника супроводжувалося сильним дощем. Отже, як тут не згадати гіпотезу про те, що посудини-біноклі використовувалися саме у обрядах викликання дощу.

Із високих дніпровських гір, від самого Ржищева, можна побачити лівий берег, де знаходиться місто Переяслав-Хмельницький. Саме там відкрито поки що єдиний в Україні Музей трипільської культури. Він входить до складу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». У кількох невеликих залах музею можна не лише ознайомитися із трипільськими старожитностями, здобутими під час розкопок на теренах України, але і з історією відкриття та дослідження трипільської культури. Тут виставлено давні фотознімки, документи, особисті речі багатьох археологів, які присвятили своє життя дослідженню трипільської культури, побачити портрети видатних учених. Створювався музей за участю відомої дослідниці Трипілля Т. Г. Мовші, а нині музеєм завідує її учениця — Г. М. Бузян.

Трипільські раритети можна побачити також у експозиції інших музеїв заповідника. Так, у Музеї хліба виставлено велику посудину-зерновик, яку знайдено експедицією Інституту археології біля села Гребені на Київщині. Свого часу цей унікальний зерновик передали у Переяслав. Вирізьблену на ньому композицію із антропоморфними зображеннями О. В. Цвек трактує, як зображення «танку врожаю». У експозиції іншого музею, яка присвячена історії архітектури в Україні, експонують залишки розкопаної будівлі трипільської культури, які перенесено із місця досліджень, і це поки що єдиний такого роду експонат у музеях України.

Із лівого берега повертаємося на правий та потрапляємо на Черкащину — край надзвичайно багатий на пам'ятки трипільської культури. Їх дослідження тут проводять вже понад сто років, а тутешні музеї досить відомі своїми трипільськими зібраннями. Почнемо із обласного краєзнавчого музею у Черкасах. Частина його експонатів зібрана ще у 20—30-ті рр. ХХ ст., ще більше передано у 80—90-ті рр. керівниками розкопок експедицій Інституту археології НАН України. Серед цих знахідок — кераміка, статуетки та зняття праці із найдавнішого у області поселення Гребенюків Яр, зібрання із розкопок на найбільших трипільських поселеннях України — Майданецьке та Тальянки, у експозиції представлено діораму Майданецького поселення.

Практично у кожному районному музеї на Черкащині виставлено знахідки, які походять із місцевих поселень трипільської культури. Найбільш відомі експозиції у містах Тальне та Умань. Музей історії хліборобства у м. Тальне створений 1987 р., за розмірами та якістю трипільської колекції він не поступається багатьом музеям. Адже сюди, до колишнього мисливського замку графа Шувалова, здавали знахідки

із розкопок у Майданецькому, Тальянках, Гребенюковому Ярі та інших пам'ятках експедиції Інституту археології. В експозиції демонструється унікальний макет поселення-гіганта, протоміста біля села Майданецького. Його виготовили студенти будівельного технікуму під керівництвом директора музею В. Ф. Мищика. Відтворивши попередньо рельєф місцевості, вони розмістили на великому планшеті близько 1500 вирізаних із пінопласту будівель відповідно до плану магнітної зйомки. Цей макет справляє неабияке враження, особливо коли перед тим побувати у самому Майданецькому та помилуватися із високого берега мальовничими панорамами місцевості, де шість тисячоліть тому трипільці збудували своє протомісто.

До Майданецького від замку всього 8 км, так що варто з'їздити, тим більше що у самому селі теж є музей, розташований у старому приміщенні сільської школи, з діорамою трипільського поселення, навіть більшою за черкаську, а крім того виставлено знахідки — керамічні вироби, статуетки — майже все, що знайдено місцевими мешканцями під час робіт на власних городах та полях.

Свого часу розроблялися плани створення у Тальному, в замку, музею трипільської культури. Нині ці плани, можливо, стануть реальністю, оскільки вирішено розпочати ремонт сторічної будівлі та розмістити у ній не лише музей, але й дирекцію заповідника «Трипільська культура».

Цей заповідник створено 2003 р., а його дирекція перебуває у с. Легезине, за 15 км від Тального у бік Умані. Місце обране не випадково. Адже між селами Легезине та Тальянки знаходиться найбільше в Україні поселення трипільської культури. Його площа 450 гектарів — чотири із половиною квадратних кілометри. Щороку тут проводяться археологічні розкопки, які розпочато ще 1981 року. За цей час досліджено залишки понад 35 споруд та інші об'єкти. У Легезині діє музей, куди нині передаються знахідки із цих розкопок. Особливо цікавою є колекція архітектурних деталей трипільських будівель — фрагменти вівтарів, вогнищ, підлоги та інші деталі, призначення яких інколи не зовсім зрозуміле навіть дослідникам із багаторічним стажем. Це найбільша в Україні подібна колекція. До музею передано й знахідки з інших місць розкопок. Зокрема 2005 р. сюди потрапила виявлена під час досліджень на поселенні Піщана керамічна модель житла. Під патронатом заповідника «Трипільська культура» знаходиться не лише поселення між Легезиним та Тальянками. Йому підпорядковано також трипільські поселення — протоміста у Майданецькому, Доброводах (250 га), Косенівці (70 га), Веселому Куті (150 га), Вільхівці (180 га) та інші. У планах — розвиток музеїв у Легезині та Тальному, створення археодому із реконструкціями трипільських будівель у Тальянках, продовження археологічних розкопок із наступною музеєфікацією знайдених об'єктів.

Умань знаменита своїм парком. У самому ж місті, у старому будинку, знаходиться районний краєзнавчий музей, що має досить важливу історію. У 20—30-ті рр. тут було зібрано першокласну колекцію із розкопок на трипільських поселеннях Томашівка, Майданецьке, Володимирівка. Досить згадати, що керамічна модель будівлі із Воло-

лимирівки експонувалася саме в Умані. На поповнення колекції музею працювали не лише співробітники музею, але й археологи, які приїжджали на розкопки з Києва. Однак під час Другої світової війни музей був пограбований буквально до нитки. З-поміж іншого було впаковано і вивезено близько 2000 трипільських речей. На щастя, більшість із них була перехоплена партизанами десь на території Білорусі та повернута в Україну. Однак далі Києва уманська колекція вже не поїхала, а прижилася у Національному музеї історії України. Там нині і експонується згадана вище керамічна модель храму із Володимирівки. В Умані натомість тепер демонструють подряпану гіпсову копію цього раритету. Деякі трипільські речі із музею і досі перебувають у запасниках Німеччини. Так, у Йєнському університеті зберігаються фрагменти кераміки із поселення Володимирівка, здобуті від час розкопок 1940 р., про що свідчать експедиційні шифри. Однак співробітники музею у повоєнні роки не склали рук і зуміли зібрати нову колекцію. Особливо цікаві реалістичні голівки статуеток із навколишніх поселень. Виставлено фрагмент вівтаря із трипільського будинку, виявлений під час розкопок у Володимирівці. У музеї також зберігається кілька томів опису археологічних пам'яток Уманщини, серед яких, ясна річ, важливе місце займають поселення трипільської культури. 2004 р. фонди музею теж поповнилися трипільськими експонатами — посудом із поселень різних періодів трипільської культури. Але слід відзначити, що це сталося за доволі сумних обставин. Рештки кількох поселень трипільської культури було злочинно (і на жаль, безкарно) знищено під час реконструкції автобану Київ—Одеса. Будівельники позносили бульдозерами та екскаваторами об'єкти, які охороняються законами України, не кажучи про міжнародні конвенції. Хоча згідно з тими законами замовник будівництва мав би оплатити усі рятувальні археологічні розкопки. Натомість лише завдяки самовідданим зусиллям співробітників музею дещо вдалося врятувати.

У сусідній із Черкаською, Вінницькій області, найбільшою колекцією трипільських старожитностей володіє обласний краєзнавчий музей. Його експозицію свого часу створював відомий дослідник трипільської культури І. І. Заець. Із його розкопок, особливо на поселенні Кліщів, походить більшість виставлених речей. Це різноманітний посуд, як із розписом у кілька фарб, так і з заглибленим орнаментом. Виставлено керамічну модель храму, виявлену на поселенні Воронішівка. Є у експозиції зооморфні посудини та статуетки на коліщатках, реконструйовані С. О. Гусевим, — рідкісне свідчення знайомства трипільців із колесом. Останнім часом пам'ятки трипільської культури вже досліджують навіть на території самої Вінниці, так що фонди музею постійно поповнюються.

На півдні України є два музеї, до речі, одні із найстаріших, засновані ще у XIX ст. — в Одесі та Херсоні. Одеський археологічний музей, нині підпорядкований Національній академії наук, свою трипільську колекцію почав нагромаджувати після 1901 р., коли власниця маєтку Петрени (біля м. Бельці, сучасна Молдова) Олена Костянтинівна Бузня привезла до Одеського археологічного музею Імператорського товариства історії та старожитностей глиняну миску, вкриту суцільним шаром

Трипільська експозиція Вінницького обласного археологічного музею.

вапнякової патини. Спочатку директор музею, відомий знавець античності Е. Р. фон Штерн не звернув на це надходження уваги. Однак після другої зустрічі і розповіді О. К. Бузні про обставини знахідки, цікавість шановного археолога, як він пише, «прокинулася».

Власниця маєтку розповіла, що при закладанні нового виноградника була вирита глибока канава, внаслідок чого виявлено велику кількість знахідок кераміки, обпаленої глини тощо. Під час пасхальних канікул 1902 р. фон Штерн зробив першу екскурсію в Петрени, а наступні два роки проводив там археологічні розкопки. Дослідник скаржився на труднощі при проведенні розкопок, місце яких знаходилося за 10 верст від маєтку. З робітниками йому доводилося спілкуватися через товмача, — місцеві селяни розуміли лише молдавську. 1902 року буря та дощ переривали роботу. Здавалося, що сама земля не хоче віддавати те, що їй належить. До того ж рештки давніх споруд були перекриті шаром чорнозему завтовшки від 1,5 до 2 метрів. Однак все ж таки вдалося відправити до музею 4 великих ящики із черепками та іншими знахідками.

Навесні 1903 року розкопки були поновлені. На цей раз погода сприяла розкопкам, і всього за тиждень вдалося досягти значних результатів. Все поле, звичайно, розкопати не вдалося. Виявилось, що середні розміри давніх споруд становили 10—14 метрів завдовжки та 5—8 метрів ушир. Виявлено було також об'єкт розмірами 14×14 метрів на південному схилі. Зауважимо, що Е. Р. фон Штерн застосував цілком сучасну методику розкопок, фіксувалася наявність відбитків дере-

на грудках обпаленої глини, розміри уламків обмазки, місця знахідок кераміки та інших виробів, кісток тварин тощо.

Неймовірно, але через 70 із лишком років археологи отримають дешифровку аерофотознімка поселення у Петренах, і на ньому буде прочитане все планування давнього селища, в тому числі 32 великі (квадратні в плані?) споруди на околицях селища. В. І. Маркевич нарахував на знімку 490 споруд, розмішених у 10 кільцевих структурах, в тому числі великі споруди, названі ним «баштами». Ці споруди на периферії поселення були пов'язані, на його думку, з обороною.

Пізніше одеська колекція поповнювалася знахідками із розкопок курганів, дослідженнями на поселенні та некрополі в Усатовому. До речі, подібного зібрання старожитностей усатівської культури нема в жодному іншому музеї. Має музей також чудову колекцію посуду і статуєток із поселень раннього етапу трипільської культури, започатковану ще завдяки розкопкам у 50-ті рр. ХХ ст. У 60—80-ті рр. до фондів музею здавали численні знахідки із рятувальних розкопок курганних старожитностей. Проводив музей також і власні експедиції, які досліджували поселення різних етапів трипільської культури, переважно на півночі Одеської області. Таким чином утворилося друге за величиною, після Національного музею історії України, музейне зібрання старожитностей трипільської культури в одному з найстаріших музеїв на півдні України. Дослідженню трипільської культури присвятили свої роботи працівники музею М. Ф. Болтенко, О. Ф. Лагодовська, А. Л. Єсипенко, Е. Ф. Патокова, Л. Ю. Поліщук, В. Г. Петренко.

Херсонський обласний краєзнавчий музей бере початок від заснованого 1890 р. археологічного музею. Зрозуміло, що саме археологічні колекції складають його основу. У музеї була зібрана унікальна колекція старожитностей із розкопок курганів на Херсонщині — посуд, знаряддя та зброя, статуєтки. Під час Другої світової війни музей був пограбований. Експозицію відновили ще 1948 р., однак речі, вивезені під час війни, все ще продовжують повертатися до Херсона. Порівняно недавно повернулася розписна амфорка із кургану № 8, розкопаного колись Л. Г. Скадовським біля с. Білозірка. Зайняла своє місце у вітрині статуєтка жінки-змії, знайдена свого часу у Красногірському кургані, та деякі інші цікаві речі.

Із Причорномор'я повертаємося на північ, до Хмельницької області. Цей регіон, який виходить на річку Дністер, надзвичайно багатий на різноманітні трипільські старожитності. Однак великих музейних експозицій із археології тут мало. Незвичайну експозицію, присвячену трипільській культурі, тут можна оглянути у археологічному відділі Кам'янець-Подільського заповідника. Заходячи у невеличкий трипільський зал, відвідувач потрапляє до трипільського житла. Зліва у вітрині представлено його інтер'єр — піч, лежанку, вівтар. В ньому розташовано кілька десятків посудин, статуєтки. Речі розміщено приблизно там, де б їх мали поставити давні господарі. Посуд стоїть на лавці та біля печі, статуєтки та ритуальна посудина — «бінокль» — на вівтарі. На дерев'яній лавці розкладено предмети із скарбу, виявленого на території області біля с. Цвіклівці. Щоправда, не всі знають, що тут виставлено лише частину скарбу, яку віднайшли місцеві жителі.

Решту виявили археологи під час експедиції, яку під проводом Т. Г. Мовші на місце знахідки надіслав історичний музей із Києва, де цю частину скарбу нині і виставлено. Можливо, на якійсь археологічній виставці ми побачимо повністю цей скарб, який складається із мідних прикрас та підвісок, вирізаних із морських мушель.

У вітрині, яка розташована навпроти, представлено весь реманент трипільців — від реконструйованого рала, до сокир і мотик із кам'яними чи кременевими робочими частинами. Таке поєднання оригінальних речей та реконструкцій робить більш зрозумілими деякі сторони доісторичного життя.

На шляху до Чернівців можна відвідати об'єкт, який у майбутньому, можливо, стане музеєм. Це давнє трипільське городище на річці Жван, розташоване неподалік від її впадіння у Дністер. Тут збереглися давні вали, один із яких перерізали археологи, коли досліджували його конструкцію. Городище розташоване на високому мисі навпроти середньовічної фортеці у селі Жванець. Поки що лише окремі туристи піднімаються на плато до трипільської фортеці, де на стежці ще іноді можна натрапити на уламки горщиків, виготовлених понад 5000 років тому трипільськими майстрами. До речі, самі гончарі працювали також на цьому плато, де виявлено залишки горнів, у яких ці горщики випалювали.

У Чернівцях, в обласному краєзнавчому музеї є велике зібрання трипільських старожитностей. Започатковано його ще у XIX ст. Тут є речі із розкопок у Шипинцях — «Буковинській Трої». У 50-ті рр. XX ст. колекцію поповнили знахідки, зроблені під час розкопок ранньотрипільського поселення біля с. Ленківці. Самих лише статуеток із цього поселення зібрано цілий ящик! У фондах є чимало різноманітних випадкових знахідок, які передано мешканцями навколишніх сіл. Серед них — бойова мідна сокира із скарбу, знайденого біля с. Рингач. Розповідають, що у скарбі було цілих сім сокир, але до музею потрапила лише одна. Шкода лише, що відтоді, коли Україна стала незалежною державою, ці скарби можуть побачити лише співробітники музею та поодинокі науковці, які приїжджають іноді попрацювати у Чернівцях. Адже експозиція музею розібрана — у зв'язку із капітальним ремонтом, який переріс у хронічне лихо. Так що бажачим побачити раритети музею поки що доведеться задовольнятися науковими публікаціями.

Сусідня Тернопільщина має досить значні «розвідані запаси» трипільських старожитностей. Власне, із цього краю колись починалося вивчення трипільських пам'яток у Подністров'ї, а за великим рахунком — в Україні в цілому. Тут є досить цікаві музейні зібрання та незвичайні експозиції.

У місті Боршеві знаходиться краєзнавчий музей. Трипільська експозиція у ньому хоча і невелика за розмірами, зате надзвичайно інформативна. На карті можна побачити, що у цьому районі трипільських поселень чи не більше, ніж сучасних сіл. Це результат наукових досліджень, які проводить музей під керівництвом археолога — трипільознавця М. Сохацького. На подіумі однієї із вітрин відтворено майданчик — розчищену під час розкопок частину залишків житла

трипільської культури. Одразу можна побачити те, що звичайно випадає спостерігати лише археологам. Поруч виставлено самі знахідки — колекцію мальованого посуду та інших виробів із поселення Глибочок. Є в експозиції і діорама печери Вертеба, яку зазвичай відвідували трипільці. Над діорамою нависають дві посудини — великий зерновик та миска. Зерновик було знайдено у шурфі, який заклали свого часу біля входу до печери. А от миску — цілу — дістали вже із лабіринтів самої печери. Щоб її видобути звідти, довелося розширювати лаз: люди могли пролізти, а от миска вже не проходила. У вітрині біля діорами виставлено кістяну платівку у вигляді голови бика. Таких платівок було знайдено всього три, дві із них потрапили свого часу до Краківського археологічного музею. Сама печера Вертеба — нині відділення музею, куди можна замовити екскурсію. У розташованому неподалік селі Більче-Золоте ще можна побачити рештки парку, у якому колись проводили розкопки трипільського поселення. Збереглася також каплиця над фамільним склепом князів Сап'єг. Одному із них, Леону, належала величезна колекція трипільських старожитностей, здобута завдяки археологічним розкопкам, які він фінансував.

Обласний краєзнавчий музей у Тернополі має гарне зібрання трипільського посуду та статуеток. Це результат розкопок багатьох археологічних експедицій, організованих переважно дослідниками із Львова. Речі оригінально експонуються у великому макеті трипільського житла, де влаштована також і вітрина для статуеток. Життя трипільців показане досить докладно, всі речі розміщено там, де їх знаходять звичайно під час розкопок.

На північ від Тернополя можна відвідати давній Збараж, у знаменитому замку якого розмістилося дві експозиції. Перша із них, яка займає зали палацу, розповідає про історію краю із найдавніших часів. Тут виставлено знахідки із різних поселень трипільської культури — посуд, статуетки, вироби із каменю та кременю. Знайомлячись з експозицією у Збаразькому замку, легко уявити не тільки різні сторони побуту трипільців, але й як могла виглядати господиня трипільської хати. А у замковому казематі кілька років тому відкрито експозицію, присвячену дослідженням одного із поселень трипільської культури, яке знаходиться ще далі на північ від Збаража. Це поселення-майстерня біля села Бодаки. Тут трипільці виробляли із кременю різноманітні знаряддя, напівфабрикати, які потім по торговельних шляхах розходилися далеко за межі краю. У Бодаках майже щороку впродовж двох—трьох тижнів працює археологічна експедиція. Усе поле тут усіяне відщепами кременю — слідами виробничої активності давніх мешканців поселення.

У Івано-Франківську трипільські старожитності можна побачити у двох музеях. Одна експозиція розташована у обласному краєзнавчому музеї, який займає стару будівлю міської ратуші. Там є лише одна вітрина, зате дуже насичена цікавими знахідками. Вони зроблені під час розкопок на різних поселеннях, переважно у Незвиську. Цікавим експонатом є скарб кремінних платівок, знайдений на території міста. Опікується трипільськими експонатами цього музею М. Вуянко. Дру-

гий музей — відомий. Він знаходиться у Прикарпатському університеті, і ми розповімо про нього трохи далі.

Неподалік від Івано-Франківська знаходиться Державний заповідник Давній Галич. На городищі є невеличкий музей, де виставлено матеріали із розкопок різних епох, зокрема трипільської культури. Їх здобуто експедиціями заповідника, переважно під час розкопок поселень біля села Більшівці. Тут відтворено макети трипільських будівель та поселення в цілому, показано посуд, інструменти. Експедиція у Більшівцях працює щороку у липні, й можна побачити, як виглядають залишки трипільських жител під час розкопок, які проводить від заповіднику Т. М. Ткачук.

Львів ще у довоєнні роки мав декілька музеїв, зокрема приватних, у яких було виставлено зібрання трипільських старожитностей. Про ці музеї нині нагадують інвентарні номери, назви музеїв різними мовами, нанесені тушшю на експонати. Нині ці речі сконцентровано у Львівському історичному музеї на площі Ринок. Частина їх виставлено, мабуть, ще з середини ХХ ст., у залі на першому поверсі, поруч із касою, де продаються квитки. У зібранні музею представлено трипільські пам'ятки різних періодів, від середнього до пізнього включно, від поліхромного посуду із розкопок у Бучачі та Заліщиках до дивного посуду із Кошилівців. Чудовою є колекція статуеток із розкопок в Кошилівцях. Музей проводить дуже активну виставкову роботу, спрямовану на землі західного сусіда — Польщі. Подорожує і трипільська колекція, яка встигла побувати у багатьох містах.

Ще є у Львові археологічний музей при Інституті суспільних наук. Він знаходиться у старовинному палаці, неподалік від Порохової вежі. Музей відомчий, тому про відвідання слід домовлятися із завідуючим заздалегідь. Особливо цікавим є меморіальний розділ музею, у якому можна побачити портрети і документи учених, які проводили дослідження археологічних пам'яток у ХІХ—ХХ ст., зразки експедиційного спорядження. Традиційних вітрин у музеї майже немає — трипільські експонати розставлені на підлозі та полицках або підвішені до стелі, відтворено побут трипільців. Тут можна побачити також матеріали археологічних культур, які сусідили із трипільською у різний час.

Лише за кілька годин можна дістатися від Львова до Кракова. Тут у археологічному музеї зібрано знахідки із розкопок понад 10 пам'яток трипільської культури. Більшість із них походить із колекції Леона та Тереси Сап'єгів. Це понад триста лише відреставрованих посудин, статуетки, інструменти, фрагменти зброї. Ці речі експонують під час тимчасових виставок, у проміжку між якими вони доступні лише науковцям.

Цікавою є експозиція трипільської колекції Національного археологічного музею у Варшаві. Там зберігаються знахідки із розкопок Маріана Гімнера, які він проводив під Уманню 1911 року, зокрема, знаменита керамічна модель житла. Є ще невеличка колекція трипільських речей у Археологічному музеї в Познані, дещо із неї можна побачити часом на тематичних виставках.

Якщо вирушити до сусідньої із Україною Молдови, то найбільші трипільські колекції можна побачити у столичних музеях. У Кишиневі

три музеї, і кожен має свої неповторні експонати. У Краєзнавчому музеї можна побачити речі із Карбунського скарбу. Майже сім тисяч років тому він належав одній із трипільських громад, яка накопичила кілька сотень виробів із міді, переважно прикрас у вигляді блях та намістин, підвісок із морських мушель та інших речей, які тоді високо цінувалися, а також символів влади. Це найбільший скарб, який коли-небудь було знайдено на території поширення трипільської культури. Поруч можна побачити унікальні мальовані посудини із зображеннями ритуальних процесій, жертвних тварин.

Академічний музей, створений В. І. Маркевичем, репрезентує знахідки із поселень різних етапів трипільської культури. Експозицію доповнюють фрески, на яких зображено сцени із життя трипільців, реконструйовані археологами: оранка, сівба, збір врожаю. У окремій вітрині виставлено колекцію антропоморфних статуеток, серед яких є декілька шедеврів реалістичної пластики. Неповдалі від Археологічного музею знаходиться Національний історичний музей. Вітрин із трипільськими речами там небагато, але зібрання пластики та посуду теж справляє враження.

Ще більше старожитностей, але вже культури Кукутень, можна побачити, перетнувши румунський кордон. Найбільші експозиції мають вісім державних музеїв — у Бухаресті, Яссах, Пятра-Нямці та інших містах. Саме вони об'єднали свої зусилля 1987 р., організувавши у Афінах виставку під назвою «Кукутень — остання велика цивілізація мідного віку в Європі».

Нині у місті Пятра-Нямц створено спеціальний музей культури Кукутень, його відкрито 2005 р. Ідея створення музею культури Кукутень виникла багато років тому. Одним із джерел її формування стали унікальні колекції керамічних виробів, зібрані в музеях Румунії. Щоб ознайомитися з найвидатнішими раритетами, слід було відвідати понад десяток музеїв по всій країні. Час від часу влаштовувалися виставки, де ці речі збирали разом. Ідею музею Кукутень реалізувала державна установа — музейне об'єднання в давньому місті Пятра-Нямц, розташованому біля підніжжя Карпат, історико-археологічний музей якого має одну із найбільших в Румунії експозицій культури Кукутень, яка займає вісім залів першого поверху музею. 2004 року міська громада Пятра-Нямца отримала від Національного банку Румунії приміщення місцевої філії — садибу у історичному центрі міста, основу якої складає будівля банку, споруджена в 30-ті роки ХХ ст. за проектом відомого архітектора Р. БолOMEЯ. Споруда нагадує середньовічний палац. Під експозицію було переобладнано операційну залу банку та його робочі приміщення. Про колишні інтер'єри нагадує лише вбудований сейф, який зберегли у першому залі музею. За його решіткою та товстезними дверима на металевих полицях тепер зберігаються не зливки золота чи стоси банкнот, а керамічні вироби культури Кукутень. Це виразно підкреслює не лише історичну, але і матеріальну цінність археологічного надбання.

Дев'ять державних музеїв (міста Бакеу, Сучава, Ботошань, Онешть, Бухарест, Васлуй, Таргу Фрумос, Ясси) та приватна фундація «Кукутень в III тисячолітті» надали свої раритети для створення експозиції.

Перед експонуванням всі предмети пройшли реставрацію і були сфотографовані. Чудові знімки стали окрасою інтер'єрів музею. Вони допомагають краще роздивитися окремі експонати, особливо ті, розміри яких в межах кількох сантиметрів. З переліком створеної таким чином колекції детально знайомить ілюстрований каталог, в якому є 191 позиція, описано понад 300 речей. Відповідно до розмірів та характеру предметів було підбрано вітрини та освітлення. При цьому кількість предметів у вітрині обмежена, а коли це необхідно, то річ можна оглянути з різних сторін. Для цього розмальований фантастичними орнаментами посуд виставлено у вітринах, які розміщено посеред зали. Освітлення акцентує увагу на окремих деталях — наприклад, на зображеннях людей і тварин, якими іноді прикрашено посуд. Таким чином, вдалося створити атмосферу музею мистецтв, у якому високий піднесений настрій створює музичний супровід із творів класичної музики. Експозицію музею доповнює лекційна зала, де за допомогою комп'ютерного обладнання демонструється фототека, яка складається із чисельних зображень місць археологічних досліджень, знахідок як із розкопок культури Кукутень, так і Трипілля, взятих переважно з виданої 2004 р. в Києві двотомної «Енциклопедії трипільської цивілізації». Отож в музеї можна познайомитися з шедеврами, які не представлені у експозиції. На урочисте відкриття музею було запрошено не лише представників тих установ, які надали експонати, але і багатьох гостей, в тому числі із Молдови та України, дослідників, які є членами Міжнародного Центру досліджень культури Кукутень, а цей день став справжнім святом культури Кукутень.

Віденський природничий музей сформував свою колекцію трипільських речей ще у XIX — на початку XX ст. Її основою стали знахідки, зроблені під час розкопок «Буковинської Трої» — трипільського поселення біля с.Шипинці неподалік від Чернівців. Тоді ж було придбано скарб із трипільських речей, знайдений у мальованій посудині у Городниці. Більшість віденського зібрання була описана різними авторами у різний час. Приміром, колекцію із Шипинців окремою книгою німецькою мовою видав О. Кандиба. Недавно у Чернівцях вийшов український переклад цієї монографії, і ми маємо можливість побачити віденську колекцію у замальовках видатного українського діяча та археолога.

У довідниках, що розповідають про долю знахідок із поселень трипільської культури, які досліджувалися у західних областях України, можна знайти інформацію про те, що знахідки із розкопок різних років у Кошилівцях, Незвиську та інших місцях потрапили до зібрання Британського музею в Лондоні та деяких інших музеїв у Великій Британії. Напевне, це кінцева західна межа просування трипільських старожитностей по музеях Старого Світу.

Можливо, крайньою східною точкою у цьому відношенні є Москва. Свого часу ще В. Хвойка продав до Імператорського (нині — Державного) історичного музею частину речей із розкопок біля Трипілля, Верем'я та Щербанівки. Однак основу трипільської колекції цього музею заклав ще знаменитий російський художник Васнецов, коли 1893 р. подарував придбані у Києві старожитності із розкопок В. Хвой-

ки на Кирилівській вулиці в Києві. Пізніше невелике зібрання офірувала графиня Уварова. Ці речі вона могла придбати чи отримати від В. Хвойки. Крім того, музей оплатив декілька експедицій, які проводили на початку ХХ ст. розкопки на трипільських поселеннях. Серед цих дослідників був і В. Хвойка, який передав до музею, між іншим, знахідки із розкопок біля села Крутобродинці. Серед них найбільш відомою є посудина, на якій зображено «процесію тварин». Розгортка цієї композиції доступна нині усім, хто проїжджає по проспекту Перемоги у Києві, бо це зображення стало сюжетом одного із величезних мозаїчних панно, якими у 70-ті роки ХХ ст. прикрасили стіни дев'ятиповерхівок неподалік від станції метро «Політехнічний інститут». У часи СРСР до музею потрапляли знахідки із розкопок експедицій союзного Інституту археології, які працювали на території України. І у наш час в музеї є окрема вітрина, в якій виставлено старожитності трипільської культури.

У Санкт-Петербурзі трипільська культура представлена у двох найбільших музеях. Це Ермітаж та Кунсткамера. Колекція трипільських старожитностей у Ермітажі почала формуватися ще на початку ХХ ст. Тоді було придбано речі, які згідно з встановленнями Імператорською археологічною комісією правилами, представлялися на огляд «його Імператорської Величності». Так потрапили до Ермітажу мальовані посудини із розкопок М. Якимовича у Старій Буді на Черкащині та С. Гамченка поблизу Балти. У радянські часи поповнення колекцій відбувалося за рахунок археологічних експедицій, які фінансував Ермітаж, або в яких брали участь археологи із Санкт-Петербурга. Таким чином сюди потрапили речі із розкопок С. М. Бібікова у Луці-Врублевській, Т. С. Пассек і Т. Б. Попової у Поливановому Яру та інші. Не стали винятком і знахідки, зроблені експедицією під керівництвом Т. С. Пассек на території Молдавії. Деякі раритети із трипільської колекції Ермітажу можна побачити на сайті музею. Матеріали з Поливанового Яру та Луки Врублевської представлені також у фондах Кунсткамери. Подробиці щодо цих колекцій теж доступні на сайті музею.

Те, що трипільські старожитності нині представлені у кількох найбільших та найвідоміших музеях світу — від Санкт-Петербурга до Відня і Лондона — на наш погляд, не є випадковим збігом обставин. Це явище слід розглядати як наслідок тієї величезної зацікавленості, яку викликали ці знахідки, а також розуміння їх значення для давньої історії тими фахівцями, що формували ці видатні музейні зібрання. Фактично таке ставлення є не чим іншим, як публічним визнанням того внеску, який зробила свого часу трипільська культура у розмаїтну картину світової культурної спадщини.

Отож хоча поза межами України і опинилася чимала кількість видатних трипільських знахідок, але як би там не було, а більшість із них залишилася тут, на землі, де колись існувала ця давня цивілізація. Те, що представлено поза межами трипільської ойкумени, лише слугуватиме зростанню зацікавленості цим культурним та історичним феноменом, що називається Трипільля. А той, хто захоче дізнатися більше, має вирушити у подорож до трипільських та кукутенських країв.

Останнім часом у пресі з'явилось чимало тривожних повідомлень про археологів, які у якихось темних сховках, у якихось фондах ховають від народу трипільську культуру. Мало того, вони нібито розпродують ці фонди наліво і направо, поповнюючи не лише вітчизняний, але навіть заокеанський чорний ринок антикваріату. Верховна Рада кілька років тому прийняла постанову про перевірку цих фондів. До Академії наук звертаються із листами шановані люди, народні депутати, колекціонери, директори і засновники приватних музеїв, які теж волають: пане президенте Академії, перевірте ці фонди!

Що ж це за Бермудський трикутник, у якому знахабніли від безкарності археологи вперто ховають від українського народу трипільську культуру? Із згаданих вище листів та газетних публікацій випливає, що їх автори, так само, як і пересічний громадянин України, навіть і не уявляють собі, що ж таке наукові археологічні фонди та чим вони відрізняються від парадних експозицій приватних колекцій речей, що отримані під час варварського руйнування давніх пам'яток та продані сучасним меценатам. Спробуємо заповнити цю прогалину в інформаційному просторі.

Насамперед, ці наукові фонди не мають нічого спільного із фондами, що створюються для відмивання грошей. Хоча для забезпечення роботи наукових фондів гроші безумовно потрібні, бо колекції необхідно тримати у відповідних сховках, належному приміщенні та забезпечувати доступ до археологічних матеріалів науковцям майже з усіх континентів. Величезна інформація про матеріали археологічного фондосховища повинна оброблятися та накопичуватися відповідно до сучасних стандартів із застосуванням електронних носіїв. В останні роки зусиллями керівництва Інституту та наукових фондів нарешті створено відповідні умови для збереження та вивчення культурного надбання українського народу у вигляді археологічних колекцій. Щоправда, перебування археологічних фондів у підвалах — це звичайнісінька легенда, яка не має під собою жодного підґрунтя, але повинна налякати громадськість. Кожен, хто потрапить у Києві за адресою вул. Героїв Сталінграда, 12, зможе побачити, що наукові фонди Інституту археології розташовані у великому окремому двоповерховому приміщенні, обладнаному всім відповідним, де на стелажах стоять тисячі ящиків із археологічними матеріалами. Колеги із Москви та Петербурга, які встигли попрацювати тут, оцінили зібрання Інституту археології як найкраще археологічне фондосховище «на теренах СНД». Досвід закордонних відряджень дозволяє нам стверджувати, що й на теренах Європи небагато наукових фондів археологічних знахідок такого рівня, як щодо кількості колекцій, так і щодо ступеня їх впорядкування.

До речі, у наукових фондах Інституту археології археологічні знахідки зберігають, але не приховують. У них майже щоденно працюють учені як з різних регіонів нашої країни, так і з ближнього або дальнього зарубіжжя. Що ж до трипільських колекцій, то саме фондовими матеріалами забезпечується чимало наукових проектів, що упродовж

останніх 10 років фінансуються різними міжнародними організаціями та грантами, від Санкт-Петербурга до Каліфорнії. Археологи — співробітники наукових фондів постійно вдосконалюють методи праці, спрямованої на створення та оприлюднення інформації щодо археологічних матеріалів, зокрема й трипільських. Це необхідно насамперед для того, щоб швидко знайти потрібні речі. На кожному ящику є етикетка, на якій вказано назву місця розкопок та зазначено рік їх проведення, авторів досліджень, а також перелік того, що саме міститься у цьому ящику. Крім того, червоним олівцем на ящику позначено номер колекції. Колекції є великі і маленькі. Найбільша трипільська колекція із Майданецького, нагромаджена за 15 сезонів розкопок, налічує понад 400 ящиків різних розмірів. Є й трипільські колекції, скажімо, зібрані на поселенні Коломийщина II 1940 року, які розміщуються у одному ящику. В середині ящика можна побачити або безпосередньо самі знахідки, або коробочки із етикетками, на яких теж зазначено їх вміст. Всі коробочки пронумеровано і вказано номер ящика, у якому вони зберігаються. Навіщо? Все це зроблено для обліку та пошуку інформації. Адже на кожному колекцію є опис, у якому зазначено вміст кожного ящика чи коробочки. Зараз частина цих описів доступна у комп'ютері, і можна досить швидко встановити, де саме знаходяться ті чи інші речі. Опис містить також інформацію про культурну належність та датування предметів. Це своєрідний паспорт колекції. Обсяг паспортів великих колекцій, за декілька років розкопок, може скласти десятки, а то і сотні сторінок. Цілі та реставровані посудини зберігають у великих шафах. Якщо рахувати кожен одиницю знахідок, фрагмент посудини чи кременеву платівку, ми отримаємо цифру, разів у десять більшу, ніж з Національного історичного музею. Але ми бачимо, що за своїм складом фонди Інституту археології помітно відрізняються від музейних. Постає питання: а навіщо археологи тягнуть до фондів усі знахідки, навіщо це потрібно? Щоб відповісти на це запитання, слід нагадати назву відділу, де зберігаються ці речі, — наукові фонди. Отже, ключове слово тут — наука. Адже з погляду археологів кожен черепок або шматочок глиняної обмазки, кістки тварин або зразки ґрунту чи вуглинка так само важливі для науковця, як і ексклюзивні експозиційні предмети. Отже, кожна знахідка є речовим доказом, носієм певної інформації. Причому нема гарантії, що сьогодні вдалося отримати всю можливу інформацію, а тим більше, адекватно її зрозуміти — наука невпинно розвивається. Із розширенням арсеналу природничих наук може виникнути потреба у дослідженні знахідок, які на перший погляд являють собою звичайнісіньке побутове сміття — черепашки або кістки тварин, дрібні уламки посуду чи шматочки розламаних металевих речей.

Раніше, як правило, після дослідження кісток тварин, які було знайдено під час розкопок, ці кістки просто викидали на смітник, вважаючи дослідження завершеним. Однак згодом виявилось, що для зоологів важливими є певні показники розмірів кісток, потрібні для отримання додаткових відомостей про вік, стать, розміри, особливості використання тварин. Але величезні колекції із Луки-Врублевецької, Усатова, Маяків було втрачено назавжди. Потім, на початку 90-х ви-

Шифри на знахідках, які дозволяють встановити місце, де їх знайдено, а також місце зберігання у наукових фондах Інституту археології НАН України.

явилось, що є можливість отримувати ізотопні дати для встановлення абсолютного віку видобутих при розкопках кісток. Тоді науковці почали розшукувати кістки та кісточки, які іноді цілком випадково збереглися у ящиках старих колекцій. Виявилось, що ці кістки для датування нині просто на вагу золота. Тим більше що на той час частина із розкопаних поселень із різних причин зникла назавжди, тобто про повторні розкопки не може йти мови. А колись це все вважали звичайним сміттям...

Оскільки повторити сам процес археологічних розкопок взагалі неможливо, то стає зрозумілим, наскільки важливо зберегти основні «речові докази». Тоді до них можна будь-коли повернутися. Все зроблено так, щоб можна було встановити місце кожної знахідки у розкопі із точністю до квадратного метра. Для цього на кожному предметі тушшю нанесено шифр. Він складається із літер та цифр, що займають до трьох рядків. Наприклад, шифр на зразок [ТКЕ-1972 Майд ж.2 кв. А-1 гл.0,8] на зрозумілу мову перекладається так: *Трипільська комплексна експедиція, розкопки 1972 року, поселення Майданецьке, житло 2, квадрат А-1, глибина 0,8 м.* Щоб виявити, у разі необхідності, точне місце знахідки на плані житла, досить взяти у архіві звіт за 1972 рік, знайти план-креслення житла 2 і на ньому квадрат А-1.

Крім шифру, на знахідках можна побачити цифри, обведені овалом чи колом. Це номер колекції. Відтак, коли черепок чи кременева платівка будуть вийняті із ящика чи коробочки, їх завжди можна повернути на місце. Але звідки ми знатимемо, із якого ящика взято річ? Для цього на ній є ще й інвентарний номер, який зазначено у описі колекції. У тому ж описові вказано, який інвентарний номер у якому ящику чи коробці знаходиться.

Звичайно, пересічному відвідувачеві дуже складно було б зорієнтуватися у наукових фондах, навіть знаючи систему зберігання, докумен-

гнції та шифрів. Однак відвідувачів не залишають наодинці із сотнями стелажів та тисячами розставлених ящиків. Побачити колекцію ви можете лише у присутності співробітників фондів. Він і знайде вам те, що треба. Звичайно, лише у випадку, коли ви самі хоч приблизно уявляєте, що хочете знайти.

Тепер перейдемо до згаданого на початку звинувачення у приховуванні. Виходить так, що коли не у підвалі, то все одно ховають колекції від світу, від людей. Однак слід сказати, що археологи із Інституту не є скупими лицарями, які воліють все знайдене приховати за ґратами фондів.

По-перше, все, що було здобуто експедиціями інституту до 1941 року, передавалося до українських музеїв або вивозилося до музеїв Москви та Петербурга. По-друге, після 1945 р. частину знахідок почали залишати в інституті, поклавши початок формуванню наукових фондів. Однак ішли далеко не все. За приблизними підрахунками, починаючи із 1945 року, археологи передали до музеїв України понад 500 000 (півмільйона) одиниць знахідок із розкопок лише трипільської культури. Такі колекції є майже у кожному із музеїв, де виставлено трипільські старожитності — від Львова до Києва і від Луцька до Одеси.

Інше питання, як музеї розпорядилися отриманим. Археологів непокоїть ситуація, коли вони не мають змоги працювати із переданими до музеїв старожитностями. Ще більше непокоять випадки, коли передані до музеїв речі спливають у приватних колекціях. От ми й підійшли до пункту про злочинний розпродаж національного надбання. Тема багатогранна, нижче ми зупинимось лише на тому, що стосується наукових фондів ІА НАНУ.

Власне, система обліку фондів та роботи із відвідувачами дозволяє запобігти подібному процесу. Інша справа, коли йдеться про банальне грабінництво. В історії фондів у 1997—1998 рр. було декілька прикрих епізодів, коли вони стали об'єктом пограбування та свавільного переміщення у Видубицькому монастирі, звідки у той час Інститут археології переїжджав у нове приміщення. Міліція відмовила у відкритті карної справи, посилаючись, зокрема, на те, що Інститут не може надати потрібних документів, які б засвідчували... право власності на вкрадене. Позиція, на перший погляд, дивна, але зрозуміла: навіщо райвідділу ще одна нерозкрита карна справа?

Співробітники фондів знайшли дещо із вкраденого у келіях послушників монастиря, але все повернути так і не змогли. Отже, на ринок речі із фондів справді потрапляли. І не лише із фондів, але й з пограбованих кімнат співробітників інституту на тих самих Видубичах. Одному із авторів цієї книги якось довелося побачити вдома у дуже відомого колекціонера глиняну статуетку ведмедя. І не просто побачити, а відповісти на прохання визначити культурну належність та датувати цю річ. Відповідь, можливо, неприємно здивувала шановного пана колекціонера, який вважав, що придбав на ринку рідкісну трипільську статуетку. Адже цей виріб був глиняною іграшкою, яка була зліплена для дітей дружиною автора. Зліпила вона ведмедика влітку, в експедиції, а восени іграшку разом із експедиційними речами завезли

на Видубичі. Там, у моїй робочій кімнаті, статуетка прижилася і стояла кілька років на полиці над столом. Завдяки невідомим грабіжникам, які знесли із петель окуті залізом двері і обікрали кімнату, іграшка для дітей потрапила у поважну колекцію трипільських старожитностей. Цілком можливо, однак, що такою ж могла бути доля не лише іграшки, але й власне трипільських знахідок.

Але не лише наукою єдиною живуть співробітники археологічних фондів. Науковці відбирають все нові раритети, що варті експонування, поповнюючи експозиційний фонд інституту, який демонструється в Археологічному музеї та на багатьох виставках. Щорічно у наукових фондах працюють студенти-практиканти відповідних спеціальностей з університетів Києва. Отже, у наукових фондах із знахідками, які передбачають певну процедуру утримання, працюють лише фахівці, як це й прийнято у всьому цивілізованому світі. А ще бувають і студенти, кореспонденти, художники і керамісти, журналісти провадять зйомки телевізійних програм та документальних фільмів, готуються експозиції й видання, які знайомлять з археологічною спадщиною широкій загал.

Слід сказати, що наукові фонди має не лише Інститут археології. Їх мають кафедри археології чи історії у багатьох університетах України. Знахідки ці зроблено під час університетських експедицій, у яких студенти проходять практику. Ці фонди є не лише базою для навчального процесу, але й стали основою для створення музеїв.

Так, університет ім. В. Стефаника у Івано-Франківську має власний Музей археології Прикарпаття. Його експозиція оновлюється раз на кілька років, щороку проводяться виставки знахідок із розкопок останнього сезону. На ці виставки приїжджають колеги-археологи зі Львова, Києва. Є власна кімната-музей у Київському університеті ім. Т. Шевченка. Він, хоча і значно скромніший та менший за той, який створив відомий історик В. Б. Антонович в університеті Св. Володимира наприкінці XIX ст., але теж має цікаву трипільську колекцію.

Існування наукових фондів необхідне для забезпечення досліджень. Адже так само, як архіви, бібліотеки є джерелом інформації для істориків, для археологів, таким самим джерелом є всі ці нескінченні стоси ящиків, заповнені фрагментами кераміки, кістками та кременевими відщепами. Нарешті, кожен музейник знає — без фондів немає й експозиції.

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА: ОСТАННІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Найбільш плідними для наукового опрацювання й узагальнення вже наявних джерел виявилися дев'яності роки. На початку 90-х рр. XX ст. було припинено не лише бюджетне фінансування польових археологічних досліджень, але й наукових видань. З іншого боку, у археологів з'явилася більше вільного часу для написання наукових праць, бо вони вже мало працювали у полі. На початку нового тисячоліття більше стало можливостей для видання наукових досліджень

на конкурсній основі завдяки отриманим грантам й спонсорським коштам. Отже, з'явилося чимало нових праць, періодичних видань. Одне слово, було б бажання щось написати, а де видати — можна знайти при певній наполегливості.

У 90-ті роки в Україні та Росії були захищені вісім кандидатських дисертацій, в яких розглядалися певні важливі питання трипільської культури. Така кількість дисертаційних праць стала своєрідним рекордом за всю історію дослідження Трипілля. Разом із тим це був підсумок наукових досліджень впродовж ХХ ст. Серед цих робіт були регіональні дослідження, в яких вивчалися різні локально-хронологічні прояви Трипілля раннього (Н. Б. Бурдо), середнього та початку пізнього періодів (С. О. Гусєв, С. М. Рижов, І. В. Палагута). Кременевій індустрії трипільської культури присвятила дисертаційне дослідження А. В. Еногватова, зооморфній пластиці — В. І. Балабіна. Проблеми реконструкції суспільного ладу трипільців у Південному Побужжі доби поселень-гігантів була присвячена праця М. Ю. Відейка. Проблеми трипільської металургії розглянуті в докторській дисертації Н. В. Риндіної. Дисертація Т. М. Ткачука, присвячена знаковим системам трипільської культури,¹ особливо актуальна сьогодні, бо протистоїть численним псевдонауковим спекуляціям щодо трипільської писемності та ідеології, які особливо поширилися в останнє десятиріччя.

Виходили друком нові видання, серед них монографія О. Г. Колесникова (Корвіна—Піотровського), присвячена трипільському суспільству Середнього Подніпров'я. На підставі аналізу археологічних даних (матеріалів з розкопок поселень та могильників) було запропоновано реконструкцію статево-вікового поділу суспільства, а також суспільних підрозділів, включно з їхніми палеодемографічними характеристиками. Вказана праця для трипільської проблематики лишається поки що першим і єдиним дослідженням такого роду. Книга В. О. Круца та інших авторів про поселення трипільської культури на Гальнівщині — перше в історіографії картографічне дослідження трипільської культури на рівні окремо взятого району. У монографії «Давня кераміка України» окремі розділи присвячені гончарству трипільської культури (С. М. Рижов) та трипільській теракоті (Н. Б. Бурдо). Вийшло окреме дослідження про історію вивчення трипільських протоміст. Майже через 60 років після видання в Києві популярної книги Т. С. Пассек «Трипільська культура» вийшла так само розрахована на широке коло читачів книга «Трипільська цивілізація». У Молдові побачила світ праця М. М. Шмаглія та М. Ю. Відейка «Майданецкое — трипольский протогород». У Росії (Москва) видано працю В. І. Балабіної, де перше в комплексі розглянуто зооморфну пластику Трипілля. 2003 р. з'явилася монографічна публікація розкопок відомого багаточарового поселення Поливанів Яр, автором якої є Т. А. Попова. У Берліні німецькою мовою опублікована монографія В. Г. Збеновича, присвячена ранньому періоду трипільської культури. Трипільська культура представлена кількома десятками статей у довідковому виданні «Словник-довідник з археології України». Тут знайшли відображення сучас-

¹ Докладніше див. розділ «Священна мова».

ні погляди на хронологію, локальні варіанти, типи жител та поселень Трипілля, а також ряд синхронних культур.

З 1991 року діє проект спільних польсько-українських наукових досліджень праісторії пограниччя між Східною та Західною Європою. Цей міжнародний дослідний проект отримав назву видання, яке було засноване на початку 90-х років групою археологів з Познані та Києва — «Baltic-Pontic Studies», тобто «Балтійсько-Понтійські дослідження».

Прогрес у наукових студіях був би неможливий без відвідування археологами музеїв та фондосховищ як у Польщі, так і в Україні. Українські археологи отримали можливість оглянути колекції, які їх цікавили, у Хелмі, Любліні, Кракові, Варшаві, Познані. Польські вчені чи не вперше за останні 50 років об'їхали Поділля, Волинь, працювали в Києві. Втіленням майже десятирічної праці стали 12 томів «Baltic-Pontic Studies». У п'яти з них — 2, 3, 7, 9, 10, 12 — є матеріали й дослідження з трипільської проблематики, а 3-й і 9-й томи майже повністю присвячені Трипіллю.

Виходили у цей період і значні за обсягом узагальнюючі видання із давньої історії України. У них знайшли відображення результати досліджень трипільської культури. Так, 1997 р. вийшов перший том «Давньої історії України», у якому значне місце займає історичний нарис В. О. Круца, присвячений трипільській культурі. У відповідних розділах підбито підсумки вивчення трипільської культури на середину 90-х років та викладено сучасні погляди на різні аспекти її історії, економіки, суспільного життя та ідеології. Після нарисів 1957 р. та невеликого розділу в «Історії Української РСР» 1977 р. це був наступний крок у реконструкції цього періоду давньої історії України. 2001 р. побачив світ перший том «Історії культури», де у розділі 4 значне місце приділено Трипіллю, питанням господарства та побуту, суспільного життя, архітектури, ідеології. Видання ілюстровано кольоровими знімками посуду, пластики та реконструкціями будівель і поселень (в тому числі комп'ютерними), які гідно представляють трипільську культуру.

Вихід цих праць слід вважати важливим ще й тому, що в 90-ті роки в Україні було перевидано цілу низку праць з її історії, які друкувались за кордоном. Стосовно давньої історії України, і трипільської культури зокрема, вони містили суттєво застарілі наукові погляди та концепції, які жодним чином не відповідають сучасному рівню історичної науки. Ці твори, написані в умовах жорсткої ідеологічної боротьби періоду холодної війни, часто гіперкритично спрямовані проти досліджень, які проводилися в колишньому СРСР, так само як радянські вчені давали «гідну відсіч буржуазній науці».

В умовах кризи довіри до «офіційної науки» різні версії історії України стали безпідставно протиставляти у повному обсязі, вважаючи погляд з-за кордону в усіх випадках більш об'єктивним і тому — достовірнішим. У галузі археології Трипілля такий підхід не має жодного сенсу.

Сьогодні, коли трипіллязнавству понад 130 років, безглуздими (і разом з тим шкідливими для науки) видаються спроби протиставити праці М. С. Грушевського чи В. В. Хвойки дослідженням «радянських»

археологів, які нібито займалися виключно фальсифікацією давньої історії українського народу або «вперто замовчували» та «припинювали» трипільську культуру. Погляд на історію досліджень дозволяє розставити все по місцях.

Закиди до «радянської археології» тим більше безглузді на тлі тотального зuboження археології української (бо поки що «маємо те, що маємо»). Можливо, повторюємося, але що є, то є: вітчизняна археологія тримається на європейському рівні лише завдяки джерелознавчій базі, створеній у попередні 130 років — спочатку за гроші різноманітних інституцій двох імперій (Російської та Австро-Угорщини), а пізніше — міжвоєнної Польщі, а також 70-річного панування «тоталітарного режиму».

Одним із найбільших наукових проєктів стала видана 2004 року двотомна «Енциклопедія трипільської цивілізації». Це видання підбило підсумки понад 130-річних досліджень однієї з давніх цивілізацій Європи. Ідея та ініціатива створення «Енциклопедії трипільської культури» належать С. М. Платонову та С. О. Таругі, відомим підприємцям, колекціонерам та меценатам, які взяли на себе витрати, пов'язані з підготовкою та друком цього видання. Над матеріалами для видання працювало 65 дослідників із Молдови, Польщі, Росії, Румунії, США, України. Проєкт став міжнародним. Редактори «Енциклопедії» поставили за мету створення зводу та систематизації усієї інформації про Трипілля, що є нині в розпорядженні науковців, а також залучення й старожитностей, зібраних в музеях, наукових фондах та приватних колекціях. Однією із засад, якими керувалася редакція — це подача матеріалів насамперед авторів досліджень, а в наступну чергу — використання опублікованих даних. Цей підхід дав добрі результати, оскільки до видання вдалося включити значну кількість ексклюзивних матеріалів, які раніше не публікувалися.

Нинішня ситуація із дослідженнями трипільської культури багато у чому нагадує історію її відкриття наприкінці XIX ст., коли колекціонери, меценати, працівники музеїв, археологи спільними зусиллями починали вивчення цієї давньої цивілізації. Саме такій співпраці ми великою мірою завдячуємо досягненням, зробленим у цій галузі: археологічним дослідженням, науковим працям, нарешті, музейним колекціям та експозиціям, які презентують громадськості сторінки давньої історії України.

В останні роки ведуться розмови про створення в Україні музею трипільської культури. Чи можливо організувати солідний Музей трипільської культури в Україні? Не експозицію на три кімнати у Переяславі-Хмельницькому, а щось значно більше та краще? Здається, нині це реально. Було б доцільно мати таку експозицію, яка б презентувала одну із яскравих сторінок давньої історії та унікальне культурне надбання.

Однак той, хто спробує це зробити, має вирішити декілька проблем. Перша — приміщення. Жоден із діючих музеїв відповідного профілю нині не має ні площ, ні необхідного обладнання. Хіба що потрібні площі буде віднайдено у процесі реалізації проєкту «мистецького Арсеналу» в Києві.

Щодо організаційної форми комплектування музею експонатами, то «румунська модель» — передача на тимчасове експонування — може вважатися найбільш прийнятною. Жоден музей чи приватна збірка в Україні поодиноці не забезпечать гідного рівня презентації трипільської спадщини у всій її різноманітності. Кооперація забезпечить формування висококласної експозиції. Ця праця вимагатиме дипломатичних талантів та поважної репутації від тих, хто візьметься за таку справу.

Попри те, що кількість музеїв, котрі володіють колекціями трипільських старожитностей в Україні більша, ніж в Румунії, стан та спосіб експонування вітчизняних збірок бажають кращого. За обсягом колекції, скажімо, Національного музею історії України, Одеського археологічного та інших не поступаються румунським аналогам, але виставлена кількість речей в усіх разом узятих навряд чи досягне цієї кількості в археологічному музеї Пятра-Нямц. Адже там вісім залів, а найбільша вітчизняна експозиція у національному музеї має один. Себто тут виставлено близько 300 предметів — менше 0,5% із наявного зібрання. Не спостерігається також і високої концентрації шедеврів в окремо взятій експозиції. У багатьох випадках є проблеми з станом речей, їх реставрацією.

Варто згадати також проблему реставрації того, що вже видобуто археологами під час розкопок. Без перебільшення — щонайменше 90% трипільських фондів музеїв України потребують кваліфікованої реставрації. Деякі речі, які постраждали ще під час війни 1941—45 рр., вже понад 60 років чекають на реставрацію! Не меншою проблемою є якість реставрації. Відсутність опалення і коливання вологості, особливо у невеликих музеях, неминуче спричиняють руйнування вже відреставрованих експонатів. Тому чи не найбільшим клопотом організаторів трипільського музею стане якісна та швидка реставрація експонатів, насамперед керамічних виробів, бо потребуватиме коштів, часу, кваліфікованих фахівців. Водночас масштабна реставраційна програма може стати важливим фактором залучення речей із музеїв, які не можуть собі дозволити таку розкіш.

Можливе також створення різноманітних музеїв на місцях проведення значних розкопок, у тому числі рятувальних, де вивільнюються якісь придатні приміщення, а головне — є бажання щось у цьому плані зробити. Отож на питання, чи можливо створити в Україні музей трипільської культури, відповімо: ТАК!

КОЛИ ЦЕ БУЛО

Археологи називають фантастичні, як на перший погляд, дати існування стародавніх культур. Іноді їх відлік ведуть не на віки, а на цілі тисячоліття. Щодо трипільської культури називають сім, шість, п'ять тисяч років. Звідки про це дізналися, адже, як відомо, від тих часів не збереглося жодних літописів та хронік? Якими аргументами підкріплено міркування про вік давніх поселень та поховань? У сучасних українських виданнях можна знайти різні дати часу існування трипільської культури. Наприклад, 4000—2500 рр. до н. е., коли тривалість її вимірюється у 1500 років. Або в інших книжках можна побачити дати 5200—2790 рр. до н. е., тривалість, відповідно, близько 2410 років. У Румунії аналогічні пам'ятки нині датують між 5050—3150 рр. до н. е., де їм відводять, таким чином, 1900 років.

Як бачимо, різниця у поглядах науковців на датування та тривалість однієї і тієї самої археологічної культури лише у трьох публікаціях, які вийшли упродовж кількох останніх років, досить суттєва. Наслідки такої розбіжності можна продемонструвати на одному прикладі. Якщо порівняти абсолютну хронологію, взятую із академічної «Давньої історії України» (1997 р. видання), із хронологією Давнього Світу, ми побачимо, що трипільські поселення-гіганти існували одночасно із першими династіями Єгипту та містами-державами Месопотамії, а поселення-гігант Тальянки споруджено в часи легендарного царя Гільгамеша (правив близько 2750 р. до н. е). Натомість за іншими хронологічними студіями, у яких датування Трипільля більш давнє, виходить, що у ті часи, коли «історія починалася в Шумері» та розквітала «Країна пірамід», руїни багатьох трипільських протоміст вже кілька сотень років були поховані під травами лісостепу. Отже, таким чином отримуємо дві зовсім різні версії давньої історії.

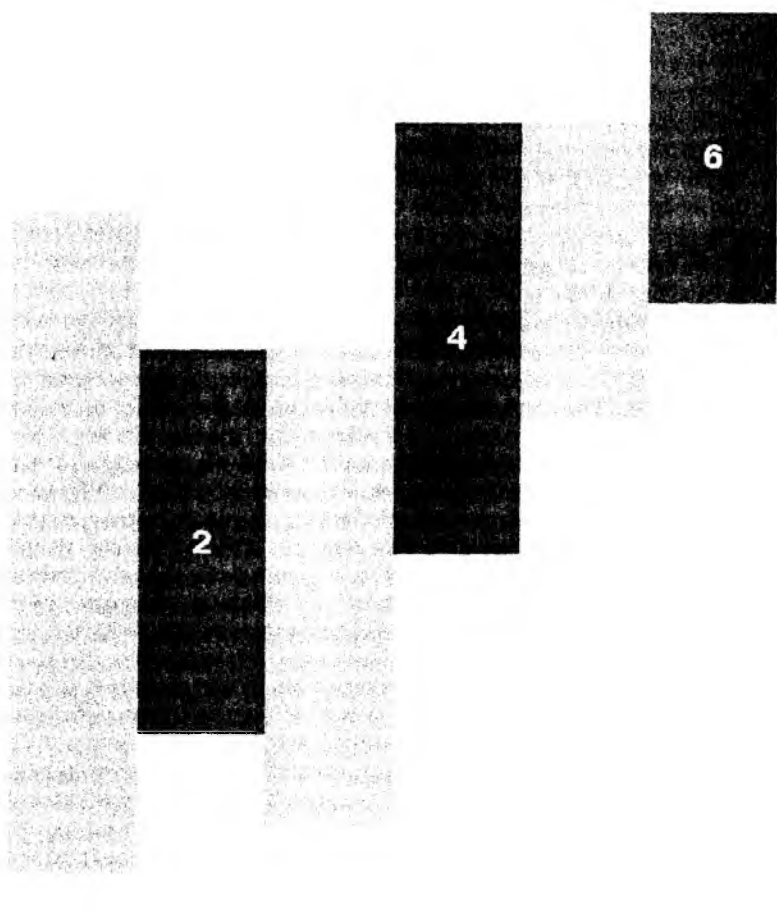
ЯК ДАТУВАЛИ ТРИПІЛЬСЬКУ КУЛЬТУРУ

На ниві археології хронологічні дослідження проводяться різними методами. Найбільш продуктивним на сьогоднішній день є комплексне використання археологічного датування та датування методами природничих наук. Подібний підхід дозволив уточнити абсолютну

Роки
до н. е.

Версії абсолютної хронології
трипільської культури

1700
1800
1900
2000
2100
2200
2300
2400
2500
2600
2700
2800
2900
3000
3100
3200
3300
3400
3500
3600
3700
3800
3900
4000
4100
4200
4300
4400
4500
4600
4700
4800
4900
5000
5100
5200
5300
5400
5500
5600

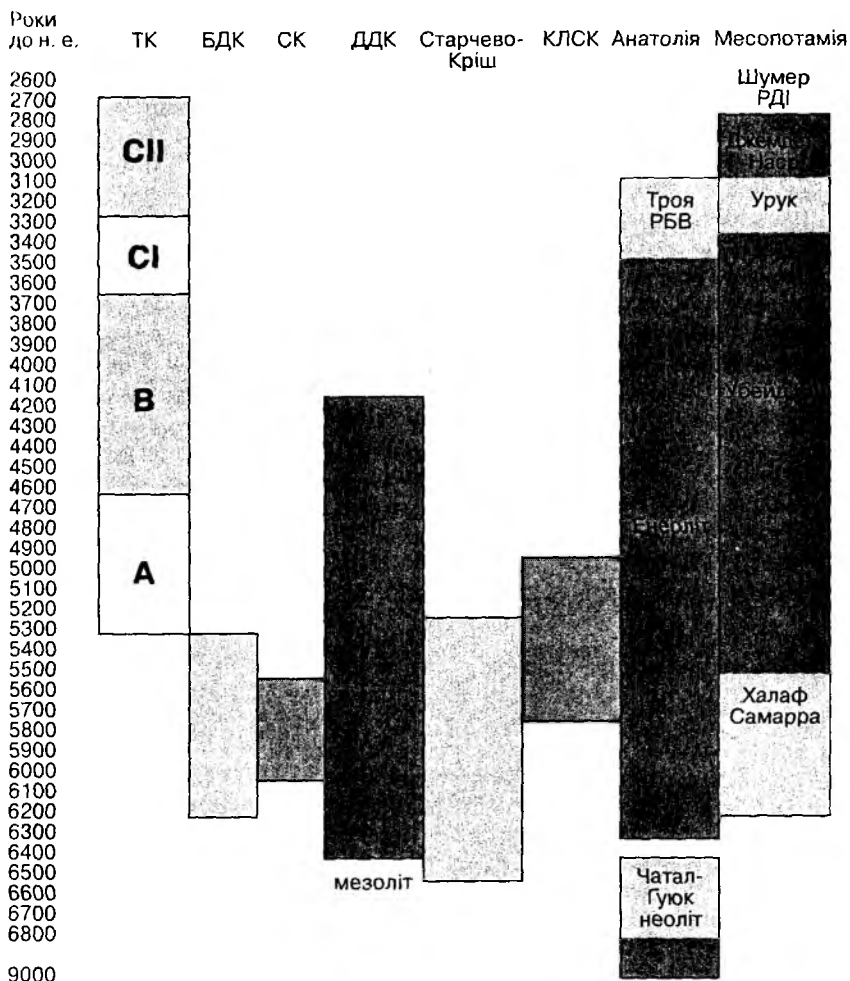

Версії абсолютної хронології трипільської культури: 1 — нова версія (Україна); 2 — за В. Г. Петренко (1989); 3 — Прекукутень—Кукутень (Румунія); 4 — «Давня історія України», т. 1 (1997); 5 — за О. М. Чимховим та І. Т. Черняковим (1988); 6 — за Т. С. Пассек (1964).

хронологію культури Трипілля—Кукутень і віднести її до другої половини VI — перших століть III тис. до н. е. Загальний час існування трипільської культури, згідно з цими даними, має становити, таким чином, близько 2600—2700 років. Але щоб отримати ці результати, наука мусила пройти певний шлях пошуків, відкриттів і розчарувань.

Тривалий час археологи визначали абсолютний вік трипільської культури, шукаючи щось подібне в краях, які мали писемну історію, — у Греції, Єгипті, Шумері. Це могли бути якісь керамічні вироби, мальований посуд, металеві вироби, що хоч віддалено, але б нага-

Абсолютна хронологія археологічних культур доби неоліту, енеоліту та раннього бронзового віку (за ізотопним датуванням)

Синхронізація археологічних культур неоліту, енеоліту та раннього бронзового віку. Скорочення: ТК — трипільська культура; БДК — було-дністровська культура; СК — сурська культура; ДДК — дніпро-донецька культура; КЛСК — культура лінійно-стрічкової кераміки; РБВ — ранній бронзовий вік.

дували знахідки, зроблені між Карпатами та Дніпром. При цьому виходили ще й із того, що мав пройти якийсь час, щоб окремі речі або винаходи потрапили із цивілізованих країн у дику, відсталу Європу. Хто відводив на це 200, а хто і 500 років. На таких засадах було побудовано так зване типологічне, археологічне датування трипільської культури.

У часи відкриття трипільської культури у археологічній систематизації діяла система трьох віків: кам'яного, бронзового та залізного. Трипільські ж старожитності у цю систему не зовсім вкладалися. З одного боку, знайшли знаряддя праці, вироблені із каменю та кременю, але поряд — металеві сокири та прикраси. Метал виявився не бронзою, а міддю. Довелося відносити трипільську культуру до міднокам'яного віку (енеоліту), який слід було датувати між кінцем неоліту (новокам'яного віку) та початком віку бронзового.

Щодо бронзового віку, то на початку ХХ ст. його датування залежало від паралелей із Єгиптом та Месопотамією. Ранній бронзовий вік починали приблизно із середини ІІІ тис. до н. е. Отже, і трипільська культура мала б бути давнішою за 2500 р. до н. е.

Такими міркуваннями й скористався відомий російський археолог В. О. Городцов, який ще 1900 року відніс трипільську культуру до мідного віку і датував початком ІV тис. до н. е. Якщо врахувати, що тоді були відомі пам'ятки лише середнього та пізнього етапів культури, то це датування виявилось напрочуд точним, воно майже збіглося із сучасними уявленнями щодо віку тих пам'яток Трипілля.

Е. Р. фон Штерн, назвавши розкопане ним поселення Петрени «домікенським», у 1905 році датував Трипілля серединою ІІІ тис. до н. е. Вір Гордон Чайльд у своїй праці «Дунай в Праісторії», яка вперше вийшла 1926 року, порівнював ранні ступені трипільської культури (які, як пізніше з'ясувалося, насправді були середніми) із давньомінойською культурою Криту (конкретно — другим її ступенем) і датував часом до 2500 р. до н. е. Отже, на початку ХХ ст. існувало дві версії абсолютного віку трипільської культури. За першою вона мала вік близько 6000 років, за іншою — на тисячу—півтори тисячі років менше.

Наступний крок у визначенні абсолютного віку культури зробила Т. С. Пассек у тридцяті-сорокові роки ХХ ст. Вона порівняла конкретні знахідки — керамічні вироби «пінтадери» із поселення Аріушд із печатками, які побутували у стародавньому Єгипті між 2540—2160 рр. до н. е. Але Аріушд — пам'ятка середнього етапу культури. Отже ранній період має датуватися раніше за 2500 рік, вирішила Т. С. Пассек і визначила верхньою межею Трипілля 3000 рік. Пізні пам'ятки культури вона віднесла вже до раннього бронзового віку. Металеві вироби із усатовських курганів було порівняно із бронзою давньомінойської культури Криту. В результаті отримано дати між 2500—1750 рр. до н. е. Таким чином, загальний вік Трипілля визначено між 3000—1750 рр. до н. е., тобто п'ять—три тисячі сімсот п'ятдесят років тому.

Тобто трипільці, як вважалося, з'явилися приблизно в часи зародження держав у давньому Шумері, а проіснували до епохи Середнього царства в Єгипті. Досі у багатьох підручниках можна зустріти ці дати, які, однак, нині безнадійно застаріли.

Слід згадати ще про одну хронологічну схему, яка доводила трипільську культуру ледь не до початку раннього залізного віку, завершуючи її близько 1200—1000 року до н. е. Це датування можна знайти у праці Ярослава Пастернака «Археологія України», яка видана у Торонто 1961 року. Шановний автор скористався у даному випадку науковими працями Петра Курінного, який працював над дослідженнями трипільської культури у 20—30-ті рр. ХХ ст. Петро Курінний вважав, що

продовженням трипільської є пам'ятки відкритої ним під Уманню білогрудівської культури пізнього бронзового віку. Одним із аргументів були знахідки керамічних фігурок тварин. Отже, до Трипілля він приєднав іншу культуру, отримавши справжній феномен тривалістю понад 3000 років. Зрозуміло, що дослідник хотів заповнити двотисячолітню культурну прогалину між Трипіллям та скіфами, але нині цю версію археологи вже не сприймають всерйоз.

М. О. Чмихов у 80—90-ті рр. XX ст. запропонував зодіакальне датування трипільської культури. Він виходив із того, що у орнаментиці посуду пізнього етапу трипільської культури наявні чисельні 12- та 6—7-елементні символи, які слід пов'язати із символікою Тельця. У зодіаку Телець головував між 4400—2200 рр. до н. е., отже і Трипілля, на думку М. О. Чмихова, відноситься до цього проміжку часу. Уточнюючи дату, він вийшов зрештою на проміжок часу між 3400—2200 рр. до н. е., що суттєво не різнилося від багатьох попередніх висновків.

Підбиваючи підсумки датування трипільської культури у перші десятиріччя після її відкриття, ми бачимо, що саме 3000 р. до н. е., умовна межа між дописемною і писемною історією людства, виявився тим ледь не магічним рубезем, навколо якого археологи впродовж кількох десятиліть із перемінним успіхом намагалися вибудувати абсолютну хронологію трипільської культури. На кінець 50-х років XX ст. здавалося, що у цьому питанні важко буде сказати якесь нове слово.

ІЗОТОПНІ ДАТИ І АРХЕОЛОГІЯ

У другій половині XX сторіччя на допомогу археологам в датуванні старожитностей прийшли представники на перший погляд далеких від історії наук — фізики та хімії. І досягли у цій справі видатних успіхів, які одразу були визнані та гідно відзначені. Жоден археолог ще не був удостоєний за свої відкриття Нобелівської премії. Єдиний вчений, який домогся подібного визнання за видатні досягнення, що мали стосунок до археологічної науки, був хімік за фахом, Уіллард Ф. Ліббі.

Він не відкрив невідомі світові цивілізації або фантастичні скарби фараонів. Він просто винайшов спосіб, як визначити вік епохи мисливців на мамонтів або давно зниклих царств. Визначити, маючи в руках не скрижалі з написами, а звичайні вуглики, кісточки, уламки битого посуду, обвуглені дошки, тобто звичайне сміття, що лишилося від минулої величі і слави, і якого археологи під чає своїх розкопок знаходять найбільше.

Уіллард Ліббі в 1941—1945 рр. працював на уряд США, беручи участь в надсекретному атомному проєкті. Він був добре обізнаний не лише із хімією, але і з новітніми відкриттями в галузі фізики, чому якраз і сприяла участь в створенні першої атомної бомби. По війні У. Ліббі став професором Чиказького університету. Цей університет, до речі, знаний у світі ще й як значний науковий осередок вивчення цивілізації Стародавнього Сходу.

Тут професор зміг реалізувати одну із своїх давніх ідей — датування предметів за вмістом в них радіоактивних ізотопів. Слід було лише вирішити, з яким хімічним елементом найкраще мати справу. Профе-

сор зупинився на одному з найпоширеніших, який був складовою частиною величезної кількості органічних сполук — на вуглеці, символом якого є латинська літера С (тобто carbon — вугілля).

Ідея Уїлларда Ф. Ліббі була простою і грандіозною водночас, бо відкривала небачені раніше перспективи. Хід думок шановного професора був приблизно таким. Відомо, що атмосфері планети Земля постійно бомбардує космічне випромінювання, під дією якого в цій самій атмосфері утворюються нейтрони. Нейтрони реагують із складниками атмосфери, в результаті чого утворюється певна кількість ізотопів, тобто елементів з аномальною атомною вагою. Серед цих ізотопів є різні ізотопи вуглецю — ^{13}C , ^{14}C .

Саме останній — ^{14}C привернув особливу увагу У. Ліббі, бо успішно змішується з двоокисом вуглецю, який присутній в атмосфері. Про роль вуглецю для життя та його кругообіг в природі кожен з нас знає із шкільного курсу біології. Всі організми, рослини на протязі свого життя разом із вуглецем звичайним отримують ще й певну кількість його ізотопу — ^{14}C , який не виводиться назовні, а лише накопичується. Накопичується доти, доки живе лишається живим. Коли життя зупиняється, починається процес розпаду на складові елементи. Ізотоп вуглецю теж розпадається. Отже, із часом його кількість має зменшуватись — на 10%, 20%, 50% і так далі — аж до повного розпаду, до 100%.

Образно кажучи, живе дерево і таке ж дерево, але зрубане рік — два (сто, двісті, тисячу) тому, мають різний вміст ізотопу ^{14}C . Лишається знайти різницю, виміряти її. Тоді матимемо вік зрубаного дерева або саркофага єгипетського фараона, який із цього дерева виготовили. Те саме правило стосується кісток самого фараона, мумії його улюбленого коня або kota. У. Ліббі визначив період напіврозпаду ^{14}C (час, коли вміст його зменшується, умовно кажучи, на 50%) у 5568 років, пізніше цю цифру було уточнено, і нині вона становить 5730 років.

Метод датування старожитностей, розроблений У. Ліббі, викликав величезний ентузіазм серед археологів, спочатку — серед американських, які мали величезні проблеми із визначенням віку так званих культур «доколумбової Америки». Нині їхня хронологія базується на ізотопному датуванні.

За півстоліття, які минули із часу відкриття У. Ліббі, по всьому світі виникли десятки лабораторій, які видали археологам сотні тисяч дат. Завдяки цьому в уявленнях щодо датування давнини сталися кардинальні зміни, насамперед в хронології так званих доісторичних культур, вік яких перевищує 5000 років (тобто приблизний час винайдення писемності).

Разом із тим метод У. Ліббі вдосконалювався у всіх відношеннях. Якщо 50 років тому вага проб обчислювалася десятками грамів і навіть кілограмами речовини, то нині рахунок може йти на міліграми. Хіміки навчилися виділяти вуглець навіть із давньої кераміки. Виявилось, що органічні домішки до глини (трава, стулки черепашок, пташиний послід тощо) були досить популярними у давніх гончарів. Відтак уламок горщика може розповісти про свій вік з точністю до кількох десятків років (звичайно, якщо в ньому знайдеться досить речовини для вимірів). І це буде надзвичайно точний результат, якщо врахувати три-

валість виділених археологами періодів, фаз, етапів. Всі вони обчислюються сотнями років або навіть тисячоліттями.

Є лабораторія, яка виконує ізотопне датування в Києві. Вона співпрацює з археологами із 60-х років ХХ ст. За цей час тут зроблено чимало для визначення віку археологічних культур та окремих пам'яток і території України. До київської лабораторії звертаються за датами археологи з багатьох європейських країн, а якщо привезли зразки із джунглів далекого Екватору у Центральній Америці. На перше півріччя 2006 року лабораторія видала понад 13 000 ізотопних дат!

Однак уже на початку 70-х років учені, які працювали над ізотопним датуванням, помітили цікаву річ: виявляється, на розпад ^{14}C , тобто зміну його вмісту у зразках, впливає досить багато різних факторів, починаючи з того ж космічного випромінювання. Відтак процес розпаду не є рівномірним, з року в рік на певний відсоток.

Реальним відображенням цього процесу є зміна вмісту ^{14}C у річних кільцях дерев. В Каліфорнії знайшли дерево досить поважного віку, який складав кілька тисяч років. Зрештою, вік кожного річного кільця був встановлений від наших днів шляхом вивчення поперечних зрізів стовбура (метод дендрохронології). Тоді переміряли зразки, взяті із кожного кільця, і результати відобразили на графіку. І замість прямої лінії, яка існувала з часів перших дослідів У. Ліббі, на графіках побачили досить химерне зображення, схоже на лезо пилки з різними за розмірами зубцями. Цю «пилку» назвали калібраційною кривою. Відтак стало правилом, що отримані абсолютні визначення слід калібрувати.

Спочатку робили це, спираючись на матеріали каліфорнійської шкали, але згодом виявилось, що в Європі процеси змін вмісту ^{14}C проходили трохи інакше, ніж у іншій півкулі. Треба було лише дослідити належним чином ці місцеві особливості. Оскільки таких дерев, як у Каліфорнії, в Європі не збереглося, довелося шукати стовбури старих дерев у болотах. Було зібрано цілі колекції дубових стовбурів. Найстарші із цих дерев росли за кілька тисяч років до спорудження піраміди Хеопса. З часом розробили кілька європейських калібраційних кривих. Всю рутинну працю щодо калібрування ізотопних дат (а це вже царина математики) із врахуванням всіх можливих кривих переклали на комп'ютери. Нині для цього створено чимало програм, які працюють як з окремими визначеннями, так і з цілими пакетами, вираховуючи так звані «крапкові», тобто найбільш ймовірні дати тощо.

Яке це мало значення для археології, спитаєте ви? А те, що вік археологічних культур знову довелося виправляти, поглиблюючи на кілька сотень, а подекуди — на цілу тисячу років. Спочатку ці зміни викликали спротив у археологів, але із часом, переглянувши наявні матеріали із використанням традиційних методів — стратиграфії і типології — вони змушені були остаточно визнати результати калібрації ізотопних визначень.

Сьогодні в Інтернеті можна знайти повідомлення окремих лабораторій, статті вчених, каталоги ізотопних дат, повідомлення про міжнародні конференції, спеціальні журнали, найвідомішим з яких є «Radiocarbon». І ми побачимо, що нині хіміки і фізики, співпрацюючи з археологами, «дописують історію» не гірше від літописців минулого.

НОВЕ АБСОЛЮТНЕ ДАТУВАННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Уже на початку 60-х років було зроблено перші ізотопні дати як для трипільської, так і для сусідніх з нею культур. І тоді виявилось, що вона має починатися десь майже близько 3600 р., а зникає ще до 2000 року до н. е. Отже, постало питання про інший історичний контекст цієї давньої цивілізації, її контакти зовсім з іншим колом сусідів — а це вже трохи інакша історія, ніж та, яка вимальовувалася раніше.

Потім, у 80-ті роки на черзі постало питання калібрування ізотопних дат. Не стала винятком і трипільська культура. Виявилось, що після калібрування дат календарний вік її спочатку сягнув 5000 року до н. е., а закінчення — періоду між 2900—2750 рр. до н. е. Тобто трипільці створили свою культуру на півтора—два тисячоліття раніше, ніж вважалося до того, а зникли з історичної арени раніше, ніж у Єгипті була збудована перша велика піраміда!

Новий сюрприз принесло залучення до датування такого масового матеріалу, як кістки тварин. Це сталося завдяки методикам, розробленим, до речі, у київській лабораторії. Виявилось, що саме кістки є найкращим матеріалом для датування. Вони дають більш точні дати, ніж вугілля або дерево. Хоча б тому, що дерево могли зрубати і збудувати з нього, скажімо, будинок, в якому жили потім сто, а то і більше років. Відтак, датувавши якусь балку із цього будинку, матимемо дату лише для початку історії цієї споруди. А от одну свиню, скажімо, впродовж ста років ніхто їсти не буде, що дає змогу отримати більш близьку до часу існування поселення дату.

Дати, отримані по кістках, знов-таки місцями поглибили хронологію давніх культур. Початок того ж Трипілля довелося перенести до 5400—5300 рр. до н. е. Про це свідчать зразки кісток, відібраних із розкопок найдавнішого в Україні селища трипільців, яке досліджувалося біля села Бернашівка на Дністрі.

Навряд чи сказано останнє слово як у розробці методів ізотопного датування, так і у визначенні віку археологічних старожитностей. Пошуки тривають. В останні роки почали датувати фрагменти давньої кераміки. Отже, можна отримати дати для основної категорії знахідок доби трипільської та інших культур доби неоліту та мідного віку.

Зауважимо, що нині виникла нова проблема — питання про точність і навіть просте порівняння «старих» і «нових» ізотопних дат. Вона постала із ряду причин, особливо через вдосконалення та розробку нових методик отримання ізотопних дат на початку 90-х рр. Наприклад, понад 100 «нових» дат для трипільської культури було отримано за зразками з кістки. Виявилось, що їх не завжди можна порівняти із старими, «вугільними» датами.

Особливо рельєфно проявилася проблема «старих» та «нових» дат на прикладі хронології поселень раннього етапу трипільської культури — Трипілля А. Наприкінці 90-х рр. було отримано визначення для низки поселень — від найдавніших (Бернашівка, Окопи — 5400—5200 рр. до н. е.) до фінальних (Лука-Врублевецька, Гренівка — 4800—4700 рр. до н. е.). При цьому дати Бернашівки виявилися на 300 років (!)

глибшими за пропонований румунськими колегами початок культури Прекукутень — близько 5050 р. до н. е. Пошук причин розбіжностей змусив звернути увагу на те, що дати для румунських пам'яток, які були отримані по вугіллю, завжди пізніші за отримані по кістці з території України. Ту саму тенденцію демонстрували дати для неолітичних та енеолітичних культур з Балкан.

Тепер лишилося зібрати відповідні зразки із розкопок в різних країнах, а потім опрацювати їх за єдиною методикою у двох-трьох провідних лабораторіях. Тільки так можна вирішити питання, як же це все насправді має датуватися. Проте, якими б не були хімічні, фізичні та технічні причини цих розбіжностей, наприкінці 90-х років стало зрозуміло, що використовувати уповні весь набір ізотопних дат, отриманих за 40 років у різних лабораторіях по всьому світу, неможливо.

Для трипільської культури на сьогоднішній день отримано понад 200 ізотопних дат. Багато це чи мало? Якщо згадати, із якої кількості дат починалася ізотопна хронологія Трипілля у 60-ті — то дуже багато. Навіть у порівнянні з загальною кількістю датувань для енеоліту—раннього бронзового віку Євразії (а їх нині є близько 1400) це виглядає цілком вагомим. Але коли врахувати, що ці 200 дат походять всього із кількох десятків поселень (всього відомо понад 4000) і припадають на відрізок часу понад 2500 років — це мало. Тобто ми можемо із точністю 100-200 років встановити приблизне датування основних етапів Трипілля—Кукутень, виділених археологами, із подібною ж точністю — тривалість окремих етапів.

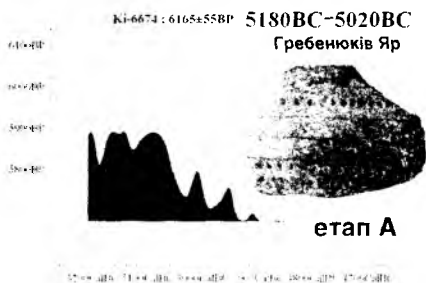
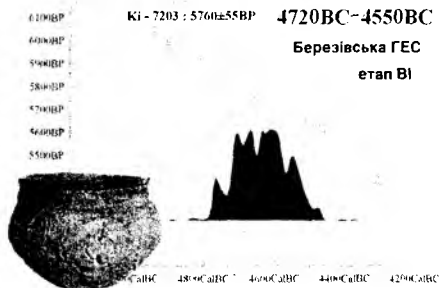
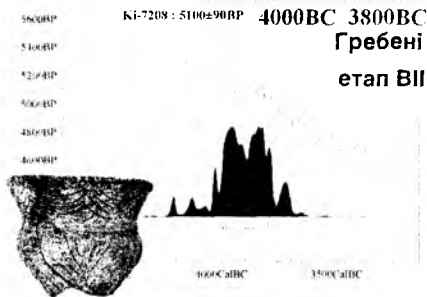
Доступні нам дати, вірогідний діапазон яких складає у кращому випадку ± 50 —70 років, а в гіршому — ± 100 і більше, поки що не дозволяє встановити із бажаною нам точністю час існування окремого розкопаного об'єкту або поселення. Але ми маємо певні репери, до яких може бути прив'язана давня, дописемна історія.

Мідний вік на території України, якщо виходити із абсолютного датування трипільської культури, охоплював другу половину VI — першу половину IV тисячоліття до н. е. — приблизно між 5400—3500 рр. до н. е. Початок раннього бронзового віку відноситься до другої половини IV тисячоліття, або 3500—3200 рр. до н. е. Виходячи із нових дат ^{14}C нижню межу існування трипільської культури сьогодні можна відсунути до 2750—2650 рр. до н. е.

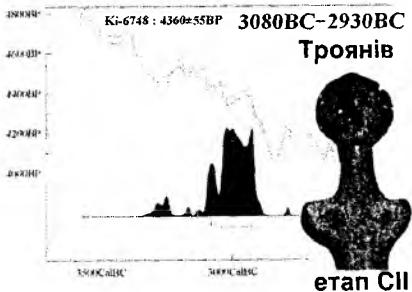
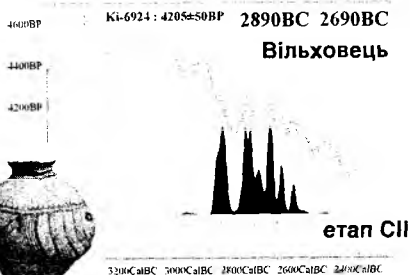
Комплексне використання археологічних даних та дат, отриманих за допомогою природничих наук, дозволяє нині уточнити абсолютну хронологію культури Трипілля—Кукутень і віднести її до кінця VI — перших століть III тис. до н. е. (Див. табл. на с. 70—71.)

ТРИПІЛЬСЬКА АЛГЕБРА

Далі йтиметься не про те, що трипільці були обізнані із цим розділом математики, а про ті позначення із комбінацій букв та цифр, якими рясніють наукові та навіть популярні праці археологів. Сполучення із словом Трипілля латинських літер — A, B, C чи грецької γ та римських цифр I, II, III, сполучення із словом Кукутень латинських літер

Результати калібрації дат для поселень трипільської культури раннього та середнього етапів: Бернашівка, Лука-Врублевецька, Березівська ГЕС, Гребені.

Результати калібрації дат для пам'яток трипільської культури пізнього етапу: Майданецьке, Троянів, Вільховець, Червонохутірський могильник.

А, А—В, В та арабських цифр — 1, 2, 3, на перший погляд видається малозрозумілим і таємничим. Насправді ж йдеться про певну систему позначень для археологічної періодизації матеріалів, належних до археологічної культури, яка досить поширена у практиці дослідження старожитностей дописемної епохи.

За кожною формулою типу Трипілля В I—II або Кукутень А—В стоять цілком конкретні знахідки — поселення, кераміка, статуетки, вироби із металу чи кременю. У часи, коли не було ізотопного методу датування, подібна систематизація знахідок дозволяла досить чітко вибудовувати доісторію на багато тисячоліть.

В основу поділу культур на етапи, фази покладено, насамперед, зміни у формах, стилістиці та технології орнаментації кераміки. Археолог, лише глянувши на посудину чи навіть фрагмент кераміки, може віднести його до певної фази чи етапу на підставі форм вінця, тулуба, ручок посудини, способу нанесення орнаментації (заглиблена, штамп, розпис) кольору чи поєднання фарб (в одну, дві, три фарби, чорна і червона, біла і чорна фарби). Тобто кожна із фаз, етапів має власне, і то досить виразне, «обличчя».

Вже Вікентій Хвойка застосовував для періодизації виявлених ним у Придніпров'ї старожитностей поняття «культура А» та «культура В». Губерт Шмідт виробив власну систему періодизації культури Кукутень, розділивши її на фази, які отримали позначення літерами та цифрами.

Щось подібне створили для трипільської культури 1926 року у праці «Опыт классификации керамики трипольской культуры» Б. О. Латинін та Т. С. Пассек. Вони запропонували поділ Трипілля на етапи А, В, С, D. Фактично це була періодизація поселень, а не періодизація культурних процесів. Слід зазначити, що типологічний та стилістичний аналіз кераміки за відсутності інших даних, насамперед стратиграфічних, привів до помилок дослідників у визначенні хронологічної послідовності поселень. Так, кераміка із ранньотрипільського поселення поблизу Саврані за формальними ознаками потрапила до найпізнішого етапу — D. Зауважимо, що в монографії Т. С. Пассек, виданій через дев'ять років після написання даної статті, ця помилка ще збереглася. Незважаючи на те, що викладена у цій праці схема (поділ трипільської культури на етапи А, В, С) у подальшому неодноразово доповнювалася й уточнювалася, додавалися етапи (наприклад, В I—II), змінювали своє місце у схемі окремі пам'ятки, вона і досі лишається основою, на якій базується періодизація трипільської культури, вживана археологами України та Росії. А без посилань на монографію «La Céramique Tirolienne» тривалий час не обходилася практично жодна наукова стаття про Трипілля (як у СРСР, так і за його межами).

Читаючи нині праці археологів, які досліджують і пишуть про культуру Кукутень чи культуру Трипілля, дуже зручно мати під рукою порівняльну таблицю, у якій би було узгоджено різні періодизації. Інакше розібратися у «трипільсько-кукутенській алгебрі» буде досить складно. У наведеній нижче таблиці подано співставлення двох діючих періодизацій. Слід мати на увазі, що оскільки ми маємо справу із культурами, які існували до н. е., то і порядок етапів у таблиці йде знизу угору:

Румунія	Україна
Городиштя—Фолтешть	Трипілля С II—γ II
Кукутень В (1—3)	Трипілля В II, С I—γ I
Кукутень А—В (1—2)	Трипілля В I—II, частково В II
Кукутень А1—А4	Трипілля В I
Прекукутень I—III	Трипілля А

РЕПЕРИ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ІСТОРІЇ

Співставивши археологічну періодизацію та абсолютну хронологію, ми отримуємо певну лінію часу, на якій вже можна відкласти ті чи інші події, технологічні та культурні досягнення з історії племен трипільської культури.

В результаті ми отримуємо чотири періоди в історії Трипілля—Кукутень. Ці історичні періоди різні за тривалістю та змістом. На кожному із етапів етнографічна карта Трипілля—Кукутень змінювалася, не лишалася сталою раз і назавжди. Внаслідок різних подій виникали нові локальні варіанти, створювалися нові об'єднання, змінювалися межі між ними¹.

Історичні періоди	Роки до н. е.	Етапи	Події
I	5400—5100	Трипілля А II	Перші поселення трипільської культури на території України (Бернашівка на Дністрі). Перші мідні вироби — «імпортні».
II	5100—4700/4600	Трипілля А III-1, 2	Поширення трипільської культури за Південний Буг. Місцева обробка металу, виготовлення металевих знарядь та прикрас.
	4700/4600—4300 4300/4200	Трипілля А III-3— Трипілля В I	Зростання кількості поселень і поява культури Кукутень та локально-хронологічних груп трипільської культури. Збільшення кількості населення. Початок виробництва мального посуду. Освоєння джерел самородної міді та початок місцевої металургії.

¹ Про це можна дізнатися із розділу «Хто такі трипільці?»

Історичні періоди	Роки до н. е.	Етапи	Події
III	4300— 4200—4100	Трипілля В I—II	Поява перших поселень — протоміст, поширення трипільської культури до Дніпра. Перші керамічні майстерні, розвиток ткацтва. Становлення трипільської протоцивілізації.
	4100—3600	Трипілля В II	Період розквіту культури та розвитку протоміст. Розквіт гончарного ремесла, металообробки. Спеціалізація у видобутку кременю на Волині та на Дністрі
	3600— 3400—3200	Трипілля С I	
IV	3400— 3200— 2750...	Трипілля С II	Занепад економіки, протоміст, спрощення суспільної структури, зникнення гончарного ремесла на більшості територій. Виникнення кочового скотарства (усатівський тип) та поява курганів. Трансформація в окремі локальні варіанти та культури, поступове зникнення типових для Трипілля рис — мальованого посуду, статуєток, «площадок».

Перші три-чотири століття можна відвести на перший, формаційний період — час утворення трипільської культури. Наступний період охоплює у два-три рази більший час, який став добою поширення трипільців між Карпатами та Дніпром та освоєння нової ойкумени. Вершиною, добою злету і становлення Трипілля як протоцивілізації стає третій період, довжиною у тисячу років, коли з'являються поселення-протоміста. Нарешті заключний, четвертий період — епоха поступового занепаду і зникнення Трипілля, яке відбувалося впродовж п'яти—шести століть на зламі IV—III тис. до н. е. Відповідно до цих історичних періодів ми і побудуємо свою подальшу розповідь про історію племен трипільської культури.

НЕОЛІТ — ПОЧАТОК НОВОЇ ЕПОХИ ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ

Сучасна цивілізація базується на кількох фундаментальних технологіях та винаходах, серед них — хліборобство, тваринництво, металургія. Є досягнення культурні — наприклад, писемність.

Таким чином, неважко зрозуміти, як громадськість зацікавлена у встановленні часу і обставин, коли людство вперше почало вирощувати хліб, плавити метал, зробило перші кроки у винайденні писемності.

Дивовижно, що всі перелічені винаходи та технології було зроблено у епоху, яка у археологічній систематиці отримала назву неоліту — «нового кам'яного віку».

Така назва наводить на думку, що перед тим мав бути ще й старий, тобто давніший кам'яний вік. Його археологи так і називають — палеоліт, палео — давній, літос — камінь. Цей палеоліт тривав мільйони років, якщо рахувати від появи перших розумних людиноподібних істот на планеті Земля. Homo sapiens, який нині господарює на цій планеті, встиг прожити «при палеоліті» близько ста дев'яноста тисяч років — тобто 1900 століть.

Так у чому ж відмінність між «старим» та «новим» кам'яним віком? Різниця якраз і полягає у тому, що в неоліті спочатку його окремі представники, а згодом значна частина людства почала вирощувати хліб і розводити домашніх тварин. Певні кроки до цього було зроблено в палеоліті, коли люди харчувалися зібраним зерном дикорослих злаків. На Давньому Сході вже 13 000—10 000 років тому збирали дику пшеницю, ячмінь. Навіть дині на території Мексики почали вирощувати 10 000 років тому. На Близькому Сході почали одомашнювати перші злаки приблизно між 10 000 та 9400 рр. до н. е.

На поселеннях того часу знаходять зроблені із каменю зернотерки та розтирачі, за допомогою яких могли подрібнювати зерно перед тим, як вживати його у їжу. Але щоб приготувати із подрібненого зерна кашу, потрібен був посуд. Перші експерименти із глиною людство провело теж наприкінці палеоліту, а перші керамічні горщики, знайдені в Азії, датуються нині часом близько 12 000 років тому, а у Африці — 9500—8000 років тому. Приблизно у той самий час гончарство стало відоме і в окремих місцевостях Європи.

Із появою кераміки археологи саме її використовують як ознаку для виділення археологічних культур. Для палеоліту єдиним доступним індикатором культурної належності були вироби із кременю. Слід зауважити, що карта археологічних культур, складена на підставі вивчення, скажімо, кременевих вкладишів до мисливської зброї, та культурна карта, складена на підставі систематизації форм і орнаменталізації горщиків, можуть не збігатися. Там, де на підставі форм кремінних виробів археологи виділяють одну культуру, класифікувавши керамічні вироби, вони можуть виділити дві, три і більше археологічних культур!

Вже 10 000—9000 років тому злаки у багатьох місцевостях не просто збирали, а висівали, вирощували на оброблених відповідним чином полях. Питання полягає у тому, де ж знаходилися найперші і найдавніші поля. З горщиками було простіше. А от давні поля виявилось знайти значно складніше.

Вчені припустили, що цілком логічно було б шукати ці поля там, де знаходяться дикі предки культурних рослин. Слід зауважити, що більшість із цих предків стала відомою науковцям лише в останні двадцять п'ять років. Пошуки на ниві ботанічної генеалогії ґрунтувалися не лише на морфологічному аналізі зовнішніх ознак рослин, але й цитогенетичному аналізі. Співставлення цих даних із результатами археологічних досліджень показало, що припущення справдилося, і практично всі культурні рослини із першими свідченнями одомаш-

нення з'явилися в тому ж ареалі, де дикі рослини зустрічаються і нині.

Район, де відбулося одомашнення звичних для європейців культурних рослин, виявився досить обмежений. Йдеться про дикорослу пшеницю однозернянку, двозернянку, ячмінь, сочевицю, горох. У дикому вигляді ці рослини знайдено на території Палестини, Сирії, у гірських районах Туреччини та Ірану, а також у межиріччі Тигру та Єфрату. Складені карти розповсюдження дикорослих злаків хоча і не збігаються в деталях із картою поселень перших хліборобів, але чітко вказують на область, де було зроблено перший прорив у аграрних технологіях.

Генетичні дослідження показали, що культурні рослини було введено у культуру лише один раз. Потім вони поширилися в різних напрямках — на захід, в долину Нілу, на схід — до Центральної Азії, Індії. Звідти ж вони примандрували і на північ, до Європи. На підставі знахідок, виявлених під час археологічних розкопок, археологами складено чимало карт із зазначенням часу появи культурних злаків у різних куточках Старого Світу. Однак слід зауважити, що нові дослідження вносять корективи як у дати, так і у вірогідні маршрути поширення культурних злаків та аграрних технологій, зокрема і на теренах Європи.

Найдавніші поселення із слідами землеробства відомі у прибережній зоні Леванту (Єрихон), на Середньому Сході (Марейбіт) — близько 9400 р. до н. е., часом після 8700 р. до н. е. датують поселення Чейеню в Анатолії та Алі-Кош у горах Загросу.

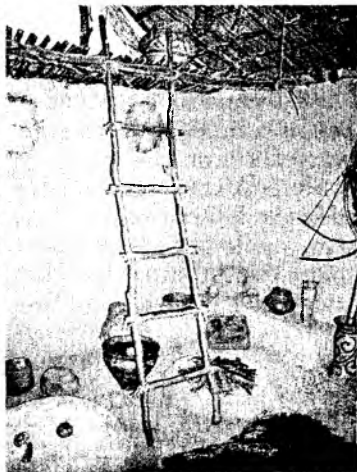
Неоліт приніс також новачі у технології обробки каменю та кременю. Оскільки знадобилися нові знаряддя праці, людина вдосконалила обробку каменю. Сліди цього вдосконалення — численні знахідки шліфованих знарядь, переважно клиноподібної форми із загостреним лезом. Заготовки оббивали, а потім шліфували та заточували на абразиві, часто влаштовуючись на березі річки, де, крім каміння, були вода і пісок.

Такі вироби можна було використовувати як робочі частини сокир, мотик і навіть зброї. Треба було лише зробити дерев'яне руків'я. Яким чином тільки не закріплювали кам'яні клинці! Їх і прив'язували, і вставляли у пази, закріплюючи клинцями, робили муфти із рогу оленя. Нарешті камінь навчилися свердлити, щоб вставити відповідне руків'я. Причому свердлили різними свердлами. Їхньою робочою частиною були дерево, кістка чи кремень. Лучковий дріль, який раніше використовували для добування вогню тертям, знайшов нове застосування.

Нові інструменти дали змогу не лише працювати на полях, рубати товсті дерева. За допомогою цих знарядь можна було будувати житла досить складної конструкції, робити із того ж дерева посуд, меблі, човни.

Слід згадати також, що мешканці неолітичних поселень Анатолії вже у VII тис. до н. е. навчилися обробляти метал. Це була мідь. Так що і цьому відкриттю ми завдячуємо невідомим майстрам із нового кам'яного віку.

Системи знаків та символів переростають у перші зразки піктографічної писемності. Вона використовується при проведенні священних

Неоліт — час, коли почали споруджувати будинки. Реконструкція житла культури Кукутень, зовнішній вигляд та інтер'єр. Музейний комплекс Кукутень та музей у м. Пятра-Нямц (Румунія).

ритуалів, для спілкування із духами та богами. На керамічних виробах, на посуді люди за допомогою цих символів зображують навколишній світ, магічні знаки — обереги. Запровадження новітніх технологій добування їжі та інші винаходи досить суттєво вплинули на людей, суспільство, довкілля. Життя змінилось. Відпала потреба у сезонному полюванні, рибальстві, у вічній гонитві за здобиччю. Стало більше комфорту — є різниця між проживанням у курені із гілок чи обтягнутому шкірами впольованих тварин та великому будинку із дерев'яними чи саманними стінами і надійним дахом.

Змінилася історія. Минуло кілька тисячоліть, і на зміну стійбищам мисливців та першим поселенням хліборобів у деяких місцях прийшли міста. Винайдено не піктографічну, а більш пристосовану до ведення записів та обліку писемність. З'явилися перші держави, історію яких ми можемо вивчати тепер із написів на камінних стелах та глиняних табличках.

Вже найдавніше неолітичне селище — Ієрихон — було обнесене кам'яною оборонною стіною. Селище Чатал-Гуюк у Анатолії, яке виникло близько 7000 р. до н. е., археологи іноді називають найдавнішим містом планети. Справді, а як ще можна назвати населений пункт із оборонною стіною, суцільною регулярно забудовою, у тому числі двоповерховими спорудами, будівлями-святилищами? Селище, у якому могло проживати понад 5000 мешканців? Нічого подібного ані за двадцять, ані за два тисячоліття до того не існувало взагалі.

Всі описані суспільно-економічні зрушення новокам'яного віку були певною мірою революційними, хоча й розтягнулася ця, перша у історії людства, революція — «неолітична революція», як назвав її Г. Чайлд, на сотні, коли не на тисячі років. Але підвалини світової цивілізації було закладено саме тоді, коли у новокам'яному віці люди

стали не тільки вживати плоди природи, але й відтворювати необхідні їм для життя безпечення продукти й матеріали — зерно, худобу, кераміку, що й дало поштовх до змін всього світу.

Різною є нині доля земель, де було зроблено перші кроки до створення сучасної цивілізації. Але спільним є те, що саме у цих краях люди досягли найбільших успіхів і з часом змогли просунути та навіть утвердити свої моделі життя та культури у місця, де поступ почався пізніше. У будь-якому випадку ті, хто стояв біля витоків звершень нового кам'яного віку, отримали унікальний шанс якщо не здобути першість, то зайняти гідне місце у цивілізації планети Земля наступних тисячоліть — до наших днів включно.

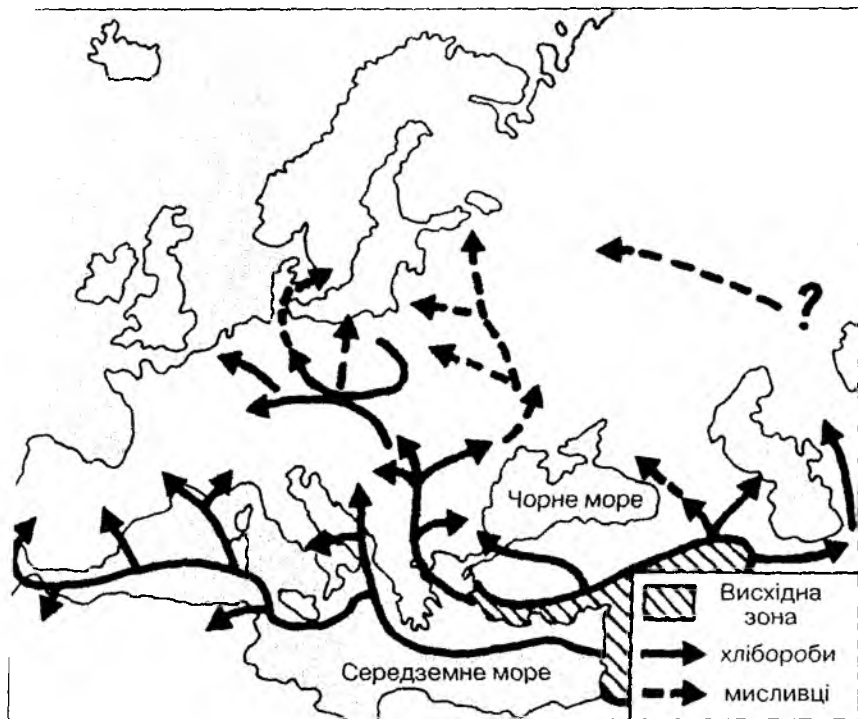
ПОЯВА ХЛІБОРОБСТВА У ЄВРОПІ

Ані Європа, ані Україна не належали до тих місць, де було винайдено хліборобство. І не тому, що давні європейці були людьми лінивими чи не схильними до пошуків, винаходів та їх впровадження. Причина такого відставання досить проста. У Європі між 1000—8500 рр. до н. е. було занадто холодно, щоб тут росли навіть дикі злаки. Континент ще повільно звільнявся від кількакілометрової товщі льодовиків, які довгими тисячоліттями вкривали значну його частину. Щоб уявити собі давні льодовики, досить порівняти їхню висоту (до 2 км) із висотою, скажімо, Київських гір — 80—90 м над рівнем моря. Навіть якщо рахувати із Лаврською дзвіницею, льодовики на півночі Європи являли собою крижані гори у 10 разів вищі!

Біля півніжжя таких крижаних гір можна було полювати на мамонтів, оленів, але яке там хліборобство, коли навколо суцільна тундра, пісок, болота? Отже, із прогресом ще кілька тисяч років довелось зачекати. Натомість у сучасній пустелі Сахара клімат у ті часи був добрим, там розводили худобу і вирощували хліб. Проте коли почало теплішати у Європі, Сахара стала висихати.

Нині є всі підстави стверджувати, що культурні рослини та навички їх вирощування потрапили до різних регіонів Європи, зокрема до України, у різні часи та різними шляхами. І сталося це приблизно через три тисячоліття після того, як хліборобство з'явилося на Близькому Сході, бо саме тоді у Європі склалися досить сприятливі для цього кліматичні умови.

Перші культурні рослини на території Греції відомі, починаючи із 6800 р. до н. е. На кілька століть молодші хліборобські поселення культури Старчево-Кріш у басейні Дунаю. Після 6000 р. до н. е. із носіями культури лінійно-стрічкової кераміки хліборобство (а разом — і тваринництво) поширюється у Європі на північ, схід та захід. Із Африки культурні рослини потрапляють до Іспанії, а потім далі, на схід вздовж узбережжя сучасної Франції до Італії. До Британії навички хліборобства та культурні рослини потрапляють між 4500—4000 р. до н. е. Близько 6400—6000 рр. до н. е. датується поява культурних рослин на поселеннях, які досліджено на Кавказі (поселення Чох) і на території

Карта-схема поширення відтворювального господарства у Європі в епоху неоліту (за П. М. Долухановим).

Туркменистану (поселення Джейтун). У Північному Приазов'ї сліди хліборобства виявлено на пам'ятках, датованих між 6850—6350 рр. до н. е. Таким чином, ми бачимо, що аграрні технології поступово просувалися до теренів сучасної України як із заходу, так і зі сходу.

Постає питання, коли і як культурні рослини та навички їх вирощування потрапили на територію нашого краю. Відповідь на це питання дали дослідження знахідок із поселень доби неоліту, які належать до різних археологічних культур, а таких на території України налічують близько п'ятнадцяти. Археологи разом із палеоботаніками переглянули близько 30 000 фрагментів посуду у пошуках відбитків зернівок культурних рослин. Ці пошуки виявилися досить вдалими. Наприклад, відбитки вдалося виявити на кераміці 8 із 18 оглянутих колекцій посуду з поселень буго-дністровської археологічної культури, які знаходилися у басейні Південного Бугу. В результаті встановлено, що тут вирощували такі культурні рослини, як пшениця спельта, пшениця однозернянка, пшениця двозернянка та півчастий ячмінь і просо. На цих же пам'ятках під час розкопок знайшли зроблені із рогу оленя робочі частини мотик і кам'яні зернотерки. Ізотопні дати для поселень буго-дністровських хліборобів, на матеріалах з стоянок яких виявлено відбитки культурних рослин, дали вік близько 6300 р. до н. е.

Із заходу в Україну приходять носії культури лінійно-стрічкової кераміки. Їх поселення відомі як на Волині, так і в Подністров'ї і навіть на території Одеської області. Найсхідніше місцезнаходження характерної кераміки із прокресленим орнаментом відоме на території Київської області. Датують пам'ятки культури лінійно-стрічкової кераміки в Україні між 5400—4700 рр. до н. е. Оскільки ця культура виникла не на території нашого краю, то зрозуміло, що її носії сюди прийшли, вірогідно, із різних місць. Ті, що проживали на Волині, могли потрапити сюди із Західного Бугу, з території Польщі, ті, що південніше — з тих самих місць, або з-за Пруту та Дністра, з території Румунії.

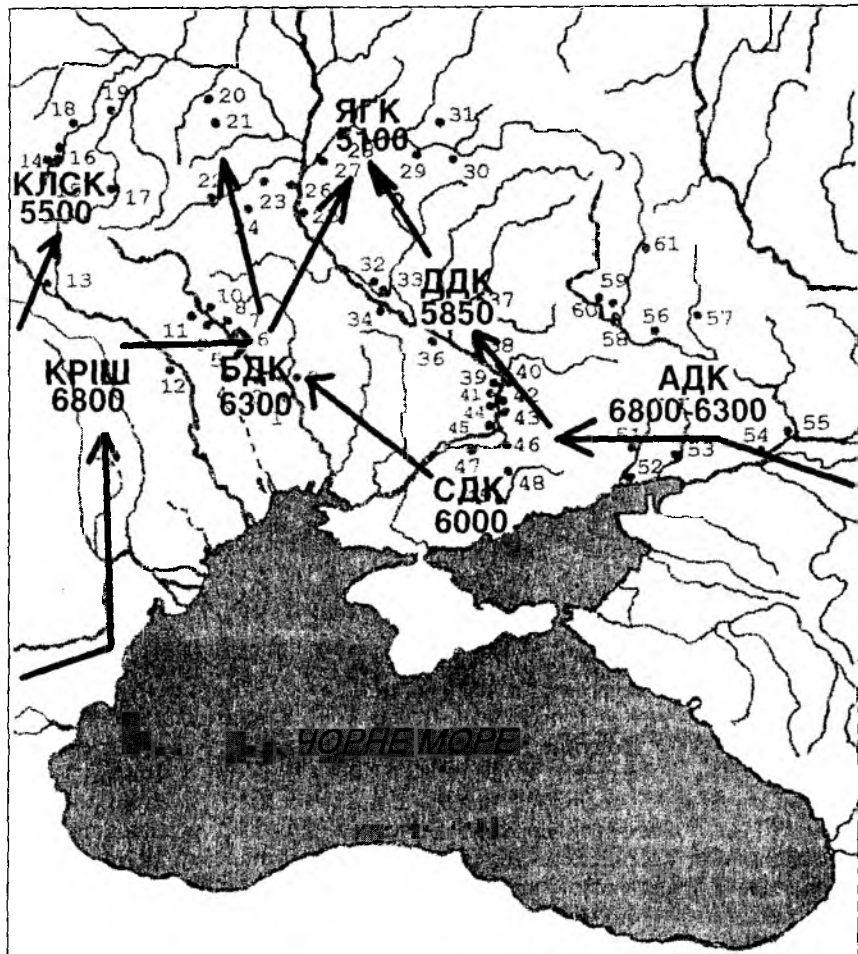
На схід від Дніпра також було знайдено сліди досить давнього культивування зернових. На поселенні сурської культури на Дніпрі, яке датовано між 5650—5200 рр. до н. е., на кераміці виявлено відбиток пшениці двозернянки. Більш давнім часом датують сурський горизонт поселення Чапаївка у Приазов'ї, у якому виявлено пилок злаків — близько 6000 р. до н. е. Звідси зовсім недалеко до більш давніх осередків із відтворювальним господарством на північному сході — пам'яток неоліту ракушечноярської культури.

Носії дніпро-донецької культури, які мешкали на сучасній Черкащині, між 5600—5200 рр. до н. е. вирощували пшеницю однозернянку, ячмінь плівчастий та голозерний. Таким чином, ми бачимо, що між 6300—5200 рр. до н. е., впродовж тисячі років, навички хліборобства поширилися на більшій частині території України. Сталося це у той самий час, що і на території більшої частини країн Центральної та Південної Європи.

У суперечці між прибічниками західного та східного шляхів проникнення хліборобства на різні території України крапку ще не поставлено. Прибічники східного шляху вказують на факт відсутності знахідок культурного ячменю на пам'ятках культури Криш на Дністрі. Отже, кажуть вони, на Південний Буг ячмінь міг потрапити лише зі сходу, від носіїв сурської культури, тому, вірогідно, цим шляхом могла прийти й решта злаків. Прибічники «балканського джерела неолітизації» висувають свою версію щодо виключно західного шляху культурних рослин на Україну.

Слід зауважити, що кількість виявлених відбитків культурних рослин на неолітичній кераміці, видобутій за останні 50 років археологічних розкопок, вимірюється подекуди не десятками, а одиницями. Кожен виявлений фрагмент може внести зміни у статистику і змусити замислитися над новими гіпотезами. Тим більше що дослідження найдавніших поселень доби неоліту в Україні за масштабами поки що навіть приблизно не нагадують розмаху, із яким вивчаються неолітичні поселення на Близькому Сході. Це не означає, що в Україні бракує цікавих і багатих на матеріал поселень доби неоліту чи бракує дослідників, які могли б їх розкопати. Як завжди, бракує одного — грошей.

Нав'язний матеріал свідчить про те, що цілком логічним був би висновок про два шляхи поширення відтворювального господарства в Україні. Рівні права на існування мають західний шлях — через Дністер, на Південний Буг та до Дніпра та східний — через Приазов'я до Дніпра. Десь тут, на великій річці, ці культурні потоки могли зустріти-

Карта поширення пам'яток неолітичних культур в Україні у VII—VI тис. до н. е. (за Н. С. Котовою) та вірогідні дати появи хліборобства у них: БДК — буго-дністровська культура; КЛСК — культура лінійно-стрічкової кераміки; ЯГК — культура ямково-гребінцевої кераміки; ДДК — дніпро-донецька культура; АДК — азово-дніпровська культура; СДК — сурсько-дніпровська культура.

ся, взаємно збагативши один одного. Слушними є висновки Н. С. Котової, яка наполягає на існуванні балканських та азово-чорноморських витокув господарства населення буго-дністровської культури на Південному Бугу.

Із вивчення археологічних культур України доби неоліту випливає ще один висновок. Попри знайомство із відтворювальним господарством, суспільство тут ще перебувало на самому початку неолітичної революції, отже, робило тільки перші кроки на шляху до цивілізації.

Темпи поширення аграрних технологій у Європі були досить високими — впродовж кількох століть VII та VI тис. до н. е. Постає питання, яким чином це сталося? Чи праві ті, хто вважає поширення нових форм господарства наслідком розселення емігрантів із перенаселеного чи потерпаючого від посух Близького Сходу? Чи навпаки, кількість цих мігрантів була мінімальною, і вони не просунулися далі Балкан чи прибережної смуги Середземномор'я, а потім уже від селища до селища, від племені до племені передавалися новітні технології, північні матеріали? Висловлено чимало гіпотез, як це відбувалося, побудовано математичні моделі аграрної колонізації Європи, однак остаточно це питання вирішити поки що не вдалося — за браком даних.

Карти археологічних культур доби неоліту, складені із інтервалом у декілька століть, показують, що були археологічні культури, які надзвичайно розширювали свій ареал при збереженні одноманітності культури — наприклад, культура лінійно-стрічкової кераміки. Отже, в даному випадку є певні підстави говорити про міграційні процеси. Але це сталося через півтисячоліття після появи хліборобства у Європі. Отже, цей міграційний потенціал міг бути накопичений внаслідок зростання чисельності населення у Подунав'ї, де виникли найдавніші поселення «лінійників». Давніша культура — Старчево—Кріш демонструє іншу модель — сусіди ніби запозичують у неї певні культурні риси, зокрема у виробництві посуду. Так, вірогідно, було у випадку із буго-дністровською культурою.

Отже, можна спостерігати декілька моделей поширення неолітичних культурних комплексів на європейському континенті у VII та VI тис. до н. е. У другій половині VI тис. до н. е. найбільш населеними були території у Подунав'ї та на захід від Карпат, у басейні приток Дунаю — Тиси, Латориці, а також на півночі Болгарії, у Фракії. Тут за дві тисячі років утворилося надзвичайне різноманіття археологічних культур, носії яких весь час контактували між собою, утворюючи найнесподіваніші комплекси. Це був надзвичайно багатий регіон, мешканці якого досить рано, вже у VI тис. до н. е., знайшли поклади металу і вміли працювати із міддю, золотом.

Можна лише поспівчувати археологам Болгарії, Румунії, Сербії, Угорщини, Словаччини, які намагаються розплутати цей клубок, віднайти кожному комплексу своє місце у археологічній систематиці. Однак саме цей регіон у VI тис. до н. е. на базі досягнутого за попередні дві тисячі років різноманіття стає справжнім вогнищем європейського культурогенезу наступної епохи — мідного віку. Саме із цієї епохою та цим вогнищем культурогенезу пов'язана поява трипільської археологічної культури.

ВИНИКНЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Проблема утворення археологічних культур є однією із найскладніших. Адже фактично йдеться про причини певних змін у культурі матеріальній, а також механізми трансформації матеріальної культури. Обидва питання вивчені недостатньо, та, чесно кажучи, не дуже зро-

зумілі самим археологам. Процес дослідження походження археологічної культури на практиці зводиться до спроб з'ясувати, які «компоненти» могли стати складовими, тобто могли брати участь у формуванні комплексу перших трипільських пам'яток. Ці компоненти логічно шукати у тих археологічних культурах, які існували у місці формування нової культури (чи поблизу нього) у відповідний проміжок часу. Отож у нашому випадку для початку необхідно буде з'ясувати, які археологічні культури доби фінального неоліту існували напередодні виникнення у Карпато-Подністров'ї перших поселень фази Трипілля А—Прекукутень. Наступним кроком буде спроба з'ясувати, які ж із них були причетні (або могли бути причетні) до появи тих чи інших рис, які можна простежити для комплексу ранньотрипільсько-прекукутенської культури в цілому.

Територію поширення перших поселень трипільської культури ми можемо окреслити, коли нанесемо їх на карту. Тоді побачимо, що культура Трипілля А—Прекукутень займала у Карпато-Подністров'ї порівняно обмежену територію. Ці землі простяглися від передгір'їв Східних Карпат до Дністра у північній частині Середнього Подністров'я, а також у басейнах верхньої течії річок Сирет, Прут, Дністер.

Отже, дана археологічна культура від самого початку свого існування була культурою Карпатського басейну, але аж ніяк не «балканською» чи то «дунайською» культурою, як можна іноді прочитати у різних дослідників. Адже ні на Балкани, ні на Дунай трипільська територія не доходить. Хіба що археологи, які пишуть подібні речі, переконують географів у тому, що землі між Східними Карпатами та Дністром — то Балканський регіон, чи доведуть, що Дністер є притокою Дунаю. Зауважимо, однак, що із числа можливих предків трипільців безпосередньо із Подунав'я походять носії культури Боян.

У Південно-Східній Трансильванії відомо 3 поселення, які багато дослідників вважають такими, що відносяться до формаційної фази культури Прекукутень. Їх відносять до її першої фази — Прекукутень I. Однак встановити напевно, чи так воно є, чи ні, заважають обмежена кількість розкопаних поселень та досить скромна кількість знахідок. Тим більше, що деякі румунські археологи взагалі наполягають на приналежності поселень Прекукутень I до іншої археологічної культури, а саме особливій трансильванської групи культури Боян, (Боян-Джулешть).

У будь-якому випадку важливим і незаперечним є факт існування у Карпато-Подністров'ї близько 15 поселень другої фази культури Трипілля А—Прекукутень, інакше кажучи — Прекукутень II. У порівнянні із поширенням поселень типу Прекукутень I територія, яку займає культура на цій фазі, зміщується на схід. Крім того, одразу втричі зростає кількість відомих пунктів. Причому найбільш повно досліджено пам'ятки Трипілля А—Прекукутень II у Пруто-Дністровському межиріччі. Розташоване на Середньому Дністрі на Вінниччині поселення Бернашівка є навіть єдиною повністю розкопаною пам'яткою цієї фази!

Результати розкопок у Бернашівці непогано введено у науковий обіг завдяки трьом монографічним публікаціям В. Г. Збеновича (одна із них — німецькою мовою). Поглиблене вивчення матеріалів цього поселення — а це лише понад 15 000 фрагментів кераміки — дає змогу використовувати його як еталонну пам'ятку для першої фази розвитку

культури Трипілья А—Прекукутень. Порівнюючи посуд, його орнаментацию, кількість посудин певних форм та характерної орнаментации, можна спробувати не лише відшукати «родичів» для посудин із ранньотрипільської Бернашівки, але й вирахувати «ступінь спорідненості». Якщо вважати, що за виготовленням посуду стояли конкретні особи, а за традиціями, що їх вони дотримувалися, — певні етнічні традиції, то можна спробувати відповісти на питання щодо походження трипільської культури та трипільців.

Отож перейдемо до тих самих 15 000 черепків від посуду, які підібрано між 1970 та 1974 роками під час розкопок на місці стародавнього поселення біля села Бернашівка, і спробуємо їх «допитати». Всі вони розкладені у майже двох сотнях ящиків. Ці ящики прописані на металевих стелажах у наукових фондах Інституту археології і тому можуть бути викликані на подібний «допит» у будь який момент, вони завжди готові дати свідчення будь-якому слідчому-археологу.

Приблизно третина всіх керамічних знахідок із Бернашівки належить фрагментам від досить грубих товстостінних посудин, оздоблених у дуже архаїчній техніці пластичної орнаментации. Цей декор складається із відтисків нігтя, пальців, наліпних деталей. Таке оздоблення археологи називають барботином, бо він комусь нагадує кудлату бороду. Подібний посуд типовий для багатьох найдавніших неолітичних культур Європи (Кріш, лінійно-стрічкової), тому він мало що може дати для з'ясування питання про витоки керамічних традицій трипільців.

П'ята частина усіх черепків із Бернашівки походить від посуду, який не був оздоблений ніяким орнаментом взагалі, але форми його вельми різноманітні. Лише на деяких посудинах трапляються поодинокі або парні наліпні горбочки, шишечки або й ручки. Неорнаментований посуд відповідних форм особливо типовий для культур Кріш та Вінча, розповсюджений також і у культурах Дудешть, Петрешть, Лендель, Тиса, зустрічається у культурах Боян, лінійно-стрічкової кераміки та Хаманджия. Порівняльний аналіз грубого та неорнаментованого посуду керамічних комплексів культур Карпато-Балкано-Дунайського регіону дозволяє встановити, що десяти основним керамічним формам такого посуду з Бернашівки знаходять аналогії у культурах Боян (2—3 типи), Петрешть (7—8 типів), Тиса (7—8 типів), Вінча(цілих 9—10 типів), Лендель (8—9 типів), Дудешть (5 типів), лінійно-стрічкової кераміки (2—3 типи), Желіз (5 типів), Кріш (7 типів), Хаманджия (7 типів). Таким чином, бачимо, що найбільше «родичів» для грубого, найбільш консервативного у керамічній традиції посуду із Бернашівки, знаходимо поміж аналогічними виробами та керамікою багатьох культур Карпатського басейну.

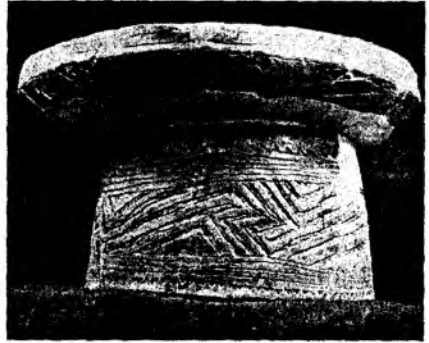
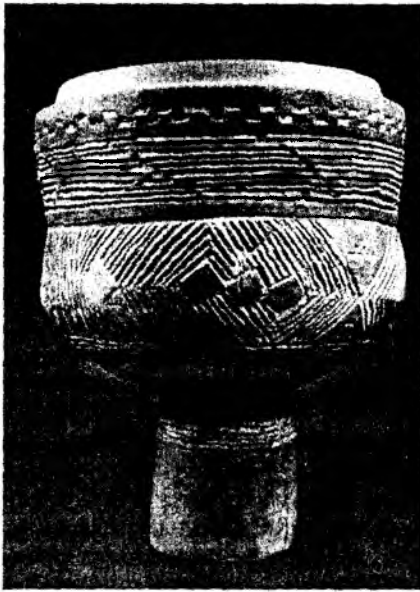
Однак більшість кераміки із Бернашівки належить до категорії орнаментованого посуду. Близько половини всіх посудин — 40% — прикрашено прокресленими лініями, які доповнено відбитками дрібного зубчастого штампуга та канелюрами. Канелюрами називають такий прийом заглибленої орнаментации, при якому утворюється чергування із жолобків та виступаючих смуг. Вірогідно, що заглиблений візерунок цієї категорії посуду був лише технічною основою — контуром для ор-

наменталії, оскільки жолобки заповнювалися білою фарбою, що за консистенцією нагадувала пасту, а фон розмальовувався червоним кольором. Фарба наносилася після випалу виробу, тому вона погано трималася на поверхні і у первісному вигляді майже не збереглася. Рештки її можна спостерігати лише у вигляді окремих плям. Тож, скоріше за все, посуд, який ми сприймаємо як оздоблений ритим орнаментом, насправді був розмальованим та кольоровим, близьким на вигляд до мальованого більш пізніх часів. Форми посуду цієї категорії різноманітні, досить специфічними є грушоподібні посудини, оздоблені змішаними композиціями із прокреслених стрічок. Такі посудини зазвичай комплектувалися покриттями. Крім того, тільки у ранньотрипільській культурі поширено керамічні черпаки, що також належать до цієї категорії посуду. Поширені були здебільшого невеликого розміру різноманітні горщики. Посуд, оздоблений стрічками, що заповнені дрібними ямками та наколами, становить лише лічені долі відсотків. Але таку орнаменталію зазвичай фахівці пов'язують із впливами традицій культури Вінча.

Саме описана категорія кераміки Трипілья А—Прекукутень II представляє специфіку цієї культури. З-поміж неї з'являються посудини, оздоблення яких виконано сполученням різних прийомів. Це особливо притаманне керамічним комплексам наступних фаз Трипілья. Аналогії ранньотрипільському посуду, орнаментованому стрічками із заглиблених ліній, особливо у сполученні із червоним фарбуванням поміж ними, знаходимо у культурах Карпатського басейну, в Угорщині. Застосування фарби після випалу поряд із прокресленими елементами є типовим також для кераміки культур Желіз, Тиса та Лендель.

Невелику — усього 5%, але досить яскраву категорію кераміки Бернашівки складають фрагменти від посуду, оздобленого різним орнаментом. Гордон Чайлд вважав, що традиція подібного оздоблення виникла колись саме при виготовленні дерев'яного посуду, який прикрашали різьбленням.

Дійсно, технологія нанесення різьбленого орнаменту на керамічних виробах дуже близька до різьблення по дереву. Робилося це так: на попередньо лощену поверхню посудини, ще не зовсім висушеної, дуже тонким інструментом, імовірно, кістяною голкою, наносилася розмітка візерунку. Елементи композицій — ламані лінії, трикутники та квадрати — вирізалися на невелику глибину, утворюючи негативно-позитивну композицію. Після випалу посудини ці різьблені заглиблення заповнювалися кольоровою сумішшю-пастою білого, іноді — червоного кольору. Все це створювало матовий візерунок на чорному, трохи блискучому лощеному тлі. Отже, посуд із різьбленим орнаментом також був різнобарвним, а переважали посудини із білим візерунком на чорному тлі. Найпоширенішими були горизонтальні стрічки або фризи, утворені шаховим візерунком або заповнені трикутниками. Останні отримали від румунських дослідників назву «вовчий зуб». Різьбленим орнаментом оздоблювалися посудини двох типів по формі, переважно великих розмірів, з товстими стінками. Серед них більшість належала до так званих фруктівниць. Можливо, швидше за все, ці вироби не мають жодного стосунку до фруктів, так само як грушоподіб-

Зразки керамічних виробів археологічної культури Боян, VI тис. до н. е.

ні посудини — до груш. Просто «фруктівницями» грецькі археологи назвали свого часу розлогі чаші або навіть тарелі, підняті на високому циліндричному порожньому піддоні. Вони дійсно нагадують сучасні вази на ніжках, які використовують для фруктів. Але подібність тільки формальна, бо ранньотрипільські «фруктівниці», скоріше за все, були ритуальним реманентом.

Різьбленим візерунком прикрашалися також великі посудини-зерновники, які комплектувалися покриткою. Форма посуду з різьбленим візерунком із Бернашівки характеризується певними особливостями у порівнянні із подібною керамікою, типовою для інших археологічних культур. Власне, техніка різьбленої орнаменталії, особливо шахові горизонтальні або вертикальні фризи, відомі у культурах, які розташовані по обидва береги Дунаю: у Румунії та Болгарії це культура Боян (фази Джулешть, Відра, Спанцов), Дудешть, Мариця, Сава, Поляниця, Градешниця.

Але у матеріалах Трипілья А—Прекукутень II виділяється ціла низка достатньо специфічних елементів врізного візерунку, серед яких найбільш яскравий — стилізована голова змії. Таких змій годі шукати на посуді перелічених вище археологічних культур. Крім того, у Бернашівці зустрічається орнаменталія, яка лише імітує різьблення. Бернашівські гончарі робили таку імітацію відбитками штампу. Отже, трипільці удосконалили архаїчний спосіб орнаменталії різьбленням. Вони почали створювати заглиблення під заповнення пастою за допомогою відтискування, а не вирізаючи кожну ямку. Тим більше що після нанесення фарби ефект отримували практично той самий, що і з більш трудомістким різьбленням. Саме так оздоблено майже 10%

кераміки у поселенні фіналу Трипілля А—Прекукутень II—Окопи, яке досліджував на Дністрі В. Г. Збеневич.

Незначна за кількістю у Бернашівці й категорія посудин, які оздоблено виключно канелюрами або із доповненням ланцюжками із підбитків дрібнозубчастого штампу. Це переважно маленькі горщики із тонкими стінками. Характер нанесення канелюр зовсім не схожий на виробу культури Боян. Натомість певні аналогії знаходимо у культурах Дудешть, Градешниця, Хаманджия, Вінча.

Зауважимо, що далеко не всі морфологічні та стилістичні особливості керамічного комплексу Трипілля А—Прекукутень II знаходять відповідні аналогії у матеріалах Прекукутень I, які, нагадаємо, частина дослідників вважає більш давніми. Це також, поряд з іншими факторами, наводить на думку, що ці групи пам'яток могли бути певною мірою одночасними та відповідати локальним утворенням формаційної фази археологічної культури Трипілля А—Прекукутень.

Найявні дані дозволяють припускати два регіони, у яких можливо відбулося формування Трипілля А—Прекукутень. Висловлена гіпотеза, що воно мало відбутися у Південно-Західній Трансильванії, в басейні р. Муреш. Але й з такою ж долею ймовірності нині можна вважати, що зоною формування було Карпато-Подністров'я. Адже саме там сконцентровані пам'ятки Трипілля А—Прекукутень II. У будь-якому разі ми впевнено можемо стверджувати, що карпатське (за основним складом матеріальної культури) населення зазнало впливів як із боку західних — Карпатського басейну — традицій, так й південних — із Подунав'я.

Зв'язки у західному напрямку, очевидно, здійснювалися через перевали, що об'єднували Західні та Східні Карпати. Натомість південні впливи могли поширюватися як через перевали Південних Карпат (наприклад у верхів'ях р. Олт), так і у обхід Карпатських гір, вздовж долин річок — притоків Дунаю: Сирета, Прута. Останній шлях здається доволі вірогідним, бо певна концентрація поселень Трипілля А—Прекукутень II спостерігається саме у басейні Прута та Пруто-Дністровському межиріччі. Та й на Дністрі поселення Бернашівка та Окопи розташовані саме у тій частині течії річки, яка на півночі найбільше наближається до течії Пруту.

На нашу думку, тут не йдеться про якісь далекі міграції, якими зазвичай визначається поява ранньотрипільських пам'яток на Дністрі. Натомість є всі підстави твердити, що формаційний процес культури Трипілля А—Прекукутень, що відповідає пам'яткам її II фази, відбувався у Карпато-Подністров'ї, де виявлено пам'ятки культур Кріш та лінійно-стрічкової кераміки. Адже саме ці археологічні культури могли виступати як носії значної частини традицій, зафіксованих у ранньотрипільських матеріалах, насамперед — керамічних виробач. Впливи інших культур — з Подунав'я, які спостерігаються у керамічних комплексах, зокрема Бернашівки, — могли здійснюватися завдяки шляхам з півдня на північ вздовж приток Дунаю.

Підсумовуючи результати «допиту» та наступного аналізу даних, маємо наступні висновки. Близько середини VI тис. до н. е. невеличкі громади, групи людей, які походили із різних куточків передгір'їв За-

хідних Карпат, Трансильванії, із якихось причин перейшли у пошуках нових земель карпатські перевали. В результаті вони опинилися у плодючих долинах повноводих річок Сірет, Прут, Дністер, багатих рибою та мисливськими угіддями вздовж берегів. Тут були також такі необхідні людям поклади кременю, глини і навіть міді. Біля підніжжя Карпат вони знайшли соляні джерела. Ці «ранні трипільці» були вправними аграріями та ремісниками. Тут до них, можливо, приєдналися якісь громади із середовища культур лінійно-стрічкової кераміки. Між Карпатами та Дністром вони одразу ж почали будівництво власного нового світу на новій благодатній землі.

Так розпочався золотий вік Трипілля—Кукутеня у щедрих долинах річок між Карпатами і Дніпром. Трипільці-прекукутенці не могли, звичайно, знати, що спливе близько восьми тисяч років, і деякі річки — Прут, Дністер — стануть кордонами, котрі розділять збудований ними світ між кількома суверенними європейськими державами, котрі називатимуться Румунія, Молдова і Україна. Вони не могли знати, що історія не збереже тих назв, які вони дадуть цим та іншим річкам, горам та долинам, а їхні нащадки говоритимуть різними мовами. Але, мабуть, трипільцям-кукутенцям могло б сподобатися те, із яким захопленням у цих країнах вивчатимуть їхню культурну спадщину, відкриватимуть музеї, у яких виставлятимуть звичайні горщики, зроблені колись на берегах Сірету та Південного Бугу. Бо ця культурна спадщина, як виявилось, знову стала спільною, об'єднавши кілька народів Європи.

Однак їм ще треба було пройти свій, довгий, тривалістю майже у три тисячоліття шлях, наприкінці якого будуть забуті, здавалось — назавжди, і трипільська культура, і трипільці.

СТВОРЕННЯ ТРИПІЛЬСЬКОГО СВІТУ

Археологічні дослідження кількох останніх десятиліть дали можливість перейти від загальних та гіпотетичних міркувань про походження трипільської культури до більш конкретних досліджень. Стали неактуальними попередні уявлення про формування трипільської культури чи то на основі племен пізньопалеолітичних мисливців Подністров'я, чи то буго-дністровської неолітичної культури на берегах Південного Бугу. Ці уявлення відійшли у область історії археологічної науки. Однак і нині сказати, що в дослідженнях поставлено останню крапку, теж передчасно. Але те, що нам сьогодні відомо значно більше, ніж раніше, навіть про час, який передував появі трипільської культури, — це справді так. Про час напередодні створення трипільського світу, та про саме його створення піде мова у цьому розділі.

НАПЕРЕДОДНІ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ДОБИ

Поява хліборобського трипільського населення у Карпато-Подніпров'ї в давній історії України може розглядатися як одна із ланок аграрної колонізації, яка у давні часи поступово охоплювала різні регіони Європи. Для конкретного розуміння цього процесу необхідно порівняти економічний рівень неолітичних суспільств, що передували Трипільлю та ранньотрипільським громадам саме на теренах Карпато-Подністров'я.

Від Прикарпатської Молдови до Пруто-Дністровського межиріччя відомі стоянки культури Кріш. Більш щільне групування пам'яток цієї культури у Прикарпатській Молдові, у межиріччі Пруту та Дністра, де їх відомо близько 10. На тій таки території відомі й поселення культури лінійно-стрічкової кераміки, які також характеризуються невеликою площею та не дуже потужним культурним шаром. Їхня кількість майже вдвічі перевищує число крішських пам'яток. Значно менше стоянок буго-дністровської культури на Дністрі, де їх нині відомо всього 15. Стоянки та поселення неолітичних культур прив'язані до невеликих річок, відрізняються мало насиченим культурним шаром та

малою площею, яка не перевищує 100 кв. м у буго-дністровській культурі та може сягати до 1 га для пам'яток культури Криш.

Дані абсолютної хронології свідчать, що культура Криш в цілому більш давня у порівнянні з іншими. Натомість пізні пам'ятки саранської фази буго-дністровської культури та лінійно-стрічкової кераміки, наприклад у Більшівцях, могли існувати у той час, коли у Карпато-Подністров'ї з'явилися перші ранньотрипільські поселення типу Бернашівки. Населення культури лінійно-стрічкової кераміки вирощувало плівчасті пшениці, особливо двозернянку, плівчастий та голозерний ячмінь, просо, горох. Вірогідно, під поля використовували розчищені від рослинності невеликі ділянки лісу.

Знахідки кісток свійських тварин — дрібної та великої рогатої худоби, свиней, які стабільно становлять більшість у порівнянні із мисливською здобиччю, свідчать про наявність аграрної, хліборобсько-скотарської галузі господарства, яка мала важливе значення у життєзабезпеченні. Серед матеріалів буго-дністровської культури на Дністрі знайдені свідчення культивування плівчастих пшениць, переважно двозернянки та спельти. У матеріалах дністровського варіанту поселення буго-дністровської культури, за даними В. І. Маркевича, присутні кістки великої рогатої худоби та свиней, а частка свійських тварин у споживанні м'яса зростає від ранніх пам'яток до пізніх від 10 до 55%. Судячи із наявних матеріалів, у дністровських племен буго-дністровської культури важливу роль у життєзабезпеченні відігравали привласнювальні галузі господарства — рибальство, мисливство, збиральництво, а вирощування культурних злаків на лугових ділянках на корінному березі Дністра та розведення худоби мало допоміжний характер. Природні й кліматичні умови Карпато-Подністров'я наприкінці неолітичної доби на початку V тис. до н. е. були сприятливими для забезпечення людини всім необхідним на базі розвитку привласнювальних форм господарства. До їхніх послуг була повноводна річкова мережа, а теплий клімат і родючі ґрунти забезпечували ресурсами рибальство, мисливство та збиральництво. Такі умови не вимагали від населення підвищеної уваги до хліборобства або тваринництва, що особливо наочно демонструє людність буго-дністровської культури. Отже, людей було мало, а угідь багато, отож не було стимулу більш-менш наполегливо працювати на полях. Зазначимо, що територія Карпато-Подністров'я за доби неоліту для культур Криш та лінійно-стрічкової кераміки виступала як крайня східна периферія. Натомість для Трипілля вона стала місцем формування неолітичної хліборобської цивілізації. Власне, сама аграрна неолітична революція остаточно отримала перемогу на теренах між Карпатами та Дніпром завдяки появі тут трипільського населення.

Носії різних культур великого Балкано-Дунайсько-Карпатського регіону стали тут першими аграріями, були пов'язані поміж собою взаємодією та інтенсивними контактами. Завдяки цьому утворилося декілька історико-етнографічних областей — територій, на яких склалася певна культурна спільність. До однієї з таких історико-географічних областей належала й трипільська культура, починаючи з перших фаз розвитку. Слід зауважити, що навіть після появи трипільської

культури впродовж тривалого часу кількість населення у цих краях була не більшою, ніж кількість мешканців нинішнього пересічного районного центру у Прикарпатті чи на Поділлі.

ПРИРОДНЕ ОТОЧЕННЯ ПЕРШИХ ТРИПІЛЬЦІВ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ

Що ж змушувало деякі громади людей зніматися з насиджених місць, полишати рідні краї та йти світ за очі шукати нових земель? Очевидно, що відповідь може лежати у площині впливів навколишнього середовища на життя ранніх хліборобів, добробут яких майже повністю залежав від примх природи. Вчені встановили, що клімат ні на планеті, ні між Карпатами та Дніпром ніколи не був стабільним. Коливалися середньорічні температури, змінювався рівень світового океану, отже, вологі й теплі фази змінювалися більш посушливими, які отримали назву аридизації, та холодними. Нам, можливо, здається, що коливання щорічної температури на 1° — не є критичним. Але для перших хліборобів це було зовсім не так, бо той 1° лише покажчик насправді вирішальних кліматичних змін. Тепла й волога фаза сприяє хліборобству, але потепління також викликає повені, які несуть загибель селищам та врожаю, руйнацію та мор серед населення, яке, на відміну від сучасності, не могло й сподіватися на гуманітарну допомогу. Наслідки повеней, подібних до тих, які пережила Європа, скажімо, навесні 2005 чи 2006 року від Різдва Христового, у епоху неоліту могли привести до загибелі цілих племен і зникнення археологічних культур! Аридизація теж викликає ланцюгову реакцію: населення південніших районів лісостепу або степу, яке у першу чергу страждає від посухи, а також мешканці передгір'їв потерпають від кліматичних змін і починають шукати новий життєвий простір та опиняються на землях, де живуть їхні сусіди, ущільнюючи заселення благодатних регіонів. Отже, саме кліматичні коливання були, очевидно, головним чинником складних культурно-історичних процесів за доби енеоліту, коли хліборобського населення ставало все більше, а підходящих угідь в Європі часом дуже не вистачало ані для привласнювальної, ані для відтворювальної економіки.

Як би там не було, сприятливі в цілому кліматичні умови призвели у першій половині V тис. до н. е. до швидкого зростання чисельності людності носіїв культури Боян, пам'ятки якої на першій фазі розвитку відомі головним чином у Мунтенії (Румунія). На фазі Джулешть територія поширення цієї культури охоплює вже, крім Мунтенії, південну частину Прикарпатської Молдови та південно-східну Трансильванію. Вірогідно, саме таке розповсюдження боянців змусило нечисленні громади перетнути карпатські перевали й шукати притулку на схід від Карпатських гір. Тим більше що фінал розвитку боянської культури на фазі Джулешть збігся із початком наступної фази аридизації, яка й стала чинником не тільки появи ранньотрипільського населення у Карпато-Подніпров'ї, але й призвела до зменшення боянського населення на наступних фазах, яке тепер тулилося ближче до щедрої долини повноводого Дунаю.

Отже, створення трипільського світу розпочалося, коли перші нечисленні поселення ранньотрипільської культури у Пруто-Дністровському межиріччі виникли у результаті розділення — сегментації родових спільнот у Прикарпатті. Матеріальна культура населення, яке залишило невелику кількість пам'яток Трипілля А—Прекукутень II від відрогів Східних Карпат до Дністра, досить однорідна. Тому можна думати, що всі ці громади належали до одного племені, яке сформувалося із представників різних родів, про що свідчить синтез багатьох традицій у керамічному комплексі. Нечисленні громади майбутньої хліборобської цивілізації оселилися у невеликих селищах, розкиданих групами, які немов острівки цивілізації майорили на теренах майже незаселеного людиною океану природи вздовж середньої течії Пруту, на Реуті та біля впадіння приток Збруч та Жван у Дністер. Тільки два із поселень, а саме ті, які знаходилися у Прикарпатській Молдові, мали фортифікаційні споруди — рови. Щільність заселення території була невисокою й цілком відповідала невеликій кількості людей першої формційної фази ранньотрипільської культури.

Перші трипільці у Подністров'ї вибирали для своїх поселень місця біля води, зручні для життя та хліборобського господарства. Археологічна експедиція Інституту археології Академії наук України під керівництвом В. Г. Збеновича провела розкопки пам'ятки біля с. Бернашівка у 70-ті роки ХХ ст. та дослідила шість жител. Завдяки цьому ми можемо уявити, як виглядало найдавніше поселення трипільської культури, якими речами користувалися його мешканці та чим займалися близько 5400—5300 рр. до н. е. Доісторичні «бернашівці» обрали для поселення мальовниче місце — невисокий, близько 9 м над сучасним рівнем ріки влітку, пагорб — останець на краю тераси біля впадіння у Дністер його лівої притоки — річки Жван. На верхівці пагорба вони збудували по колу сім глинобитних будівель, які оточували восьму споруду у центрі селища. Матеріали, необхідні для будівництва жител, були у перших поселенців поруч та навіть під ногами. Не дуже товсті стовбури дерев

та жердини знайшлися у лісі, що ріс на схилах та плато над Дністром, а також у ярах поруч із пагорбом. Дерев'яний каркас будинку та горіщне перекриття з жердин та лози обмастили видобутою біля споруд глиною. Перед тим до глини додали необхідну кількість половини. Дах, напевне, зробили із очерету. У житлі була земляна долівка. Житлове приміщення опалювалося «по-чорному» — вогнище розводили на підвищенні, змурованому із глини. Отже, будинок перших три-

Зразки посуду культури Прекукутень.

пільців багатьма конструктивними деталями нагадував традиційну українську хату.

Під час розкопок жител археологи знайшли чимало слідів виробничої діяльності мешканців поселення: 6 500 кремeneвих, кам'яних та рогових й кістяних деталей знарядь праці, 15 000 черепків від різноманітного посуду, 12 657 кісток від 804 особин свійських та диких тварин, більше сотні глиняних ритуальних речей. Отже, рештки будинків бернашівців нагадували сміттєзвалище. Але це трапилось зовсім не тому, що вони були неохайними чи трипільський ЖЕК застрайкував. Причина такого вигляду культурного шару поселення криється у священних ритуалах, які здійснили мешканці поселення перед тим, як його залишити та піти шукати кращої долі в іншому місті.

Випал глиняної обмазки стін та стелі, знахідки прошарків із попелу, вуглинки та пропалений ґрунт свідчать, що всі споруди на поселенні були спалені. Потім усе, що лишилося — посуд, реманент, сміття та спалені рештки будинку згрібалися до купи. Так і утворилися об'єкти, які були розкопані археологами. Знахідки у деяких житлах Бернашівки цілих черепів биків та овець свідчать про те, що вони були атрибутами певних обрядів, які тут проводилися. У ритуалах важливу роль відігравали також жіночі глиняні фігурки, різноманітний спеціальний посуд, який навмисне розбивався, та інші магічні речі. Ці обряди, вірогідно, супроводжувалися жертвоприношеннями тварин та святковими трапезами із поїданням м'яса, в тому числі й мисливської здобичі, про що говорять згадані численні знахідки кісток биків, турів, оленів, кабанів, кіз.

Але знахідки у Бернашівці можуть розповісти не тільки про священні дійства, але й про буденне життя перших трипільців. Для цього перш за все у нагоді будуть ті ж самі 6 500 одиниць знахідок, які є деталями різноманітних знарядь. Зрозуміло, що збереглося тільки те, що було зроблено з більш-менш нетліного матеріалу. Найбільш розповсюджена сировина для інструментів трипільців — кремій (6000 знахідок). Причому кремій був різних порід, переважно місцевих. У корінному березі Дністра трипільці знайшли багаті поклади крейдового (інша назва — сеноманський) кременю. Використовували також річкову гальку та валуни кременю, деякі з яких льодовик притягнув колись із далекої Волині. Натомість поодинокими знахідками представлені вироби із кременю, які потрапили на поселення із Добруджі. Відстань, яку подолали ці кремені, становить вже сотні кілометрів. Ці вироби є наочним свідченням південних зв'язків ранньотрипільського населення Подністров'я із мешканцями Подунав'я.

Отже, трипільці знаходили ділянку берега Дністра, де у ярах або урвищах можна було добути шматки кременю. Наступна їхня дія нагадує працю скульптора, який відколює від кам'яної брили усе зайве. Так само робили й трипільські майстри, вони відколювали від шматків кременю зайве таким чином, щоб зробити нуклеус — виріб відносно правильної геометричної форми із кількома гранями. Такий процес археологи називають первинною обробкою сировини. Підготовлені шматки кременю та нуклеуси приносилися на поселення, де з них і виробляли деталі різноманітних знарядь. Кремій — міцний, але дуже крихкий камінь, саме ці його властивості використовувалися люди-

ною. Тонкі пластини кременю відбивали або віджимали від нуклеусу, використовуючи для цього знаряддя із кременю, які відповідно називаються відбірниками та віджимниками. За допомогою спеціального знаряддя — ретушера наносилася на кременеві вироби ретуш.

Що робили тим чи іншим кременевим інструментом, допомагає з'ясувати експериментально-трасологічний метод. Суть його полягає у тому, що вивчаються траси — сліди, які залишаються на старовинних знаряддях під час праці. Виявлені сліди порівнюють із такими ж слідами на еталонних, експериментальних, виготовлених дослідниками, знаряддях. Отже, майже половину всіх знарядь з кременю склали скребачки, які використовували для обробки шкіри. Трохи більше десятої частини всіх знарядь склали зроблені з пластин ножі для розтинання туш тварин, 11 екземплярів — ножі, якими працювали по дереву. Для обробки деревини використовувалися також скобелі, яких було 304 (8,5%). З пластин виготовляли леза зубчастих серпів, таких вкладнів знайдено всього 73 екземпляри — 2% від загальної кількості кременевих знарядь. Знайдено також кілька невеликих кременевих вкладнів від мисливської зброї. З кременю робилися свердла, проколки та розгортки, якими робили отвори у виробах з різних матеріалів, а також пилки та різакі.

Серед порід каменю вживався найширше дністровський сланець, з нього виготовлено 110 виробів. Це леза інструментів для обробки дерева — сокир, тесел, доліт, стамесок. Знайдено також 20 сланцевих лез від мотик, дві підвіски-амулету і уламок провушної бойової сокири. Тверді породи каменю надходили переважно з девонських відкладень у долині Дністра, але п'ять предметів виготовлені з порід, які зустрічаються у Карпатах, що вказує на західний напрямок зв'язків ранньотрипільського населення. Із граніту-порфіриту виготовили п'ять бойових сокир з отвором для руків'я та робочі частини тесел. Правда, бойові сокири виявлено в уламках, але це свідчення того, що їх виносили не лише під час парадів чи церемоній.

З кісток оленя, косулі, кабана виготовлені 67 знарядь, з яких 47 — шила, 2 голки, 4 кочедика для плетіння сіті або циновки, 1 ткацький човник, 1 долото, 5 лошил для шкіри та 4 риболовних гачки. З ікла кабана виготовлено три проколки, шпатель для обробки кераміки, штамп для нанесення візерунку на посуді. Знайдено 19 лез мотик з рогу оленя, а також руків'я та муфти, виготовлені зі зламаних мотик, та бойова рогова сокира. Взагалі для виробів з усіх матеріалів типове заощадливе ставлення й повторне використання інструментів, які зламалися.

Але найчисленнішою знахідкою у Бернашівці були фрагменти посуду — 15 000, які належали приблизно 4000 різноманітних посудин. Причому на кожне житло припадає від 832 до 5150 фрагментів від 186—1381 посудини. Отже, чимало попрацювали як бернашівські гончарі, так і мешканці поселення, яким довелося розтрити чимало горщиків! Якщо ж серйозно поставитися до такої величезної кількості битого посуду, знайденого серед руїн будинків, то єдине розумне пояснення може бути пов'язане із використанням посуду під час ритуалів, про які вже йшлося. Адже навряд чи у побуті була необхідна така

сила-силенна посуду. Звертає увагу також майже повна відсутність гарного посуду великих розмірів.

Більшість фрагментів (третя частина) належить посуду, який прикрашався різноманітним пластичним оздобленням. Він досить грубий, має товсті стінки, виготовлений з не дуже дбало промішаної глини, у яку додано товчену кераміку, пісок. Посуд виліплювався вручну, невеликі посудини витягувалися з цільного шматка глини, великі конструювалися у техніці кільцевого ліплення, коли на округлу заготовку дна послідовно нарощувалися кільця, зроблені з глиняних стрічок. Вирівнювання поверхні сирієї посудини та зменшення товщини стінок здійснювалося за допомогою вигладжування лопаточками з дерева або кістки, чи плоскими гальками тощо. Поверхня підсушених виробів зсередини добре ущілювалася та загладжувалася. Зовні посудина вкривалася додатковим шаром глини, по якому робився пластичний візерунок у вигляді пальцевих розводів, спеціально зробленої шерехатої поверхні або багаторядних зашпівів, що утворювали іноді колоскові композиції.

Форми грубого посуду різноманітні, частіше за все — це різні горщики, але є й чаші на піддонах (фруктівниці), миски, тази.

Майже п'ята частина всього посуду гарно заглажена ззовні і зсередини та позбавлена орнаменталії. Глиняна маса таких виробів добре промішана, домішки, що заважали зсіданню під час випалу, дрібно потовчені. Поверхня посудин додатково оброблена за допомогою обличкування рідким шаром глини, який ущілюється лощінням. Горщики, глечики, чаші без орнаменталії часто оздоблено наліпними деталями — горбочками, ручками, виступами.

Трохи менше половини фрагментів у Бернашівці належить до кераміки, рясно орнаментованої заглибленими лініями, відбитками штампу, канелюрами у сполученні із застосуванням фарби після випалу виробів. Такий посуд виготовлений з ретельно промішаної глиняної маси із домішкою дрібно потовчених черепків — шамоту або піску. Внутрішня й зовнішня поверхні обличковані шаром рідкої глини, ущілюєні лощінням. Ззовні майже вся посудина вкрита ритим орнаментом, у жолобках якого збереглися сліди заповнення білою фарбою, що утворювало білий візерунок на пофарбованому червоною вохрою тлі посудини. Фарби майже не збереглися, тому що спосіб нанесення їх після випалу виробу та закріплення був недосконалим. Форми цієї категорії посуду різноманітні, до неї належать керамічні черпаки.

Посуд із різьбленим орнаментом складає лише невеликий — 5%, але досить виразний різновид керамічного комплексу Бернашівки. Це кераміка з грубої маси, товстостінна. Різьблений візерунок, як і на кераміці із заглибленим орнаментом, заповнений білою, а іноді червоною фарбою та чудово виглядає на темному лощеному тлі посудини. Чорний або темно-сірий колір цей посуд отримав завдяки випалу у відновлювальному середовищі, при наявності у глині окису заліза, коли утворювався тонкодиспергований вуглець, який і забезпечував чорний колір. Різьбленим орнаментом прикрашалися фруктівниці та великі посудини з покриттям — зерновиками. На посудинах меншого розміру замість різьбленого орнаменту часто використовували фризи

з відбитків штампу, що імітував різний візерунок. Заглиблений орнамент також заповнювався білою фарбою. Саме для цього різновиду кераміки характерне стилізоване зображення змії. Прогладженими жолобками — канелюрами оздоблювалися численні гарненькі маленькі тонкостінні горщики, які могли бути келихами.

Жіночі фігурки, знайдені у Бернашівці (67 екземплярів), вирізняються мініатюрними розмірами, заввишки від 2 до 10 см, але жодна із них не надійшла до нас у непошкодженому вигляді. Всі фігурки виліплені з тонкоструктурної глиняної маси з одного шматка глини. Серед них є сидячі й стоячі, останні нагадують фігуру птаха. Теракоти виконано в умовно-натуралістичному стилі, всі вони мають дуже пишні стегна. Окремі фрагменти походять від статуеток з модельованими рисами обличчя або руками, які відтворюють ритуальні жести. Тільки два фрагменти статуеток було прикрашено заглибленою орнаментациєю, причому у однієї із них модельоване обличчя. Інші фігурки позбавлені орнаменту, але є підстави вважати, що вони могли бути розфарбовані після випалу червоною вохрою на білому тлі. Однак розпис цей, нанесений після випалу та погано закріплений, не зберігся. До пластичних виробів належать також зооморфні фігурні деталі покришок та ручки черпаків.

Отже, передивившись знахідки, отримані під час розкопок Бернашівки (а завдяки науковим фондам Інституту археології нині це може зробити будь-який дослідник), ми ознайомилися із життям перших трипільців у Подністров'ї. Ці поселення на Дністрі були східним форпостом хліборобського світу. Перші трипільці підтримували тісні контакти із населенням тих регіонів, із якими були пов'язані витoki їхньої культури. Про це яскраво свідчать згадані нами речі із матеріалів, «імпортованих» з Добруджі та з-за Карпат, а також і інші дані. Наприклад, в поселенні Окопи знайдено мідне шило — найдавніший металевий предмет, відомий на теренах України. Це шило виготовлене із трансильванської сировини.

Потрапивши із передгір'їв Карпат у відносно рівнинну зону лісостепу та лісів помірного поясу із повноводними ріками та щедрими долинами, перші трипільці, які володіли передовими, як на ту епоху, знаннями у галузі аграрних технологій, продемонстрували здібності швидко пристосуватися до нових екологічних умов й успішно опанувати нове довкілля. По-перше, у Пруто-Дністровському межиріччі значно меншим був негативний вплив аридизації, який суттєво не проявився саме в долинах, де залишалися значні ділянки лісів. У цих лісових масивах та в заплавах річок водилася дичина, річки були багаті на рибу, молюсків. По-друге, на Пруті та Дністрі не буває таких катастрофічних повеней, які спостерігаються майже щорічно в останні роки на рубежі ХХ й ХХІ ст. на таких ріках Карпатського басейну, як Тиса та Бистриця, або на Дунаї, в басейні яких і мешкали предки трипільських хліборобів Наддністрянщини. Зрештою, тут можна було піднятися на високе плато і там пересидіти повінь. Але повені перешкоджали звичайному плину життя хліборобів, бо коли відступала посуха, починалося потепління, зростала вологість. По-третє, розгалужена система річок із широкими долинами забезпечувала досить багато дія-

нок, придатних як для полів, на яких вирощували злакові культури, так і для пасовиськ, а також створювала величезні ресурси для мисливства й рибальства. Отже, і нова територія стала для людності, яка на ній опинилася, майже «землею обітованою», а із її освоєння і розпочинається золотий вік Трипілля.

ОСВОЄННЯ НОВИХ ЗЕМЕЛЬ

Якщо пам'яток найдавнішої фази розвитку трипільської культури сьогодні налічується тільки близько 15, то у наступних їх стає набагато більше — майже у 10 разів. Розширюється й ранньотрипільська територія за рахунок зростання чисельності населення та наступної сегментації суспільно-родових структур. Однак узагалі щільність населення у регіоні залишається все ще відносно невисокою. Нові громади засновують нові селища, що як і раніше розташовані групами, але островців освоєних територій значно побільшало. Якщо глянути на мапу, то побачимо, що цяточок, які позначають пам'ятки Трипілля А—Прекукутень III, стало значно більше на правих притоках Сірету, особливо у долині Бистриці, на середній течії Пруту, на Реуті й у районі Бернашівки. Крім того, можна побачити, що ранньотрипільські пам'ятки з'явилися й на Верхньому Пруті, Пруто-Дністровському межиріччі, на Середньому Подністров'ї, Середньому Побужжі, у Дністро-Бугзькому та Буго-Дніпровському межиріччях. Розширення території, яку займають ранньотрипільські племена на південь, нові поселення у передгір'ях та межиріччях свідчать про те, що аграрній колонізації сприяє також початок періоду кліматичного оптимуму.

Хоча трипільські громади й значно просунулися в ході освоєння нових земель на схід, але ми не побачимо, як і раніше, серед назв цих пам'яток слова «Трипілля». Це тому, що за логікою румунських та й взагалі європейських вчених перший період культури треба було назвати «Прототрипілля», або «Претрипілля», за аналогією з протонеолітом, Протосесклом й Протокріш чи Прекукутень. Але річ у тому, що культура, про яку ми зараз розповідаємо, називається саме ранньотрипільською. У цьому є глибокий сенс, адже саме у місцевості в Наддніпрянщині навколо с. Трипілля мешкали прямі нащадки трипільсько-прекукутенської людності, які відносяться до етапу Трипілля В I—В II (після 4400—4300 рр. до н. е.). Але до виникнення їх поселень від періоду, про який ми розповідаємо у цьому розділі, трипільцям ще залишилося подолати близько 200 км у просторі та шість століть у часі.

Ранньотрипільське населення, як і раніше, концентрується у певних осередках, які відповідають суспільно-родовим структурам. Саме їх сегментація призводить до виділення нових громад, які освоюють нові землі. Таким чином, з'являється ранньотрипільський анклав на Верхньому Пруті та у нижній його течії. А із Наддніпрянщини рух громад відбувається віялоподібно: із верхньої частини Середнього Подністров'я вони потрапили у райони нижче по течії Дністра, долину

річки Ягорлик, що в нього впадає у межиріччі з Південним Бугом, лівій правій притоки Синиці, Могиляка у Середньому Побужжі та басейні Гірського Тикича у Буго-Дніпровському межиріччі. Саме поселення цього регіону, серед яких і розкопане біля с. Майданецького в урочищі Гребенюків Яр, стали близько 5000 р. до н. е. східним форпостом населення із прогресивною системою відтворювального господарства.

Громади, які заснували невелике поселення на місці, що оточений струмком та річкою Тальянкою, яка впадає у Гірський Тикич, принесли із собою майже все необхідне для життя, в тому числі й заготовки кременевих знарядь та інструменти. Отже, трипільцям знадобилося 150—200 років, або 6—8 поколінь, щоб суттєво розширити межі своєї території від вузької смуги між Карпатськими горами та Дністром, рухаючись переважно у південно-східному напрямку. Але вони й далі продовжували підтримувати тісні стосунки із сусідами, про що свідчать різноманітні знахідки речей, які потрапили до ранньотрипільських поселень із Пониззя Дунаю або Карпат. Родюча земля у долинах великих та малих річок між Дністром та Дніпром була дуже зручна для ведення аграрного господарства, але чим далі просувалися ранньотрипільські громади від Карпатських гір, тим, певною мірою, більше втрачали звичні для себе джерела корисних копалин. Далеко на заході залишилися не тільки звичні породи каменю, місця видобутку солі, мідної руди та самородків, але й поклади дністровського кременю. Ще через пару сотень років нащадки ранніх трипільців знайдуть місцеву заміну для дністровського кременю, але значну частину важливих матеріалів будуть отримувати від сусідів, підтримуючи взаємовигідні стосунки, започатковані ще на перших фазах розвитку Трипілья.

Одна із ранньотрипільських громад близько 5000—4900 рр. до н. е. перейшла Дністер у районі сучасного молдавського міста Рибниці. Просуваючись вгору по течії річки Рибниця, вона дісталася того місця, де річкова долина була досить широкою, та обрала цю місцевість для будівництва нового селища. По іронії долі, а може, й навпаки, виходячи із вищої історичної закономірності, майже на цьому місці розташований контрольний-пропускний пункт, що за радянських часів відділяв УРСР від Молдавської РСР. Нині ж тут проходить кордон між Україною та Республікою Молдова, а точніше, її частиною, відомою під назвою «Придністровська Молдавська республіка». На українській стороні село називається Тимкове, а якщо переїхати річку Рибниця, що, як нам здається, у V тис. до н. е. об'єднувала мешканців різних берегів Дністра, то потрапиш у ПМР. Отож ті природні чинники, що у давнину єднали людей, тепер стали кордонами, що роз'єднують і держави, й народи, адже золотий вік залишився далеко позаду.

На місці ранньотрипільського поселення спочатку в III ст. н. е. оселилася людність черняхівської культури, а у 70-ті рр. XX ст. в центрі Тимкова почали будувати сільський Будинок культури. Будівництво нового вогнища культури майже остаточно зруйнувало пам'ятку стародавньої культури — трипільської. Як це часто буває, на залишки поселення археологи і цього разу, наприкінці літа 1981 року, натрапили просто випадково. Трапилося це так. В середині серпня, як відомо,

археологи відзначають професійне свято — день археолога. У ті роки закупити щось потрібне для свята, скажімо, м'ясо на шашлики, можна було лише «виписавши» його у колгоспі. От із цією поважною метою і завітали до Тимкова кілька співробітників експедиції. Поки начальник експедиції вів дипломатичні перемови у конторі, один із співробітників вирішив обійти навколо сіру споруду Будинку культури, яка височіла серед запиленої площі. Адже за публікаціями середини 50-х років було відомо, що «у центрі села Тимкове виявлено сліди поселення раннього етапу трипільської культури». І сталося маленьке диво: майже через 30 років археологам це вдалося зробити вдруге! Коли начальник експедиції повернувся із контори, біля машини на нього чекала імпровізована виставка, яка складалася із кількох статуєток та уламків моделі житла. Так автори цієї книжки почали спільні дослідження ранньотрипільського поселення в Тимковому.

Далекі попередники тимківських селян, вірогідно, збудували тут чудове поселення, про що свідчать архітектурні рештки, які вдалося викопати археологам з-під лемешів бульдозерів під час планування танцмайданчика поміж Будинком культури та громадським туалетом. Тут, серед залишків однієї із понівечених будівництвом споруд, знайшли унікальний культовий комплекс керамічних предметів. Він складався з моделі храму, кількох жіночих фігурок та мініатюрних стільців-tronів. Поруч розкопано «майданчик», який чудом вцілів під навалюю будівельників культурного об'єкту. Він, як з'ясувалося, залишився від ранньотрипільського глинобитного будиночка майже квадратного планування, зі стінами завдовжки 6 метрів.

Співробітники експедиції Одеського археологічного музею ретельно розчистили єдиний трипільський «майданчик», що залишився неушкодженим на танцмайданчику. Щоправда, і з одного боку рештки трипільського житла все ж таки трохи постраждали від того, що їх перерізала яма, яку викопали мешканці селища черняхівської культури. Виявилось, що руїни трипільського будинку представляють собою квадратний моноліт, утворений пластом обпаленої глини з майже рівною поверхнею, що розтріскалася на брили. На ньому знайшли дві розбиті посудини та змуроване із глини підвищення. Після розчистки знайденого зробили креслення та почали знімати брили моноліту. Виявилось, що знизу вони мали відбитки дерева. Під завалом трапилися дуже приємні несподіванки у вигляді глиняних деталей якихось споруд всередині будинку та кількох майже цілих посудин, які чудом уцілили під брилами обпаленої глини.

Експедиція працювала наприкінці літа, отже, короткий світловий день та ранні сутінки не залишали часу на ретельну розчистку унікального об'єкту, необхідні креслення та фотографування. Але залишати на ніч розкопки на майбутньому танцмайданчику в центрі села означало наразити знахідки на великий ризик та випробовувати культурний рівень місцевої публіки. От і вирішили археологи пожити кілька діб майже у трипільському житлі, хоч тепер це було те ж саме, що лишитися просто неба. До краю розкопу підігнали експедиційну машину, у кузові якої і ночували. Вночі поруч розпалили вогнище і встановили чергування. Однак отримані результати досліджень стали най-

кращою винагородою за декілька холодних серпневих ночей, романтично проведених біля вогнища. Реконструкція розкопаного будиночка, зроблена на основі польових спостережень та даних моделей, обійшла чимало археологічних видань, а знахідки поповнили колекцію трипільських старожитностей Одеського археологічного музею.

Розповімо тепер про те, що ж пощастило дізнатися нашій експедиції під час розкопок у Тимкові. Житло трипільці побудували на рівному майданчику. Досить потужні глинобитні стіни, вірогідно з дерев'яним каркасом, вивели на висоту близько 2 м, перекрили настилом із колод та обаполів, на який намастили товстий шар глини із домішкою полови. На цьому настилі, який став стелею першого поверху та долівкою другого, звели невелике підвищення з чистої глини, що могло слугувати вогнищем або жертovníком. Саме цей настил виявили археологи у вигляді обпаленого пласта-моноліту. Потім було зведено стіни приміщення другого поверху, на них опиралося перекриття горища з жердин та тонких стовбурів дерев, на які намащений не дуже товстий шар глини з половию. Дах, вірогідно двосхилий, був перекритий очеретом. Долівка першого поверху була земляною. На ній в одному із кутків приміщення було зведено із чистої глини досить велике за площею вогнище, яке мало фігурний припічок, зліплений з глини із домішкою полови. Між вогнищем та стіною знаходилося глиняне сховище пірамідальної форми, біля нього знайдено три жіночі фігурки. З двох боків вогнища у долівці було викопано дві ями, в які ховали попіл від вогнища та рештки жертвоприношень. З часом одну із ям було переобладнано на заглиблене вогнище, черинь якого зробили із товстого шару глини. Біля другої ями стояли дві великі орнаментовані посудини — зерновики. Посудини різних форм меншого розміру були розставлені групами на долівці по всьому приміщенню, а кілька маленьких горщиків та покрішка розміщувалися на вогнищі та припічку. Під час руйнації житла, яке було спалене під час ритуалу, здійсненого його мешканцями тоді, коли вони назавжди залишали поселення, маленькі посудинки розкотилися біля вогнища, а великі були розтрощені шаром глини міжповерхового перекриття. Воно й «законсервувало» на тисячоліття хатнє начиння, зберегло його до того самого дня, коли археологи прибули до Тимкова у пошуках м'яса на шашлики.

Цілком можливо, що громада трипільців, яка мешкала у Тимкові, збудувала своє наступне селище на крутому схилі мальовничої балки у верхів'ях струмка, десть біля витоків річки Тростянець, яка в свою чергу впадає у річку Ягорлик, ліву притоку Дністра. Археологи теж випадково знайшли цю пам'ятку, коли селяни із села Кирилівки розпочали будувати дамбу та робити ставок. Відкритому поселенню дали назву цього затишного урочища — Олександрівка. Гарні та численні знахідки, які було отримано при будівництві дамби 1949 р., стали тільки початком відкриття багатого на різноманітний матеріал стародавнього селища, котре розкопувала упродовж польових сезонів 50-х років ХХ ст. археологічна експедиція Одеського археологічного музею під керівництвом його директора А. Л. Єсипенко.

З'ясувалося, що на схилі урочища Олександрівки колись було збудовано тринадцять глинобитних жител, які вишикувалися ніби двома

вулицями вздовж струмка на площі близько 5 га. Розміри глинобитних будинків вельми різняться між собою, але всі вони були двоповерховими. Два із менших будиночків, площею 145 та 60 кв. м, стоять на віддалі один від одного біля струмка. Третій, площею 71 кв. м, поодинокорозташований поза рядом великих будинків, що вишикувалися у вулицю, якраз навпроти найменшої споруди біля струмка. Вище по течії струмка — чотири житла площею близько 100 кв. м, які входять до окремої групи разом із великою будівлею, що в плані нагадує літеру «Г». Її площа сягає майже 400 кв. м. Споруди сплановано так, що між ними утворено ніби велике подвір'я. Трохи на віддалі від «Г»-подібної споруди, нижче по течії, розташований великий будинок, орієнтований довгою стороною вздовж струмка. Поруч із ним вишикувалося чотири великих, площею близько 100 кв. м прямокутних житла, орієнтованих перпендикулярно до струмка.

Поселення в урочищі Олександрівка відрізняється як надзвичайним багатством матеріалів, знайдених під час розкопок, так і монументальністю самих будівель. Особливе місце серед них належить житлу «Г»-подібної форми. Воно було двоповерховим, отже, загальна площа сягала близько 800 кв. м. На долівці другого поверху знаходилося три мурованих підвищення з чистої глини, на яких розводили вогнища. Навколо цих підвищень були сконцентровані знахідки розтрошеного посуду, керамічних черпаків та жіночих статуєток. Не викликає сумніву, що ця споруда була не тільки житлом, але й ритуальним центром.

Будинки, розташовані нижче по течії струмка, було зведено на дуже крутому схилі, перепад висоти на 10 м схилу міг сягати до 1 м. По такій підлозі ще можна пересуватися, але лягати спати чи ставити якісь речі неможливо. От тому трипільські будівельники перший поверх споруд врізали у схил, зробивши його долівку ступінчастою. Саме такої конструкції було житло, розкопане у 70-ті рр. ХХ ст. К. В. Зінковським. Перший поверх цього житла був господарським.

Саме у цьому будинку під руїнами було знайдено набір прикрас-амулетів, до якого входили мідні намистини, антропоморфна бляха, підвіски з молочних зубів оленя та їх кістяні імітації. Такі підвіски мали священну силу, були цінними та рідкісними оберегами, які, вірогідно, могли передаватися у спадок. Недарма ж у деяких із них поновлено зламані отвори для підвішування. Підвіски із таких зубів були рідкісною річчю, бо у оленів зберігається лише два молочних зуби, отже, щоб зробити із них подібне намисто, треба було вполювати чимало лісових красенів.

«Майданчики» — залишки спалених глинобитних будівель, в Олександрівці й інших пам'ятках Трипільля А—Прекукутень III відрізняються від тих, які були у Бернашівці. Здається, що руїни ранньотрипільських селищ, занесені шаром ґрунту, постали перед археологами майже у тому самому вигляді, якими вони були, коли на них кинули останній погляд мешканці селища, покидаючи його після здійснення священного ритуалу та вирушаючи громадою на нове місце поселення. Шар глини від міжповерхового перекриття будинків впав та сховав під собою багато ретельно розставлених посудин, різноманітні дрібні предмети. Отже, бачимо, що на відміну від бернашівців, їхні нащадки

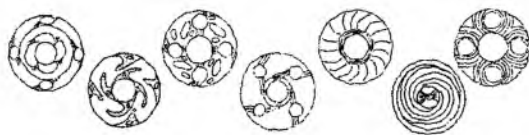
дещо змінили у обряді полишення жител. Тепер вони готували при-
міщення певним чином, збираючи та розставляючи у ньому необхідні
ритуальні атрибути — від посуду до амулетів. Потім житла заповнюва-
лися хмизом та спалювалися. Ритуал забезпечував очищення вогнем
простору, що зіпсувався під кінець певного сакрального циклу. Комп'ютерна модель спалення олександрівського поселення справляє
неабияке враження навіть без звукового супроводу.

Після обряду очищення громада відбудовувала нове селище й меш-
кала у ньому, поки не наступало завершення чергового циклу, що
супроводжувалося очищенням старого місця мешкання та вибудовою
нового. Саме такий ритуал утвердився на фазі Трипілья А—Прекуку-
тень III. Цей ритуал будуть виконувати трипільці у наступні двісті
століть. Для археологів цей обряд залишення поселення став надзви-
чайним подарунком від давніх людей. Адже немає жодної археологіч-
ної культури, яка б залишила їм подібні скарби, які містять просто
невичерпне джерело інформації та гарантують майже необмежене поле
для професійної діяльності.

Незвичайність олександрівського поселення виявилася також і у
знахідках кількох дрібних мідних речей, крім згаданих амулета й на-
мистин, ще мідного шила та шпильки. Відома дослідниця із Москов-
ського державного університету Н. В. Риндіна провела їх металогра-
фічне дослідження та виявила, що у ранньотрипільських племен
Молдови та України була власна металообробка, а олександрівські
речі подібні до знахідок із знаменитого Карбунського скарбу, причо-
му виготовлено їх за подібною технологією. Висновки Н. В. Риндіної
щодо власної металообробки у ранньотрипільського населення під-
твердилися, коли відомий спеціаліст Н. М. Скакун провела експери-
ментально-трасологічні дослідження олександрівських знахідок та
виявила серед них кам'яну рудодробилку, на якій подрібнювали мід-
ну руду, і молот. Так було встановлено, що саме поселення Олек-
сандрівка і було одним із тих центрів виготовлення мідних речей.
Цей центр, можливо, обслуговував кілька громад. А руда постачалася
з території сучасної Болгарії, де знайдені гірничі розробки мідної
руди доби енеоліту.

Мідь потрапляла і у найвіддаленіші селища ранніх трипільців, про
це свідчать намистини, які знайдено у Гребенюковому Яру. Ранньо-
трипільські громади, які розширили східні кордони тодішньої земле-
робської ойкумени, заснували свої поселення на вододілах між річка-
ми Тальянка та Гірський Тикич, які були притоками р. Синюхи — лівої
притоки Південного Бугу. Тут на просторах Черкащини відомо всього
три пункти ранньотрипільської культури. Розкопки проводилися саме
у Гребенюковому Яру. Поселення було забудоване по колу глинобит-
ними житлами, а біля них виявилось багато господарських ям, які
містили чимало цікавих знахідок.

Найбільше під час розкопок знаходять фрагментів давнього кера-
мічного посуду. До археологів кераміка частіше за все потрапляє у
вигляді тисяч фрагментів, з яких після копіткої праці складають десят-
ки посудин. Отже, після реставрації ми маємо змогу побачити речі,
якими користувалися у побуті трипільці раннього періоду. Посуд був

Посуд поселень трипільсько-прекукутенської культури на Південному Бuzі: Сабитинівка 2, Гренівка, Гайворон, Могильна. Схеми орнаментальних композицій Трипілья А.

найрізноманітніший, традиції його виготовлення із часів Бернашівки кардинально не змінилися, але кераміка із різним орнаментом вже не трапляється. Єдиною згадкою про існування цієї техніки лишився звичай відтворювати голову змії у композиціях на зерновиках з різних елементів — трикутників. Поодинокі зерновики, оздоблені із застосуванням архаїчної техніки, знайдено в Олександрівці, Тимкові, Слобідці-Західній, Гребенюковому Яру.

Ранньотрипільський посуд періоду Трипілья А—Прекукутень III вирізняється різноманітністю форм та оздоблення. Залишається домінуючою традиція заглиблених візерунків, жолобки яких були заповнені білою фарбою та чудово виглядали на тлі пофарбованої вохрою посудини. Фарби застосовувалися після випалу виробів, тому частіше археологи знаходять лише їхні сліди, а не кольоровий орнамент у повній красі. Орнаментація та форма трипільського посуду завжди гармонійно узгоджені, але на яку б із посудин не наносилася орнаментальна композиція, схеми й сюжети візерунків були підпорядковані певним стійким канонам. Цю закономірність легко помітити, якщо розглянути умовні зображення орнаментації у вигляді розгортки. Кругові розгортки відображують візерунок на посудині ніби при погляді згори, а бокові — збоку.

В основі переважної більшості схем ранньотрипільських візерунків лежить розподіл простору на чотири частини таким чином, що елементи композиції утворюють хрест. Зазвичай малюнок динамічний, хрест перетворюється на свастику — саргу, а різноманітні деталі орнаментації ніби обертаються навколо центру — горловини посудини. Хрестоподібні композиції найчастіше створено стрічками-зм'яями або кругами, овалами. Іноді у основі схеми лежить ромб. Єдність форм посуду, сюжетів та схем орнаментальних композицій характерна для

всіх пам'яток ранньотрипільського етапу від Дністра до межиріччя Південного Бугу та Дніпра.

Дуже цікавими, а певною мірою навіть унікальними, є керамічні черпаки та ковші. Їх уламки є досить частою знахідкою на ранньотрипільських поселеннях. Діаметр ковшів 10—12 см, об'єм до 0,5 л. Діаметр черпаків від 5 до 10 см, об'єм до 0,2 л. Орнаментовані вони однаково, орнаментальні композиції на них ті ж самі, що і на горщиках та вазах. Форма черпаків круглодонна або гостродонна, а ручки майже завжди антропоморфні чи зооморфні. Антропоморфні ручки черпаків та ковшів мають риси, які об'єднують їх з жіночими статуетками — проколи у плечах, виступи, подібні до стегових виступів на фігурках. Ці вироби були ритуальними предметами, які використовували для священних дій з водою чи напоями.

Основні риси ранньотрипільських керамічних комплексів успадкують трипільські гончарі наступного етапу. Але від раннього етапу трипільської культури нащадки успадкують не тільки форми та оздоблення посуду. Саме на етапі Трипілля А—Прекукутень III, коли досить однорідна матеріальна культура відображає ще й етнокультурну єдність населення, були закладені підвалини економічного добробуту та духовного піднесення, яке згодом привело до виникнення трипільської цивілізації. Ми вже побачили, що на ранньому етапі трипільці будували капітальні глинобитні будинки, деякі з них мали риси монументальності. Більшість з їх поселень були невеликими, але у Побужжі на річці Могиляка з'являються селища площею близько 10 га — передвісники майбутніх протоміст, що виникнуть саме у цьому регіоні. На побутовому рівні ознакою цивілізаційного процесу є меблі. Про їх існування у трипільців свідчать мініатюрні керамічні моделі. Вже на ранньому етапі розвитку культури трипільці володіли не тільки аграрними технологіями та різноманітними ремеслами, що забезпечували життєдіяльність громад, але й знаннями, які дозволяли їм відшукувати на нових землях все необхідне для життя — від водних джерел до корисних копалин. Трипільці Карпато-Подністров'я підтримували жваві торговельні зв'язки із сусідами на півдні та заході, що також стало запорукою поступального та стабільного розвитку їхнього суспільства. Саме ці культурно-історичні контакти й стали одним з головних чинників, що внесли зміни у звичайний ритм життя ранньотрипільських громад, призвели до інновацій та певною мірою спричинили появу нових етнокультурних утворень на наступному етапі.

«ДВА БРАТНІХ НАРОДИ» МІДНОГО ВІКУ

Якщо користуватися цим улюбленим штампом радянських істориків, то можна сказати, що ранньотрипільська культура, або культура Трипілля—Прекукутень, стала колыскою двох братніх народів — трипільського й кукутенського. Адже обидва вони виникли на базі людинності, яка лишила по собі ранньотрипільсько-прекукутенський культурний комплекс. Різниця між культурами помітна головним чином

у керамічних традиціях. В Прикарпатті у кукутенців до традиційного посуду, у основі оздоблення якого лежить заглиблений візерунок, і'являються численні вази чудернацької форми із неперевершеним мальованим багатокольоровим орнаментом. Доволі швидко така кераміка розповсюджується за межі Прикарпатської Молдови, але на початку періоду Трипілля В I (близько 4600 р. до н. е.) пам'ятки із розписним посудом не виготовляли західніше Дністра.

Отже, культуру, у керамічному комплексі якої переплелися ранньотрипільсько-прекукутенські та кукутенські традиції, можна було б назвати трипільсько-кукутенською. Але багато громад у керамічному виробництві залишилися вірними освяченій віками традиції, отриманій від ранньотрипільсько-прекукутенських предків, й оздоблювали посуд заглибленою орнаментациєю із застосуванням фарби після випалу. Саме це населення логічно було б відносити до трипільсько-прекукутенської культури. Таке нагромадження та ускладнення термінів надто незручне, однак відповідає суті розподілу населення, яке мало витоки у ранньотрипільському часі, на дві споріднені археологічні культури, які віднині визначатимуть культурно-історичні процеси у Карпато-Подніпров'ї. Для зручності пропонуємо спростити назви, й пам'ятки, на яких багато розписного посуду, відносити до культури мальованої кераміки (культура Кукутень та Трипілля від В I до С II), а трипільцям-«традиціоналістам» залишити ім'я Трипілля (Трипілля від А до С I).

Матеріали, а головне, кераміка першого періоду — А-культури Кукутень свідчать про те, що «політична» ситуація у Подунав'ї та Карпато-Подніпров'ї у другій половині V тис. до н. е. поступово змінюється. Починаючи з фіналу раннього етапу трипільської культури, природні умови поліпшуються — настає кліматичний оптимум. Покрашуються умови господарювання, настає певне економічне піднесення. Саме це могло бути одним із головних чинників демографічного вибуху, який спостерігається для хліборобської людності культур Кукутень, Гумельниця, Каранове, Лендель та інших у Балкано-Карпато-Дунайському регіоні.

Румунські археологи нараховували між відрогами Карпатських гір та Прутом 500 пам'яток культури Кукутень А (4600—4000 рр. до н. е., період у 200—300 років).

Нагадаємо, що для попередньої фази загальна кількість поселень, які виникли між 5400/5300—4600 рр. до н. е. — за період у 800—700 років, не досягає 200. При цьому територія, яку займали племена культури мальованої кераміки й Трипілля, суттєво не збільшилася. Особливо дефіцит простору відчувався у регіоні Кукутеня, яка змогла просуватися на південь, де спостерігається певний синкретизм керамічного комплексу, із помітними рисами Гумельниці, на землях якої й утворилася контактна зона. Саме у Карпато-Подністров'ї відомий фахівець з Кишинєва В. О. Дергачов відмічає «мілітаризацію» кукутенського суспільства, яка особливо наочно проявилася у появі великої кількості укріплених селищ. Період Трипілля В I та Кукутень А в цілому характеризується зростанням розмірів та площі поселень, їх групуванням та наявністю ієрархічної системи всередині цих груп, а також формуван-

ням локальних груп в межах кожної з культур, що виникли на базі єдиної та однорідної у культурному відношенні Трипілья А—Прекукутень.

Для культури Кукутень А — мальованої кераміки фахівці виділили локально-хронологічні групи у Румунській Молдові, Прикарпатті, Пруто-Дністровському межиріччі. У Наддністрянщині до цієї культури мальованої кераміки можна віднести поселення Поливанів Яр III, Незвисько, Василівку, які належать до різних хронологічних періодів та локальних груп. Неподалік від лісових масивів Карпат на Північній Буковині правобережжя Середньої Наддністрянщини являє собою рівнину у передгір'ї, що вкрита численними пагорбами. Русло Дністра тут звивається, немов змія, а обидва його високі береги порізано ярами.

Один з них, Поливанів Яр, простягається в довжину на 5 км поміж селами Комарове та Молодове в Чернівецькій області. Цей яр утворює мис, що оточений меншими ярами із струмком, який трипільці обрали для свого селища. Ще й досі круті західні схили Яру вкрито лісом, де ростуть граби, дуби, буки, клени, липи, а підлісок багатий на ліщину. Площа досить високого мису не перевищувала 7 га, а трипільські селища різних періодів розташовувалися у його центрі та східній частині, що зникалася з плато. Напільну частину мису перетинав рів, що, вірогідно, мав у довжину 75 м та був викопаний першими поселенцями селища близько 4500 р. до н. е.

У 1949—1951 рр. пам'ятку розкопувала Трипільська (Дністровська) експедиція Інституту археології АН СРСР разом з Львівською філією Інституту археології АН УРСР під керівництвом провідної дослідниці Трипілья з Москви Т. С. Пассек. Монографічне видання цих досліджень через півстоліття, вже у ХХІ в. здійснила у видавництві Кунсткамери дослідниці з Санкт-Петербурга Т. О. Попова. Особливістю Поливанового Яру, крім найдавніших оборонних споруд — валів, є те, що на мису трипільці відбудовували селища чотири рази з досить великим інтервалом часу, починаючи з Трипілья В І. Невелике за площею — 2,4 га — перше поселення у центральній частині мису складалося з глинобитних будівель, деякі з них мали заглиблену у землю підлогу.

Під час розкопок знайдено чимало фрагментів кераміки, розбитих посудин, частин інструментів із різних матеріалів, серед яких найбільш цікаві — 6 виробів з міді, рогова частина від рала, а також унікальна знахідка — пасмо обвуглених ниток. Уламок двозубого виробу із рогу оленя довжиною 30 см був частиною рільничого знаряддя для рихлення ґрунту — рала. Така знахідка свідчить про появу більш досконалих знарядь для обробки землі. Трипільська пряжа була виготовлена із волочної рослини — конопель, кендира або рамі. Нитки пряли із двох пучків волокон, закручуючи у напрямку до тильної частини долоні. Зазначимо, що Н. В. Риндіна, яка вивчила всі мідні предмети із розкопок трипільської культури, встановила ідентичність способів виготовлення мідних шил з Луки-Врублевецької та Поливанового Яру. Крім міді, зв'язки першого трипільського селища Поливанового Яру з сусідами у Подунав'ї підтверджуються керамічними знахідками, а також кременевими виробами з Добруджі.

На Дністровському Лівобережжі у районі міст Могилів-Подільський та Кам'янець-Подільський локалізована група трипільської куль-

тури, у якій не знайдено мальованого посуду. Це населення споріднене із громадами, які розселилися од лівобережжя у середній течії Дністра до басейну Південного Бугу по річках Немія, Мурафа, Соб, Гірський та Гнилий Тикичі. Вони генетично пов'язані із поселеннями фіналу раннього Трипільля Подністров'я типу Луки-Врублевецької. Ця група трипільської культури отримала назву «борисівська» за поселенням біля с. Борисівка, яке розкопував на початку ХХ ст. М. Ф. Біляшевський. Трипільські громади, для яких характерний керамічний комплекс із заглибленою орнаментациєю особливого стилю, оселилися на південь від борисівців у середній течії Південного Бугу, там, де колись існували ранньотрипільські поселення, які відносять до пам'яток сабатинівського типу.

Найбільш цікавим із них є поселення поблизу нині покинутої гідроелектростанції місцевого значення біля с. Березівка. Назву поселення отримало свого часу саме завдяки цим двом об'єктам — «Березівська ГЕС». На поселенні проводили розкопки у 50-х роках — В. М. Даниленко, у 60-х — В. П. Цибесков, у 90-х О. В. Цвек. Останні, на жаль, мали рятувальний характер, бо мальовничий пейзаж сподобався дачникам, і вони облюбували мис під дачний кооператив. Дачне будівництво призвело до знищення частини трипільського поселення. Трипільці будували селища на невисокому мальовничому мисі навпроти ГЕС, обравши більш високий лівий берег Південного Бугу. Слово «селища» вжите у множині не випадково, адже виявилось, що це місце було заселене, як показали розкопки, декілька разів. Спочатку тут був табір пастухів, рибалок та мисливців, від якого залишилися заповнені сміттям ями та сліди куренів. Згодом на місці куренів відбудували капітальні глинобитні будинки, деякі з них мали заглиблену у землю нижню частину. Березівське поселення виявилось багатим на чудові знахідки, серед яких своєрідно оздоблений посуд, мідна сокира, кам'яний скіпетр у вигляді кінської голови, унікальна ритуальна кераміка — великі антропоморфні чаші, круглі столики-вівтарі з календарним візерунком, моделька храму.

Східним форпостом трипільців у період Трипільля В І залишалися громади, що оселилися в басейні Гірського Тикича та Росі. Одна з них зайняла чималий мис на березі річки із кумедною назвою Середнє Макшиболото біля села Онопріївка на Черкащині. Це поселення було відкрито експедицією ВУАК ще у 1924 р. Але тільки у 80-ті роки під час досліджень експедиції Інституту археології під керівництвом О. В. Цвек було встановлено, що площа селища складає близько 60 га, а глинобитні житла сплановано трьома концентричними колами. Отже, тут вже у другій половині V тис. до н. е. було одне з перших трипільських протоміст. Знайдено поселення цього ж часу і неподалік Тараші на Київщині.

Отже, створення трипільського світу та заснування «Країни Трипільля» відбулося у першій половині V тис. до н. е. Поступово все нові й нові громади розселялися на плодючих землях між Карпатами та Дніпром. Вони вдосконалювали аграрні технології і ремесла, будували перші протоміста та відправляли обряди на честь Великої Богині, закладаючи підґрунтя майбутньої слави та величі трипільської землі.

А

Б

Кераміка трипільсько-прекукутенської культури етапу В І Буго-Дніпровського межиріччя: Онопріївка (А), Тараша (Б). За О. В. Цвек.

СЛАВА ТА ВЕЛИЧ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Час між 4300—3200 рр. до н. е. без перебільшення можна назвати епохою слави та величі трипільських земель. За цей час трипільські племена значно розширили свої володіння, у кілька разів зросла чисельність населення. Було досягнуто успіхів у розвитку ремесел, будівництві нових поселень, деякі з них стали найбільшими на європейському континенті. Де б не працювали археологи — на Буковині чи у Подніпров'ї — всюди вони знаходили сліди досить заможного та впорядкованого життя. Образ трипільської культури тих часів являв собою певний контраст із тим, що можна було побачити, скажімо, у сусідніх племен на півночі, півдні та сході. Саме в той час Дніпро став східним кордоном цивілізації Старої Європи, на яку сусіди поглядали, напевне, з не меншою заздрістю, ніж деякі їхні спадкоємці придивляються нині до Європи об'єднаної.

ТРИПІЛЬЦІ ІДУТЬ ДО ДНІПРА

Друга половина V тис. до н. е. у історії племен трипільської культури теж пройшла під знаком пошуку та освоєння нових земель, придатних для проживання. Близько середини V тис. до н. е. трипільці встигли проникнути досить далеко на схід, залишивши позаду Південний Буг і навіть верхів'я деяких його лівих приток. Менше тижня шляху відділяло їх від берегів великої ріки, яку ми сьогодні називаємо Дніпром.

Якими стежками вони потрапили на ці береги, нині можна лише гадати. Якщо нанести на топографічну карту відомі нам найдавніші поселення Придніпров'я, то отримаємо кілька версій цього просування. Насамперед побачимо на самому Дніпрі принаймні два місця, де зосереджено найдавніші знахідки.

Найбільше скопчення найдавніших трипільських поселень у Подніпров'ї відоме у районі Трипільля, того самого, яке дало назву культурі. Можна сказати, що це певною мірою символічно. Їх тут нині відомо близько десяти. Більшість розташована на р. Красній та її притоках. Красна у свою чергу впадає у Дніпро біля городища літописно-

го давньоруського міста Треполь (на якому теж виявлено сліди поселення трипільської культури). Ще одне (але досить велике — площею до 30 га) поселення було нещодавно відкрите на р. Стугна, у районі с. Копачів. Можливо, там буде відкрито ще декілька селищ. Але все ж таки, як трипільці потрапили до району Трипілля?

Якщо врахувати, що більш давнє поселення відоме нам у районі села Шкарівка на березі річки Рось, то можна припустити, що саме звідти вирушила до Дніпра якась частина трипільських переселенців. За день вони дісталися верхів'їв річки Красної, звідти дійшли до Верем'я, Долини, Щербанівки і нарешті — до Трипілля.

Як дісталися трипільці до Стугни? Можливо, із Шкарівки (а швидше — з іншого місця) вони потрапили у верхів'я цієї річки. Сліди зупинки в дорозі виявлено неподалік Фастова, де біля села Малополовецьке археологи знайшли сліди навіть не поселення, а стоянки — всього декілька уламків горщиків із ритим орнаментом. Звідти за день можна дістатися до верхів'їв Стугни, та не так уже й далеко до Копачева. Можливо, саме «копачівські» трипільці влаштували потім ще й похід у район Києва.

Вони відвідали територію, що за часів В. Хвойки була північною околицею Києва, а саме Смородинський спуск. Тут біля давньої печери знайдено досить великий горщик, вкритий характерним заглибленим орнаментом. Цілу низку печер у цьому місці ще 1875 року було відкрито В. Б. Антоновичем. Вважають, що це найдавніші рукотворні печери, які відомі нині на берегах Дніпра. Смородинська печера, яка збереглася до наших днів, являє собою шестидесятиметрову галерею, вириту у лесових відкладеннях. На склепінні помітні сліди інструментів, зроблених із дерева. Вхід до печери виходив на схил, який трипільці оформили у вигляді вузьких терас. Посудину, яку вони залишили на одній із терас, археологи виявили 1999 року, її можна було побачити в експозиції Музею історії Києва. Як потрапили трипільці до пагорбів, на яких стоїть сучасний Київ, здогадатися нескладно: від Копачева можна було йти по горах, через ліси, де нині села Безрадічі, Ходосівка, Пирогів.

Є всі підстави розглядати Смородинську печеру не як житло, а як святилище. Згадаємо про печеру Вертеба на Тернопільщині. У Подніпров'ї природних печер не було, отож трипільцям довелося попрацювати, щоб створити відповідні умови. Враховуючи, що за даними В. Б. Антоновича у цьому місці була не одна печера, то це, можливо, міг бути навіть культовий центр усіх трипільців, які проживали на Дніпрі. Але у такому разі десь на території Києві археологи мають знайти одне або декілька поселень, де мешкали трипільці, які мали опікуватися цими «святими місцями».

Тим більше що на території Києва виявлено досить багато їхніх поселень першої половини — середини IV тис. до н. е. Найбільше із них знаходилося на місці сучасної Львівської площі і простягалося аж до схилів. Знайдено залишки жител — обпалену обмазку. Отже, це була не тимчасова стоянка, а цілком стаціонарне селище. До того ж поселення це було укріплене, оточене досить глибоким і широким ровом, сліди якого виявлено під час розкопок.

У V тис. до н. е. Дніпро став крайньою межею просування трипільських племен на схід. Впродовж кількох сотень років вони не намагалися закріпитися на його лівому березі. Можливо тому, що і на правому їм землі вистачало. Однак у кожному регіоні ситуація різнилася, тому переміщення великих груп населення час від часу все ж таки відбувалися. Картографування поселень різного часу із різною матеріальною культурою (насамперед, керамічними виробами) дає змогу прослідкувати мандри деяких груп трипільців на землях між Карпатами та Дніпром впродовж другої половини V—IV тис. до н. е.

На початку IV тис. до н. е. трипільці проникають все далі на північ. Вони не лише просуваються вгору по Дністру, досягаючи місцевостей, не зовсім придатних для хліборобства, зате багатих на кремінь — стратегічну сировину для виготовлення інструментів та зброї. Кількість місць видобутку кременю, які відомі лише на території Івано-Франківської області, нараховує десятки пунктів. У пошуках того ж кременю не оминули трипільці і Волинь. Тут, на річці Горинь, вони влаштувалися надовго.

Наслідком розширення території, заселеної трипільцями, стала також зміна «політичної карти Трипільля—Кукутень», а саме зникнення одних і поява нових угруповань, а часом і злиття досить різних між собою груп. Традиція оновлення світу наприкінці священного циклу, яка забезпечувалася ритуалом спалення селищ, поєднувалася із рушійною силою, яка спонукала певні групи населення до зміни місць проживання. Як і у більш ранні часи, тривали пошуки кращого місця під сонцем. Все частіше обставини склалися таким чином, що це місце вдавалося знайти лише за рахунок сусідів зазвичай слабших і менш чисельних. Територія між Карпатами та Дніпром поступово стає все більш густонаселеною.

Система розселення по всій трипільсько-кукутенській ойкумені була досить стандартною. Групи поселень розташовувалися у долині річки із певним інтервалом. Відстань між такими групами поселень складала, як правило, 15—20 км. Всередині скупчення могло нараховуватися по 5—7 селищ, віддаль між якими не перевищувала 5—7 км, а іноді вони взагалі розташовані із інтервалом до 1 км.

Археологам відомі не лише стаціонарні поселення, але й тимчасові стоянки. Деякі із них розкопано частково або повністю, що дало змогу познайомитися ще із однією з сторін життя трипільців. Одну таку стоянку авторам книги випало досліджувати влітку 1993 року на березі Дніпра, біля села Григорівка у Канівському районі. Вона займала високий мис над долиною Дніпра, відомий мешканцям цього села під назвою «Ігнатенкова Гора». Ця назва і закріпилася тепер за трипільським поселенням у науковій літературі, далі і ми його так називатимемо.

На Ігнатенковій Горі довелося попрацювати, щоб виявити якісь сліди перебування трипільців. На початок експедиції ми знали, що 1960 року це поселення знайшов М. М. Шмаглій, який опублікував у журналі «Археологія» досить докладний опис досліджень, що тут проводив. Навіть було вказано відстань від кута розкопу до кута колгоспного корівника, який розташовувався неподалік. Хто міг знати, що

вже через 30 років корівник розберуть на цеглу, і буде досить складно виявити старий розкоп.

Коли з'ясувалося, що нам це не вдасться, вирішили шукати місце для розкопок найсучаснішими технічними засобами. Спочатку із Києва викликали групу із магнітометрами, однак ця техніка виявилася безсилою. Тоді випробували не менш перевірений метод, шукаючи сліди поселення за допомогою лози. Цим зайнявся геолог В. Ф. Петрунь, який мав досвід пошукових робіт такого роду, у тому числі перевірений на поселеннях трипільської культури. Дійсно, біолокація виявилася ефективнішою за магнітометр. Якісь об'єкти вдалося виявити. Шурфування встановило, що це окопи та бліндажі часів війни. Старожили пригадали, що тут під час боїв за Букринський плацдарм розташовувався військовий шпиталь.

Ситуація, здавалося, зайшла у глухий кут. Однак під час чергових пошуків на давно зораному полі Ігнатенкової Гори вдалося помітити, що в одному місці на поверхні трапляються уламки черепашок молюсків — перлівниць. Оскільки молюски, які живуть у річці, самостійно на гору заповзти не могли, а повинь сюди ніколи не досягала, занести їх сюди мали люди. Раніше на пласкій вершині гори було поле, яке регулярно орали, тому на поверхню черепашки могли потрапити лише із певної глибини, не більше 30—40 см. А це вже означало, що черепашкові скупчення утворилися досить давно. До того ж такі купи могли бути і на поселеннях трипільців, що було відомо завдяки розкопкам у Подніпрров'ї, починаючи ще із досліджень В. В. Хвойки.

Пробний шурф, закладений на місці знахідки, за місяць виріс у розкоп площею понад 1000 кв. м. Тут виявили півтора десятка заглиблень різної форми та розмірів, заповнених сміттям, яке залишили трипільці. Битий посуд, уламки кісток тварин та риб'яча луска і кістки, фрагменти статуеток, вироби із кременю та рогу, знайдені тут, заповнили кілька десятків коробок. Вивчення цих знахідок дало змогу відтворити досить вірогідну картину подій, які тут відбувалися у часи трипільської культури.

Виявилось, що на Ігнатенковій Горі трипільці не будували стаціонарних глинобитних жител. Можливо, обійшлися якимись куренями, чи взагалі жили біля вогнищ. Те, що вогнища тут розпалювали, свідчили знахідки попелу та вуглинок серед іншого сміття. Склад сміття дав змогу встановити, чим харчувалися мешканці тимчасового селища. У їхньому раціоні було досить багато дарів річки — риби, молюсків. Рибини тут, судячи із хребців діаметром до 3 см, водилися чималенькі. І зараз біля Григорівки риболовля нівроку, навіть із Києва на вихідні чи у відпустки люди приїжджають. Багато було знайдено панцирів черепак. У наші дні тут побачити черепаку — велике диво. Може, ще трипільці їх з'їли майже всіх.

Докладне дослідження всіх знайдених тут під час розкопок кісток тварин, яке зробив археозоолог О. П. Журавльов, дало картину, нетипову для стаціонарних поселень. Виявилось, що більшість м'яса потрапляло тут на стіл, точніше у кухонний горщик трипільців, завдяки полюванню. Полювали на оленів, кабанів та дрібнішу здобич. Тварини, які приходили по балках на водопій до Дніпра, ставали здобиччю

мисливців, озброєних луком і стрілами та списами із кременевим вистраром. Домашніх тварин досить рідко забивали на м'ясо.

Раніше подібний набір кісток розглядали ледь не як свідомство «кризи трипільської економіки». Вважали, що спочатку трипільці з'їли усіх домашніх тварин, а потім почали полювати на всю здобич, яка рухалася, до черепах та слимаків включно. Коли ми під час обідньої перерви спостерігали за місцевими жителями, нам спала на думку інша версія щодо трипільського господарства у цій місцевості. Адже і досі мешканці прибережних сіл використовують угіддя на берегах Дніпра для випасу худоби. Раніше до їхніх послуг були величезні площі заплавлених лук, причому як на правому, так і на лівому березі річки. Ще у 60-ті роки корів на човнах та поромах переправляли поближче до нескінченних пасовищ. У заплаві заготовляли величезну кількість сіна. Завдяки цим ресурсам на колгоспних полях корми майже не вирощували — всі череди, як приватну так і колгоспну, могла прогодувати долина Дніпра. Є всі підстави вважати, що у трипільські часи ці ресурси були не меншими. Отож був сенс на літо переганяти худобу із поселень, розташованих ближче до полів, на самому краю порізаних ярами дніпровських терас, ближче до пасовищ. Ганяти худобу щодня за 5—7 км, а то і на більшу відстань, не мало сенсу. Тим більше що вирощували тварин переважно на м'ясо. Навіщо ж тваринам худнути? Так і тримали череду на випасі до осені, випасаючи навколо тимчасового табору на Ігнатенковій Горі. Самі ж пастухи добували собі харчі риболовлю та полюванням. Свійську худобу, ймовірно, забивали тільки коли відбувалися обряди під час релігійних свят, можливо, й на честь прибуття на пасовища чи закінчення сезону. Про те, що якісь ритуали тут відбувалися, свідчили знахідки уламків антропоморфних статуеток, виявлені у ямах серед попелу та уламків кісток. Із собою трипільці приносили посуд, переважно той, що був необхідний для приготування їжі та її споживання, а також використовувався у обрядах. Тому ми й нарахували так багато уламків кухонних горщиків та мисок різних розмірів. Приносили із собою якісь інструменти, необхідні для лагодження одягу, мисливської зброї. Мали при собі мотики, якими і було вирито ями. Можливо, глину із ям використовували для замазування шпарин у стінах куренів чи будівель із плетеними з лози стінами. Такі споруди, мабуть, доводилося ремонтувати перед заселенням чи не кожної весни. Коли ми пригадали, у яких місцях над Дніпром знайдено сліди подібних стоянок, то виявилось, що їх досить багато, особливо на правому березі.

Одну із них кілька років тому ми мали змогу оглядати навіть на території сучасного Києва. На неї натрапив власник кафе, яке розташоване біля тролейбусної зупинки навпроти Кирилівської церкви. Отримавши дозвіл на розширення майданчика під літню терасу, він зрізав схил за стіною кафе і натрапив на господарську яму трипільців. Вона була заповнена таким самим набором знахідок, що й на Ігнатенковій Горі: битий посуд, стулки черепашок, риб'яча луска та кістки, уламки кісток тварин. Вище, на плато, були відомі поселення трипільської культури, які дослідив ще В. В. Хвойка.

Складається враження, що стратегія освоєння певних територій трипільцями полягала у встановленні контролю із боку якоїсь групи

населення (клану, роду) за долиною чи частиною долини ріки (залежно від розмірів останньої). Така ділянка узбережжя і прилеглі до неї землі на плато, або декілька сусідніх долин невеликих річок чи струмків могли знаходитися під юрисдикцією якогось трипільського племені. Про те, що існували межі між племенами чи групами племен, свідчить певне територіальне розмежування у розташуванні поселень із різним за орнаментуванням посудом.

За священною традицією та господарською необхідністю час від часу змінювати виснажені поля поселення періодично переносилися із місця на місце. У такому разі одна і та сама група населення за кілька сотень років лишала на певній території залишки декількох селищ. Якщо встановити їхні розміри та відносну хронологію, можна спробувати простежити історію цих «маневрів на місцевості». Археологи лише починають подібні дослідження, які вимагають часу на проведення розкопок у кожному пункті та витрат на великі серії ізотопних дат із кожної дослідженої пам'ятки.

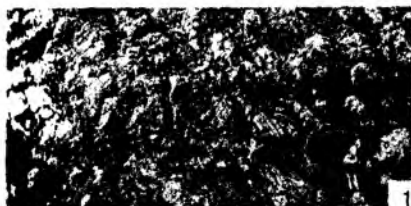
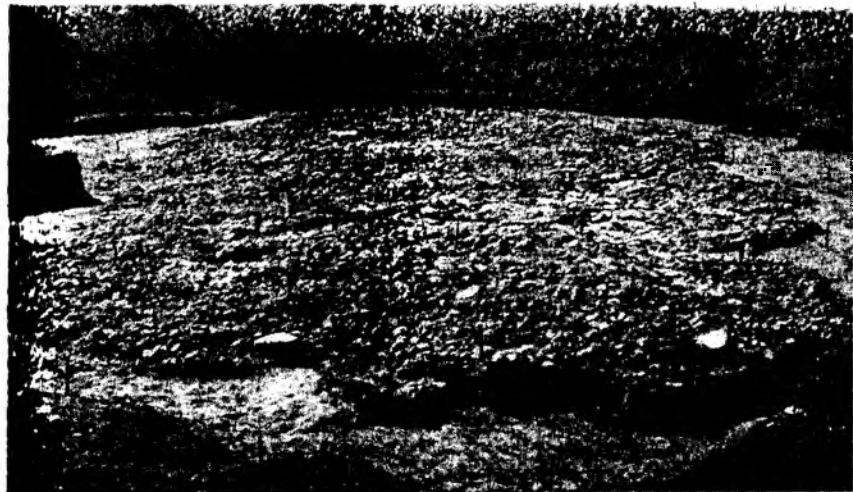
ТРИПІЛЬСЬКЕ ЖИТЛО ЧЕТВЕРТОГО ТИСЯЧОЛІТТЯ

Схоже на те, що основні засади розміщення поселень та їх забудови у цю епоху суттєво не змінювалися. Основна зміна — зростання розмірів деяких поселень, але про це трохи згодом. Набір будівельних матеріалів, а також типи конструкцій теж практично не змінюються. Кожен господар буде собі саме те, чого вимагають конкретні обставини. Новим явищем стає поява спеціалізованих виробничих приміщень — різноманітних майстерень: гончарних, кременеобробних.

Більш суттєві зміни спостерігаємо у оформленні інтер'єрів, а також зовнішньому оформленні споруд. Слід зауважити, що цим спостереженням ми завдячуємо, звичайно, значним за обсягом археологічним розкопкам, але не менше — знахідкам керамічних моделей будівель. Нині нараховується кілька десятків таких виробів, а також велика кількість їх фрагментів. Вони демонструють деталі, які ми лише частково виявляємо під час досліджень. Не менше елементів поки що із різних причин розкопати не вдалося. Звичайно, ми не маємо жодних шансів встановити, якою була, скажімо, конструкція даху чи характер оформлення дерев'яних конструкцій, декор інтер'єрів та розпис зовнішніх стін будівель. Ці елементи просто не могли зберегтися.

Інше питання: що саме зображають керамічні моделі. Є думка, що це сакральні будівлі, зовнішній вигляд яких походить із традицій країв, віддалених від трипільських¹. Але у такому разі постає питання: наскільки правомірним є перенесення окремих елементів та конструкцій із цих моделей на реконструкції трипільських споруд? Є підстави вважати, що окремі конструкції на «храмах» зображено саме такими, якими їх робили трипільці. Йдеться, приміром, про конструкції стін — стовпи, каркас, елементи конструкцій даху — скажімо, крокви, гребінь. Є певні способи виконання цих конструкцій, які були цілком доступ-

¹ Докладніше у розділі «Сакральний світ та магічний простір Трипілля».

Загальний вид та фрагменти залишків трипільської будівлі, розкопаної 1984 року на поселенні Майданецьке: 1 — ділянка верхнього шару обмазки; 2 — фрагменти глиняного корита для зернотерок; 3 — черинь відкритого вогнища на земляній долівці; 4 — розвал великої посудини на земляній долівці; 5 — ділянка із скупченням розвалів посуду, виявлена після зняття шару обмазки.

ними і для трипільських будівельників. До того ж чимало із прийомів роботи із деревом, а також аналогічні конструкції, як свідчать розкопки поселень на палях, були поширені у Європі ще в неоліті. Етнографічні спостереження щодо традиційних типів будівель свідчать про поширення символічного декору — різьбленого, мальованого. Отже, не буде великим перебільшенням перенесення на реконструкції певних елементів оформлення керамічних моделей як ззовні, так і всередині.

Сотні розкопаних споруд дають змогу досить докладно уявити, як виглядав трипільський житловий будинок у епоху розквіту трипільської культури. Одну із них авторам цієї книги довелося розкопувати влітку 1984 року на полі біля села Майданецького на Черкащині. На це пішло близько місяця, але в результаті було отримано досить багато цікавої інформації.

Розповімо далі більш докладно про те, що і як нам вдалося тоді знайти. На рештки спаленої будівлі ми натрапили на глибині не більше 40—50 см від сучасної поверхні. Місце для розкопок було обрати нескладно, адже там поверхня землі була всіяна дрібними уламками обпаленої глиняної обмазки та фрагментами кераміки. Коли розбивали розкоп, то намагалися включити у нього повністю цю добре помітну на поверхні пляму, яка виникла через пошкодження давньої споруди при оранці. Згодом виявилось, що край завалу із обмазки лежить трохи глибше, ніж його центральна частина. Тому довелося кілька разів розширювати розкоп, посуваючи все далі і далі гори землі з відвалів.

На щастя, вдалося розкопати весь завал з обпаленої глини — майданчику до того, як поїхали всі студенти-практиканти. Розбирати розчищені рештки споруди довелося вже на умовах «сімейного підряду». Це, між іншим, дало можливість робити все без поспіху. Об'єкт нам дістався **чималенький** — пляма із шматків обпаленої глини мала розміри 10,8×25,5 м. Товщина його становила від 5 до 30 см. Раніше нам це не **доводилося** розкопувати залишки споруд таких розмірів.

У **зламі** уламків обмазки було видно відбитки рослинних домішок — полови від обмолоту злаків. Якщо врахувати, що типовий об'єм обмазки становив близько 27 м³, то для приготування такої кількості будівельної суміші трипільцям потрібно було мати понад два кубічних метра полови. Якщо до цього додати витрати полови на суміш, потрібну для обмазки стін — як ззовні, так і всередині, то можна спробувати уявити розміри поля, на якому господарі мали вирощувати відповідну кількість злаків.

Після того, як нанесли кожну грудку глини, кожен фрагмент посудини на план, почали поволі, із найвищої точки, розбирати завал. Виявилось, що на певній частині майданчика він складається із двох шарів. Причому двошарова ділянка була не із маленьких — 5×15 м, це більше, ніж розміри пересічної старої хати початку — середини ХХ ст. у Майданецькому.

На обмазці верхнього шару траплялися відбитки дерева, які було нанесено на окремий план. Так за декілька днів ми отримали план відбитків дерев'яних конструкцій міжповерхового перекриття. Вони

складалися із колодої колоди, кінці якої було покладено на поперечні стіни будівлі. Товщина глиняної обмазки цього горіщного перекриття не перевищувала 5—7 см. Слід зауважити, що у деяких місцях верхній шар обмазки просто прикипів до нижнього. Подекуди це був справжній моноліт, у якому запеклися не лише шари глини, але і розвали посудин. Сила вогню, який вирував тут, була такою, що глина текла, як сметана, і застигала, подібно до лави при виверженні вулкану. Керамічні вироби покрутило так, ніби вони були зліплені із пластиліну, очевидно, що температура горіння на цій ділянці перевищувала тисячу градусів!

Після того, як із певними зусиллями розібрали рештки горіщного перекриття над центральним приміщенням, вдалося розчистити деякі елементи інтер'єру. Виявилося, що на окремих ділянках підлоги збереглися заглажені ділянки, вкриті тонким шаром чистої глини. На ній ще були помітні сліди червоної фарби. Отже, долівка мала колись досить святковий вигляд. Під стіною, зліва від входу до приміщення, знайдено підвищення — довжиною майже 8 м, теж зроблене із глини. Його ширина становила близько 40 см, а висота до 15 см. Поверхню цієї «лави» теж було вкрито тоненьким шаром чистої глини і пофарбовано у червоний колір. Поруч із лавою знайшли уламки двох величезних посудин, які, судячи із їхнього положення, впали із цього підвищення. Цікаво, що матеріал для їхнього виготовлення було використано той самий, що і для «лави». Основна товща стінок (3—4 см) складалася із суміші глини із половиною, а поверхня із обох боків була вкрита шаром чистої глини. Ззовні посудини, які мали форму велетенської (до 1 м у висоту) груші, поставленої широкою частиною догори, господарі пофарбували у свій улюблений червоний колір. На поверхні було вирізано ще й якийсь орнамент, вдалося простежити риски на тулубі та щось схоже на концентричні кола.

Якщо це приміщення було житловим, то у ньому мав би бути якийсь опалювальний пристрій. Його ми знайшли під протилежною від лави стіною, справа від входу до приміщення. Тут було прямокутне (колись монолітне, а нині розтріскане на частини) підвищення висотою близько 20 см і розмірами 2×2 м. Зроблене воно було, на відміну від долівки, із глини без домішки полови. Тому воно менш постраждало від дії вогню, до якої саман менш стійкий. Лише центральна частина цього підвищення, розмірами приблизно 1×1 м, мала трохи відмінний вигляд. Тут глиняний моноліт розпався не на великі брили, а на мозаїку із плиточок неправильної форми, розміри яких у поперечнику складала 3—5 см.

Коли надійшла черга розбирати залишки цієї споруди, вдалося встановити деякі особливості її конструкції. Так, виявилось, що «плиточки» залягають у декілька шарів. Причому верхній шар має на звороті відбитки попереднього. Такі відбитки можна було отримати у випадку, коли шар глини наносили на вже розтріскану, тверду поверхню. І поверхня ця була обпалена так, ніби на цьому місці тривалий час розводили вогонь. Кожен, хто довго палив вогнище на одному місці, особливо влаштовуючи його на шарі глини чи глинистої землі, міг спостерігати таку саму розтріскану на «плиточки» поверхню. Отже

і нам вдалося знайти місце, у якому мешканці трипільського житла багато разів розводили вогнище.

Виявилося, що місце для нього вони звели вже на долівці, яку обмазали стандартною саманною сумішшю. Для чогось на цю долівку поклали навхрест два шари очерету, а потім почали будувати підвищення — черинь для відкритого вогнища. Вимостка, об'єм якої склав $0,8 \text{ м}^3$, була потужним акумулятором тепла. Вона віддавала тепло ще довго після того, як згасала остання жаринка у вогнищі. Так що трипільці (доступними їм засобами) подбали про енергозбереження. Зауважимо, що подібні черині — акумулятори тепла — не були єдиним заходом у цьому нині актуальному питанні. Трипільці цілком можна зрозуміти, адже заготівля палива за допомогою кам'яної чи навіть мідної сокири вимагала чимало зусиль, не кажучи про транспортування дров до господарства.

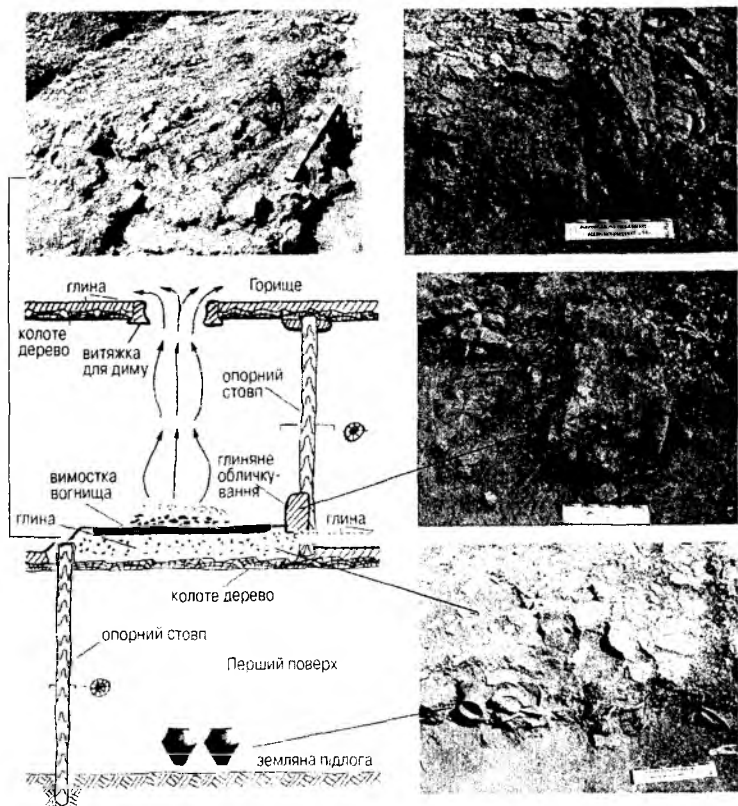
Між лавою та підвищенням для вогнища вдалося знайти рештки двох глиняних корит, у які трипільці вмонтували зернотерки (на одній із них навіть зберігся верхній камінь-розтиральник. Ці пристрої, пофарбовані у червоний колір, теж склали частину інтер'єру.

До «великої кімнати», із боку входу, прилягав «ганок», або передпокій чималеньких розмірів — $4,5 \times 6 \text{ м}$. Можливо, це було приміщення, через яке, власне, і потрапляли до житлової кімнати. Наступним кроком, після детальної фіксації усіх знахідок, стала розбірка нижнього шару обмазки. Він за площею значно перевершував верхній, а місцями був значно потужнішим, досягаючи іноді $10\text{--}15 \text{ см}$ у товщину. Однак будівельна суміш була та сама — глина і полова. Відбитки дерева читалися дуже добре. Саме їх детальний план дозволив потім досить детально (і з великою вірогідністю) встановити планування споруди.

Так от, на площі під «великою кімнатою» відбитки дерева йшли поперек довгої вісі споруди — так само, як і на розібраному нами завалі горищного перекриття. На сусідніх ділянках картина виявилася іншою. Так, на ділянці «ганку» — передпокою відбитки йшли уздовж вісі житла, тобто перпендикулярно до конструкцій під великою кімнатою. Це могло означати лише те, що перекриття тут мало спиратися на дві поперечні стіни, одна із яких ділила простір на цьому горизонті на певні частини. Уздовж стін центрального приміщення розташовувалася прибудова розміром $2,5 \times 9 \text{ м}$, яка мала власне перекриття.

Цікаву картину ми отримали, коли, розібравши останній шар з завалу обмазки, розчистили знахідки, які лежали просто на землі. Їх виявилось досить багато. Знайшли ще одну вимостку — черинь для вогнища, проте менш капітальну, площею менше квадратного метра, але так само із слідами трьох ремонтів. Видно було, що тут багато разів розводили вогонь. На цій вимостці розчищено дуже мальовничий розвал великої кратероподібної посудини.

На земляній поверхні знайшли декілька каменів-зернотерок, уламки керамічних статуеток. Але найбільше було знайдено посуду — практично три чверті від загальної кількості знахідок у цьому розкопі. Майже три десятки розтрошених посудин було сконцентровано на ді-

Вигляд залишків та реконструкція опалювального пристрою на другому поверсі будинку. За матеріалами розкопок у Майданецькому.

лянці під «ганком». Це був суцільний шар із черепків на площі у декілька квадратних метрів. Нам і раніше доводилося спостерігати таку картину, але тепер був ще й час замислитися: а чи могли у цьому місці господарі взагалі якось пройти через приміщення?

Коли нанесли на план всі знахідки, не втрималися, щоб не спробувати копнути глибше: чи не зосталося чогось такого у землі? Ще сантиметрів на 20 йшов шар темного ґрунту, в якому траплялися дрібні уламки кісток тварин та битого посуду. Глибше вже був суглинок, помережаний норами гризунів. У норах теж траплялися занесені із культурного шару дрібні уламки кераміки та обмазки, проте дослідження археологічної активності мишей було поза нашими планами.

Судячи із результатів дослідження завалу обмазки, ця споруда мала два поверхи та горишне перекриття над одним із приміщень другого поверху. Тепер можна підбити підсумки і запропонувати «поповерховий план» трипільського домогосподарства. Перший поверх: три приміщення. Перше — кімната 4,5×6 м із відкритим вогнищем і великою кількістю посуду; друге — велика кімната 5×15 м, третє — 2,5×9 м вздовж довгої стіни будови. Загальна площа приміщень першого поверху, які, вірогідно, мали господарське призначення, — близько 124 кв. м. Другий поверх: два приміщення. Перше — «велика кімната» — 5×15 м, житлова, із горишним перекриттям; друге — «ганок» — передпокій — 4,5×6 м (без горишного перекриття). Загальна площа приміщень другого поверху — близько 100 кв. м.

Отже, уся площа, яку мали у своєму розпорядженні мешканці цього будинку, складала близько 224 кв. м на двох поверхах. Не менш як 75 кв. м, тобто третина, припадала на житлове приміщення. Співвідношення, зауважимо, цілком непогане, як на наші часи. Скільки людей проживало у цьому житлово-господарчому комплексі, за даними розкопок встановити складно. Можна висловити лише декілька припущень. Якщо рахувати за нормами площі на одну людину, вираховану зарубіжними дослідниками для неоліту на підставі етнографічних даних (15 кв. м), то вийде, що у цьому трипільському «котеджі» жило не багато, не мало, а 15 душ, причому на кожного припадало по 5 кв. м житлової площі. Навіть за нормами СРСР така площа була підставою для того, щоб стати на чергу. Гадаю, у трипільців черги не було — землі скільки завгодно, будівельні матеріали — не дефіцит, є потреба — будуй, хай тільки старійшини благословлять. Але реально від семи до десяти душ мешкати у такій споруді могло, адже велике господарство, яке за мірками трипільського протоміста цілком можна визнати за заможне, потребувало робочих рук.

Описана вище споруда виділяється своїми розмірами та плануванням. Більшість досліджених жител того часу мали розміри від 4—4,5 до 5 м у ширину та 10—15 у довжину. Трапляються, звичайно, і більш довгі споруди — до 30 м. Але ширина, як правило, не перевищує наведених вище цифр. Із чим це пов'язано? Відповідь досить проста: із будівельними матеріалами, а саме деревом, яке використовували на перекриття. На ширину 4—5 м вистачало однієї плахи чи колоди. Для більш широких приміщень треба було вибудовувати простінки, стави-

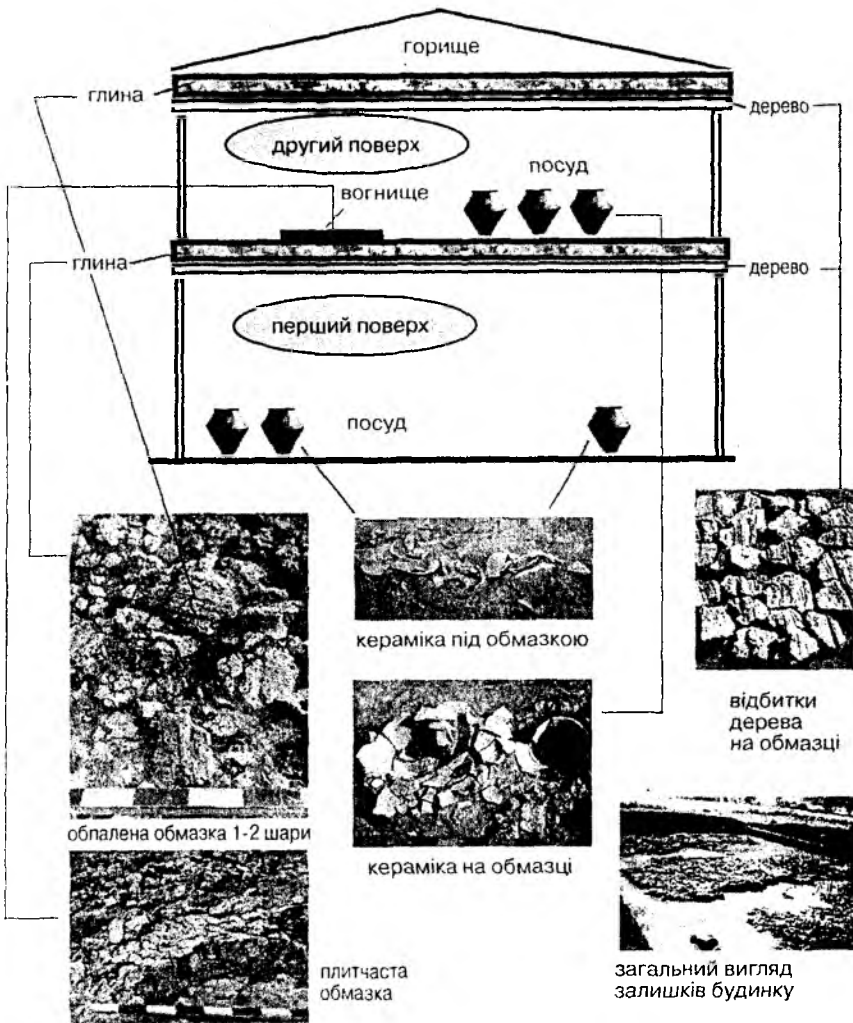

Схема реконструкції двоповерхової будівлі трипільської культури за матеріалами археологічних досліджень.

ти опорні стовпи, а це ускладнювало конструкцію. Та й навіщо це робити, адже можна було продовжувати у довжину, нарощуючи необхідну площу.

Крім того, додаткову площу можна було отримати, зробивши споруду двоповерховою. Так під одним дахом можна мати удвічі більше кімнат. До того ж житлове приміщення на другому поверсі було більш теплим, ніж кімнати із земляною долівкою, які правили за господарські. Адже воно мало повітряну «подушку» не лише на горищі, але й на першому поверсі, такий собі трипільський термос. Тепліше, і дрова заощаджуються.

«Внутрішня колонізація» трипільської ойкумени подекуди спричинилася і до більш суттєвих зрушень, певні тенденції яких ми спостерігали ще за доби створення трипільського світу. Там, де населення було найбільше, найбільш гостро відчувалася потреба у нових ділянках землі під поля. Боротьба за контроль над околицями приводить до військового протистояння. Спочатку починається будівництво городищ: лише у другій половині V тис. до н. е. їх виникає понад півсотні, а на думку дослідників число укріплених селищ цього часу у Карпато-Подніпров'ї досягало понад 160!

Потім трипільці на деяких територіях роблять речі, які, на перший погляд, не вкладаються у стратегію раціонального економічного освоєння територій. Хутірці та невеликі поселення зникають, натомість утворюються агломерації із сотень і навіть тисяч жител! Причому це відбувається саме у районах, де щільність населення була чи не найбільшою. Саме після цього будівництво штучних укріплень переживає спад. Якщо в економіці спостерігаємо якісь незрозумілі явища, то, швидше за все, справа у політиці.

Чи багато таких величезних поселень відомо нині археологам? Нещодавно було уточнено перелік поселень трипільської культури площею понад 10 гектарів. Саме ця межа для Старої Європи відділяє рядові поселення від населених пунктів іншого, вищого рангу. Таких селищ на території поширення трипільської культури нарахували близько 140. Серед них кількість поселень площею понад 50 га — не більше 40. Лише половина із них мають площу 100 і більше гектарів. До клубу «понад 200 гектарів» входять лише п'ять: Доброводи (250), Майданецьке (200), Небелівка (300), Тальянки (450), Чичиркозівка (300).

Чи є шанси сьогодні відкрити нові поселення-гіганти? Звичайно, є. За останні чотири роки виявлено два таких поселення на Черкащині — біля сіл Романівка та Валява, їхня площа близько 100 га. У Київській області, біля с. Копачів минулого року знайдено поселення площею близько 30 га. Робота із аерофотознімками поза межами Черкаської області ще не починалася, але це чи не єдина можливість не лише знайти, але і встановити реальні розміри та планування поселень.

Не всі величезні селища існували одночасно, загальна протяжність епохи поселень-протоміст складає понад 1500 років: від другої половини V до першої половини III тис. до н. е. Вже на етапі В I (а це, нагадаємо, час не пізніше 4300—4200 рр. до н. е.) відомі селища, площа яких досягає 60 га (Онопіївка на Черкащині), на В I—II маємо вже селища до 150 га (Веселий Кут). Останнє протомісто трипільців — 180-гектарне селище поблизу села Вільховець має ізотопні дати, які вкладаються між 2900—2600 рр. до н. е. Візьмемо верхню дату появи поселень-гігантів близько 4300 р. до н. е. і останню — 2900—2600 рр. до н. е.

Який же це «швидкоплинний епізод»? Якщо порівнювати із палеолітом — так, що там тисячоліття туди, тисячоліття сюди. Але нагадаємо, що за цей час у Месопотамії стався перехід від первісного суспільства до перших міст-держав, винайдено писемність, те саме відбулося

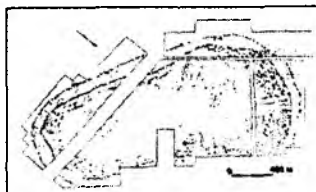
Час,
р. до н. е.

Плани поселень

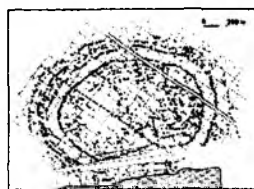

Вільховець

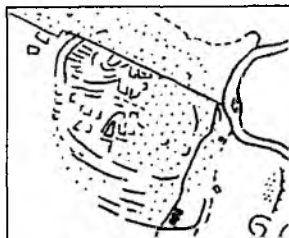
3600—3200

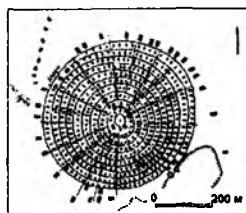
Тальянка

Майданецьке

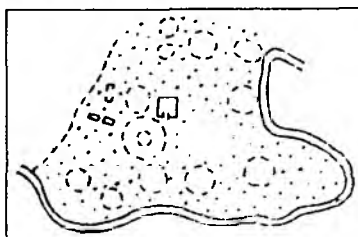

Володимирівка

Петрени

4500—4000

Веселий Кут

Могильна-III

Хронологія епохи поселень-гігантів трипільської культури охоплює понад 1500 років.

у долині Нілу, в Єгипті. Коли вважати коротким епізодом півтори тисячі років історії трипільських племен, то й півтора тисячоліття державності у нашому краї, від князя Кия до незалежності України, — це теж лише «швидкоплинний епізод», не вартий уваги поважного історика. Але скільки істориків вивчало і продовжує вивчати цей «епізод»? Не секрет, що їх на порядок чи на два більше, ніж археологів, які досліджують трипільську культуру. Отож маємо усі законні підстави сказати: так, це дійсно ціла епоха. Епоха, упродовж якої трипільці встигли багато створити, а потім — все втратити.

Але повернімося до питання: як могли виглядати ці давні поселення? Що є у розпорядженні археологів? Археологи для встановлення зовнішнього вигляду трипільських поселень-протоміст мають два головних джерела: плани поселень та відомості про їхню забудову, отримані під час археологічних досліджень. Познайомимося із цими здобутками.

За допомогою магнітної зйомки вдалося встановити планування кількох подібних поселень, причому залишки кожної із виявлених споруд нанесено на такий план із точністю до метра. Практично вперше в історії досліджень археологи ще до початку розкопок можуть обирати місце та об'єкт для вивчення. І вони вже встигли цією можливістю скористатися, причому іноді у досить значних масштабах на таких поселеннях, як Тальянки та Майданецьке. В запасі у них точні плани таких поселень, як Вільховець, Глибочок, Ямпіль, Ятранівка та Федорівка. Цьому унікальному фонду планів поселень, вік яких понад 5000 років, ми завдячуємо дослідженням, які були проведені під керівництвом В. П. Дудкіна.

Про планування таких поселень-гігантів, як Сушківка, Доброводи, Косенівка, Небелівка, Володимирівка, Чичиркозівка та деяких інших у загальних рисах відомо завдяки дешифруванню аерофотознімків, зроблених свого часу К. В. Шишкіним.

Плани дійсно унікальні, адже ми маємо змогу побачити, як розташовувалися споруди, які вони мали розміри, нарешті порахувати, скільки їх було. Для порівняння скажемо, що дослідники, які вивчають топографію давнього Києва часів князів Володимира чи Ярослава, подібних планів не мають. Із тисяч споруд, що їх було зведено у Києві князівської доби, до місцевості прив'язано лише християнські храми (і то далеко не всі, відомі із літописів), декілька палаців, капище і кілька десятків садиб у різних частинах міста. І це в результаті зусиль науковців впродовж майже двохсот років!

Спробуємо і ми оглянути декілька планів трипільських поселень-гігантів. Планування Тальянок та Майданецького вже стільки разів описували, що не хотілося б повторювати давно відомі речі. Натомість звернемо увагу на ті поселення, на яких археологічні розкопки ще не провадилися, або провадилися у незначному обсязі. Однак вони мають цікаве планування або зберегли елементи планувальних структур, які в інших місцях менш помітні — можливо, через те, що гірше збереглися. Отож є надія, що у майбутньому археологам вдасться ще відкрити тут щось цікаве та незвичайне.

На річці Ятрань, яка, як відомо, «круто в'ється», розташоване село під назвою Ятранівка. Якщо звернути із дороги на в'їзді до села та

проїхати ґрунтівою повз руїни ферм та покинутий старий сад, можна, оминувши глибокий, зарослий лісом яр, потрапити на широке поле при березі річки. Вона у цьому місці перетворена на ставок, тому розлилася досить широко. На трикутному полі, утвореному згаданою балкою та берегом ставка, вже на поверхні вам траплятимуться уламки обпаленої глини та фрагменти кераміки. Оглянувши їх, археолог скаже, що тут люди селилися принаймні двічі: вперше у часи трипільської культури, понад 5500 років тому, вдруге — якихось 1700—1600 років тому, за часів культури черняхівської.

Якщо знайти час та обійти весь мис, а його площа — понад 70 гектарів, то виявиться, що сліди трипільців трапляються на всій його площі. Причому нескладно встановити, що знахідки ці на поверхні землі лежать у вигляді плям площею 30—100 кв. м. Із досвіду описаних раніше розкопок ми вже знаємо, що кожна така пляма відповідає залишкам трипільського житла, яке лежить у землі на глибині 30—50 см — на такій, що до неї може дістати леміш плуга при оранці. Якщо взяти звичайний теодоліт та нанести ці плями на топографічну основу, то отримуємо приблизне планування давнього поселення. Однак розташування плям у даному випадку залежатиме від напрямку оранки і не дуже точно збігатиметься із схованими у землі рештками будівель.

Магнітометричний план значно точніший, тому ми апелюватимемо при описові планування Ятранівського поселення саме до нього. Розташування будівель на поселенні сплановано у вигляді двох трикутників із трохи зрізаними кутами, що вписані один у другий. Центральна частина зовнішнього ряду жител на півдні значно поруйнована оранкою. Споруди в цих рядах прибудовані одна до одної й орієнтовані довшою стороною до центру поселення. Довжина будівель становить 10—20 м, ширина — 5—10 м. Магнітна зйомка території поселення показала, що з південного заходу та сходу і частково — з заходу існувало дві лінії споруд на віддалі 100—120 м одна від одної. Проміжок між ними не було забудовано.

На південному заході помітні сліди в'їзду на поселення, фланкового суцільною забудовою з напільної сторони. В'їзд на поселення відмічено також із боку річки, проте трипільські площадки тут, очевидно, сильно зруйновані оранкою, а картина розподілу виявлених об'єктів, можливо, дещо ускладнена залишками будівель поселення черняхівської культури, яке займало свого часу ці схили. Однак і тут помітно укріплений вхід довжиною біля 100 м, утворений двома рядами жител, віддаль між якими не перевищує 8—12 м. Той, хто користувався цим входом, мав бути повернений правим боком, не захищеним щитом, до центральної частини поселення.

Ще два входи, фланковані спорудами в проміжку між лініями жител, були зліва та справа від центру основи трикутника. Таким чином, із напільної сторони існувало принаймні чотири укріплених в'їзди на поселення, розташовані з проміжком у 200—400 м.

У центральній частині поселення теж досить сильно зруйноване оранкою, однак і за таких умов на цій площі простежуються сліди

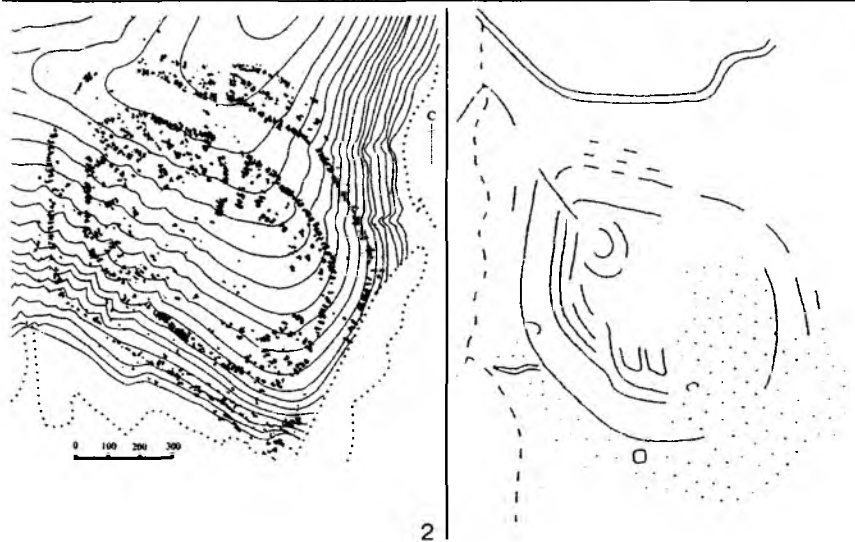
квартальної забудови. Помітно концентрацію будівель на півночі, при вершині трикутника. Складається враження, що саме цю частину поселення намагалися забудувати якнайшльїніше. Тут помічено найбільшї відхилення від трипільських споруд — розмірами до 20×40 м, тобто площею у 800 кв. м. Не виключено, однак, що вони відповідають декільком прибудованим одне до одного житлово-господарчим комплексам.

Не менш цікавим виявилось планування поселення біля села Глибочок. Розташоване воно на західній околиці села, на лівому березї ріки Гірський Тікич. Ця ділянка плато обмежена зі сходу довгим ярмом із струмком, який їде майже з півночі на південь. Ше одна суха балка обмежує поселення зі східного боку. На півдні та південному заходї межею є заплава ріки та стрїмки схили плато, перерїзанї невеликими вибалками. Нинї схили поросли глodom та шипшиною, і пройти там можна лише по стежцї. На заходї межею селища слугують схили широкої балки. На тривимірній моделї місцевостї все це виглядає досить переконливо. На дешифрованому К. В. Шишкіним аерофотознімку було добре помітно два еліпси, які читаються у виглядї двох білих смуг, віддалених одна від одної приблизно на 100 м. В еліптичних структурах помітні розриви, а у центральній частинї поселення на деяких — слїди забудови у виглядї рядів жител, що також читаються на знімках, як суцїльні смуги.

Зї сторони яру читається вїїзд на поселення у виглядї двох паралельних смуг, які підходять до еліптичних структур. Північна частина пам'ятки має досить зруйнований вигляд. Ця ділянка вкрита окремими плямами, які, напевне, відповідають слїдам зруйнованих жител. За словами місцевих старожилів свого часу площа поселення інтенсивно розорювалася, а обмазку, підняту при цьому на поверхню, збирали, складали на вози та вивозили у сусідній яр. В тїй же частинї пам'ятки на знімку помітні квартальні структури, наближенї за формою до прямокутних.

У 1994—1995 рр. на поселенні була проведена магнітна зїюмка, матеріали якої не лише підтверджують данї аерофотозїюмки та візуальних спостережень, але й значно доповнюють, уточнюють і деталїзують план забудови поселення. Зїюмку проведено на території 132 га, однак виявилось, що й цього замало, і поселення має ше трохи більшу площу.

Насамперед, підтверджено існування двох еліпсів забудови. Діаметр внутрішнього еліпса (по довгїй вісі) — близько 800 м, зовнішнього — до 1000 м. Житла тут розташованї групами — від 4—5 до 10 і більше споруд, між якими були залишенї проходи шириною 3—5 м. Усі житла були орієнтованї по довгїй вісі до центру поселення. Між двома великими еліпсами відмічено окремі об'єкти, однак у цілому ця територія залишена незабудованою. На краю плато зовнішній еліпс порушено якимись об'єктами. Можливо, це слїди поселення черняхівської культури, що наклалися на трипільську пам'ятку. У центральній частинї поселення можна вирїзнити кілька подібних до кварталів структур, що склалися з рїзної кількостї споруд — від 2—3 до

Реконструкції та плани поселення Глибочок (перша половина IV тис. до н. е.): 1 — за даними магнітної зйомки (за В. П. Дудкіним); 2 — за даними аерофотозйомки (за К. В. Шишкіним).

10 і більше. Аномалії від окремих будівель тут мають іноді досить значні розміри: 10—15 м завширшки і до 30—40 м завдовжки. Є також споруди, прибудовані одна до одної.

Але найцікавішими виявилися два укріплені в'їзди на поселення, розташовані один навпроти одного. «Брама», розташована з північно-східного боку, складалася із двох паралельних рядів будівель, які починалися на відстані 100 м від зовнішнього еліпса і майже під прямим кутом перетинали обидва еліпси забудови, перериваючись у проміжку між ними. У вигляді вулиці шириною 30—40 м вони заходять на 200 м у центральну частину поселення. З напільної сторони, справа і зліва, в'їзд фланкований кількома десятками прибудованих одна до одної споруд. Останні утворюють два квартали розмірами 100×200 і 100×300 м. Друга «брама» була споруджена навпроти першої, але вона значно менша. Тут два ряди споруд, що її утворюють, простежено, починаючи з внутрішнього еліпса. В центральну частину поселення вулиця, яка йде від цієї брами, заходить на 150 м. Якщо колись на Глибочку будуть проводитися розкопки, то, гадаю, археологи саме із головної брами і розпочнуть свої дослідження. Наразі вони обмежилися лише розкоп-

ками решток двох споруд. С. М. Рижов під час проведення магнітної зйомки розкопав житла, які входили до зовнішнього кола забудови пам'ятки. Він реконструював їх, як двоповерхові споруди, другий поверх у яких був жилий, а перший — мав господарче призначення. Таким чином, ми бачимо, що двоповерхова забудова для поселень-гігантів не була чимось винятковим.

Скільки ж людей могло проживати на таких поселеннях? Ми вже спробували раніше обрахувати число жителів конкретного житла, розкопаного нами на Майданецькому поселенні. При цьому ми виходили із кількості житлової площі на одного мешканця. Однак щоб провести подібні підрахунки у межах поселення, довелося б зачекати до завершення розкопок хоча б одного із них. Справа це безнадійна, адже кількість споруд вимірюється тисячами — у Майданецькому їх, за даними магнітної зйомки, близько 1575, у Тальянках ще більше.

Вже років так із тридцять лунають вельми розсудливі голоси: мовляв, чи встановили ви, панове археологи, одночасність існування всього величезного поселення? У Майданецькому ті житла, які було досліджено, існували одночасно. По-перше, частина їх була конструктивно пов'язана між собою у суцільні масиви, про що вже йшлося раніше і про що ми писатимемо далі. Отже їх, а це десятки (а враховуючи кількість в еліптичній структурі — сотні) жител, мали спорудити одночасно. Нарешті, якби поселення «то звужувалося, то розширювалося», а його мешканці переносили будівлі із місця на місце упродовж тривалого часу, то й інвентар у будівлях датувався б різним часом.

Однак для з'ясування кількості мешканців поселення-гіганта лишаються лише приблизні підрахунки, які базуються на щільності забудови, числі ймовірних житлових споруд та на середніх розмірах сім'ї. Все це дає змогу приблизно встановити можливу кількість мешканців на 1 га площі поселення. У Майданецькому, скажімо, середня щільність забудови 11 споруд на гектар. Результати розкопок дозволяють припустити, що принаймні 3/4 з них, тобто 8 будівель, були житловими та існували одночасно, що теж дуже важливо для наших обчислень.

Якщо прийняти середній розмір сім'ї тих часів у 5—7 осіб, як це робить більшість дослідників, то на 8 жител, розмішених на гектарі поселення, припадає від 40 до 57 мешканців. Зауважимо, що це мінімальна кількість.

Виходячи із неї, неважко підрахувати, що селище площею у 200 га могло налічувати від 8000 до 11400 жителів. Цифра цілком значуща і для більш пізніх часів на цій землі. Навіть сьогодні «селище міського типу» в Україні має шанс офіційно отримати статус міста, лише маючи понад 10 000 мешканців. Отож ті, хто проживав у давніх поселеннях-протомістах біля сучасних сіл Майданецьке, Тальянки, Чичиркозівка, Небелівка та Доброводи, за діючими правилами мали б і сьогодні повне право на отримання статусу жителів міст.

Однак кількість жителів — не єдина ознака, яка вирізняє місто від інших типів населених пунктів. Йдеться про суспільний статус поселення, ті функції, яке воно виконує.

Зрозуміло, що життя у епоху протоміст не стало спокійнішим, проте безпеку певною мірою гарантували вже не маленькі фортеці, як раніше, а гуртування у великі колективи. Поселення-гіганти могли виставити сотні, а то і тисячі бійців, яких не треба було мобілізувати по селах і хуторах. Крім того, творці протоміст подбали про те, щоб створити певну систему укріплень. Щоб виявити її, розібратися у тому, що знайдено, а потім упевнитися у зробленому відкритті, знадобилися багато років розкопок.

Роздивляючись плани поселень, археологи задавали собі питання: що означають насправді ті паралельні смуги, якими помережано аерофотознімки? Чому на геофізичних планах ці смуги зливаються в суцільні аномалії, які досить складно розділити на окремі житла? У Майданецькому знадобилося майже 10 сезонів розкопок, щоб отримати хоча б приблизну відповідь на ці запитання.

Для першого дослідження 1974 року було обрано рештки 5 жител, які були під насипом кургану, що саме перекривав одну із цих «білих смуг». Розкопки із перервами тривали до 1980 року. Важко повірити, але сліди цього розкопу і сьогодні можна побачити в Інтернеті на космічному знімку цієї місцевості, одному із багатьох з-поміж розміщених на відомому сайті Google Earth. Біла пляма, яка утворилася внаслідок переміщення ґрунту на полі під час земляних робіт, помітна через 25 років по закінченні розкопок!

Спочатку двометровий насип кургану перерізали паралельними траншеями до рівня решток трипільських жител, знімаючи ґрунт бульдозером або скрепером. У насипі виявили кілька поховань доби бронзи. Насип врятував рештки будівель від руйнації, сховав їх на тисячоліття.

У першій траншеї жодної обмазки не було, зате виявили кілька так званих господарських ям. Найбільша з них була величезна — розмірами 4×9м на поверхні, глибина її сягала двох метрів. Вірогідно, саме тут було взято свого часу глину для зведення або поточного ремонту кількох сусідніх споруд. Потім яму заповнили сміттям. Тут знайдено уламки сотень різних посудин — причому в нижній частині ями уламки були свіжісінькі, без вапнякової патини, ніби вчора вийшли з гончарної печі. Там же — розбиті глиняні фігурки людей і тварин, уламки знарядь праці, зроблених з рогу, каменю. На самому дні у чистій глині знайдено молоток з рогу оленя. За кілька метрів перед рештками будівель розчистили відкрите вогнище, поруч з яким стояли посудини. Можливо, тут був навіс, «літня кухня». Під час розкопок, як і раніше, лишали безліч бровок, в намаганні виявити опливи стін. І таки виявили — в кількох метрах перед будівлями, з напільного боку, проходила колись масивна глиняна стіна. Ширина її розвалу свідчила про щонайменше двометрову висоту. Ями були зовні, за огорожею.

Коли розчистили завал обпаленої глини, то виявилось, що він розповсюджений на всій площі розкопу — суцільна смуга з глини, як за результатами геофізичних вимірювань або на аерофотознімках.

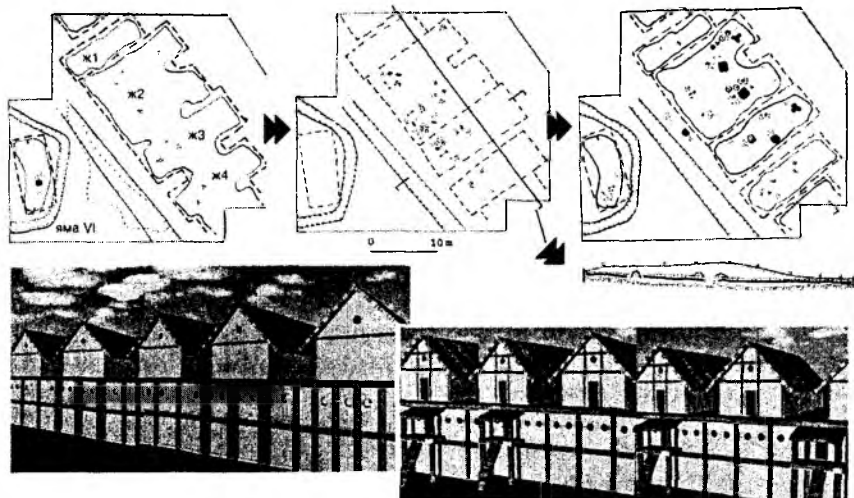
На цій ділянці колись будинки стояли впритул один до одного, немов одною стіною, утворюючи монолітний масив — між ними не

було навіть проходів. На його поверхні було виявлено якісь вимостики з глини — можливо, відкриті вогнища. Коли розібрали цей шар глини, на якому знизу були відбитки дерева, під ним виявили новий горизонт обмазки. Тут він не був суцільним, а «розділився» на окремі прямокутні завали — рештки кількох жител. На глиняній долівці в кожному житлі виявили рештки великого (2×2м) вогнища, якісь глиняні корита, рештки вівтарів, прикрашених прокресленим по глині спіральним орнаментом. Поруч — десятки розвалів посудин, від найменших до зерновиків висотою 60—70 см, вкритих міліметровим шаром вапнякової патини. Розібрали і зняли цей шар глини, а на ньому знизу знову були відбитки дерева від покладених поперек довгої вісі житла розколотих колод. Найбільше було знахідок на земляній долівці. На окремих ділянках площею у кілька квадратних метрів розтроснені посудини утворювали «килим» з череп'я різних розмірів та товщини. В одному місці під рештками вогнища стояла стопка з трьох середнього розміру мисок. Поруч на боці лежала невелика посудина з вушками, закрита, наче пробкою, ще меншим горщиком. У ній знайшли понад сотню підвісок, зроблених з кістки та молочних зубів оленя.

В іншому житлі на долівці стояла стопка з семи маленьких мисочок, поруч — кілька роздріблених посудин середніх розмірів, а також пласкі камені — зернотерки, на яких мололи зерно. Біля іншої групи посудин — гладенький камінь, наче просочений червоною фарбою — вохрою, поруч — її шматочки. І посудина, наповнена перетертою на порошок вохрою. Саме цю фарбу використовували трипільські майстри, розмальовуючи свій посуд. В іншому місці біконічний горщик виявився наповнений сумішшю обгорілих зерен. Так було знайдено чималу колекцію зерен культурних рослин, серед яких найбільше було гороху. Потім був ще один скарб з кістяних підвісок та пласкої мідної сокирки, знайдений у розчавленому горщику, глиняна модель саней, і знову посуд, посуд... Розсипи глиняних важків виявлені у кожному житлі. Отже, тут стояли вертикальні ткацькі верстати.

Тільки після завершення розкопок, а це сталося 1980 року, дослідники отримали нарешті змогу скласти разом креслення за всі роки розкопок, ув'язати всі ділянки. Виявилось, що це була суцільна стіна, яка складалася з прибудованих один до одного кількоповерхових будинків. Вони були повернуті у бік поля торцем, там їх прикривала кількаметрова глинобитна стіна. Якої висоти була стіна з будинків? Спробуємо підрахувати. Для початку визначимось із числом поверхів у розкопаних спорудах. Земляна долівка з посудом — раз. На ній шар глини з відбитками дерева знизу і рештками інтер'єра, посудом, вірогідно, житловий поверх — це два. Згори шар глини з відбитками дерева і відкритими вогнищами — три.

Над нею мало б бути якесь легке дерев'яне перекриття, власне дах, аби хата не текла. Тепер перейдемо до висоти. Отож щонайменше три поверхи до бойової площадки. Принаймні по два метри на поверх, ще півметра на товщину перекриттів — маємо щонайменше шість метрів. Такі характеристики основної лінії оборони, цитаделі пра-Майданецького. Еліптична в плані структура, діаметр довгої вісі якої складає 1100 метрів, оточус центр поселення. Тут зосереджено близько 500 ано-

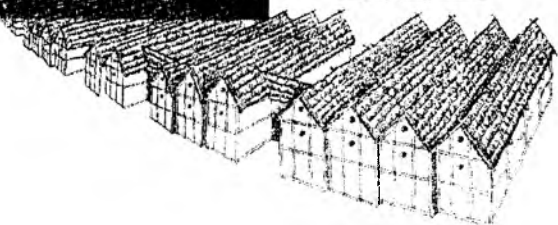
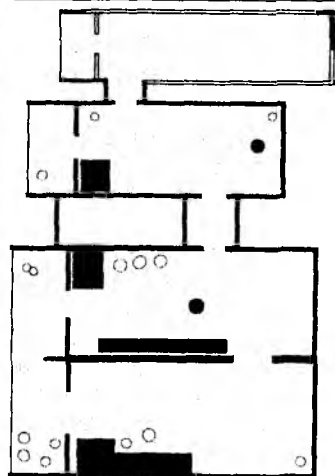
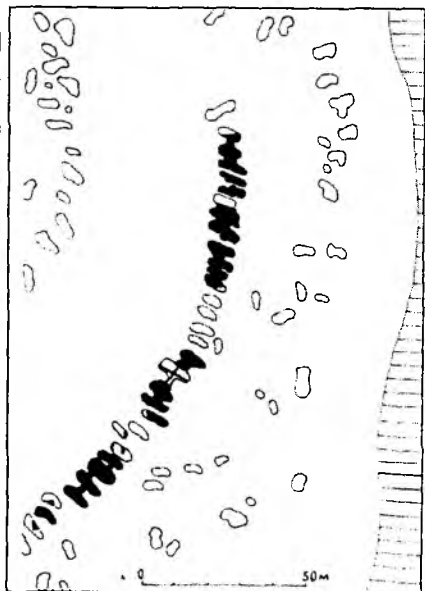
Схематичний план нашарувань на ділянці кургану та реконструкція забудови поселення на цій ділянці. Майданецьке. Близько середини IV тис. до н. е.

малій — четверта частина від можливої кількості будівель на поселенні. У наступні роки в Майданецькому було досліджено ще одну лінію подібних укріплень — на цей раз на протязі біля 200 метрів. Отже, це трипільське поселення-протомісто мало щонайменше дві лінії оборони.

Тільки після описаних вище розкопок стали зрозумілі деякі знахідки, зроблені під час розкопок поселень-протоміст іншими експедиціями. Наприклад, Т. С. Пассек 1946 року у Володимирівці дослідила аналогічні прибудовані одне до одного житла, що добре помітно на фотознімках, які зберігаються у науковому архіві Інституту археології. На знімках, а також на кресленні розрізу стінки протитанкового рову, що пройшов через прибережну частину поселення, видно, як щільно розташовані одне відносно одного житла. Картина та сама, яку автори цієї книги спостерігали у Майданецькому впродовж розкопок 1974—1980 та 1986—1991 років.

Отож є всі підстави стверджувати, що трипільські поселення-гіганти були найбільшими фортецями того часу на землях між Карпатами та Дніпром. У Старій Європі теж будували укріплення, зводили навіть кам'яні стіни та башти. Однак за розмахом, масштабами будівництва трипільці залишили своїх сусідів далеко позаду.

Нині створено декілька графічних та комп'ютерних реконструкцій вигляду поселень-протоміст із пташиного польоту, не рахуючи макета, виставленого у Музеї історії хліборобства у Тальному. Це реконструкції поселень біля Майданецького, Ямполя та Глибочка. Всі вони різні за ступенем докладності та вірогідності, але дають змогу уявити собі, як могли виглядати найбільші поселення Європи якихось 5700—5500 років тому.

План Майданецького (за В. П. Дудкіним) та ділянка суцільної забудови із другого від центру еліпса, за даними розкопок 1986—1991 рр. — плани, загальний вигляд та схематична реконструкція.

Виникає цілком законне питання: яким чином можна було прогнати таку силу-силенну народу, та ще й зібраного у одному місті? Без нафтопродуктів, тракторів, мінеральних добрив та ще й без надійного керівництва із центру? Щодо мозкового центру, який керував галуззю, то він на кожному поселенні був свій, що забезпечувало трипільців від багатьох проблем, які виникають через безвідповідальний менеджмент. Отже, трипільські селища успішно існували задовго до проведення адміністративної реформи, підтверджуючи, мабуть, що все нове — то добре забуте старе.

Щодо тракторів, то ще живі люди, які пам'ятають часи, коли тракторів не було і у плуг запрягали коней, волів, корів, або запрягалися самі господарі. Про мінеральні добрива розмова йде всього останні років 50—40. Так що ще у ХХ ст. аграрні технології у нашій країні за технічним оснащенням та забезпеченням добривами принципово не відрізнялися від трипільських часів. І от на такій базі українське село не лише забезпечувало продовольством себе, але й міста, армію, бюрократію. Мало того, продовольство постачалося і за межі України. І це при тому, що чисельність населення тієї ж України вимірювалася десятками мільйонів людей, що не йде у жодне порівняння із часами трипільської культури.

За доби найвищого розквіту трипільської культури, а це кінець V — початок IV тис. до н. е., між Карпатами та Дніпром проживало близько 410 000 трипільського населення. Оскільки про випадки експорту продовольства у ті часи нам нічого невідомо, не буде великим перебільшенням припустити, що аграрний сектор працював виключно на трипільські племена. Навіть коли врахувати, що трипільці обробляли поля лише на частині Правобережної України, то землі тут мало вистачити на всіх. Інше питання, як її обробляли і які врожаї збирали у часи трипільські.

Радіус освоєння хліборобських угідь навколо поселень коливається, за етнографічними даними, від 0,7 до 11 км, дорівнюючи в середньому 5 км, що зумовлено фактором часу, потрібного для того, щоб дійти до поля. Таким чином, при максимальному радіусі в 11 км загальна площа доступних земель навколо пересічного селища досягатиме 37994 га. Але слід зауважити, що лише якась частина з них може виявитися придатною для вирощування зерна. Адже навколо селища будуть ділянки лісу, круті схили, яри, долини річок та інші місця, непридатні для вирощування корисних рослин. У кращому випадку тут можна буде випасати худобу, ловити рибу або збирати гриби та ягоди. У лісостеповій смузі на ці незручні місця списують до 30% наявних площ. Отже із 37994 га придатними для хліборобства можна вважати «лише» 26600 га. Зауважимо, що жодне із господарств на Черкащині у 70—90-ті роки не могло похвалитися такою кількістю орних земель.

Існують різні підрахунки кількості землі, яку потрібно було обробити, щоб прогодувати середньостатистичного трипільця. Вираховано різні площі, від 0,6 до 1 га. Отже, 11-кілометровий радіус навколо міг забезпечити потреби у продовольстві 26600 трипільців. Це більше, ніж прожи-

вало на таких гігантах, як поселення біля Тальянок і Майданецького, навіть разом узятих. Але зрозуміло, що за відсутності сівозміни та добрив цю околицю не можна експлуатувати таким варварським способом.

Проте кількість трипільців навіть на великих поселеннях ніколи не перевищувала 10 000. Тальянки — єдиний відомий нам виняток. Отже, землі навколо поселення могли розділити на декілька частин, які експлуатували по чергово. Вільні були під паром, на них могли випасати худобу. Однак при 10 000 мешканців навіть три поля викроїти у такій окрузі неможливо. Але такі поселення існували, із чого випливає, що трипільці вигадали якийсь спосіб отримати додаткові угіддя.

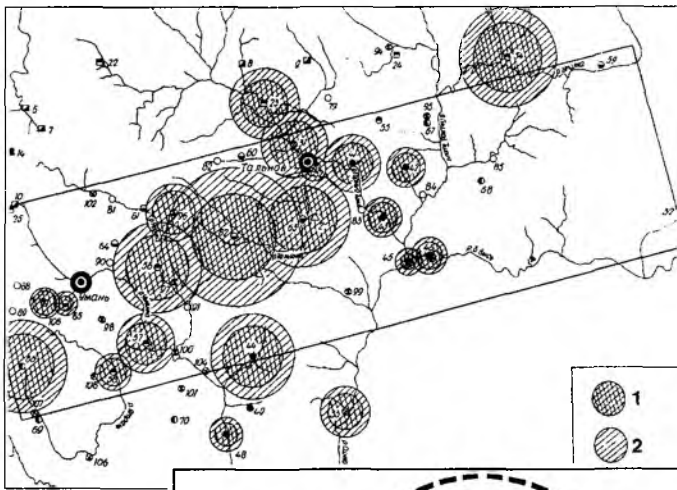
Для збільшення радіусу освоєної території логічно припустити створення поселень поза межами 5-6-кілометрової зони. На користь даного припущення може свідчити наявність на межі середнього радіуса освоєної території Майданецького поселень-супутників Тальне-2 та Тальне-3, розташованих на північ від нього. Ці поселення порівняно невеликі за розмірами (3—5 га) і за керамічними комплексами синхронні Майданецькому.

Нескладні підрахунки показують, що ці поселення давали змогу приблизно подвоїти освоєні площі навколо Майданецького у північному напрямку. Враховуючи той факт, що їх було відкрито 1990 року, тобто через 19 років після почату досліджень на даній території, логічно припустити існування ще певної кількості подібних селищ на інших напрямках. Свідченням на користь цього припущення є факт існування в околицях сусіднього поселення-гіганта Тальянки одразу трьох невеликих поселень — Мошурів-1, Мошурів-2 та Мошурів-3.

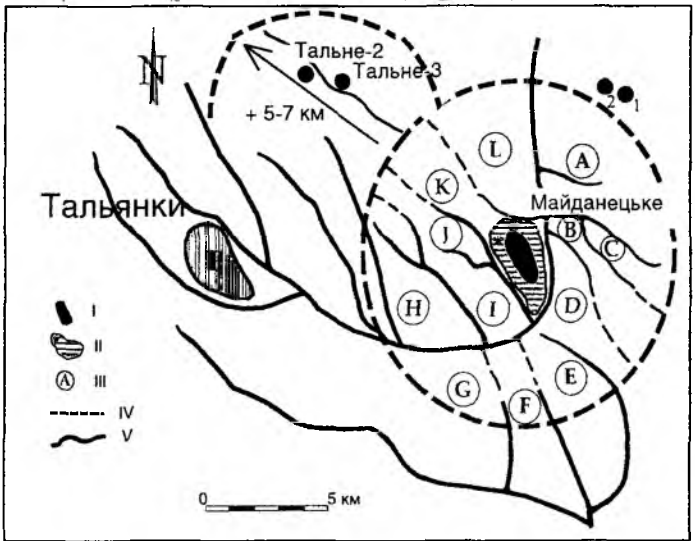
Зрозуміло, що немає жодних підстав розглядати подібні селища як сільську околицю поселень-гігантів, що повністю забезпечувала центри продуктами. Але існування подібної периферії давало змогу відчутно збільшити радіус освоєної території навколо трипільських протоміст. Транспортування вирошеного врожаю на відстань 10—15 км цілком могло здійснюватися за допомогою навіть досить примітивних транспортних засобів — саней, керамічні моделі яких знайдено у цьому регіоні в значній кількості. Існування розгалуженої системи невеликих поселень навколо протоміста давало можливість контролювати значні території, збільшити кількість перелогів і їхні строки, тим самим певною мірою продовжити сумарний час господарювання даної громади на одному місці до наступного переселення.

Що стосується земельних угідь в околицях невеликих поселень, то їх розміри, напевне, цілком могли задовольнити усі необхідні потреби. Яскравим прикладом є куцх поселень трипільської культури в околицях м. Ржищів на Київщині. У даному разі три поселення — Хомине, Ріпниця-1 та Ріпниця-6 знаходяться в межах прямої видимості. Перше із них є більш пізнім за часом, останні практично синхронні — і за виявленим матеріалом, і за датами ^{14}C . Всі поселення належать одній і тій самій локальній групі трипільців. У будь-якому разі йдеться про групу населення, яка впродовж принаймні 200 років експлуатувала порівняно невелику територію.

Археологам І. І. Зайцю та С. О. Гусеву у двох випадках навіть вдалося встановити, де ж саме знаходилися поля трипільців поблизу по-

A

Б

Трипільці і «земельне питання»: А — схеми вірогідного розташування земельних угідь навколо поселень трипільської культури у межиріччі Південного Бугу та Дніпра (за В. О. Круцом); Б — схема розташування угідь навколо Майданецького (за Б. Гайдарською) і вірогідний спосіб розширення освоєної території за допомогою поселень-«супутників». Умовні позначення: I — поселення; II — найближча територія; III — території, придатні для рільництва; IV — межа зони; V — річка

селень у Побужжі. Це було зроблено на підставі знахідок вкладишів до серпів. Так, неподалік від поселення Клішів, в урочище Вила і Бакайка, виявлено 30 знарядь праці з кременю, в тому числі 12 вкладишів до серпів, а також рештки наземних споруд трипільської культури, які, на думку І. І. Зайця, мали сезонний характер. Загальна площа угідь в районі урочищ — близько 1000 га. Така територія могла експлуатува-

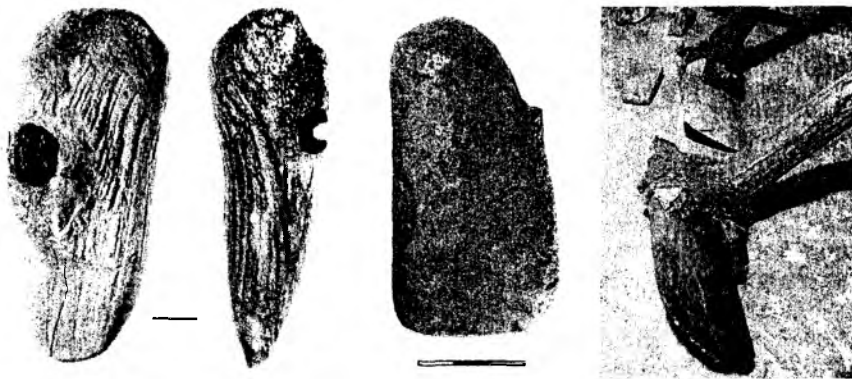
тися мешканцями цілого селища. У районі поселення Лисогірка (площа 12 га), за 300 м на північний схід від нього, на південному схилі було виявлено понад 20 уламків вкладишів до серпів. Їх було підібрано на ділянці розміром 480×140 м (6,72 га). Ця площа була захищена від вітру, постійно освітлена сонцем. С. О. Гусев констатує, що цієї ділянки було недостатньо, щоб забезпечити зерном мешканців поселення, оскільки, за його підрахунками, площа поля мала становити до 111 га, отже, мали існувати ще поля, виявити які нині складно. Дане ж поле, на нашу думку, могло належати окремій сім'ї, чисельність якої може бути визначено від 7 (при нормі 1 га) до 11 осіб (0,6 га/чол.).

Отож бачимо, що поля у трипільців були, вони збирали на них врожай, про що свідчать знахідки лез від серпів. Але як вони обробляли таку силу-силенну землі? Невже лише примітивними мотиками, як про це можна прочитати у деяких книжках та підручниках? Висловимо припущення, що люди, які це свого часу написали, а також ті, які продовжують повторювати, що у трипільців було мотичне землеробство, самі у житті не скопали жодної сотки городу. Так, мотиками землю обробляють при вирощуванні зернових. Але це роблять у певних регіонах планети, а саме там, де збирають по два-три врожаї на рік, де врожайність злакових культур надзвичайно висока. Україна, на жаль, до таких райських куточків не належала навіть у золотий вік трипільської культури.

Лише у 60—80-ті рр. ХХ ст. археологи провели деякі експерименти, які дозволили встановити, хоча б приблизно, продуктивність праці при мотичному обробітку землі. Для цього за давніми зразками було виготовлено різноманітні типи мотик. Потім ними було оброблено близько 3000 кв. м. Г. Ф. Коробкова, яка керувала цими експериментами, пише, що за годину мотикою із робочою частиною, яка була виготовлена із рогу оленя та насаджена на дерев'яне руків'я, вдалося обробити цілих 60 кв. м. Із цього було зроблено висновок, що за 10-годинний робочий день таким знаряддям вдалося б обробити 600 кв. м. Кожен, хто мав можливість «експериментувати» із залізною лопатою, зможе оцінити вірогідність обробки за 10 годин шести соток городу.

Якщо зіставити ці дані із обчисленою нормою площі посівів 1 га на людину, то на сім'ю (5—7 душ) виходить 5—7 га. Отже, коли у сім'ї було троє робітників, то загальний час обробітку ґрунту становитиме, за умови виконання до 1800 кв. м (0,18 га на день) від 28 до 38 днів. Якщо сіяти у середині квітня (як це роблять сьогодні), то землю слід починати добвати мотикою вже у першій декаді березня. Якщо пригадати, як виглядають поля, скажімо, на Черкащині у цей час, то виникають певні сумніви у реальності тут мотичного обробітку ґрунту трипільцями.

Є й інші дані експериментів. Вони свідчать, що продуктивність мотичного обробітку ґрунту не перевищує 12 кв. метрів на годину. У такому разі за день три працівники оброблять аж 0,036 га. На ті ж 5—7 га їм вже знадобиться від 139 до 194 днів. Таке витрачання праці і часу знаходиться вже за межами здорового глузду. Трипільці не справляють (принаймні за наслідками своєї діяльності) враження людей, позбавлених розуму. Отже, слід припустити, що їм були відомі більш ефективні засоби обробки ґрунту.

Робочі частини мотик трипільської культури, виготовлені із рогу та каменю; реконструкція мотики (археологічний відділ Кам'янець-Подільського заповідника).

Вже півстоліття тому С. М. Бібіков висловив гіпотезу про те, що трипільці орали поля, використовуючи волів. Прямих свідчень цього він не навів, а зібрав непрямі дані — зображення запряжених тварин, міркування про можливі розміри польових угідь тощо. Тоді ця гіпотеза викликала шквал критики із боку adeptів мотичного хліборобства. Адже за «сталими уявленнями» все мало еволюціонувати, розвиватися. Кожному етапу розвитку суспільства мав відповідати певний технічний рівень, у тому числі в сільському господарстві. Бо так сказали класики, вчення яких всесильне, тому що єдино вірне. І здоровий глузд тут ні до чого.

Сліди дискусії 50-х років збереглися на сторінках наукових видань. Поступово тези про мотичне землеробство трипільців поринули в історію, хоча їх і намагалися підкріпити експериментальною археологією. Але самі експерименти та підрахунки, як бачимо, виглядають не зовсім переконливо. Але чи з'явилися нові докази у прибічників гіпотези про трипільців-орачів?

Останнім часом кількість «непрямих доказів» наявності орного рільництва у трипільців зростає. Крім згаданих вже керамічних виробів палеозоологами, як в Україні, так і в Румунії, на кістках тварин із поселень культур Кукутень (Подурь—Дялул—Гіндару, горизонти Кукутень А2 та В3) та Трипілля (Майданецьке, етап С I) виявлено кістки волів та сліди патологій, які виникли внаслідок використання цих тварин у господарстві в якості тяглової сили. Отже, найдавніші такі сліди (Кукутень А2) відносяться вже до періоду 4450—4150 рр. до н. е.

Але знов-таки, прямих свідчень, наприклад, залишків дерев'яного трипільського рала чи малюнка на посуді із зображенням трипільця-орача, як і раніше, не виявлено. Власне, таких свідчень не виявлено на землях трипільських. А от навколо них картина нині вимальовується досить цікава і повчальна. Орне хліборобство практикували носії культури лійчастого посуду (КЛП), які межували із культурною спільнотою Трипілля—Кукутень на Волині. На території поширення КЛП в Єв-

ропі виявлено навіть сліди оранки, яка проводилася як поздовжньо, так і перехресно. Такі сліди могли залишитися від дерев'яного рала. Те, що оранка пов'язана саме із діяльністю людності КЛП, свідчить перекриття її слідів на полях мегалітами, які споруджені носіями цієї культури. Ці сліди, пов'язані із різними локальними групами носіїв КЛП, походять із території таких європейських країн, як Британія, Данія, Голландія, Чехія, Польща. Ця діяльність датована близько 3000 р. до н. е. Зрозуміло, що самі знаряддя могли зберегтися лише за особливих умов. Однак для визнання факту орного хліборобства цілком достатньо і слідів оранки.

Але навіть на північ від регіону поширення спільності трипільської культури були виявлені і власне рештки дерев'яних рал. Так, привертають увагу знахідки дерев'яних виробів, які трактуються як залишки рал на неолітичних пам'ятках на території Литви. Тут вони датуються також близько 3000 р. до н. е. Вироби знайдено у вологому місці, і вони непогано збереглися.

Чи вирішувало проблеми давнього хлібороба примітивне дерев'яне рало? Як показали експерименти, за годину його використання можна зорати 572 кв. м, що майже у десять разів перевищує продуктивність трипільських мотик, а при перехресній оранці (сліди якої в Європі виявлено археологічно) — у п'ять разів. Тобто на «сімейне поле» піде не абсолютно нереальний місяць виснажливої праці, а півтора-два тижні.

Таким чином є всі підстави стверджувати, що по сусідству із трипільською територією, в областях, які лежали на північ та на захід, рало стало відоме та використовувалося ще до 3000 р. до н. е. У такому випадку можна висловити два припущення. Перше: рало було відоме трипільцям і потрапило від них на захід і північ. Друге: рало потрапило на північ та захід через Центральну Європу, оминаючи ареал Трипілля—Кукутьє, у якому із невідомих нам наразі причин (технологічних чи ідейних) вперто ігнорували технічні новації.

Однак існування значних у кількісному відношенні колективів, відносно високий рівень технологій та добробуту трипільців (особливо у порівнянні із згаданими вище північними та й західними сусідами), а також всі дотичні докази, які свого часу наводилися С. М. Бібіковим та його послідовниками, дозволяють нині із великим ступенем вірогідності стверджувати, що рало було відоме на землях між Карпатами та Дніпром принаймні із IV тис. до н. е.

Враховуючи, що посіви пшениці-двозернянки, за даними палеоботаніків, не потребували глибокої оранки, трипільці цілком могли обійтися дерев'яним ралом чи мотиками — з роговими чи кам'яними робочими частинами. Соха (рало) чи мотики із кам'яними робочими частинами були придатні для посіву колосків полби на глибину до 7 см.

Так що трипільці мали вдосталь землі і мали достатньо ефективні знаряддя, щоб обробляти її у потрібній кількості, до того ж у реальні строки. Найскладнішим питанням, на наш погляд, мав би бути розподіл землі між тими, хто її обробляв. Якщо для невеликих поселень, де проживало від 10—20 до 100 сімей, цей процес ще якось можна уявити, то розподіл полів для 1000—2000 сімей у Майданецькому чи Тальянках виглядає процесом набагато складнішим.

Трипільські серпи: рогова оправа (розкопки експедиції С. М. Бібікова на поселенні Гребені) та кремінні вкладні із пам'яток різних етапів трипільської культури.

Слід зауважити, що запровадження циклічності, підтримання певного порядку у землекористуванні впродовж понад двох тисячоліть потребувало від суспільства зусиль не менших, ніж ті, що потрібні були для ведення іригаційного хліборобства у Месопотамії. Впровадження трипільської моделі господарювання вимагало організаційних заходів та колективних зусиль, так само, як і спорудження каналів та дамб, жодним чином не поступаючись останнім трудомісткістю. За підрахунками В. М. Массона, на спорудження магістрального зрошувального каналу в оазі Геоксюр (Туркменія, неоліт) було витрачено 2500 людино-днів. Така зрошувальна система забезпечувала існування громади у 1500—2000 осіб.

Витрати праці лише на заготівлю будівельних матеріалів при спорудженні поселення типу Майданецького становили, за нашими підрахунками, не менш як 15 000 людино-днів, що відповідає трудовим затратам на спорудження приблизно 30 км магістральних зрошувальних каналів. У разі, коли витрати часу та праці на транспортування цих матеріалів та власне на будівництво поселення хоча б приблизно відповідали часу на заготівлю будматеріалів, то в цілому спорудження поселення типу Майданецького мало б бути еквівалентне 30 000 людино-днів, що відповідає приблизно 60 км магістральних каналів. Багато це чи мало?

На поселенні Майданецьке могло проживати від 6000 до 9000 осіб. Отже, на спорудження іригаційної системи вони в разі необхідності мали б витратити щонайбільше близько 11250 людино-днів. Таким чином, підрахунки свідчать, що спорудження зрошувальної системи

для забезпечення громади в 6000—9000 осіб вимагало у 2,5 рази менше трудових затрат, ніж будівництво трипільського поселення для такої ж кількості мешканців.

Однак слід зауважити, що орієнтація на використання природних ресурсів без суттєвого вдосконалення технологій виробництва продуктів хліборобства ставила трипільське суспільство у надто велику залежність від природних умов. Те, що занепад великих трипільських поселень (і Трипільля в цілому) збігся з переходом від атлантичного до суббореального періоду у другій половині IV тис. до н. е., можливо, підтверджує цю думку. Власне, вся історія трипільських племен навіть за доби розквіту їх цивілізації у IV тис. до н. е. так і лишалася, у певному сенсі, боротьбою за виживання.

З ІСТОРІЇ ТРИПІЛЬСЬКИХ ПЛЕМЕН

Для доби розквіту трипільської культури у другій половині V—IV тис. до н. е. є всі підстави говорити про «трипільські племена». Різноманіття локальних виявів матеріальної культури наповнює реальним змістом теоретичні міркування. Якщо проаналізувати статистику наукових праць, то саме на з'ясування різноманіття трипільської культури були спрямовані у другій половині XX ст. основні зусилля дослідників.

Разом із тим ті ж праці демонструють, що не всі виділені локальні групи виявилися «довгожителами» — в міру нагромадження знань вони почали ділитися на все менші й менші за територією підрозділи. Із часом навіть вдалося з'ясувати, хоча б досить приблизно, межу цього поділу. Виявилося, що локальні варіанти, які охоплюють, скажімо, все межиріччя між великими річками, такими, як Дністер чи Південний Буг і Дніпро, із часом неминуче розділяться. А от локальні групи трипільських поселень у межах двох-трьох сучасних адміністративних районів Київщини або Черкащини залишаться монолітними. Спрацювало також старе, давно відоме правило археології: чим краще вивчена територія, тим більш наближена до реального стану речей реконструкція давньої культурної карти та історичних подій.

На заході, у басейнах Пруту, Дністра і у межиріччі Південного Бугу у останній чверті V тис. до н. е. остаточно встановилася традиція прикрашати посуд мальованим орнаментом. Вирізняється декілька різновидів розпису та окремих форм кераміки, які дозволяють говорити принаймні про дві великі локальні групи: солонченську та заліщицьку. Поселення Солончени розташоване у Молдові, а поселення Залішки — у Тернопільській області. Різниця полягає у тому, що мешканці Солончен і подібних їм за матеріальною культурою селищ прикрашали посуд розписом у три кольори, використовуючи білу, чорну та червону фарби. Залішчанці обрали червону та білу фарбу, використовуючи останню переважно як тло для візерунків. Звичайно, на обох цих типах пам'яток знаходять окремі зразки посуду із заглибленим орнаментом, неорнаментованого чи кухонного, але ці знахідки не є визначальними.

Можливо, більш докладне вивчення цих регіонів у майбутньому дасть змогу виявити більш дрібні угруповання.

А от на Південному Бугу склалася цікава ситуація. Можливо, тут у якийсь час зустрілися представники «мальованого» Трипільля та ті, що дотримувалися старих традицій у декоруванні посуду прокресленими лініями. До них додалася група населення, яке посуд не орнаментувало взагалі. Мальований посуд має виразно заліщицьке походження. А от витoki традиції неорнаментованого посуду слід шукати взагалі по той бік Карпат, у середовищі культури Полгар — туди вказують як форма, так і технологія виготовлення цього посуду. Близько 4200—4100 рр. до н. е. представники якихось трьох родів зустрілися на березі Південного Бугу і заклали поселення, яке увійшло в археологію під назвою сусіднього села — Клішів. Цікаво, що дослідники цього поселення відзначають концентрацію певних видів кераміки у окремих житлах. Можна припустити, що саме там мешкали носії відповідних культурних традицій, які, однак, не забували обмінюватися посудом із новими родичами.

Далі, за Південним Бугом, лежала територія, що належала нащадкам трипільців-прекукутенців ще першої хвилі розселення на Схід. Вони існували тут у період між 4500—4000 рр. до н. е. та увесь цей час дотримували старих традицій у оформленні посуду декором із заглиблених ліній. Ці лінії, як і раніше, інкрустували білою пастою, а стрічки фарбували. Шкода, але збереглося досить мало зразків таких виробів у непошкодженому стані. Крім того, важливе місце тут посідала кераміка без орнаментатії. Якщо вважати ці традиції полгарськими, то їх носії були прийняті у середовище трипільців-прекукутенців. Трапляється також тут і посуд із розписом, але в такій незначній кількості, що археологи називають його «імпортним». Слід також відзначити, що Дніпра спочатку досягли саме представники трипільсько-прекукутенської культури. Це було досить потужне угруповання, до якого входили не лише маленькі поселення, але і справжні гіганти площею понад 100 га — Миропільля, Веселий Кут, Вільховець II, Харківка, Владиславчик.

Близько 4000 р. до н. е. знову приходять у рух трипільські племена із мальованим посудом. Настала їхня черга шукати собі місця під сонцем за межами території між Прутом та Дністром. Висхідний район розташований на півночі Молдови, де досліджене поселення під назвою Раковець. Зараз важко прослідкувати шлях, по якому звідси на схід пересувалися трипільці, що сприяли розповсюдженню кераміки раковецького типу. Певні знахідки у басейні річки Кодими, у районі с. Емирівське вказують на це, що шлях на Південний Буг міг проходити уздовж південної межі лісостепу. Кодима впадає у Південний Буг трохи вище за течією від р. Синюхи. А саме на цій річці виявлено найбільше скупчення поселень, на яких переважає мальований посуд із раковецькою традицією і які датуються часом між 4000—3800 рр. до н. е. Це скупчення знаходиться у двох сучасних районах Кіровоградської області. Найбільш досліджене селище Володимирівка, площа якого складає, за останніми уточненнями, близько 100 га. Тут знайдено крім мальованого посуду кераміку, прикрашену прокресленим орнаментом, інкрустованим білою пастою та вкритими темно-коричневою фарбою

проміжками між стрічками із ліній. Знайдено її небагато. Такий стиль та форми посуду притаманні трипільсько-прекукутенській культурі. Отже, у Володимирівці були присутні і традиції нащадків ранньотрипільських аборигенів, але у незначній кількості.

Басейн Синюхи навколо Володимирівки став плацдармом для просування племен із мальованим посудом на схід. Досить швидко вони досягли Дніпра у районі Канева, там виявлено поселення із типово «володимирівським» набором посуду (Валява). Однак наступні покоління вже втратили традицію виготовлення посуду з ритою орнаментациєю, можливо, ця продукція домашнього виробництва була витіснена мальованим посудом гончарів-ремісників.

Близько 3800 р. до н. е. все межириччя Південного Бугу та Дніпра, за винятком вузької смуги між устям Тетерева і Букрином, вже належало трипільським племенам із мальованим посудом. Вони збудували тут найбільші за всю історію трипільської культури поселення, про які йшлося у попередніх частинах цього розділу. Ці групи трипільців називають томашівською та канівською.

На Дніпрі ж після 3800 р. до н. е. утворилося декілька угруповань, основу яких склали трипільці, що залишалися вірними традиції оздоблення посуду ритим орнаментом, успадкованій від трипільців-прекукутенців. Спочатку було дві групи: одна на північ від Стугни (чапаївська), а інша — на південь від неї (коломиїщинська). Тут продовжували прикрашати посуд прокресленими лініями, зберігали традицію виготовлення посуду без орнаменту. Однак «імпортного» мальованого посуду тепер стало помітно більше. Він йшов із Черкащини та із Канівщини. Особливістю чапаївської групи стала поява на горщиках гребінцевої орнаментациї, типової для сусідніх неолітичних культур дніпро-донецької та ямково-гребінцевої кераміки.

Після 3600—3500 рр. подніпровських угруповань трипільців-прекукутенців стало вже три: якась частина населення просунулася на південь, потіснивши на якийсь час певні групи населення із мальованим посудом. Саме тоді виникла стоянка на Ігнатенковій горі. Можливо, це була прикордонна територія племені, яке ми називаємо григорівською групою. На території розташованого по течії села Суха Бобріця виявлено сліди поселення канівської групи вже із мальованим посудом. Із часом взаємини між цими племенами стали досить мирними, ми спостерігаємо помітне зростання кількості мальованого посуду на поселеннях григорівської групи. У свою чергу, на поселеннях канівських трипільців знаходять як зразки посуду із заглибленим орнаментом, так і неорнаментовані вироби, зроблені у відповідності із традиціями сусідів.

Самі ж представники канівської групи переселяються на лівий берег Дніпра, у район Переяслава-Хмельницького. Найсхідніша точка їх просування — поселення біля села Лукаші, вже у Полтавській області. Воно дало назву цій невеличкій лівобережній групі трипільців — лукашівській. Вивчення меж її поширення триває, можливо, вона виявиться і не такою вже малою.

Приклад долини Дніпра між Тетеревом та районом Канева демонструє, що на ділянці довжиною до 150 км могло співіснувати щонай-

менше п'ять груп трипільського населення, кожна із яких цілком могла відповідати племені. Всі вони уживалися між собою, а також із сусіднім населенням, яке належало взагалі до інших археологічних культур: дніпро-донецької та ямково-гребінцевої кераміки.

У центральній частині Черкащини впродовж майже 400—600 років панували племена томашівської групи. Згуртовані у протомістах, вони не виявляли особливої схильності допускати проникнення на власні території трипільців як із сходу, так і з заходу, не кажучи про носіїв інших, нетрипільських археологічних культур. Таким чином район Південного Бугу на тривалий час став внутрішнім трипільським кордоном між спорідненими племенами, які, однак, ділили між собою такі потрібні для виживання громад лісостепові землі.

Ситуація у межиріччі Дністра та Південного Бугу в період між 4000—3500 рр. до н. е. поки що зрозуміла лише у загальних рисах. Нащадки трипільців із Кліщева, Заліщиків та інших поселень, точніше кажучи — груп поселень, у різний час утворюють декілька локальних груп — середньобузку, ворошилівську, чечельницьку. Тут теж були свої поселення-протоміста, той же Чечельник має площу близько 70 га, Стіна — IV близько 100 га. Тут знаходять керамічні вироби із території томашівської групи, а чечельницькі «імпорти» у свою чергу знайдено під час розкопок у Майданецькому. Отож якісь стосунки були, але характеризувати їх як братерські чи особливо дружні поки ще не маємо підстав.

Подністров'я у той час теж поділене між декількома групами населення, відомими за керамічними комплексами, як петренська, мерешівська, шипинецька групи. У кожній із них були свої великі поселення. Так, площа поселення Ялтушків досягала 70 га. Однак більш поширені були середні за розмірами пам'ятки на зразок Конівки, яка нараховувала близько 100 будівель. Зате тут селища розташовувалися, як правило, на невеликій віддалі одне від одного. Крім того, зберігалася традиція споруджувати укріплені городища. Подністровські племена контролювали видобуток кременю та виробництво із нього сокир, крім того, у Подністров'ї ще із другої половини V тис. до н. е. почали видобувати мідь — спочатку самородну, а згодом із руди.

Всі сталі кордони та розмежування між локальними групами було порушено після 3500—3400 рр. до н. е. У цей час формуються нові локальні угруповання, про «історичні корені» багатьох із них ми маємо поки що досить приблизне уявлення. Що стало поштовхом до цього явища? Чергове перенаселення певних районів, неврожаї, викликані змінами кліматичних умов? Дійсно, епоха кліматичного оптимуму Атлантику наближалася до свого завершення близько 3200 р. до н. е. Зрозуміло, що кліматичні зміни відбувалися поступово, змінювалися середньорічні значення температури, кількість опадів. Однак трипільська аграрна галузь була ще більш вразливою для таких змін, ніж сучасна. Та й умови господарювання, кількість населення були різними — одні на Дніпрі, інші на Поділлі.

Так от, після 3500—3400 рр. до н. е. сталася видатна, за мірками трипільського світу, подія: завершилася гегемонія томашівської групи у межиріччі Південного Бугу та Дніпра, що тривала кілька сот років.

Із заходу сюди просунулося населення із мальованою керамікою, відоме під назвою косенівської групи. На Черкащині воно залишило декілька протоміст косенівської групи — та ж Косенівка, Аполянка, на решті — Вільхivecь. Всі вони засновані на споконвічних «томашівських» землях.

На заході з'являється досить екзотична за своїм керамічним комплексом група: кошиловецька. На півночі її межі досягли району Галича, де біля села Більшівці працівники заповідника та представники Прикарпатського університету під керівництвом Т. М. Ткачука вже кілька років поспіль ведуть розкопки. Звідси відкривалися шляхи далі на північ, тому не випадково у Більшівцях знайдено зразки кераміки, притаманної сусіднім археологічним культурам — малицькій та лійчастого посуду. Печера Вертеба на Тернопільщині також перейшла під контроль кошиловецької групи.

Здавалося, що величний трипільський світ і далі житиме, як жив попередні дві тисячі років. Будуватиме, коли прийде строк, нові поселення — великі та маленькі. Вирощуватиме хліб, пастиме череди у долині Дніпра та на галявинах наддністрянських лісів, видобуватиме кремінь на Дністрі та на Волині. Ремісники будуть плавити метал і відливати сокири, кинджали, прикраси. Гончарі від Карпат до Дністра вироблятимуть посуд і прикрашатимуть його за місцевими звичаями — де розписом, а де стародавнім заглибленим орнаментом. Будуть приноситися жертви, проголошуватися закляття, збиратимуться люди для обрядів та ритуалів, щоб підтримувати порядок у всесвіті, щоб здобути вічне життя. Здавалося, що Країна трипільців вічно існуватиме під заступництвом Великої Богині, а золотий вік не скінчиться ніколи.

КУДИ ПОДІЛИСЯ ТРИПІЛЬЦІ?

Вже із часу відкриття Трипілля таємниця його зникнення не давала спокою археологам, а ще більше тим, хто читав їхні праці та чув щось про трипільську культуру. З'явилося чимало гіпотез, часом досить екзотичних, які пояснювали, куди ж поділася трипільська культура. Якийсь час стверджували, що трипільці помандрували до Китаю, де заснували культуру із мальованим посудом, відому під назвою культура Яншаю. Інші стверджували, що трипільці переселилися, але не до Китаю, а до Месопотамії, де заснували цивілізацію давнього Шумеру. Причиною зникнення трипільської культури вважали й потоп, називаючи різні дати в межах III тис. до н. е.

Коли почалося активне освоєння космосу, з'вилася версія про втручання інопланетян, які знищили трипільську цивілізацію. Засвоївши ази містики та начитавшись наукової фантастики, дехто висловлював припущення, що трипільці просто перейшли у іншу реальність. Причому вони зробили це у відповідь на спроби менш цивілізованих сусідів вкрасти у них секрет ... дамаської сталі. (Як кажуть, без коментарів.) Із часом формули на зразок «таємниця зникнення трипільської культури», «цивілізація, яка таємниче зникла із невідомих причин» перетворилися на штампи. На жаль, спростуванням цих байок вчені не поспішають займатися, і їх можна зрозуміти, адже вони мають досить роботи і без того.

Перелічене вище — як то, кажуть, народна творчість. А що ж археологи? Їм вдалося відшукати чимало даних для побудови своїх версій. Вони ґрунтуються на даних розкопок, ізотопному датуванні старожитностей, картографуванні знахідок. Зрозуміло, довелося зазирнути далеко за межі територій, на яких існувала трипільська культура, з'ясувати, які зміни могли статися у природному середовищі. Все це дало змогу більш-менш докладно уявити, як виглядав світ у останні сторіччя існування трипільської археологічної культури і простежити процес її зникнення.

Ті висновки, до яких прийшли вчені, нашим сучасникам, можливо, нині буде нескладно зрозуміти. Адже всі ми стали свідками занепаду та зникнення великої цивілізації якихось 20—15 років тому. Однак переймаючись власними проблемами, навряд чи ми сприймали розпад і зникнення СРСР як явище епохальне чи катастрофічне. Тим не менше із точки зору археологів, які досліджуватимуть колись культурні

нашарування кінця ХХ ст. на одній шостій частині суходолу планети Земля, зміна археологічної культури буде очевидною.

Дослідники із часом встановлять і доведуть, що після 1991 року зникають монети із написом ССРСР та певною символікою, натомість на тій же території до обігу надходять 15 типів монет із новою символікою, серед якої буде і тризуб. Вони відзначать, що статуї людини, яку раніше зображували на монетах, скинуто із п'єдесталів — чимало їх знаходиться розбитими на смітниках. Зроблять висновок, що мала місце певна духовна криза та відбулася певна зміна релігійних установок. Відзначать, що змінилася форма пляшок та скляних банок і з'явилося чимало бляшанок нових типів. Причому відзначать, що частина форм такого посуду виникла під впливом Заходу. Коли розшифрують якісь знайдені написи, то дійдуть висновку, що якогось року сталася подія, через яку і зникла «археологічна культура СРСР». Звичайно, якщо не буде інших даних, довго сперечатимуться про причини цієї епохальної події.

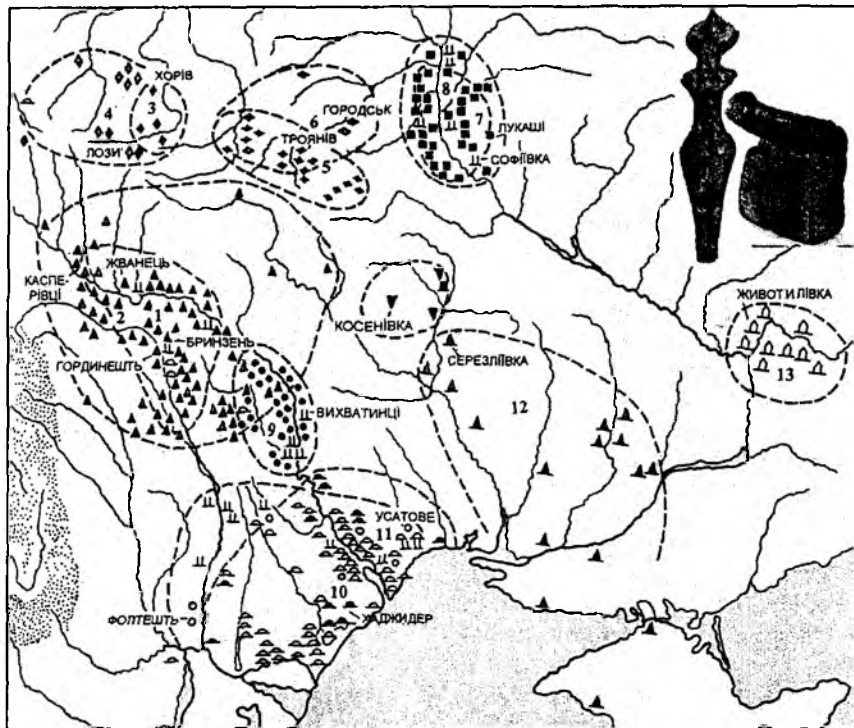
Але ми впродовж кількох років були свідками, як занепадала економіка, на якій трималася ця цивілізація, як переживали кризу її суспільні інститути. Ми були свідками, як стрімко змінювалася матеріальна культура і «Макдональдси» витіснили «Ідальні» та «Чайні», не кажучи про зміну марок автомобілів. Ми тепер усвідомлюємо, що коли занепадає економіка, гине культура, не забуваємо також і про кризу духовну. Якщо виходити із того, що причини зміни матеріальної культури певною мірою універсальні, то ми зможемо більш-менш зрозуміти, що ж сталося із трипільською культурою 5000 років тому.

НАПРИКІНЦІ ТРИПІЛЬСЬКОЇ ВІЧНОСТІ

Так, якихось 5300 років тому здавалося, що Країна трипільців вічна. Вічна так само, як єгипетські піраміди, адже існує вже понад 2000 років. Але у ті часи, коли зводили піраміду для фараона Хеопса, трипільці вже зникли зі сторінок європейської історії.

Щось фатально змінилося у цьому світі після 3200 р. до н. е. Трипільська культура у всіх її місцевих проявах починає деформуватися. Вона втрачає крок за кроком свої надбання, досягнення у ремеслах та духовному житті. Скорочується кількість поселень, а відповідно і трипільців. Є підрахунки, згідно з якими на початку IV тис. до н. е. кількість трипільців могла досягати 410 тис., а через 800 років скоротилася до 100—120 тис., тобто у чотири рази. Неможливо назвати таку депопуляцію інакше, як катастрофічною. Тим більше що між 3200 та 2600 рр. трипільська культура зникає взагалі на всіх територіях між Карпатами та Дніпром.

Археологи спостерігають зміни у матеріальній культурі. Але встановити, що ж дало поштовх цим змінам, досить складно. Дуже часто причиною називають вторгнення воєвничих сусідів, які, підкоривши трипільців або навіть знищивши їх, починають домінувати із своєю відмінною культурою та звичаями. Але знов-таки, що сталося, чому потужні угруповання трипільців не змогли протистояти новому ворогу, який навіть не мав серйозного озброєння? Та й ті ж сусіди, вони що, були несповна

Карта типів пам'яток пізнього етапу трипільської культури та пов'язані із нею типи пам'яток, початок III тис. до н. е. (За В. О. Дергачовим).
Всього для цього часу відомо понад 500 поселень, некрополів та чимало окремих поховань із матеріалами трипільської культури.

розуму — нападати на трипільські протоміста, кожне із яких могло виставити воїнів більше, ніж усі степові племена між Доном та Дунаєм?

В останні роки після розкопок поселень трипільської культури на Дніпрі ми отримали багато ізотопних дат для поселень григорівської групи, які розташовані вздовж Дніпра між сучасним м.Ржищів та с. Григорівка. Одразу ми звернули увагу на те, що найпізніші дати вперто групувалися навколо 3200—3100 рр. до н. е. Раніше було отримано дати для більш пізніх пам'яток трипільської культури у Подніпров'ї. Вони вказували на вік між 2900—2750 рр. до н. е. Співставлення дат показувало, що район лишався незаселеним приблизно між 3100—2900 рр. до н. е., тобто впродовж 200 років. Ця територія вивчена досить добре, і навряд чи буде знайдено якесь поселення, що існувало у вказаний проміжок часу. До того ж археологи вже давно звернули увагу на помітну різницю між матеріальною культурою трипільців Подніпров'я останніх століть IV тис. до н. е. та початку III тис. до н. е. За всіма показниками вони виглядали, як дві різні археологічні культури. Різним був посуд, на пізніх поселеннях перестали будувати житла із використанням глини для обмазування перекриттів, перестали

виготовляти статуетки. Складалося враження, що просто прийшли нові люди і заселили спустошену землю.

Тільки хто її спустошив? Так склалося, що археологи завжди схильні пояснювати подібні явища наслідками нашествия агресивних сусідів. Так, наслідки кожної війни — то спустошення і руїна.

ЗАРУЧНИКИ СОНЦЯ І ДОЩУ

Всі мешканці планети Земля були і є заручниками. Заручниками погодних умов та природних катаклізмів, які навіть на початку третього тисячоліття все ще не підвладні людині і здатні паралізувати життя навіть у наймогутніших супердержавих. Не була винятком і доба трипільської культури. Якими б могутніми магами не були трипільці, скільки б жертв не складали, навіть заступництво Великої Богині не завжди допомагало.

Розповідаючи про тисячоліття величі трипільської культури, ми не раз і не два вже наголошували на тому, що у давні часи економіка була досить вразливою щодо змін у навколишньому середовищі. Навіть сьогодні ми, затамувавши подих, слухаємо коментарі у програмах новин щодо того, як вплинуть посуха чи, навпаки, рясні дощі на врожай в Україні. Є підстави гадати, що у Європі вирощування хліба завжди було справою непростого, а у деякі епохи — просто ризикованою.

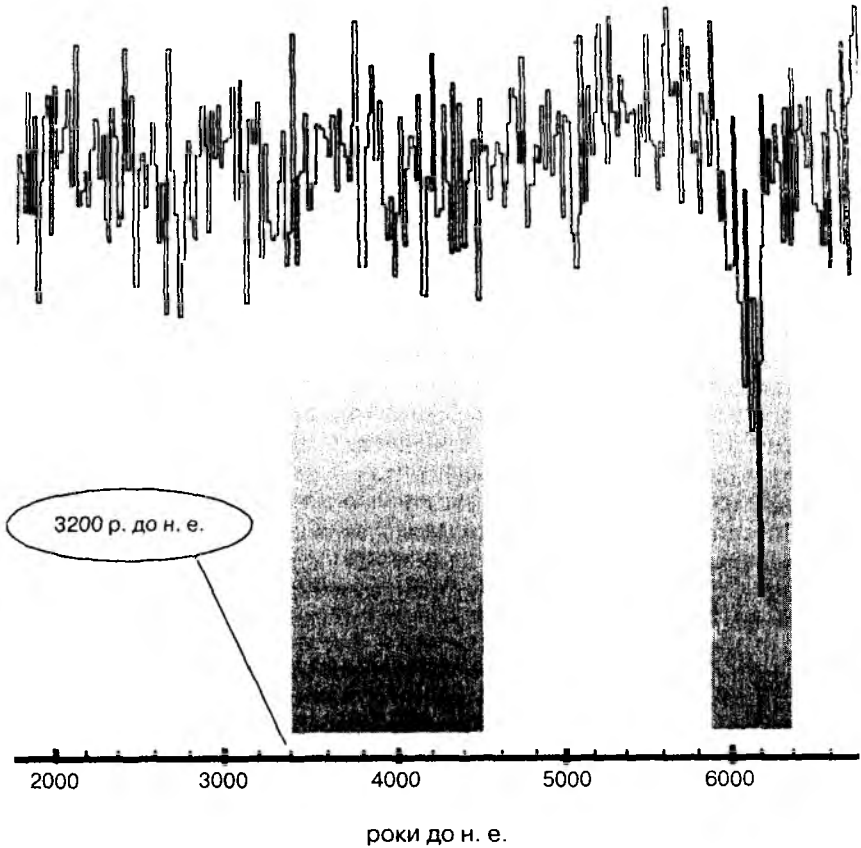
Нині жодне серйозне історико-археологічне дослідження неможливе без встановлення характеристик довкілля на певній території у певний час. Дуже часто пояснення багатьох незбагнених явищ лежить саме у площині з'ясування середньорічної температури чи кількості опадів, а також встановлення можливих наслідків цих параметрів для тієї чи іншої території та населення, яке на ній проживає.

Період між 4700—3500 рр. до н. е. за кліматичними умовами вважають чи не найкращим за останні 10 000 років. Але приблизно від 3500 р. до н. е. погода стала псуватися. Спочатку почалися повені, викликані зростанням рівня води у морях. Якими можуть бути наслідки повені, скажімо, на Дунаї, в останні роки ми можемо спостерігати щороку, і добре, що це ми робимо лише завдяки телевізійним новинам. Внаслідок заболочення ґрунтів зростає рівень концентрації метану у атмосфері, що сприяє наступному зниженню температури повітря. Далі досить якогось поштовху, щоб наслідки цих змін стали необоротними. Наприкінці IV тис. до н. е. таких поштовхів сталося декілька.

Пік похолодання у IV тис. до н. е. припадає точнісінько на 3199 рік. Це встановлено при вивченні річних кілець дубів, які знайдено у болотах Ірландії. Цьому передувало виверження вулкану на Алеутських островах, яке сталося того ж року. Сліди цього виверження виявлено у льодовиках Гренландії. Не минуло й 9 років, як прокинувся ще один вулкан, цього разу у Ісландії, це був знаменитий вулкан Гекла. Виникає питання, що спільного між виверженням вулкану та холодною зимою? Виявляється, холодна і задовга зима якраз і може бути наслідком такої природної катастрофи. Адже вулканічний попіл, який потрапляє під час виверження

кліматичний
оптимум

неолітичне
похолодання

Кліматична ситуація у Європі у VII—IV тис. до н. е. (за Г. Тодоровою). Кліматичний оптимум, впродовж якого трипільська культура досягла найвищого злету, завершується на 3200 р. до н. е. — так само, як і золотий вік Трипілля.

у атмосферу, блокує проходження крізь неї сонячних променів і тепла. Менше сонячного тепла — менше прогрівається світовий океан, середня температура взимку поступово знижуватиметься щороку. А коли два сильних виверження йдуть одне за одним, їх ефект посилюється. Подібний ефект було обраховано в якості наслідків війни із застосуванням ядерної зброї. Наслідки назвали виразно — «ядерна зима».

Дослідження льоду Гренландії та річних кілець давніх дерев показало, що у ті ж роки концентрація кислоти у досліджуваних зразках перевищує всі допустимі норми. Отже, на додачу до похолодання по всій планеті випадають кислотні дощі. Виверження Гекли та вулкану на Алеутських островах спровокувало між 3199—3190 рр. до н. е. справж-

ню «ядерну зиму», на щастя, без радіоактивних опадів. Наслідки її були катастрофічними для більшості мешканців планети як у Європі, так і на інших континентах.

Зрозуміло, що похолодання та специфічні опади сильно впливають на рослинність, у тому числі на поля давніх хліборобів. Отримання врожаю за таких обставин стає проблематичним. Не виростає як слід трава, отже складно прогородувати худобу. Скорочується поголів'я тварин у лісах, а полювання не може прогородувати численні громади хліборобів. І ця криза тривала не рік, не два, а декілька десятиліть. Наслідки вивержень давалися взнаки ще років 50, і до 3150 р. інтенсивне накопичення кислоти у ґрунтах наростало. Клімат став більш континентальним, а різкий перепад температур між зимою та літом (весна як пора року просто перестала існувати) викликав катастрофічні повені. Але влітку лютували посухи.

Ці кліматичні зміни вплинули на розвиток перших цивілізацій Давнього Сходу. До 3000 р. до н. е. Сахара перетворюється на пустелю, а цивілізація Єгипту виявилася загнаною у долину Нілу та декілька вцілілих серед пустелі оаз. Щоб вижити, правителі «Чорної країни» створюють перші державні об'єднання, які контролюють значну частину долини Нілу та оазі. Від повеней та посух рятують канали, дамби та штучні озера.

У Месопотамії гине культура Урук. Можливо, Великий Потоп у Дворіччі став поштовхом до її загибелі. Ця подія увійшла у літературу Шумеру. Ось що побачив Утнапіштім, людина, яка пережила Потоп на своєму кораблі-ковчезі:

...Шість днів, сім ночей гуляє вітер,
Буря потопом вкриває землю.
Із приходом сьомої днини
Буря з потопом війну урвали...
...Я поглянув на море — запала тиша,
І все людство глиною стало!
Наче дах, пласкою стала рівнина...

(Епос про Гільгамеша).

На зміну культурі Урук, яка панувала у Месопотамії впродовж IV тис. до н. е. між 3200—3100 рр. до н. е. приходить археологічна культура Джемдет-Наср. У ній вбачають витoki цивілізації Шумеру. Тут люди теж рятуються, будуючи іригаційні системи та створюючи перші держави.

Індіанці майя вважали, що їхня цивілізація бере початок 3133 р. до н. е. після руйнівного потопу. Світовий потоп у міфології ірландців датують близько 3200 р. до н. е. Дослідники біблійної історії останнім часом запропонували датувати Потоп саме цими роками.

Ми не маємо свідчень, що територія поширення трипільської культури постраждала від Великого Потопу, але глобальне похолодання її навряд чи обійшло. Археологам вдалося виявити сліди трипільців, які зуміли пережити ті страшні часи. Ми розповімо про них, а також про те, як їм це вдалося зробити.

ОСТАННІ ТРИПІЛЬЦІ НА ДНІПРІ

Так склалося, що дуже виразні сліди останніх трипільців, які проживали на берегах Дніпра, було виявлено незабаром після завершення найбільшої із воєн в історії ХХ ст., яка завершилася у травні 1945 року. Всі височини на лівому березі Дніпра навпроти Києва 1943 року було перетворено на мережу опорних пунктів, вирито сотні кілометрів траншей та збудовано тисячі землянок і бліндажів. Ніколи до того у цих краях не проводили земляних робіт у таких масштабах. Отож не дивно, що військові натрапили на велику кількість пам'яток археології. Коли по війні почала працювати археологічна експедиція «Великий Київ», то саме завдяки цим обставинам було виявлено чимало невідомих раніше поселень та некрополів.

Біля населених пунктів Софіївка та Красний Хутір (лівий берег Дніпра у районі Києва) просто на поверхні піщаних дюн опинилися залишки давніх поховань. Прямо на поверхні було розсипано перепалені людські кістки, обпалені у вогні наконечники стріл, зроблені із кременю, фрагменти посудин, траплялися мідні прикраси і навіть бойові сокири-молоти, виготовлені із каменю. Нічого подібного у Подніпров'ї раніше не знаходили. Спеціалісти Інституту археології впродовж декількох сезонів вивчали те, що вціліло від некрополів, які, як виявилось, належать до часів трипільської культури. Це була та знахідка, яка дала змогу хоч трохи розгадати давню таємницю: де і як трипільці ховали небіжчиків.

Виявилось, що військові траншеї та бліндажі зруйнували не всі поховання, які було зроблено на дюнах. Щоправда, у піску так і не вдалося прослідкувати обрисів могил. Тому умовилися вважати кожне скучення кісток чи кожную посудину із попелом окремим похованням. Таким чином, кількість знайдених поховань досягла кількох сотень. Звернули увагу на те, що частина поховальних дарів була обпалена у вогні, а частина — ні. Із знайденими кістками антропологи так і не попрацювали, щоб спробувати визначити вік та стать похованих. Але частину кальцинованих кісток зберегли для майбутніх досліджень, а решту поховали там, де їх було знайдено. Новий тип археологічних пам'яток назвали софіївським, за місцем перших розкопок. Між собою археологи називають людей, які залишили ці пам'ятки, «софіївцями». Називатимемо так далі їх і ми.

Знайдені старожитності, особливо — кераміка, були подібні до виявленої ще В. В. Хвойкою під час розкопок на Кирилівських висотах у Києві. Отже, «софіївці» проживали на обох берегах Дніпра. Згодом було виявлено кілька десятків невеликих селищ, мешканці яких споруджували невеличкі землянки та напівземлянки, а не великі глинобитні будівлі, характерні для трипільців. Вони займалися хліборобством, розводили домашніх тварин, полювали та рибалили. Їх посуд вже не прикрашений мальованим орнаментом. Лише на поодиноких посудинах знаходимо досить примітивний декор у вигляді смуг та ліній, нанесених фарбою. Особливості деяких форм посудин, їх декорування відбитками перевитого шнура, «рогаті» ручки, керамічні прясельця вказували на те, звідки могли прийти на Дніпро ці трипільці, — із Волині, оскільки найближчі

поселення із такою матеріальною культурою були відомі на території Житомирської області. Софіївські клани контролювали узбережжя Дніпра приблизно від Казаровичів на півночі до Канева на півдні, якісь ділянки між Дніпром та Десною, а ширина цієї смуги досягала кількох кілометрів. Однак населення тут, порівняно із попередніми часами, було мало. Здавалося, що після завершення досліджень у 60—70-ті роки про софіївців вже складно буде дізнатися щось нове.

Однак на початку 90-х років запрацювала спільна польсько-українська програма археологічних досліджень «Baltic-Pontic Studies». Її метою було проголошено вивчення культурних та історичних процесів між Балтійським та Чорним морями у мідному та бронзовому віці. Софіївські некрополі стали першим «полігоном», на якому пройшла випробування українсько-польська команда дослідників, яка опублікувала результати повторного вивчення софіївських некрополів 1995 року. Отже, нові дослідження показали, що західні зв'язки софіївців сягають далі Волині. Мало того, їх походження, а також загадка виникнення обряду спалення небіжчиків отримали нові пояснення. Виявилось, що матеріальна культура софіївців має риси деяких західних, сусідніх із Трипіллям культур — Баден, кулястих амфор. Обряд кремації має виразне центральноєвропейське, а не місцеве походження, адже на території Словаччини подібні могильники відомі із більш раннього часу. На закарпатські зв'язки та корені складових культури софіївців вказували форми сокир-молотів та навіть сировина, із якої були виготовлені зразки цієї грізної зброї.

Співставлення могильників на піщаних дюнах під Києвом та подібних, більш ранніх некрополів у Словаччині дало підставу для висновків, що не обов'язково кожен купку кісток чи урну із попелом вважати окремим похованням. Адже у випадках, коли словацькі археологи прослідкували контури поховальних ям, виявилось, що одного небіжчика супроводжувало від 3—4 до 30 посудин, а попіл лежав у могилі кількома купками! Таким чином, кількість поховань у софіївських некрополях доведеться скоротити у кілька разів. Цей висновок було підкріплено ще одним цікавим спостереженням.

Завдяки тому, що під час розкопок було зібрано всі знахідки аж до дрібних уламків виробів із кременю, а потім їх збережено у наукових фондах, археологи через 50 років змогли не поспішаючи, знову дослідити всі «речові докази». Виявилось, що деякі вироби, розтрошені колись на дрібні уламки, вдалося склеїти. Зокрема, Януш Будзішевський, який займався кременем, зібрав докупи декілька великих кременевих пластин, які колись були зубчастими серпами. При цьому виявилось, що деякі із них були зараховані до різних, але розташованих поруч поховань. У одному із випадків частина пластини знаходилася разом із попелом в урні, а інша — у знайденій неподалік купці перепалених людських кісток. Таке могло статися лише у випадку, коли небіжчика спалили на вогнищі, а потім рештки кремації збрали у посудину, решту запакували у тканину і поховали все це у одній ямі. Згодом було реконструйовано декілька поховальних комплексів із різних могильників, кожен із яких включив від 3—4 до 7 колишніх «поховань». Таким чином отримано відмінну картину розподілу, скажімо, поховального інвентарю. Адже раніше вже було проведено соціологічну інтерпретацію со-

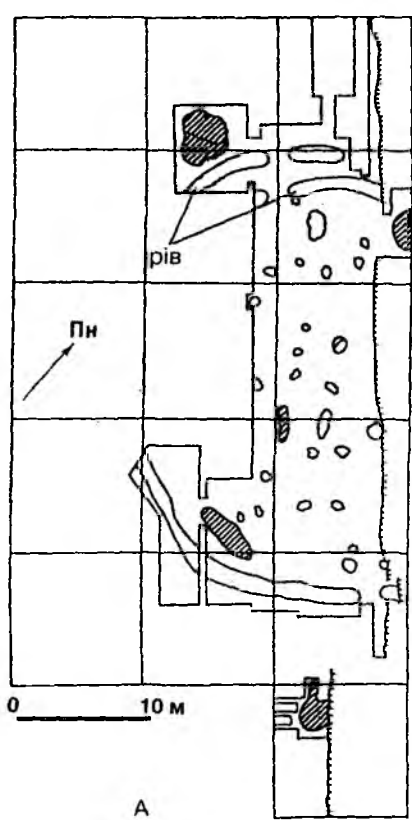

поховання 11

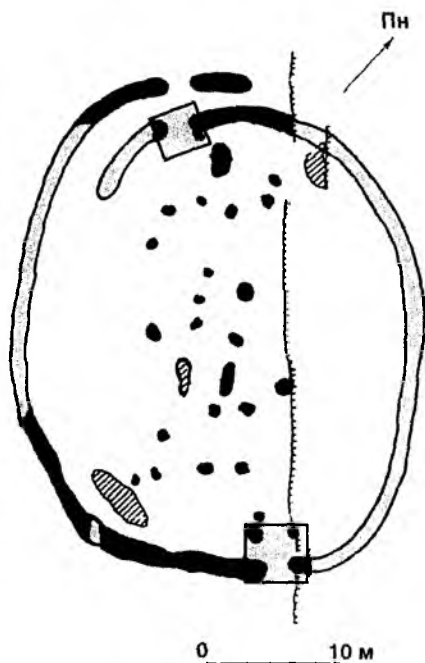
Уламки кременевого вкладки до серпа із Чернинського некрополя. По шифрам видно, що ці фрагменти були зараховані дослідником до різних поховань. Наукові фонди ІА НАНУ.

фіївських некрополів із розподілом на «багатих» та «незаможних», «жінок», «чоловіків» та «дітей» за наявністю певних категорій знахідок біля посудин та купок спалених кісток. Тепер весь цей розподіл доведеться переглянути. Незмінними лишаться хіба що висновки про те, що трипільська громада включала чоловіків, жінок та дітей, однак вони, на нашу думку, не залежать від археологічних матеріалів.

Перегляд поховального інвентарю показав, що більшість кременевих наконечників стріл обпалена у вогні. Це могло статися тоді, коли стріли спалювали разом із небіжчиком. Наявність у одному похованні різних підтипів стріл, які, однак, усі були трикутної форми, свідчило про те, що вони виготовлені різними людьми. У давнину кожен чоловік, воїн та мисливець, як правило, виготовляв стріли для себе власноручно, роблячи при цьому здебільшого однотипні вістря, як вчили цьому його батько і дядьки. Отже, у сагайдаку мали бути однотипні стріли. Однак у випадку із «похованнями» у софіївських некрополях панував повний різнобій. На цій підставі дослідники висловили припущення, що ці вістря стріл слід розглядати не як поховальні дари, а як свідчення того, що небіжчик загинув від поранень, завданих цими стрілами. Стріли ці випущені різними стрільцями. Цим же пояснюють те, чому вістря обпалені — адже їх так і не вийняли із тіла небіжчика. Зробити це, як стверджують, дуже і дуже складно. Тим більше у випадку, коли у тіло людини поцілила не одна і не дві, а 10—15 стріл. Для софіївських некрополів рекорд — 14 обпалених вістрів стріл із одного поховання! Отже, маємо певні підстави говорити про жорстокі сутички, які відбулися колись на берегах Дніпра із застосуванням потужної швидкострільної зброї дистанційного типу. За типами стріл можна припустити участь у сутичках кількох, принаймні двох-трьох груп воїнів. Але усі стріли належать до типів, які поширені у трипільській культурі. Отже, трипільці воювали проти трипільців? Враховуючи,

А

Б

План укріпленого поселення Казаровичі за даними археологічних досліджень В. О. Круца (А) та реконструкція плану укріплень (Б), (прямокутниками позначено імовірні місця розташування веж).

який це був час, у цьому немає нічого дивного. Могла відбутися сутичка, у якій заради розподілу володінь, а може, просто запасів хліба загинули десятки людей. Однак живих лишилося досить, щоб поховати загинувших.

Таким чином, можна сказати, що археологам вдалося у Подніпров'ї виявити сліди війни, яка датувалася між 3000—2750 рр. до н. е. Воявали між собою трипільці. Отож гіпотеза про руйнівне для трипільської культури нашествя степових племен, у тому числі і у Подніпров'ї, дуже популярна у 70—80-ті рр. ХХ ст., так і лишається нічим не підкріпленою. Мало того, коли близько 2900 р. до н. е. у Подніпров'ї з'являються перші кургани ямної культури, туди в той самий час знову приходять трипільці. Отже, не такі вже страшні були їм «степовики», як їх малюють деякі сучасні дослідники? Цікаво, що єдине укріплене селище трипільців було розкопане біля с. Казаровичі на Дніпрі, на північ від Києва, тобто аж ніяк не на степовому кордоні.

Поселення складалося з посаду та укріпленого дитинця. Неукріплена частина поселення займала ділянку вздовж берега водосховища протяжністю 900 м, шириною до 100 м. Досліджено залишки заглибленого житла розмірами 4,5×6 м, глибиною до 1,5 м. Діаметр укріпленої частини 60 м. Виявлено залишки лійчастого посуду в перетині рову шириною 2,5—3 м, глибиною 1,5—1,6 м. На північно-західній ділянці рів був подвійним. Існувало два проходи через рови, західний та східний, шириною 3 м. Прогоди, можливо, були укріплені баштами. В межах укріплень досліджено два заглиблених житла та 24 господарчих ями. Заглиблені житла овальної форми розміром 4×5 м, глибиною 0,55—0,85 м, опалювалися відкритими вогнищами. Під час розкопок виявлено велику кількість фрагментів кераміки, знаряддя праці, антропоморфну пластику, кістки тварин і риби. Значні розміри поселення та наявність укріплень дозволяють розглядати Казаровичі як один з племінних центрів софіївської групи.

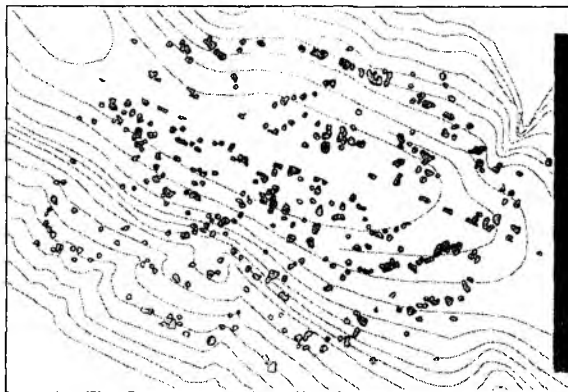
ОСТАННЄ ІЗ ТРИПІЛЬСЬКИХ ПРОТОМІСТ

Завдяки ізотопному датуванню виявилось, що у цей самий час на Черкащині ще існують останні трипільські протоміста, зокрема біля Вільхівця було споруджене і певний час проіснувало поселення площею близько 100 га. Причому зведене воно було за всіма трипільськими правилами та канонами, закладеними ще наприкінці V тис. до н. е.

Восени 1993 року нам випало впродовж двох тижнів проводити розкопки на цьому поселенні. Поки наші колеги-геофізики, які знімали магнітометричний план, ходили по полю зі своїми шнурами та приладами, наш невеличкий колектив встиг розкопати залишки одного, але досить великого житла. Це була типовий трипільський майданчик («площадка»), нічим не відмінний від десятків інших, розкопаних нами у минулі роки на різних поселеннях.

Те, що залишки будівлі лежали на глибині всього 20—40 см, призвело до руйнування частини шару обпаленої глини під час оранки. Розміри завалу обмазки, який мав прямокутну форму, склали 20×7 м, що не так уже й мало для пересічного житла, а товщина завалу місцями досягала 25 см. Були і досить чіткі відбитки дерева на зворотній стороні обмазки, отже нескладно було встановити, що ми маємо справу із перекриттям. Полови при приготуванні обмазки не шкодували, отже у господарів на час будівництва вже був зібраний із полів та обмолочений непогарний врожай. Під завалом ми знайшли розвали великих посудин та зернотерки. Споруда була двоповерховою. Один із її кутів перекривав яму зі сміттям, яка на момент будівництва була вже заповнена. Отже, територія поселення забудовувалася поступово, так само, як і в інших місцях. Із ями ми видобули досить значну кількість уламків кісток тварин, битого посуду. Посуд нічим не відрізнявся від виявленого серед руїн житла, себто проміжок часу між зведенням споруди та засипаною ямою був незначним.

Поки ми працювали на розкопі, було завершено зйомку плану поселення, яка охопила 162 га, на 100 га із яких виявлено сліди трипільців. Це

План останнього трипільського протоміста — поселення Вільхівець — за даними магнітної зйомки (за В. П. Дудкіним) та зерновик, знайдений під час розкопок 1993 р. (з експозиції Археологічного музею ІА НАНУ).

майже збіглася із площею поселення, яку за 30 років до того визначив за аерофотозйомкою К. В. Шишкін — 110 га. Було виявлено близько 440 аномалій, які можна пов'язувати із залишками будівель. Це зробити було досить складно, адже на полі, як виявилось, в землі знаходиться величезна кількість заліза часів війни. Зрештою вдалося за допомогою комп'ютера «відфільтрувати» археологічні об'єкти, застосувавши спеціально розроблені програмні засоби. На жаль, зйомка не охопила досить широку смугу вздовж дороги, на якій могло знаходитися не менш як 100—120 аномалій. Таким чином, загальна кількість споруд на цьому поселенні могла досягати 540—560. Однак і цю кількість не можна вважати остаточною, бо окремі аномалії, приміром розмірами 20×20 м, могли належати кільком прибудованим одна до одної спорудам. Слід зауважити, що існує також й інший варіант інтерпретації результатів магнітної зйомки, згідно якого тут існувало понад 1500 (!) споруд. Якщо колись вдасться провести розкопки на більш-менш значній площі, можна буде визначитися із середньою щільністю забудови. У будь-якому разі поселення у Вільхівці було гідним назви «протомісто». На плані досить чітко простежується один традиційний овал будівель, розташованих то щільно, то зі значним інтервалом. У південно-східній частині поселення помітна спроба збудувати зовнішній овал на віддалі біля 80 метрів. В центрі поселення помітні кварталоподібні скупчення, до 15—20 будівель в кожному. Тут аномалії значних розмірів — до 20×20 м, можливо, це сліди прибудованих одна до другої споруд. З півдня за межами поселення зафіксовано три групи аномалій — від 5—7 до 20 в кожній на віддалі до 100—200 м від овальної структури. Можливо, це сліди трипільської пам'ятки іншого часу, як це було зафіксовано свого часу в Конівці на Дністрі.

Після повернення із експедиції вдалося реставрувати декілька посудин, у тому числі великий зерновик та кухонний горщик. Нині їх виставлено у Археологічному музеї Інституту археології поруч із матеріалами із софіївських некрополів. Впадає в око різючий контраст між яскравим, помаранчевого кольору зерновиком та недбало зліпле-

ними посудинами із некрополя. Таке сусідство не є вимушеним через нестачу експозиційної площі чи наслідком недогляду працівників музею. Вони дійсно мають стояти поруч — цей зерновик і поховальні урни. Адже зроблено їх приблизно в один і той самий час!

Це був чи не найбільший сюрприз, який ми отримали разом із першою ж серією ізотопних дат за зразками, взятими із розкопок житла та розташованої під його кутом ями. Вони досить щільно лягли у проміжку між 2860—2670 рр. до н. е. Наступні серії дат, отримані не лише за зразками із кісток, але й фрагментами посуду, у тому числі мальованого, дали подібні дати. Це означало, що одночасно із софіївцями на Дніпрі у центрі Черкаської області ще жили нащадки будівничих трипільських протоміст — представники косенівської локально-хронологічної групи.

Ці нащадки, на відміну від своїх північних сусідів, зuboжілих софіївців, зберегли (причому до найменших подробиць) спосіб життя та можливість своїх предків. Було збережено все — традицію будувати (а потім — спалювати) великі, у тому числі двоповерхові житла, виготовляти високоякісний мальований посуд, використовувати під час обрядів антропоморфні глиняні статуєтки, вирощувати на величезних полях пшеницю і ячмінь.

Отже предки трипільців, які мешкали у Вільхівці, зуміли достойно пережити усі природні негаразди між 3200—3100 рр. до н. е. і в нові часи зберегти традиційний спосіб життя. Як їм це вдалося? Ми дізнаємося про це докладніше, коли буде розкопано поселення відповідного періоду. Поки що ми можемо висловити лише загальні міркування із даного приводу. Виходимо із того, що трипільські протоміста на Черкащині презентували у IV тис. до н. е. найскладніший у межах трипільської культури тип суспільної організації. Вона була утворена саме заради виживання в умовах конкуренції за природні ресурси. Впродовж кількох сотень років було створено певні традиції в управлінні значними колективами, забезпеченні їх необхідним та розподілі продовольства, продуктів ремесла. Напевне існували значні громадські запаси продовольства, які використовували під час свят, для жертвопринесень, але вони могли бути використані також у випадку стихійних лих та неврожаїв. Коли почалися природні негаразди, громади протоміст виявилися острівцем стабільності у загальному хаосі, який охопив трипільський світ та суміжні із ним території.

Але врешті-решт і трипільські протоміста зникають. Що ж сталося тоді, наприкінці першої половини III тис. до н. е.? Непрямою відповіддю на це запитання стала знахідка археолога із Черкас М. Сиволапа. Йому вдалося у 90-ті роки XX ст. виявити у долині річки Тясмин поселення ямної культури бронзового віку. До того часу було відомо лише про декілька сотень поховань «ямників», розкопаних у курганах на території Черкаської області. Більшість із них датувалася близько 2500 р. до н. е., а їх розкопки почалися понад 100 років тому. Але за ці сто років не було знайдено жодного поселення. Невже «ямники» приходили на Черкащину лише для того, щоб ховати небіжчиків? Так от, поселення було знайдено лише тому, що у заплаві Тясмину свого часу було проведено меліоративні роботи, завдяки чому суттєво впав сучас-

ний рівень ґрунтових вод. Поселення ямників, виявляється, у цій місцевості все ж таки колись існували, але через 4500 років знаходилися поза досяжністю археологів! Отже, у той час, коли з'явилися стійбища ямників на Тясміні, річки на Черкащині суттєво обмілили. А це означає одне: велику посуху. Можливо, саме ця посуха близько середини III тис. до н. е. остаточно доконала трипільські протоміста попри всю завбачливість їх адміністрації. Ми можемо тепер лише гадати: вимерли вони від голоду після смуги неврожаїв, коли скінчилися запаси у громадських амбарах, чи змінили спосіб життя, втративши культурні надбання, непотрібні у подальшій боротьбі за виживання? У них був шанс врятуватися, докорінно змінивши систему господарювання. До речі, так і вчинили інші трипільці.

УСАТІВЦІ — ПЕРШІ КОЧІВНИКИ ПОНТІЙСЬКИХ СТЕПІВ

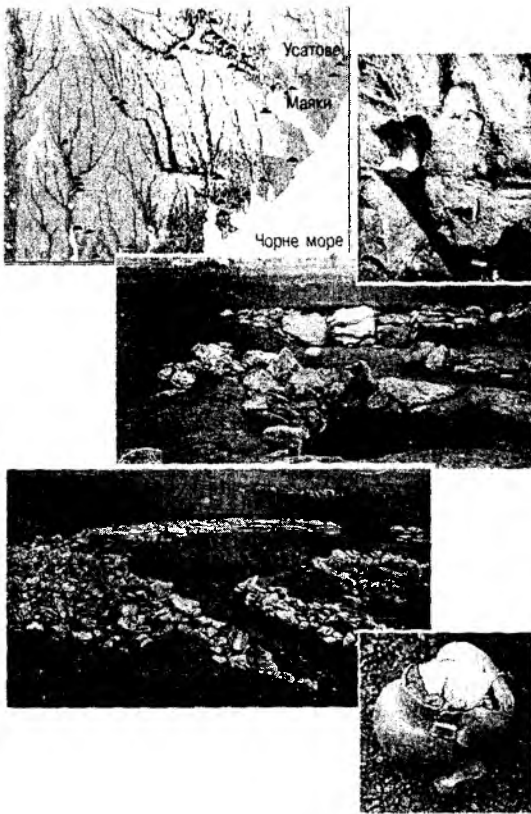
Авжеж, були і такі нащадки трипільців, які кардинально змінили стратегію виживання, а разом усталені тисячоліттями традиції. Початок усатівської групи (культури, як все частіше називають її останнім часом) нині датують близько середини IV тис. до н. е.

На всю культуру відомо нині лише три пам'ятки, які можна пов'язувати із перебуванням тут людей. Решта — поховання у курганах та декількох ґрунтових некрополях, розташованих приблизно між Тирасполем на півночі та морським узбережжям на півдні, Дунаєм на заході та долиною Дністра на сході. Ось приблизні кордони «усатівської землі» між 3400—2600 рр. до н. е.

Вражають багаті поховання у курганах, особливо у супроводі кам'яних конструкцій. У деяких із цих споруд з каменю археологи бачать зображення черепахи, жаби, голови бика. Іноді основний насип кургану було складено із каменю і лише присипано згори землею. Поховання оточують викладені чи вкопані по колу камені — кромлехи. Одного разу археологи натрапили навіть на величезну плиту із вирізаними на ній зображеннями людини і тварин.

У похованнях знаходять посуд, в тому числі мальований, трипільський, дивні статуетки на кубічних постаментах, зброю, прикраси. Серед зброї та прикрас трапляються металеві вироби. Саме в усатівських похованнях знайдено вироби із бронзи. Виявлено тут також певний набір прикрас, виготовлених із дорогоцінного срібла — підвіски, персні. Спеціальні срібні спіралі призначалися для закріплення волосся у косах, причому ці коси заплітали собі... чоловіки-воїни. Подібні срібні спіралі у цьому ж регіоні виявлено у похованнях ямної культури, яка приходить у чорноморських степах на зміну усатівській. У ямних похованнях виявлено також золоті, бронзові та навіть дерев'яні спіралі для кіс. Отож можна сказати, що кожен воїн носив прикраси залежно від свого становища у роді-племені та (або) заслуг перед ним.

Наявність металевих виробів в усатівських похованнях вже понад 4000 років тому призвела до пограбування багатьох могил та їх цілко-

Карта «країни усатівців» у Північно-Західному Причорномор'ї та фото розкопаних усатівських курганів і знахідок в них. Дослідження О. Ф. Лагодовської 1940 р. Науковий архів ІА НАНУ.

витого знищення. У багатьох випадках лише за зеленим забарвленням згорнутих до купи кісток археологи можуть сказати, що у певному похованні був метал, який дістався давнім грабіжникам.

Вчені вже давно звернули увагу на те, що кургани усатівців різняться між собою за розмірами, складністю поховальних споруд та дарами для небіжчиків. На їхню думку, це вже не було суспільство суцільної рівності, у ньому можна виділити правлячу верхівку — жерців та вождів, воїнів. Навколо поселень виявлено могильники взагалі без насипів. У них могли ховати рядових членів громади.

Хто ж вони, усатівці? Трипільці чи яесьь нове племінне утворення? Антропологи, які досліджували черепи із поховань, вважають, що у цій групі населення були представники двох антропологічних типів, поширених у ті часи в Європі, — середземноморського та протоевропейського. Багато чого може розповісти вивчення кераміки, знайденої у могильниках. По-перше, тут є чимало мальованого посуду трипільської культури, який має прототипи на поселеннях, розташованих пів-

нічніше Тирасполя на Дністрі та його притоках. Але невідомо, щоб цей посуд вироблявся на місці — його могли імпортувати із півночі. Так, на кераміці з Усатова та Маяків відмічено типи посуду та орнаменти, елементи яких типові для культури Чернавода, помітні окремі стилістичні елементи, типові для культур Езеро, Коцофені, Баден. Це стосується таких форм посуду, як широкі миски, амфорки з канельованими ручками тощо. Зафіксовано прями імпорти — фрагменти посудин з вушками, що розташовані під вінцями. Впливами, що йшли від далекої північної культури лійчастого посуду через пізньотрипільське лісостепове населення пояснюють появу амфор з колінчастими ручками. В усатівській кераміці вбачали також і впливи степових культур, що виявилися у поширенні посуду з домішкою мушель та шнурового орнаменту. Щоправда, є думки про трипільське походження цієї традиції, пов'язане з попереднім етапом культури. Отже, маємо справжній керамічний інтернаціонал, внесок у який традицій трипільської культури виразний, але не визначальний. Перелічені археологічні культури локалізуються на захід від усатівської території, у Південній та Центральній Європі.

Слід відзначити надзвичайно широкі зовнішні зв'язки усатівців. Вже давно дослідники звернули увагу на подібність великих кинджалів із усатівських курганів до аналогічних виробів з Середземномор'я, що дало змогу ставити питання про абсолютне датування пізньотрипільських пам'яток. Технологічне дослідження кинджалів Н. Риндіною та Л. Коньковою показало, що поверхня їх вкрита не сріблом, як вважалося раніше, а шаром сплаву міді з миш'яком, технологія нанесення якого в той час була поширена в Анатолії. Отже, перед нами імпорти, пов'язані з пам'ятками часу Трої I чи Трої II. Йдеться про ту саму Трою, яку досліджував Генріх Шліман. Адже заснована вона була задовго до троянської війни, ще у ранньому бронзовому віці близько 3000 р. до н. е. Самі усатівські металурги працювали з металом, який пов'язують з металургійним осередком типу Езеро у Південній Болгарії.

На зв'язки усатівців з Кавказом вказують знахідки прикрас, знайдених у могилах Маяків та Усатова намист, які виготовлені з кам'яноугільної смоли — гагату. Специфіка цього матеріалу полягає в тому, як зауважив В. Г. Петренко, що він потребував обробки на місці видобутку, отже, прикраси мали імпортуватися вже в готовому вигляді. Не визначено поки що походження скляних намистин з усатівських поховань. Звичайно найдавніше скло пов'язують з Єгиптом або Близьким Сходом, проте усатівські знахідки давніші за відомі там. А. Островерхов на підставі аналізу однієї з намистин висловив гіпотезу про місцеве виробництво скла в Причорномор'ї вже на початку III тис. до н. е. Свого часу британський археолог, дослідник давніх цивілізацій Анатолії, Дж. Мелларт розглядав Усатове як транзитний торговий порт і проклав морський шлях до нього з Анатолії через Чорне море. На користь цього могла б свідчити знахідка кам'яного якоря, зроблена на поселенні. Щоправда, не всі дослідники вважають нині думку Дж. Мелларта достатньо аргументованою.

Зауважимо, що усатівці — чи не єдині із нащадків та родичів трипільців, які облюбували для розселення степову смугу, хоча і трималися пере-

важно долин річок. Власне, усі відомі кургани та стійбища тяглися ланцюжком уздовж річок і лиманів, що вказує на прив'язку їх до заплави.

Два із трьох стійбищ усатівців — у Маяках та Усатові, досліджено на відносно великій площі, що дає змогу спробувати реконструювати як самі об'єкти, так і економіку усатівців. До останніх десятиріч ХХ ст. вважалося, що могильники в Усатові—Великому Куяльнику та Маяках розташовано поряд із поселеннями чи городищами. Але у 80-х рр. В. Г. Петренко звертає увагу на незвичайний характер культурного шару поселенських об'єктів усатівської культури. На них відсутні сліди споруд, проте зафіксовано рови, «коридори», зольники. На ритуальний характер цих об'єктів, за свідченням В. Г. Петренка, звернув увагу ще першовідкривач усатівської культури — М. Ф. Болтенко. На початку ХХІ ст. у працях В. Г. Петренка, який продовжує всебічне дослідження усатівських пам'яток, розроблена нова гіпотеза інтерпретації «поселень» Усатове—Великий Куяльник та Маяки як священних об'єктів — ритуальних городищ. Далі ми стисло викладемо висновки автора. Дослідник підкреслює, що залишений стародавніми мешканцями в районі Усатова—Великого Куяльника комплекс розташований на площі у 20 га на плато правого берега Хаджибейського лиману на мису, що обмежений з трьох сторін доволі високими схилами. «Коридори» та зольники знайдено на ділянці мису, яка є боковим кам'яним виступом висотою у півсотні метрів, звернутим до моря й навислим над долиною лиману. Саме тут був ритуальний майдан, площа якого складала близько 5 га. Тут представлено культурний шар з окремими плямами темного ґрунту товщиною 20—35 см, які насичено черепашками-мідіями. Серед них зафіксовані рови, видовбані у вапняку («коридори»), ровики та ями, викопані у ґрунті, які заповнені шарами культурних решток та закладками з каменю, вимостки та скупчення попелу. Саме тут знайдено чимало культових предметів або їх фрагментів: пластики, ритуального посуду, а також ритуальних об'єктів та споруд — зольники, жертovníки, вогнища та ін.

Поблизу ритуального майдану на площі у 15 га розташовано два могильники з курганными та ґрунтовими частинами. Один, на якому зосереджена більшість відносно високих курганів, поховання з кинджалами, іншим металевим інвентарем, знаходиться ближче до ритуального майдану. Вони інтерпретуються як поховання жерців або вождів. Другий могильник з переважно ґрунтовими похованнями, культовими ямами, могилами, що небагато на метал та парадний посуд, але у супроводженні статуеток, розташований оддалік ритуального майдану. Отже, В. Г. Петренко слушно доводить, що у об'єктах Усатове—Великий Куяльник, які представлені ритуальним майданом та могильниками, слід вбачати усатівський «ритуальний центр, місце, де здійснювались ігрища й обрядові свята». А ще один аналогічний церемоніальний центр, але менш грандіозний, локалізовано у Маяках. На думку дослідника, усатівські поселення повинні бути лише частиною складної регіональної структури, що включала справжні селища та кочовища, виробничі центри.

Усатівська культура має у сакральній та соціально-престижній сфері, окрім специфічних особливостей, певні риси Трипілья. Балка-

МАЯКИ, 3200—2800 рр. до н. е.

КАЗАХСТАН, XIX ст.

Діаграми видового складу стада у усатівців (кінець IV — перша половина III тис. до н. е.) та казахів-кочівників (XIX ст.).

но-карпатські традиції помітно у керамічному комплексі, який, вірогідно, генетично може бути пов'язаний із культурою Чернавода I. Отже перед нами особлива пост-трипільська культура із синкретичним набором ознак. Не менш специфічним виглядає й господарський комплекс Усатова. Для з'ясування економічних засад усатівського суспільства особливий інтерес становить вивчення кісток тварин, тим більше що ці колекції є досить представницькими.

Серед знахідок із поселення Маяки значно переважали кістки овець — 70%, велика рогата худоба становила всього 17%, коней — 13%. Однак при перерахуванні на м'ясо виявляється, що найбільше його одержували від великої рогатої худоби — 49%, близько третини — від коней — 33,4%, а найменше — від дрібної рогатої худоби — 17,6%. За даними П. Секерської, дорослі особини серед коней становили 24,2%, серед великої рогатої худоби — 44,7%, серед дрібної рогатої худоби — 66,5%. Це дозволяє припускати, що коней та велику рогату худобу використовували як тяглову силу. Крім того, поважний вік худоби дозволяє припускати, що усатівське тваринництво, можливо, мало молочний напрямок. А от майже половину овець забивали у віці 4—10 місяців, отже, ці тварини були основним джерелом м'яса.

Подібну структуру стада мали мешканці степів у більш близькі до нас часи. Приміром, у Казахстані у XIX ст. структура стада у відсотках практично збігається із усатівською культурою: 73% — вівці; 14% — коні; 13% — велика рогата худоба. Такий збіг навряд чи є випадковим. Адже такий склад стада продиктовано стратегією випасання худоби у різні пори року, насамперед взимку. Для чого потрібні у господарстві кочівників великі тварини (коні, бики, корови) при випасанні взимку? Для того, щоб прогодувати решту стада, а саме — овець. Великих тварин випускають попереду овець, щоб збити товщину снігового покриву. Тоді вівці зможуть пройти та з'їсти решту трави, адже коні та корови «підстригають» її до певного рівня. Зауважимо, що кількість видів трав, які їдять вівці та не їдять інші домашні тварини, суттєво різняться. Отже, маючи таке стадо, можна майже на 100% використовувати

кормові ресурси степу. Оскільки тварин треба напувати кілька разів на день, то череду не можна відганяти від води далі, як за 4—5 км. Взагалі ж найкраще мандрувати від джерела до джерела, від водопою до водопою.

Для такого виду господарювання долина Дністра в усатівсько-пізньотрипільські часи була місцевістю просто ідеальною. До того ж навколо — жодних конкурентів. Зрозуміло, що непогано мати ще й якийсь страховий фонд. У цій якості слугували запаси зерна, а також те, що можна було вполювати у плавнях, прилеглих лісах та виловити у річці чи у морі. Усатівці вирощували емер, карликову м'яку пшеницю, однозернянку, голозерний ячмінь, горох, віку ервілію, нарешті просо — головний хліб кочівників усіх часів. Адже поле можна засіяти просом, відкочувати з худобою, а повернутися до нього тоді, коли настане час збирати врожай. Можливо, саме просо було основною землеробською культурою усатівців. Хліборобство не могло бути провідною галуззю усатівського господарства, оскільки ділянки, придатні для посівів, були тільки в заплаві, а тут землі небагато.

Топографія розкопаних археологами усатівських центрів, розташованих у районі лиманів, дає змогу висловити припущення про наявність тут умов для стаціонарної зимівлі. Такі зимівники необхідні при кочовому способі життя в степу. Отже, вони могли входити до регіональних усатівських центрів, досліджених у Маяках та Усатовому.

Таким чином, цілий ряд ознак вирізняє усатівські пам'ятки серед інших трипільських. Усатівський тип представлений переважно похоронними пам'ятками, локалізованими в степу. Поселення, типові для всіх інших варіантів трипільської культури, невідомі. Величезна кількість кісток свійських тварин свідчить на користь провідної ролі скотарства у господарстві. Випасати худобу могли між річками, уздовж яких розташовані усатівські пам'ятки. Річкова мережа в районі поширення усатівських пам'яток у Північно-Західному Причорномор'ї досить густа, і випаси могли знаходитися на відстані близько 20 км від русла річки. Заняття усатівців землеробством, особливо вирощування проса — культури, типової для номадів, цілком відповідають скотарському типу господарства.

Усатівський тип пам'яток за всіма своїми ознаками може бути віднесений до скотарського господарсько-культурного типу скотарів-кочівників степів і напівпустель, що сформувався у процесі подальшого розвитку культурно-господарського типу скотарів-пастухів у відкритих ландшафтах посушливої зони, де землеробське господарство було неможливе. До того ж господарсько-культурного типу відносять нині носіїв усіх культур раннього бронзового віку — ямної, катакомбної. Пізніше до нього належатимуть кочові скіфи, сармати, гунни, а із народів, ближчих нам у часі, — вже згадані раніше казахи та киргизи.

Раніше вважали, що перші кочівники, які з'явилися у степах Причорномор'я не раніше I тис. до н. е., були скіфи. Однак вивчення господарства усатівців показує, що час появи типово кочового господарства у цих краях слід було б подавити принаймні на дві тисячі років.

Імовірно, на зміну пастушому тваринництву стійлово-вигінного типу, типовому для господарства більшої частини трипільських племен, які проживали у лісовій та лісостеповій смугах, усатівці винайшли (а інакше це не назвеш) відгінно-стійловий тип скотарства, що відповідає кочівницькому способу життя і господарсько-культурному типу скотарів-кочівників степів. Ця обставина підкріплює висловлені вченими міркування про необхідність надання Усатовому статусу окремої археологічної культури, бо його культурно-господарський тип є протилежним трипільському.

Отож у даному випадку на питання, куди поділася трипільська культура, ми отримуємо відповідь: якась частина її носіїв увійшла як складова частина до нового утворення, нової археологічної культури, а потім розчинилася у ній. Внаслідок такого сплаву утворюється цілком нове культурне явище. Зрозуміло, що ми не можемо відтворити цей процес крок за кроком, але ж треба щось залишити майбутнім дослідникам?

ТРИПІЛЬСЬКІ ВІЙНИ НА БЕРЕГАХ ЧОРНОГО МОРЯ

Але життя усатівців, так само, як і їхніх далеких родичів на півночі у Подніпров'ї, не було простим та безхмарним. Їм весь час доводилося відстоювати своє право на землі, які їх годували, перед сусідами. Дійшло до війн, відгомін яких виявлено під час розкопок давніх поховань під курганами. Лише ці знахідки дали змогу відтворити окремі епізоди із «трипільських війн» на північних берегах Понту.

Ось один із них. Час події — близько 3000 року до н.е. Місце — Північно-Західне Причорномор'я, морське узбережжя. Цей край через кілька тисяч років називатимуть Бессарабією, а на березі моря стоїтиме місто Одеса.

Кочовище — кількадесят хат, вкритих очеретом, стоять коло лиманів, у степу. Поруч — багаті пасовища, поля, щоб сіяти просо — ніщо інше

не родить, та й немає часу доглядати посіви. Коли скрута з харчами — побіч море, багате на рибу. А найважливіше — неподалік пролягає Великий Шлях. Той, хто сидить на цьому торговому шляху із Заходу на Схід, дістає зиск більший, ніж від скотарства, а риболовлі й поготів. Мідь, срібло, прикраси і зброя — основні тутешні товари, тож за право жити тут доводиться воювати.

Чоловіки із селищ над лиманом уже наготувалися до бою. Вузькі червоні смуги на голених головах — від потилиці до підборіддя — нанесені розведеною вох-

Керамічні статуетки усатівських воїнів. Перша половина III тис. до н. е. Одеський археологічний музей НАНУ.

рою. Зброя наготові. У кожного лук зі стрілами, у заможніших бойові сокири-молоти з каменю чи металеві. На перев'язі, на грудях, прилаштовано кинджали із бронзовими клинками. Такі перев'язі зображено на деяких керамічних статуетках, які виявлено у похованнях та на поселенні Маяки.

Нам не відомо, як виглядали їхні вороги, знаємо тільки, яку вони мали зброю. Це були кам'яні сокири-молоти. Тому ці вояки намагалися нав'язати супротивникові ближній бій. Ворогів було багато, на одного ушатівця іноді припадало по два-три супротивники. Однак воїни з червоними смугами вохри здобули гору. Чому і як? Ми можемо тільки припустити, що їхні вожді виявилися мудрішими, а вояки вправнішими, або ж зброя (бронзові клинки?) в них була досконалішою та смертоноснішою. Свою землю вони відстояли, відбивши напади з-за Дунаю, і кілька сотень років володіли землями над лиманами та наддунайськими озерами.

Сліди цієї війни відкрили археологи, розкопавши давні кургани неподалік від Одеси. Найбагатші поховання, які їм трапилися, були похованнями військових ватажків і воїнів. Найбільші могильники розкопано поблизу Усатова й Маяків. Тривалий час, а ці пам'ятки відомі вже понад 100 років, учені звертали основну увагу на вивчення матеріальної культури місцевої людності — поселень, ужиткових речей і, звичайно, зброї, намагаючись відтворити сторінки давньої історії.

У 1987 р. одеські археологи В.Г. Петренко й К.В. Зіньківський оприлюднили результати вивчення черепів з могильників Усатове і Маяки. Не всіх, а лише тих, на яких виявлено сліди червоної мінеральної фарби — вохри. Вони переконливо довели, що у деяких випадках померлих не просто посипали товченою вохрою (цей обряд був тоді доволі поширений), а вкривали певним малюнком голову небіжчика. Подеколи — це вузькі смуги вохри від потилиці до підборіддя.

Крім того, на давніх черепах дослідники завважили сліди ударів, можливо, травм. Щоб прояснити справу, звернулися до судово-медичних експертів. Здобуті результати просто вражали: смертність від бойових травм серед чоловічого населення (тобто воїнів) була радше правилом, ніж винятком! І ще на одне звернули увагу археологи: там, де в похованнях знаходили лезо мідного кинджала, він не мав руків'я, і не тому, що воно зітліло за тисячі років. Ні, в могили поклали самі леза — може, щоб озброєний дух небіжчика не блукав світом живих, продовжуючи бій, у якому колись полягло його тіло?

Ось від чого помер, за даними судово-медичної експертизи, проведеної через п'ять тисячоліть, похований у могилі 3/3 коло Усатова:

«...небіжчикові заподіяно смертельних травм трьома ударами по голові... Один — по правому тім'яному горбу округлим предметом, можливо, клевцем, другий — по лівій частині, сокирою-молотом з лезом, прямокутним у перерізі, з округлими кутами розмірами 4,7×4,1 см. Третій удар — наскрізний пролом лобової кістки діаметром 2,4 см, завданий клевцем».

А от інший випадок (Маяки, поховання 5, скелет 2):

«...завдано сильного удару в лоб з відтяжкою обухом сокири-молота... Крім того, завдано ще шість ударів, кожен з яких міг спричинити смерть...»

І так поховання за похованням. Були вояки, які вижили, діставши такі травми, щоб потім загинути у іншій сутичці, так само від удару бойовою сокирою. Така була доля небіжчика, похованого у могилі 5 кургану 11/5 біля Усатова. Він видужав від удару по лівій частині голови сокирою-молотом, але пізніше загинув від іншої рани, завданої клевцем. Цей вид ударної зброї із невеликим за площею бійком дозволяв сконцентрувати силу удару, цілком достатню для пробивання не лише черепа супротивника, але й щитів та бойових обладунків.

Відповідь на питання, хто воював з усатівцями, можна спробувати знайти, відшукавши народ, у якого улюбленою зброєю були б кам'яні сокири-молоти. З усатівських могил і поселень відомі поодинокі зразки цієї зброї, отже, одноплемінники відпадають. Не були поширені наприкінці IV — на початку III тисячоліття до н. е. ці сокири і в степах на схід від Бессарабії (там вони масово з'являться в катакомбній культурі через кілька століть). Зате чимало такої зброї виявлено на захід від Дунаю — на поселенні Єзеро в північній Болгарії, а також при дослідженні пам'яток культури Баден, Чернавода. Напевне, звідти і приходили вороги усатівців.

Чого вони прагнули, що хотіли здобути у Північно-західному Причорномор'ї? Можливо, не тільки контролювати торговельні шляхи, а й оволодіти новими землями та пасовищами, адже на батьківщині вже все було поділено, зведено численні укріплені городища, які надійно захищали племінні володіння. Відкритим лишався тільки шлях на Схід, але і його заступили вояки з червоними смугами, боронячи свої володіння і свій нарід.

НА ПІВНІЧНИХ ОКОЛИЦЯХ ТРИПІЛЬСЬКОГО СВІТУ

Наприкінці IV — на початку III тис. до н. е. частина трипільської ойкумени, яка охоплювала Верхній Дністер і Прут та їх межиріччя, Волинь, раптово ніби консолідується, що знаходить вияв у формуванні на значній території подібної матеріальної культури. В. О. Дергачов, який першим описав цей феномен, зробив висновок про утворення трипільського об'єднання перед лицем якоїсь зовнішньої загрози. І дійсно, Гординештський, Троянівський і Городський типи Трипільля досить подібні між собою. Однак проведене нами співставлення їх посуду з керамікою сусідніх європейських культур показало, що майже всі свідчення «консолідації» трипільців генетично тяжіють до культури Баден, поширеної в цей час на захід від Карпат. Власне трипільськими для цих трьох типів залишилися лише 10—20% мальованого посуду (і ті дністровського — жванецького походження) та антропоморфна пластика. Решта — від культури Баден, трохи від культури лійчастого посуду та кулястих амфор.

Частина трипільців у останній чверті IV тис. до н. е. почала освоювати нові землі на Волині. Можливо, тут, серед лісів та річок, вони знайшли можливість якось пережити природні негаразди та нові проблеми, які виникли у той час. Раніше лише окремі трипільські громади пробиралися на Волинь, на кордони сучасного Полісся, мандруючи в пошуках

родовищ кременю. Після 3200 р. до н. е. тут виникає кілька десятків невеликих поселень із досить своєрідною матеріальною культурою.

Частина виявлених поселень розташовувалася у важкодоступних місцях, можливо, вони мали і штучні укріплення. Отже, краї не вважалися цілком безпечними. Про це свідчать знахідки предметів озброєння на поселеннях. Було налагоджене місцеве виробництво найкращих на ті часи зразків бойових сокир-молотів. Чому місцеве? Бо на поселенні Троянів, що на Житомирщині, знайшли сокиру, у якій ще не встигли просвердлити отвір для руків'я, тобто ця річ зроблена на місці. До речі, цей виріб подібний до бойових сокир, які виявлено у описаних нами раніше могильниках софіївського типу на Дніпрі.

Власне, саме із Волині на Дніпро потрапили на початку III тис. до н. е. ті, хто залишив згадані некрополі. Адже і посуд в обох місцевостях робили аналогічний. Це переважно горщики різних розмірів, іноді прикрашені відбитком перевитої мотузки. Там же розміщувалися наліпи, які нагадують ріжки. Крім того, типові й амфорки із колінчастими або рогатими ручками. Поверхню цих посудин не розписували, а фарбували суцільним шаром червоної фарби. Подібні форми та звичай фарбування можна знайти досить далеко від Волині, за Карпатами. Тут наприкінці IV тис. до н. е. була поширена культура Баден. Окремі її представники чи навіть якісь групи населення могли потрапити на Волинь, так само як інші потрапили на північ, у район Кракова. Там під їх впливом опинилися носії культури лійчастого посуду. Польські археологи назвали процес утворення нового вияву культури процесом «баденізації». На кераміці волинських трипільців можна знайти також сліди традицій декорування, притаманні вже згаданій культурі лійчастого посуду та кулястих амфор. На Волині відомі і окремі поселення та поховання цих культур. Багатий на різні природні ресурси край притягував у ті часи носіїв різних археологічних культур. Внаслідок їх спілкування, шлюбних зв'язків, адопції як окремих представників, так і цілих громад, могли утворюватися нові об'єднання, за якими і стоять культурні типи, виділені археологами.

Внесок трипільців у матеріальну та духовну культуру нових утворень досить помітний. Насамперед, на частині поселень виявлено рештки традиційних «площадок». Це означає, що зберігалися не лише старі архітектурні традиції, але і обряди, пов'язані із залишенням поселень. Цікаво, що звичай спалювати глинобитні житла для того прослідковано на поселенні Грудек Надбужний, яке належало вже до культури лійчастого посуду. Таким чином, нащадки трипільців мали із носіями цієї культури не лише певні обмінні зв'язки (про що свідчать знахідки посуду), але зуміли досить успішно пропагувати серед сусідів і свої релігійні ідеї.

Найсхідніші місцезнаходження фрагментів трипільської кераміки сягають Кракова, проникаючи глиби території, яку контролювали носії культури лійчастого посуду. Відомості про такі знахідки детально опубліковано та проаналізовано польськими дослідниками, а також археологами, що досліджують пам'ятки культури лійчастого посуду на Україні. В сферу обміну потрапила сировина для виготовлення знярядь — кремій та камінь, пісковик, волинські базальти. Проте найбільше знайдено керамічних імпортів. Серед них переважає розписний посуд: миски, амфо-

ри, кубки, великі посудини з розписом, типовим для трипільських пам'яток бринзенського типу. Частіше зустрічаються невеликі форми, які легко було транспортувати. Крім розписного, знайдено посуд з шнуровим орнаментом, який пов'язують з городською групою трипільців. В зворотному напрямку могла йти кременева сировина або готові вироби з копалень біля Кшемйонок або Свенціхова, які розроблялися населенням культури лійчастого посуду, такі імпорти є в колекції з розкопок в Троянові. На трипільських та культури лійчастого посуду поселеннях знайдено також подібні глиняні вироби — прясельця з орнаментом.

Досить виразною стосовно «трипільської спадщини» є антропоморфна пластика із Волині. Статуетки зображують струнких дівчат із витягнутою верхньою частиною тулуба та відносно короткими ногами. Голови схематичні, прикрашені «вінцем» із наскрізних проколів. Однак знайдено декілька реалістичних голівок, чи то із химерними зачісками, чи із високими головними уборами. Цікаво, що розламувалися ці статуетки під час обрядів на цілком певні частини, причому злами були запрограмовані самою конструкцією фігурок! Вони розділялися на голову, тулуб та нижню частину, причому нижня поздовжньо теж розділялася надвоє. Подібні за обрисами та пропорціями статуетки відомі у культурі Баден, але вони все ж таки помітно відрізняються від трипільських.

На Волині археологи виділяють дві групи поселень, на сході (троянівсько-городська) та на заході (Хорів—Лози—Листвин). Можливо, кожна із них відповідає племінному об'єднанню. Про старі добрі трипільські часи тут нагадують також знахідки мальованого посуду. Його небагато, але він доброї якості і виготовлений явно у іншому місці, а на Волинь імпортований. Вироблявся він, напевне, на Дністрі. Можливо, навіть на поселенні в урочищі Лиса Гора біля Жванця. Тут виявлено залишки понад десяти великих гончарних печей, продукція із яких явно перевищувала всі потреби місцевого населення. В обмін із Волині могли надходити вироби із якісного кременю, ті ж великі пластини, які в усі часи цінувалися трипільцями не лише як сировина для виробів, а насамперед, як престижні речі.

Наближаючись до Дністра, ми потрапляємо на територію, мешканці якої на певний час зберегли більшість старих трипільських традицій у виготовленні посуду, будівництві та обрядах. Цю групу називають жванецькою, або бринзенською. Чимало із поселень цієї групи мають штучні укріплення, іноді кількість ровів та валів, які відділяють поселення, досягає трьох! Отже, ситуація наприкінці IV тис. до н. е. у Подністров'ї та на півночі Молдови була досить напруженою. Трипільці трималися старих звичаїв, однак і на цих пам'ятках знайдено чимало прямих імпортів з сусідніх культур. Так посуд культури лійчастого посуду знайдено у Жванці, Бринзенах III, Костештах IV, Хореві, Костянці. Це фрагменти посудин з широкими лійчастими вінцями, наліпами, типовим врзним орнаментом.

У цей час ще функціонувало святилище у печері Вертеба, там навіть здійснювалися поховання. Дехто із дослідників вважає, що у певний період печеру могли використовувати як сховище від ворогів. Однак час і доля були невблаганні. Ми бачимо за знахідками із поселень на Дністрі, як поступово, впродовж перших століть III тис. до н. е. зникає мальова-

ний посуд, який, вірогідно, просто перестали виробляти. Не було кому, чи на нього вже не було попиту. Його змінюють досить непоказні вироби — або неорнаментовані, або прикрашені відбитками шнура. Це вже не трипільський стиль, а декор, притаманний носіям культур шнурової кераміки, які до 2600—2500 рр. до н. е. стають повноправними господарями цих місць, а разом і Волині. Останні із трипільців на цей час остаточно розчинилися у нових племінних утвореннях.

ЗАГАДКА, ЯКА ВЖЕ НЕ ІСНУЄ

Отже, навіть побіжна інвентаризація наявних фактів показує, що «загадки зникнення трипільської культури» насправді вже не існує. Принаймні для фахівців, які її досліджують. Достатньо відомостей, отриманих в результаті археологічних досліджень матеріалів, щоб відтворити різні «сценарії» розвитку подій, які привели до зникнення яскравої матеріальної культури трипільців. Власне, сталося те, що вже тисячоліттями неодноразово відбувалося як на теренах Європи, так і решти населеного людсьм світу. Ніщо не існує вічно у незмінному стані. Традиції, якими б вони не вважалися стійкими, за кілька поколінь, а то і швидше, зникали і зникатимуть, лишаючи слід у артефактах, що колись видобудуть (у більшій чи меншій кількості) на світ археологи.

Так, у другій половині VI тис. до н. е. на території між Карпатами та Дністром зникла культура лінійно-стрічкової кераміки. Те місце, де вона була поширена, займає культура Прекукутень—Трипілля. Вчені бачать чимало традицій «лінійників» у Трипіллі: від декорування посуду до будівельних традицій. Однак ціла низка нових рис змушує назвати знахідки не черговим типом культури лінійно-стрічкової кераміки, а присвоїти статус іншої археологічної культури. Зрозуміло, що традиції не існують самі по собі, без людей, які їх створили та відтворюють. Отже, трипільці успадкували тоді і частку генофонду своїх попередників. Подібна доля спіткає їх самих через два тисячоліття, коли вони вже самі передадуть свої традиції новим археологічним культурам.

На півночі і на півдні, на заході і на сході впродовж декількох століть нащадки трипільців змагалися із долею. Одні з них дотримувалися давніх традицій, здійснювали всі заповідані предками обряди для підтримання порядку у всесвіті. Були такі, які просто боролися за виживання, особливо не переймаючись традиціями. Окремі клани увійшли до складу нових об'єднань, поклавши початок іншим археологічним культурам. Однак всюди результат був той самий: трипільська культура у звичному нам вигляді, із мальованим посудом, статуетками та «площадками», зникає.

Історія Європи впродовж тисячоліть — це історія подібних змін та трансформацій, які часто мають досить драматичне підґрунтя. Кризу, подібну трипільській, не пережили переважна більшість носіїв європейських археологічних культур мідного віку. Практично всі вони зникають на межі IV—III тис. до н. е. Цікавим явищем тієї епохи стало співіснування різних за рівнем розвитку суспільств, серед яких йшла

жорстока боротьба за виживання. Нарешті, вижили ті, хто краще зумів пристосуватися до нових умов. Виграли ті, хто, користуючись попереднім досвідом, технологічними здобутками, зуміли створити більш стійкі системи економіки, суспільні структури, які відповідали новим умовам боротьби за виживання. Зрозуміло, що при цьому часом до невпізнання змінилася матеріальна культура, але це у більшості випадків не означало тотального зникнення місцевого населення.

Археологічні дослідження весь час додають нові подробиці для пізнання та реконструкції драматичних подій між Карпатами та Дніпром між 3200—2600 рр. до н. е. Сьогодні подальшу історію регіону, заселеного носіями трипільської культури, пов'язують із культурами раннього бронзового віку — шнурової кераміки, кулястих амфор, варіантами ямної культури.

Мине 4500 років. Влітку 1974 року на поселенні трипільської культури біля села Майданецького археологи розкопуватимуть великий двометровий курган. Цей могильний насип містив не лише поховання, але й перекрив залишки кількох спалених колись трипільських будівель. Копаючи давні кургани, археологи для спостережень лишають у центральній їх частині вузьку смужку землі, яку називають бровкою. Лишають бровку для того, щоб спостерігати розріз кургану. Вивчення розрізу дає змогу встановити багато подробиць: як насипали курган, на яку поверхню його насипали, як було влаштовано поховання. У бровку майданецького кургану, в розріз, потрапило не лише головне поховання кургану, але і рештки трипільських жителів. І от у бровці, немов на картині, можна було побачити, куди викидали землю при копанні могили. Так от, цей викид від поверхні трипільської «площадки» відділяла смужка чорної землі. Особливості поховального обряду, знахідки кераміки в похованнях дозволили встановити, що курган насипано носіями ямної археологічної культури.

Ці кілька сантиметрів чорнозему утворилися за той проміжок часу, який минув між залишенням поселення та появою людей, які спорудили курган. Ізотопні дати показали, що цей час вимірюється кількома сотнями років. Сотні разів змінилися пори року, виростала та відмирала трава, перетворюючись на масний чорнозем. Поступово із поверхні землі зникали залишки спалених будівель, які маленькими пагорбками ще височіли на місцевості. Загалом над поселеннями трипільців за час, що минув від тієї епохи до наших днів, подекуди утворилося до 70—80 см чорнозему!

На Дніпрі піщані дюни, які софіївці облюбували для своїх некрополів, перевівав вітер, вони заростали лісом, і там навіть утворився шар ґрунту. А потім і цей ґрунт завіяло піском, на якому знову виростили сосни. Так століття за століттям вітер і сонце, пісок та земля стирали із поверхні землі сліди трипільців.

Від Волині й Прикарпаття до Дніпровського Лівобережжя, від Житомирщини до півдня Одещини — всюди вітри заносили останні сліди трипільської культури. Так на початку віку бронзового закінчився двотисячолітній золотий вік хліборобської цивілізації.

ШЛЯХ ДО ЦИВІЛІЗАЦІЇ

У далекі часи існування трипільської культури історія відзначалася тим, що було зроблено ряд кроків, без яких важко уявити сучасну цивілізацію. Можна сказати, що їх зробило все людство, але у реальному житті кожен давній народ робив щось своє, неповторне. Люди хотіли одного: кращого, заможного, зрештою щасливого життя. Можливо, сім тисяч років тому вони уявляли собі це щастя якось інакше, ніж уявлятимуть п'ять тисяч років по тому, і, напевне, інакше, ніж ми уявляємо собі зараз.

Але у всі часи люди працювали, творили. Зрештою, із цих надбань так чи інакше складалася доля наступних поколінь. Спробуємо оглянути досягнення трипільської епохи на землях між Карпатами та Дніпром. Ми зробимо це, спираючись на результати археологічних та археометричних досліджень, які дають змогу хоча б частково спробувати оцінити зроблене трипільцями.

У трипільські часи в наших краях з'являються перші ремесла і перші професіонали у гірничій справі, металургії та обробці металу, кременярстві, гончарстві, ткацтві. Вони застосовують у виробництві різноманітні верстати (ткацький, свердлильний, пристрої (кілька різновидів повільного гончарного кола), спеціальні гончарні горна, у тому числі двоярусні. Розробляють нові технології обробки металу, каменю, кременю. Починається використання тягової сили тварин (волів, коней) як для обробки полів, так і для транспортування вантажів. Трипільці починають споруджувати справжні будинки, у яких ми знаходимо практично всі основні складові сучасних жител та громадських споруд. Такі буденні для нас речі, як горище, поріг, поворотні двері, піч були винаходами тієї епохи! Будувалися величезні поселення, схожі на міста, укріплені городища. Люди почали виготовляти зброю не тільки для полювання, але й для війни. Змінювалося суспільство. На зміну розрізним родам приходять племена, які згодом об'єднуються у могутні союзи — вождівства, споруджуються центри цих союзів — протоміста. Будуються перші монументальні храми, а для спілкування з вищими силами створюється священне піктографічне письмо. Все перелічене вище, — то перші, але найважливіші кроки до створення цивілізації. Докладніше про деякі із них ми вже розповіли раніше, про решту маємо намір розповісти у цьому розділі.

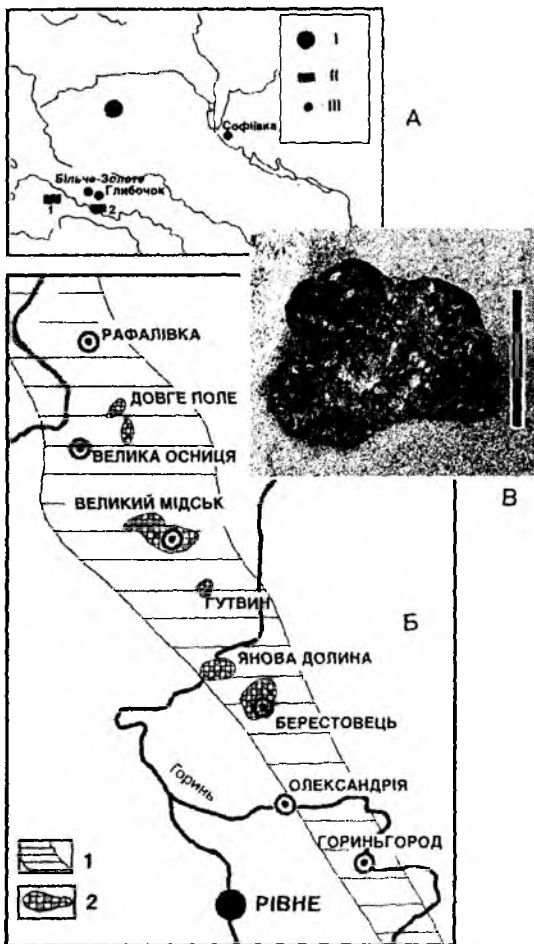
БІЛЯ ВИТОКІВ ГІРНИЧОЇ СПРАВИ МІЖ КАРПАТАМИ ТА ДНІПРОМ

Міді своєю назвою завдячує ціла епоха у археологічній періодизації — мідний вік, або енеоліт. Початок використання міді губиться у глибині тисячоліть — археологам вдається щоразу знайти все більш давні сліди її використання. Нині це вже VIII тис. до н. е. Починаючи із VI тис. до н. е. мідні вироби відомі у Європі, а вже у другій половині VI тис. до н. е., разом з трипільськими племенами, з'являються на території України. Тоді ж в археологічних культурах в Україні з'являються перші мідні вироби і починається власне виробництво.

Найдавніший виріб із міді виявлений на поселенні трипільської культури біля с. Окопи у Тернопільській області, яке датується біля 5200 р. до н. е. Цей виріб — чотиригранне шило, виготовлене із металу, який видобуто за Карпатами, у Трансильванії. На той час мистецтво обробки міді було відоме вже понад 2000 років, отже це ремесло дісталось трипільцям у спадок. Інша справа, що саме вони були першими на території України, хто широко використовував мідні вироби та вмів їх виготовляти. Мало того, останнім часом вдалося встановити, що трипільці були чи не першими, хто знайшов на території України сировину для виготовлення металевих виробів. Отже, коли б нині спало на думку відсвяткувати ювілей металургії в Україні, то починати відлік слід принаймні із V тис. до н. е. Це твердження підкріплене рядом доказів, здобутих під час наукових досліджень, причому не лише археологами.

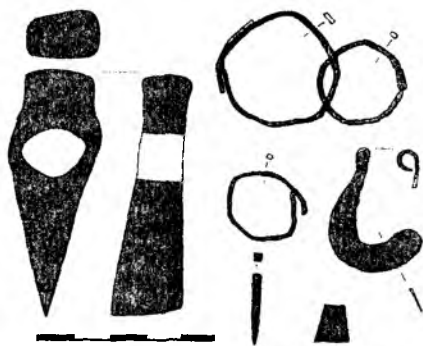
Ще наприкінці 90-х років В. І. Манічев, співробітник Державного центру досліджень екології та ядерної геохімії вирушив у подорож по районах Рівненської області — від р.Стир на півночі до Рівного на Горині. В результаті він наніс на карту смугу шириною до 6 км, де натрапив на виходи мідних руд, які могли бути доступні трипільцям. Крайня точка на півночі — Рафалівка із відомим кар'єром, де нині видобувають базальт. Із цього каменю виробляють гарний щебінь, який високо оцінили будівельники європейських автобанів, особливо у сусідній Польщі. Проте виявилось, що у Рафалівці серед базальту трапляються самородки — мідні, це хімічно чиста мідь — 99%! Вага самородків сягає 150 г. Одного досить, щоб відлити комплект прикрас або зробити леза для декількох ножів чи невеликий кинджал. Два-три самородки — і можна відлити непогану сокиру. Скупчення самородків вже тягне, за мірками енеоліту, на цілий скарб.

Але оцінити кількість самородної міді на Волині надто складно. Зате запаси руди там визначаються достатньо великою цифрою, а кількість металу, який із неї теоретично можна виплавити, за даними В. І. Манічева, може досягати не багато і не мало, а 28 мільйонів тон. Маючи зразки міді із родовищ, дослідник зміг порівняти їх із металом виробів, які виявлено під час розкопок поселень трипільської культури. Було проаналізовано декілька виробів, які знайшов М. П. Сохацький під час розкопок на поселенні Глибочок у Тернопільській області. Виявилось, що місцеві трипільці, які проживали тут приблизно між 4400—4300 рр.

Мідні родовища, які використовували трипільці: А — Карта родовищ міді на території поширення трипільської культури. Умовні позначення: I — мідисті піщаники: 1 — придністровські, 2 — прикарпатські; II — самородна мідь Волині; III — пам'ятки трипільської культури, мідні вироби з яких було проаналізовано; Б — карта родовища міді на Волині: 1 — територія поширення; 2 — виходи базальту з мідними самородками; В — мідний самородок із Рафалівського родовища (за В. І. Манічевим та ін.).

до н. е., мали метал принаймні із двох джерел. Частину речей відлито із самородної міді, інші — із металу, що його видобули із руди — мідистого пісковика. Найближчі виходи такої руди виявлено всього у 25 км від поселення. Розроблялося це родовище і у IV тис. до н. е., адже на розташованому неподалік від Глибочка поселенні Більче-Золоте було виявлено вироби із аналогічного металу. Самородна мідь із Волині використовувалася трипільцями, які проживали у Подніпров'ї, на початку III тис. до н. е. — прикраси із неї виявлено під час досліджень могильників со-

Мідні вироби із поселення Глибочок.
Друга половина V тис. до н. е.
Розкопки М. П. Сохаського.

фійвського типу. Отже, метал у Рівненській та Тернопільській областях трипільці видобували впродовж приблизно 1500 років.

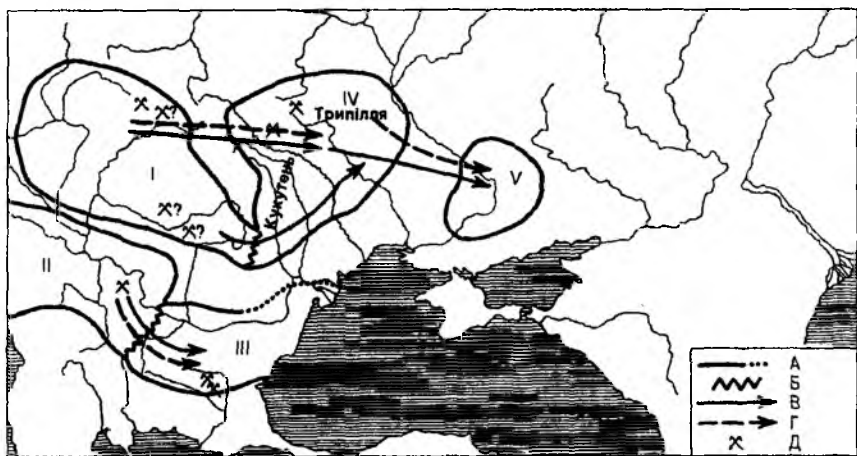
Може, саме тому район Середнього Дністра такий насичений яскравими трипільськими пам'ятками — Більче-Золоте, Заліщики, Кошилівці. Приваблювали ці місця своїми покладами руд, напевне, також і людність з-за Карпат, про що свідчать знахідки посуду тамтешніх культур на трипільських селищах. Метал могли виплавляти в інших місцях, іноді на значній відстані від родовищ. Так, на ранньотрипільському поселенні Олександрівка —

північ Одещини — було знайдено кам'яні рудодробилки, на яких імпортовану за сотні кілометрів сировину подрібнювали перед збагаченням.

Вважають, що відносно примітивна техніка видобутку сировини у ті часи дозволяла використовувати лише самородну мідь або оксидні мідні руди, які знаходяться на глибинах не більше 20—25 м. Щоб дістати глибше, потрібно створювати технічні засоби для відкачування води. Руду, що розтріскалася, добували за допомогою рогових, а пізніше — мідних кайл, відділяючи від навколишньої породи і виймаючи на поверхню. Металургія та металообробка — нові види господарської діяльності, що з'явилися в енеоліті, потребували значного обсягу технічних та природничих знань і навичок, які, в свою чергу, обумовлювали високий ступінь спеціалізації і могли розвиватися лише при умові виділення майстрів — ремісників, зайнятих переважно у даній галузі.

ТРИПІЛЬСЬКІ КОВАЛІ

Мало видобути метал, треба вміти його обробити. Трипільська металургія та металообробка розвивалася у тісному контакті та співпраці із цією галуззю у Старій Європі. В V тис. до н. е. в ареалі поширення ранньоземлеробських культур Північних Балкан (Каранове VI—Гумельниця, Селкуца, Вінча D та ін.), басейну Середнього Подунав'я та Тиси (Тисаполгар, Бодрогкерестур, Лендель), а також Трансильванії та Північного Причорномор'я (Петрешть, Кукутень—Трипілля А, В) виникають та активно працюють осередки металообробки. Для цього регіону характерні певні типи виробів — хрестоподібні втулчасті сокири-тесла, сокири-молоти, тесла-долота, виготовлені з металургійно чистої міді. Ранньотрипільське вогнище металообробки (Трипілля А—В I) було найбільш східним у системі Балкано-Карпатської металургійної провінції, яка, на думку Є. М. Черних, в свою чергу сформувалася під малоазійськими впливами.

Виробничі регіони II фази БКМП. Умовні позначення: А — кордони виробничих регіонів, окреслені сучасним станом знахідок; Б — зімкнення кордонів регіонів; В — напрямок руху сировинного металу; Г — напрямок руху технічних досягнень; Д — давні рудники, в тому числі вірогідні; I — тисько-трансильванський регіон; II — середньодунайський регіон; III — фракійсько-нижньодунайський регіон; IV — карпато-подніпровський регіон; V — причорноморський регіон (за Н. В. Риндіною).

У період між 5200—4500 рр. до н. е. мідні вироби трипільців представлені переважно прикрасами (намистини, бляшки, браслети) і нечисленними знаряддями (шила, рибальські гачки, поодинокі сокири та долота). У цей час переважала ковальська обробка металу, якою трипільські майстри володіли, на думку Н. В. Риндіної, досконало. Після 4500 р. до н. е. розширюється асортимент виробів, як прикрас — з'являються скроневі кільця, персні, каблучки тощо, так і знарядь праці: плоских сокир, з'являються специфічні провушні сокири, які мають одразу два леза, розташованих хрестоподібно. Археологи і досі сперечаються: що це — зброя чи знаряддя гірників — кайла?

Переважна кількість цих речей була виготовлена на місці, за винятком сокир-молотів «типу відра» та деяких прикрас, імпортованих з середовища культур Тисаполгар та Лендель. Продовжуючи ковальські традиції попереднього етапу, майстри освоюють фігурне кування та лиття — як у відкритих, так і у складних закритих формах. Цікаво, що відливають сокири за «староевропейськими» стандартами, трипільці розробляли власні технологічні схеми.

Понад тисячу років історії налічувало трипільське мистецтво обробки металу на той час, коли було зведено перші з трипільських протоміст. Наразі невідомо, чи виливали трипільські ковалі сокири та іншу зброю для своїх вождів та воїнів в Майданецькому четвертого тисячоліття до н. е. Жодних слідів майстерень не виявлено за всі роки розкопок. Але напевне вони десь тут були, бо є вироби. Небагато, але є. Це мідне шило та мідне ж тесло. От і весь метал за півтора десятка сезонів розкопок! Не більше знайдено і на інших поселеннях.

Намистини, шила, шматочки мідного дроту — чи можуть вони щось розповісти про трипільських ковалів? Виявляється, можуть і до того ж чимало. У тому випадку, якщо потраплять до рук фахівців з давньої металургії. Вони можуть, маючи в руках ці, на перший погляд, непоказні речі, розповісти про давніх ремісників майже все, крім їхніх імен. Спектральний аналіз визначить хімічний склад виробів — це дає шанс встановити походження сировини, ймовірно джерела міді або руди. Вивчення виробів під мікроскопом, особливо шліфів, дозволяє встановити такі подробиці, як режим лиття та наступної обробки — термічної, ковальської. Кожен виріб — то ніби візитна картка майстра, який його створив тисячоліття тому. Так крок за кроком реконструюються технологічні схеми виготовлення окремих виробів. Навіть відкривається можливість визначити окремі «школи» давнього ковальського мистецтва. Кілька десятиліть присвятила дослідженню трипільської металургії доктор історичних наук Наталя Василівна Риндіна з Московського університету. Саме їй ми завдячуємо численними подробицями ремісничої творчості ковалів з трипільських протоміст.

Візьмемо для прикладу декілька опрацьованих нею виробів. Під час розкопок житла № 11 на поселенні Веселий Кут О. В. Цвек знайшла два уламки так званої окуляроподібної підвіски — дві спіралі з округлого мідного дроту. Спектральний аналіз та вивчення структури уламків дозволили встановити, що це уламки від одного виробу. Шматок кутого вручну мідного дроту спочатку нагріли до 600—800 градусів, а потім навивали на конусоподібну болванку, осаджуючи при цьому молотом. Потім вигнули відповідним чином вільну частину дроту між двома спіралями. Отримали щось схоже на мініатюрні окуляри. Такі прикраси на той час були типовими для східноальпійських та західно-прикарпатських областей.

Мідне тесло, знайдене 1980 року у скарбі з Майданецького, було вилито у ливарній формі. Форма була виготовлена із глини, на якій відтиснули вирізану із дерева модель тесла. Перед заповненням форми металом її підігріли, щоб досягти кращого та рівномірного наповнення розплавленою міддю. Після цього його піддали ковальській обробці, щоб остаточно сформувати лезо, оформити обух та виправити дефекти литва. Кували, попередньо нагрівши до температури у 900—1000 градусів. На якій підставі можна стверджувати, що це зроблено саме трипільцями? Тим більше, що подібні вироби у значній кількості знайдені на території сучасних Румунії та Угорщини, де ці знахідки відносять до культури Бодрогкерестур. Справа в тому, що майданецьке долото виготовлене за описаною вище технологією, яка була популярна у трипільському середовищі, що і дозволило Н. В. Риндіній припустити його місцеве виробництво.

На поселенні Косенівка, недалеко від Умані, Т. Г. Мовша натрапила на скарб, схований п'ять тисяч років тому мешканцем цього міста в розписній посудині. У більш пізні часи такі намистини, напевне, могли б відлити, нині — просто напийати із мідних трубок відповідного діаметру. Трипільці мали для таких виробів власну технологію. Спочатку відливали довгий, напівовальний у перетині брусок. Потім зубилом його рубали на заготовки відповідної довжини, які потім, нагрів-

ши, згортали на оправці у намистини. Така намистина мала опуклу форму.

Іноді сліди трипільських ковалів можна виявити, не знайшовши ні майстерні, ні виробів з металу. Під час розвідки на поселенні Вільховець, недалеко від Звенигородки, 1987 року, просто на поверхні, серед битого трипільського посуду ми підібрали камінь розміром з кулак дорослого чоловіка. Камінь був оброблений — на ньому вибито паз, який дозволяв закріпити його на дерев'яному держаку. Трасолог Г. Ф. Коробкова визначила цей виріб, як ковальський молот середньої ваги. Отож серед мешканців останнього протоміста Черкащини був коваль! Як і кожен фахівець, він мав під рукою повний набір потрібних інструментів, в тому числі молотів різних розмірів.

Інший приклад — уламки від мотик, знайдені в Майданецькому. Оглянувши їх, Г. Ф. Коробкова встановила, що для їх виготовлення користувалися металевими лезами. Зауважимо, що за сто років археологічних досліджень у цьому районі не було знайдено жодного (!) такого мідного інструмента.

Ще одна галузь застосування металевих виробів — кременеобробка. Так виготовлення напівфабрикатів — великих платівок із кременю (про них у наступному розділі) неможливе без металевих посередників, а перетворення їх на чудові вістря стріл, зубчасті серпи та інші необхідні речі теж потребує металевих інструментів. Цей інструмент — мідний, прямокутний у перетині загострений стрижень, вістря якого загартоване до міцності заліза. Археологи називають такі вироби «шилами», але це не єдине їхнє застосування. Враховуючи масштаби кременеобробки, а також те, що потребу у таких інструментах мала кожна сім'я, можна спробувати уявити кількість вироблених колись трипільськими ковалями «шил».

Ливарні форми трипільці виготовляли з глини із домішкою шамоту і підігрівали перед використанням. Проте є випадки, коли форми виготовляли із дерева, що помітно на поверхні деяких недоопрацьованих виробів. Професіонали тримали під контролем весь процес лиття. Відливки в результаті набували властивостей, які забезпечували успіх подальшої ковальської обробки. Випадки знахідок ковальського та ливарного браку поодинокі. Майстри вміли розпізнавати якість сировини, на око контролювали високотемпературну деформацію міді, використовували методи зміцнення металу. Проковані леза сокир та вістря шил гартували, надаючи їм особливої міцності.

Якими могли бути масштаби виробництва у давніх металургів та ковалів? Який вплив мало поширення металу на розвиток суспільства та цивілізації? Якщо просто порахувати всі мідні предмети, до останніх шила та намистинки, які дійшли до нас із часів трипільської культури, то нарахуємо півтори-дві тисячі виробів, не більше. Н. В. Риндіна нарахувала для періоду між 5200—3200 рр. до н. е. 895 виробів, і це за період у 2000 років. На наступні 500—600 років припадає приблизно така ж кількість знахідок.

Із цього деякі теоретики роблять висновки, що «метал в епоху енеоліту ще був рідкісним і не мав суттєвого впливу на розвиток виробництва», додаючи, що «метал використовувався переважно для виго-

товлення прикрас», «кремій і камінь все ще продовжували застосовувати для виготовлення знарядь праці та зброї». На перший погляд, висновки цілком логічні. Щось подібне пишуть і про бронзовий вік. Лише залізо було прийнято вважати металом, який здійснив справжній переворот у розвитку виробництва та прискорив суспільний прогрес.

Результати археологічних досліджень, нагромаджені за останні сто із лишком років, це спростовують. Почнемо із «сумної статистики». Дві третини трипільського металу походять із скарбів. Скарби, як відомо, досить специфічна знахідка. Крім того, виявляється, що решту металу (для періоду у 2000 років) знайдено у культурному шарі поселень, а це десятки виробів. Тобто люди губили металеві речі, так само, як і нині. Важливо, що на перші 2000 років трипільської культури немає жодного розкопаного поховання із мідними виробами. А от практично весь метал, який припадає на останні 600 років Трипілля, походить саме із поховань. Якщо порівняти цей показник із іншими археологічними культурами того часу, то ми дізнаємося, що лише із Хвалинського могильника у Поволжі походить понад 300 мідних виробів! Але цим і обмежується весь метал, виявлений для тієї археологічної культури! Лише у могильнику Дуранкулак (Болгарія, V тис. до н. е.) знайдено металевих виробів більше, ніж в усій трипільській культурі за дві із лишком тисячі років її існування! Отож у археології «статистика», застосована для визначення «ролі металу» без врахування інших даних, є занадто примітивною та не відображає реальну ситуацію.

Є всі підстави стверджувати, що виготовлення та використання металевих виробів вже у мідному віці мало суттєвий вплив на розвиток виробництва, адже ці знаряддя були включені у технологічний ланцюжок виготовлення інших знарядь праці, — із кістки, рогу і навіть кременю. Якщо пересічне господарство могло обійтися без металевого ножа, то кожен господар мав придбати «шило» для гостріння серпів та виготовлення вістрів стрія. Розробка родовищ кременю та тієї ж міді потребували спеціалізованих металевих знарядь, і вони були винайдені — масивні кайла та «сокири з хрестоподібними лезами». Поява спеціалізованої металевої зброї — клевців та кинджалів у V—IV тис. до н. е. була фактором стратегічним. Наслідок — масове виробництво металевого озброєння по всій Старій Європі. Масштаби виробництва мідних прикрас мали бути просто фантастичними, особливо за доби розквіту трипільської цивілізації у середині IV тис. до н. е., коли загальна кількість трипільців за деякими підрахунками досягала 420 000. Порахуйте, скільки мільйонів намистин, кілець, підвісок та інших атрибутів костюма треба виготовити для такої кількості людей. Метал вже у V тис. до н. е. стає мірилом багатства, престижу та влади, сакралізується.

Те, що у Старій Європі металургія була важливою галуззю виробництва і справляла значний вплив на розвиток суспільства, ми вже розповіли у відповідній частині цієї книги. Наведемо ще один приклад на доказ цього висновку. Дослідження металургійної галузі культури Бодрогкерестур (IV тис. до н. е.) у Центральній Європі показали, що там навіть окремі майстерні виготовляли однотипні вироби сотнями,

але це були зовсім не намистини. На прикладі знахідок так званих мідних сокир-молотів вчені підраховали, що лише одна із таких майстерень відлила щонайменше 150 виробів, і це тільки незначна кількість її продукції. Основна продукція цих осередків — зброя та прикраси — розходилася далеко за межі території культури Бодрогкерестур, були з нею знайомі і трипільці. Окремі ремісники (або майстерні) ставили на сокири власні клейма, своєрідні товарні знаки. У долині Тиси ставили один або два округлі значки, на півночі Угорщини, у Словаччині та Моравії — понад два знаки, в Придунав'ї — напівкруглої форми, у центрі Трансильванії — знак у вигляді кола з крапкою в центрі. Серед знайдених в Угорщині сокир-молотів клейма мають до 50% виробів!

Отож не слід недооцінювати ті успіхи, яких досягли давні європейці у розвитку металургії та металообробки якихось 7000—5000 років тому. Сталося головне: раз отримавши метал, причому не один, а принаймні три: мідь, срібло та золото, вони одразу знайшли йому застосування і вже ніколи не відмовлялися від його використання.

СТРАТЕГІЧНА СИРОВИНА МІДНОГО ВІКУ

Як би там не було із металом, а стратегічною сировиною лишається, як і впродовж попередніх десятків тисяч років, кремень.

Тепер розповімо про цей матеріал, із яким мідь вступила у змагання за першість сім тисяч років тому. Скажімо одразу, що у цьому змаганні тоді переможця визначено не було. Однак виграли люди, які, поєднуючи сировину та навички кам'яного віку із перевагами металу, створили речі, що були неможливими навіть для найвидатніших кременярів попередньої епохи.

Спочатку розповімо про те, де і як трипільці видобували кремень. Те, що ми знаємо про це, дає підстави ставитися із повагою до людей, котрі вміли у найнесподіваніших місцях шукати і знаходити необхідну сировину, яка б повністю або частково задовольняла всі їхні потреби. Вони були настільки передбачливі, що могли, мандруючи чи переселяючись за сотні кілометрів від рідних місць, прихопити із собою достатньо кременю. Прихопити так, про всяк випадок, щоб протриматися із старими запасами певний час на новому місці. Вони невтомно експериментували із місцевою сировиною, а в разі потреби «імпортували» сировину чи напівфабрикати за сотні кілометрів. І так було на всій території Трипілля — від Карпат до Дніпра.

Незважаючи на те, що річкові долини чи яри на Волині та у Подністрів'ї місцями іноді встелені кременевими конкреціями, цей матеріал був непридатним для виготовлення якісних виробів, бо сировину слід було видобувати безпосередньо перед обробкою. У крайньому разі видобутий кремень можна було прикопати в землі, але «свіжа» сировина була більш бажаною. Кремень видобували переважно відкритим способом. Для цього шукали його виходи у ярах, по берегах річок. Такі яри виявлено поруч з поселеннями Бодаки, Поливанів Яр та ін.

У Бодаках конкреції кременю різних розмірів, як це видно у найближчому яру, залягали у шарах глини, на глибині кількох метрів від сучасної поверхні. Розміри та зовнішній вигляд конкрецій різноманітний. Але найбільше трипільці були зацікавлені у великих конкреціях, розміри та обриси яких дозволяли виготовити нуклеус висотою 15—20 см. Їх нескладно видобути «свіженькими» за допомогою найпримітивніших знарядь, але відбирати часом доводиться із десятка знахідок. У зламі цей кремій темно-коричневого кольору. Трапляються і різнокольорові, смугасті у зламі конкреції, але їх, як правило, не використовували — напевне, однотонні вироби цінувалися вище. Відстань до поселення-майстерні від цього яру становить близько 300 м.

При відсутності природних відслонень трипільці для видобутку кременю могли проводити досить масштабні гірничі роботи. Подібні пам'ятки відомі у Подністров'ї. Штольні для видобутку кременю були досліджені С. М. Бібіковим на Білій Горі неподалік від села Студениця. Висота цієї гори, яка складається із осадових порід, досягала тоді 140 м над рівнем Дністра. На південному її схилі сірий та жовтуватосірий кремій залягає у верхній товщі відкладень. Усього було досліджено 8 виробок, площею в середньому до 50—60 кв. м. Найбільша мала площу близько 115 кв. м, висота від 0,7—0,8 до 2 м. Під деякими навісами висота печер досягала 2 м. Тут уже можна було пересуватися на повний зріст. Штольневі виробітки були з внутрішніми штреками і бічними проходами. Подекуди було залишено останці для підтримання стелі.

Поруч на плато виявлено місця первинної обробки кременю. Видобутих брилам надавали форми нуклеусів та робили заготовки для клиноподібних сокир. Підраховано, що у досліджених штольнях було видобуто та оброблено кілька сотень кубічних метрів кременю. Рахуючи далі, зауважимо, що із кожного кубічного метра видобутого кременю могло бути виготовлено кілька тисяч сокир. Тобто теоретично кременю, видобутого у досліджених С. М. Бібіковим штольнях Білої Гори, могло б вистачити на виготовлення понад мільйона сокир!

Сліди підземних розробок відкриті Б. О. Василенком та В. М. Коноплею в Івано-Франківській області, по обох берегах Дністра. Найбільшим за розмірами у Подністров'ї наразі є комплекс, який складається зі штолень та поселень з майстернями, в районі села Буківна в Івано-Франківській області. Б. О. Василенко відніс до трипільського часу штольні для видобування кременю, виявлені ним біля сіл Антонівка, Білогірка, Братишів, Незвисько. У деяких штольнях, площа яких досягала 50—60 кв. м, одночасно могли працювати по 3—4 чоловіка. Більшість поселень та штолень (усього 32 пункти) виявлена М. М. Клапчуком у 70-х рр. Грунтовніше обстеження провів Б. О. Василенко у 80-х рр. За його даними, на площі близько 200 кв. км виявлено 277 штолень, розташованих групами. Майстерні-майданчики для первинної обробки кременю (їх виявлено 27) розташовувалися, як правило, перед групами штолень. Крім того, були виявлені сліди відкритого видобування кременю та пов'язані з цим майстерні. Інша виробка, імовірно, трипільського часу, виявлена В. Ф. Петрунем біля с. Слобідка-Малиновецька у Хмельницькій області, неподалік від по-

селення трипільської культури. На перегині схилу долини знайдено видовжену виймку розмірами 10×1 м, доведену до крейдоподібних вапняків.

У Кіровоградській області комплекс розробок кременю, які належать до початку пізнього Трипілля, був виявлений П. І. Озеровим в районі с. Коробчине, досліджувався експедицією під керівництвом О. В. Цвек у 1988—1990 рр. У стіні сучасного кар'єру виявлено штольні шириною 1,5 м, які сягали глибини 6 м, а заповнення включало відходи виробництва та знаряддя праці. Біля входів знайдено місце, де здійснювалася первинна обробка кременю. Знайдені поруч кераміка, а також знаряддя праці можуть свідчити про існування тут тимчасових стоянок. На протилежному березі р. Велика Вись виявлено трипільське поселення Рубаний Міст, мешканці якого спеціалізувалися на обробці кременю.

У Середньому Подніпров'ї трипільське населення збирало місцеву сировину у відшаруваннях по берегах річок, а також у глибоких ярах. Туди гальки кременю приніс льодовик. На поселенні Пекарі-II залишки майстерні, яка працювала на такій сировині, дослідив Е. В. Овчинников. Це дало змогу реконструювати весь виробничий процес. Виявилось, що цей кремінь придатний для виготовлення наконечників стріл та невеликих скребачок на відщепках. Однак порівняно низька якість такого кременю змушувала тутешніх трипільців імпортувати великі платівки з Волині.

Різноманітність прийомів видобування та рівень розвитку гірничої справи, поза сумнівами, вражаючий. Приголомшує і розмах видобутку сировини, розрахований на масове спеціалізоване виробництво. Початком подібної масштабної діяльності у кременевидобувній галузі можна вважати кінець першої — початок другої половини V тис. до н. е., а піку вона досягла у IV тис. до н. е. Вимальовується певна закономірність у розміщенні місць видобутку та цілої низки пов'язаних із ними виробничих комплексів: майданчиків-майстерень з первинної обробки кременю безпосередньо на місці видобутку сировини, майстерень-поселень, спеціалізованих на обробці попередньо вироблених напівфабрикатів, розташованих на певній відстані.

ЯК ВИЯВИТИ ПРОГРЕС У ОБРОБЦІ КРЕМЕНЮ

Здавалося, що ж можна вдосконалити у процесі обробки кременю після того, як із цим матеріалом людство попрацювало понад сто тисяч років? Адже за цей час було винайдено і технологію отримання платівок, які відтискали із схожої на величезний олівець заготовки-нуклеуса, і виготовлення мініатюрних вкладнів до метальної зброї, і навіть мініатюрних сокир. Цей реманент задовольняв усі виробничі та побутові потреби мисливців, рибалок і навіть перших хліборобів.

Однак усе, як кажуть, пізнається у порівнянні. Якось, відбираючи у наукових фондах Інституту археології експонати для майбутньої археологічної виставки, автори цієї книги мали представити для огляду

зразки трипільських виробів із кременю різного часу. Треба було відібрати декілька заготовок для виготовлення кременевих пластин та зразки самих пластин. Всі ці речі були у різних колекціях, отож лежали у ящиках на різних стелажах. Ніколи раніше ці знахідки не опинялися поруч, на одному столі, бо їх було знайдено у різний час різними експедиціями. Поєднувала їх лише належність до трипільської культури та регіон досліджень — Подністров'я.

Відібравши потрібні речі, ми почали красиво розкласти їх на столі. Видовище вийшло незабутнє: перед нами була розкладена історія розвитку трипільського кременярства за 1500 років. Так от: якщо заготовки-нуклеуси із Бернашівки мали 5—7 см у висоту, то нуклеуси із Ломачинців досягали 16—20 см. Відповідних розмірів були і платівки, які було отримано із цих нуклеусів. Згодом до нашої імпровізованої експозиції підійшли колеги із відділу археології кам'яного віку. Вони із задоволенням оглянули творчі досягнення невідомих трипільських майстрів. Їх оцінка була дуже високою.

На додачу вони зауважили, що від величезних нуклеусів платівки вже не відбивали, а відтискали за допомогою спеціального пристрою із системою важелів. Адже для відтискання потрібне було зусилля у декілька сотень кілограмів, яке не могла забезпечити рука найсильнішого майстра. Не витримав би такого зусилля і дерев'яний чи роговий посередник, який, потрапивши між важелем та нуклеусом, був би розтрощений. Отож, сказали колеги, тут не обійшлося без металевого, мідного посередника.

Таким чином ми дізналися, що за 1500 років розвитку трипільського кременярства не лише змінилися розміри виробів та заготовок, але для їх отримання було винайдено механічний, раніше небачений верстат, до того ж із металевим робочою частиною! Водночас поява металу не лише відкрила нові можливості у виробництві, вона стала диктувати певною мірою і асортимент виробів з кременю.

Із появою металевих ножів майже непотрібними стали кременеві леза, які ще могли застосовувати у разі нестачі металу, або під час ритуалів, коли треба було, наприклад, розрізати м'ясо жертвовної тварини чи зарізати саму тварину. У останньому випадку важливу роль відіграла традиція, а не міркування зручності. Отож виробництво ножів із кременю скоротилося. Натомість платівки великих розмірів стали незамінною сировиною для виготовлення зубчастих серпів, леза яких зрізали стебла злаків чи трави незрівнянно краще за металеві, мідні чи бронзові знаряддя. Недаремно кременеві серпи із зубчастими лезами виготовлятимуть на території України до початку залізного віку! Але знов-таки, зробити гарні зубці на кременевому лезі можна лише мідним, добре загартованим знаряддям.

Простежимо тепер ланцюжок перетворень видобутої сировини на готові вироби, як і де це перетворення відбувалося. Кремій, видобутий із землі, спочатку обробляли на майстернях-майданчиках, розташованих безпосередньо біля покладів сировини. Тут могли виробляти нуклеуси, призначені для виготовлення великих пластин, а також заготовки для клиноподібних сокир. Невдалі нуклеуси, а також зламані заготовки виявлено в багатьох місцях первинної обробки. Спочатку,

ще до епохи масового спеціалізованого виробництва, майстерні кременярів розташовувалися прямо на поселеннях. Пізніше, у другій половині V тис. до н. е., з'являються спеціалізовані кременеобробні майстерні.

Цікаве спостереження зробила Н. М. Скакун, вивчаючи кремій з майстерні поблизу с. Бодаки на Тернопільщині. Найбільше нуклеусів та інструментів, пов'язаних з виготовленням та обробкою довгих пластин, було виявлено у так званому «будинку майстра». Залишки цієї споруди знайдені неподалік від центральної частини поселення. Тут зафіксовано 46 нуклеусів та цілі пластини, а також численні верхні та нижні фрагменти пластин і відходи виробництва, 600 відщепів. Виявляється, давні майстри виробляли якомога довші пластини для того, щоб використати із них лише середню, досить пряму частину. Решта йшла у відходи. Середня частина пластин, найбільш рівна, на думку дослідників, і була кінцевим продуктом виробництва. Саме ця частина пластини мала найкращі властивості для подальшого виробництва знарядь праці. Обсяг знахідок на поселенні вказує на те, що його мешканці не потребували такої кількості знарядь. Отже, їх виготовляли для обміну.

Поселення з майстернями — Поливанів Яр, Бодаки мали укріплення у вигляді ровів та валів. У Поливановому Яру укріплення повновлювали та розширювали принаймні двічі. Можливо, це означає, що їхні мешканці змушені були захищатися від сусідів, у яких час від часу виникало бажання заволодіти їхнім майном, заробленим на обміні кременем.

З майстерень сокири, великі пластини та їхні фрагменти розходилися на обмін. При цьому кремій з Дністра та Волині розходився за сотні кілометрів, іноді досить далеко за межі трипільських територій.

Є підстави вважати, що на поселеннях-гігантах кременеобробка, якщо існувала, теж була централізованим ремеслом. Про це може свідчити майже повна відсутність знахідок у розкопаних житлах відходів-відщепів, а також заготовок-нуклеусів. Це при тому, що житла трипільських поселень того ж часу у Подністров'ї чи на Волині дають десятки, сотні таких знахідок. У Буго-Дніпровському межиріччі чи не єдиним винятком знахідки відходів кременеобробки є поселення Володимирівка на р. Синюха (близько 4000 р. до н. е.), розташоване неподалік від виходів місцевого кременю. Згадані вище кременеобробні майстерні на поселенні Рубаний Міст працювали на місцевій сировині, але не встановлено, чи набула їхня продукція значного поширення у межиріччі Південного Бугу та Дніпра. На думку дослідників, виробництво у майстернях на поселенні Пекарі II під Каневом, де виготовляли вироби з місцевого кременю, мало сезонний характер, можливо, тут працювали після завершення польових робіт.

На думку дослідників, особливо бажаним товаром були великі необроблені пластини. Знахідки скарбів із довгих кременевних пластин на поселеннях трипільської культури на Дніпрі, на Черкащині та в інших місцях свідчать, що це були престижні предмети — так само, як мідні сокири та прикраси. До речі, чи не найбільший такий скарб свого часу знайшов В. В. Хвойка у Подніпров'ї. Схований у великій посу-

дині, він налічував понад 100 великих пластин. Інший скарб — понад 60 пластин — було знайдено нещодавно на території м. Івано-Франківська. Такі пластини клали також у поховання. На великі поселення типу Майданецького чи Тальянок, які мали тисячі домогосподарств, заготовки-пластини повинні були завозити щороку тоннами.

На початку IV тис. до н. е. стали популярними зубчасті леза, про які ми вже писали. Набуває поширення техніка обробки ріжучих країв, відома під назвою струменевої ретуші. Такі леза не різали, а пиляли, тому були дуже ефективні при зрізанні стебел рослин. Серпи, в яких застосовувалися такі леза, були призначені для збору злаків. Вони більш ефективні, ніж ранньотрипільські серпи «карановського» типу з вкладишами із декількох малих пластин. Експериментальні дослідження, проведені Г. Ф. Коробковою, довели, що зубчасті серпи поступаються сучасним залізним за продуктивністю праці лише на 50%.

Через брак кременю подекуди ступінь утилізації виробів був надзвичайно високим. Спрацьований серп не поспішали викидати на смітник, а переробляли на свердло, потім, коли свердло ламалося, — на скребачку. Коли скребачка спрацьовувалася, з її допомогою кресали вогонь. От який шлях проходив кремій з далекої Волині, завезений за сотні кілометрів на Південний Буг або Дніпро.

Ще одна новинка кременевої індустрії була створена для потреб озброєння — вістря стріл та дротиків трикутної форми, виготовлені у техніці двобічної обробки. На думку А. В. Енговатової, зміна в системі озброєння пов'язана насамперед з активізацією воєнних конфліктів. Адже для полювання досить ефективною, до того ж більш економною і невибагливою до якості сировини, була попередня, перевірена тисячоліттями система озброєння вістрів стріл та дротиків мікролітичними пластинами.

Наприкінці V тис. до н. е. з кременю починають виготовляти клиноподібні сокири та долота. До того їх виробляли із каменю шляхом шліфування. Вироби із кременю були більш міцними. Пізніше такі сокири набувають значного поширення, особливо у західних регіонах трипільської культури, на Дністрі, там знайдено найбільше місць їхнього виробництва із місцевого кременю білого кольору. Одним із таких місць була раніше згадана нами майстерня на Білій Горі. Як робили сокири? Спочатку у техніці оббивки виготовляли заготовку, яка в загальних обрисах нагадувала сокиру. Потім її доробляли, шліфуючи на абразиві. Спочатку шліфували лише ту частину, де мало бути лезо. Власне, лезо й утворювалося при обробці заготовки на абразиві. Згодом почали шліфувати всю поверхню сокири. Такі знаряддя користувалися надзвичайною популярністю у трипільців, адже їм доводилося рубати багато дерев, будувати з дерева.

Цікаво, що близько 3200—2900 рр. до н. е. з'являються кинджали із кременю, які за формою імітували металеві ножі із руків'ям. Такі вироби знайдено, зокрема, у могильниках софіївського типу та на поселеннях Східної Волині.

Слід зазначити, що видобуток та обробка кременю у трипільській культурі, починаючи із другої половини V тис. до н. е., набули рис спеціалізованого, високотехнологічного ремесла і мали не менший

Великі пластини із кременю та їх використання: А — частина скарбу великих пластин, виявленого В. В. Хвойкою під час розкопок біля с. Халеп'я; Б — використання великих пластин для виготовлення вістрів дротиків, ріжучих, пиляючих знарядь, свердел та скобелів. Трипільська культура, IV — початок III тис. до н. е.

вплив на розвиток суспільно-економічних відносин, міжплемінних зв'язків таких галузей, як металургія та металообробка. Трипільцям були відомі всі ноу-хау у цій галузі, які тільки існували в той час у Старій Європі, включаючи найпередовіше досягнення — технологію виготовлення на спеціальному верстаті великих пластин. Вважають також, що саме трипільцям, можливо, належить винахід «струменевої» ретуші лез за допомогою металевих знарядь.

У межах кременеобробного ремесла трипільців навіть спостерігається певна спеціалізація. Вона була пов'язана із особливостями сировинної бази. У Подністров'ї виробляли переважно масивні знаряддя для обробки дерева — сокири, клинці, тесла, долота. На Волині основною продукцією були великі пластини. Волинь та Подністров'я стали основними експортерами виробів з кременю, до того ж їх продукція поширювалася далеко за межі трипільської культури. Спроби налагодити видобуток кременю у межиріччі Південного Бугу та Дніпра, судячи з наявних даних, особливого успіху не мали.

Звичайно, саме посуд є чи не основною «візитною карткою» трипільської культури. До речі, саме у мідному віці виготовлення посуду почало перетворюватися і перетворилося на ремесло. Про це свідчать технологія його виробництва та технічне оснащення, якість та кількість виробів. Вдосконалюється все — від приготування сировини, із якої виготовляють посуд, до техніки ліплення, технологій оздоблення та випалу.

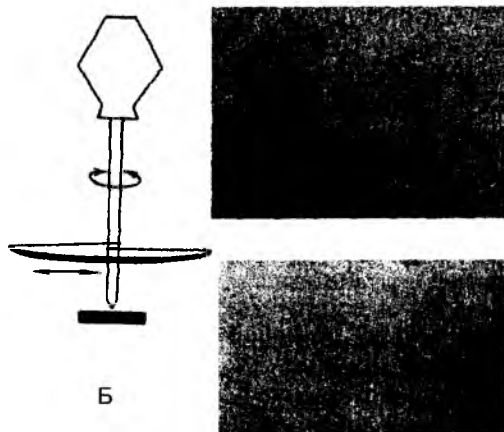
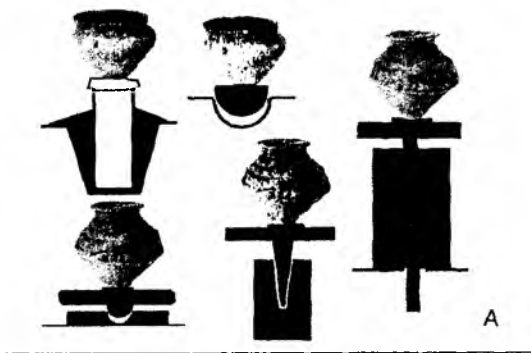
Найперше вдосконалюються рецепти глиняних мас. Наприклад, трипільські гончарі стали використовувати для виготовлення посуду сировину, яка створювалася шляхом змішування кількох сортів глини і була дуже пластичною. З неї можна було робити посуд навіть на гончарному колі, тонкостінний, якісний, який міг витримати високотемпературний випал.

Якщо в неоліті посуд ліпили від руки, то у мідному віці з'являються декілька типів гончарного кола. Дослідження тонкостінного посуду культури Кукутень показало, що він зроблений на швидкому колі. Застосовувалося повільне гончарне коло і в трипільській культурі — починаючи з другої половини V тис. до н. е. Відомі відбитки вісі кола, а також тканини, яка підкладалася на нього під денце виготовлюваної посудини (щоб не приліплювалася до поворотної основи). В. І. Маркевич реконструював такий пристрій за даними розкопок на поселенні Варварівка VIII (Молдова), який складався з вкопаної в підлогу короткої палі, що правила за підставку при виготовленні посуду.

Нещодавно було реконструйовано гончарне коло, яке приводилося у рух лучковим дрилем, тобто рух його був зворотно-поступальним. Такий висновок зробили фахівці із Саратовського університету, які дослідили зразки із трипільських поселень: хутір Незаможник, Зелена Діброва, Пекарі II та інших, які надав Е. В. Овчинников. На фрагментах посуду виявлено трекові сліди, розшифрування яких дало підстави для висновку про застосування при їх виготовленні кола із «лучковим» приводом. Крім того з'ясувалося, що формувалися ці посудини на внутрішніх формах — шаблонах, а на колі обточувалися, підправлялися. Таким чином, трипільці знайшли досить несподіване застосування лучковому дрилу, який до того використовувався для свердління отворів у заготовках бойових кам'яних сокир-молотів. От такий цікавий приклад «конверсії по-трипільськи».

При іншому прийомі роботи з обертовими пристроями посудину (або її частину) виліплювали з глиняних стрічок, а потім, обертаючи, зрізали зайву глину за допомогою різноманітних стругів. Коло використовували для доопрацювання форми посудини, сформованої традиційним способом, за допомогою ліплення. Це давало змогу отримувати більш правильні, вишукані та досконалі форми виробів. Згідно зі спостереженнями над посудом трипільської культури, форми столового посуду змінювалися у напрямку пошуку найбільш простих та менш трудомістких для виготовлення виробів.

Наприклад, у томашівській групі частина найпоширеніших форм посуду в основі мала дві геометричні фігури: зрізаний конус та напів-

Реконструкції присторів для виготовлення кераміки, які могли застосовувати трипільські гончарі: А — гончарні кола та поворотні пристрої, реконструйовані В. І. Маркевичем; Б — верстат із обертально-зворотним рухом та фрагменти посуду, який було виготовлено на подібному гончарному колі (за Е. В. Овчинниковим).

сферу. Зрізаний конус — це готова миска. Суміщення двох конусів давало змогу виготовити амфорку, зерновик. Напівсфера — це форма миски, суміщення зрізаного конусу та напівсфери чи зрізаної напівсфери давало змогу створити основу горщика, кратероподібної посудини, зерновика. Лишалось доліпити вінця потрібної форми — і посудина готова. Зрозуміло, що такі основи можна було досить ефективно та швидко створювати за допомогою шаблонів.

Керамічні шаблони було виявлено під час розкопок поселень трипільської культури різного часу і на різних територіях. Найдавніший із відомих (перша половина V тис. до н. е.) походить із поселення Олександрівка і має форму зрізаного конуса. На такому шаблоні можна було швидко виготовити нижню частину миски, горщика. З поселення Володимирівка походять шаблони для виготовлення горщика та кубків. Останні зроблено досить оригінальним способом — це болванка,

виліплена із глини модель кубка з циліндричною шийкою та округлими плічками, розрізана по вертикалі навпіл, а потім обпалена. На ній можна виліпити лише частину кубка, потім другу окремо. Після цього лишається скласти ці частини і заліпити шви. З описаними вище пристроями після відповідного тренування кожен із читачів, гадаємо, цілком би зміг відтворити трипільську посудину. А у руках фахівця шаблон давав змогу прискорити працю у декілька разів.

В енеоліті значно зріс асортимент керамічних виробів, насамперед у комплексах ранньоземлеробських культур. Так, для різних періодів та типів Трипілля налічують від 11 до 17 основних типів посуду. Це миски, кубки, вази, фруктівниці, амфорки, зерновики, горщики, глечики, черпаки і навіть ложки, а також культовий посуд — «біноклі», «моноклі», жертівні столики, антропоморфні та зооморфні посудини. Маючи такий набір посуду, трипільський господар міг накрити стіл, який би мав практично усі атрибути сучасного. Співставивши набір посуду трипільського і нашого часу, можна уявити різницю між кулінарними уподобаннями різних епох. Сама різноманітність форм є виявом спеціалізації посуду, створення певних типів посудин для конкретних потреб людини та господарства. Це дуже вирізняло трипільців серед їх менш цивілізованих сусідів, які у побуті обмежувалися використанням горщиків кількох розмірів, а у рідкісних випадках — мисок.

З'являється певна стандартизація посуду за розмірами. Причому посуд трипільські гончарі виготовляли певних об'ємів, найменший з яких відповідає чоловічій пригорщі. Як показали експерименти щодо виготовлення трипільського посуду, за день майстер міг сформувати до 30 посудин невеликого розміру. У трипільських житлах знаходять від 30 до 200 і більше посудин різних типів та розмірів, що свідчить про величезні, як на той час, обсяги гончарного виробництва. Важливим етапом виготовлення посудини була обробка поверхні та орнаментування. Крім архаїчних типів орнаментации, пов'язаних зі штампами, врізаними лініями тощо, прогресує технологія виготовлення розписного посуду.

Найдавніший посуд прикрашали різним орнаментом, який інкрустували білою або червоною пастою. В. Ф. Петруню вдалося відновити декілька рецептів білої пасти. На зразках кераміки, які походять із поселень Печера, Березівка, частково — Бернашівка, пасти виготовлено на основі каолініту — матеріалу, що походить з кори вивітрованих кристалічних порід. Але інша частина посуду з Бернашівки дала зразки пасти на спонголітовій основі, відбиваючи технологічні традиції, які склалися десь західніше. Власний, оригінальний рецепт пасти мали усатівці. Один із них вони використовували для виготовлення пасти, якою інкрустували знаки на антропоморфних статуетках. Таку пасту робили на основі подрібненого викопного (фосилізованого) кісткового матеріалу, на який багаті терасові відклади Нижнього Дністра. В. Ф. Петрунь припускав, що використання викопних кісток не є випадковістю, а пов'язане із певними ідеологічними настановами. Він висловив припущення, що це не випадковість, а своєрідна ілюстрація

зародження майбутнього біблійного міфу про створення першої жінки саме з Адамового ребра.

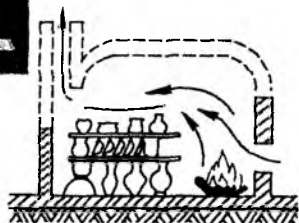
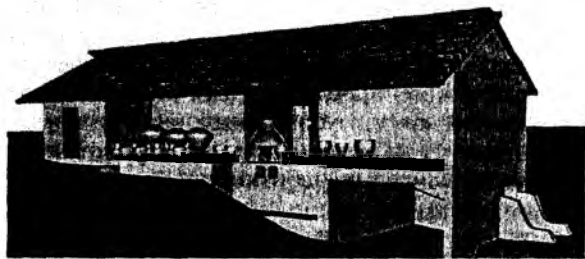
Для надання поверхні грубого кухонного посуду декоративного вигляду застосовували шлікування — покриття рідкою глиною. Пізніше трипільські та степові племена замість шлікування використовували прийом «розчісування» поверхні свіжовиліпленого посуду. У трипільській культурі з'являється орнамент із відбитків переплетеної мотузки.

Спочатку зразки мальованого посуду розписували мінеральними фарбами (вохра, тальк, оксид марганцю) після випалу. Для приготування мінерали розтирали на пил, потім змішували із розчинниками. При розкопках знайдено як запаси деяких фарб, так і камені, на яких ці фарби розтирали. З часом перейшли на покриття поверхні кольоровими, переважно білого або цегляного чи помаранчевого кольору, ангобами і розпису до випалу. Таке оздоблення відносно добре зберігається навіть у землі. Було зроблене також цікаве спостереження: чим глибше в землі знайдено трипільський посуд, тим краще зберігається розпис. Близьче до поверхні його вкриває патиною із вапна або землі. Остання дуже пошкоджує розпис. Однак є регіони із ґрунтами, які містять речовини, що знищують не лише розпис, але й ангоб. Особливо багато таких місцевостей у Прикарпатті. Більш «лояльні» до трипільського посуду виявилися ґрунти на Поділлі, у межиріччі Південного Бугу та Дніпра.

Другий (після гончарного кола) важливий винахід, що поширився в Україні у мідному віці, — спеціальні гончарні горна, які робили однострунними або двострунними. В них можна було досягти високих температур та якісно, рівномірно обпалити велику кількість виробів. Такі горна знайдено на пам'ятках трипільської культури, починаючи з Трипілля В. Однострунні горна дослідила О. В. Цвек на поселенні Шкарівка. Площа одного із них була близько 2, 5 кв. м, товщина стінок складала 20—40 см, купол мав напівсферичну форму. Відомі однострунні горна також з розкопок на трипільських поселеннях Миропілля, Гарбузин, Тростянчик, Варварівка VIII, Сухостав, Кошилівці.

Більш складні двострунні горна з системою продуктів у дні верхньої камери є попередниками сучасних конструкцій цих пристроїв. Вони з'являються в середньому Трипіллі на поселеннях Веселий Кут, Кадіївці, проте найбільше їх відомо на пізньому етапі культури, коли існували справжні гончарні центри, подібні до знайденого на поселенні Жванець — Щовб. Цей центр, розкопаний Т. Г. Мовшею, налічував до 9 двострунних горнів, винесених за межі поселення. У гончарних печах посуд встановлювали один в один, у декілька ярусів, економлячи місце при завантаженні. Печі-горна мали бути великі за розмірами, адже знайдено трипільські посудини висотою до метра.

Майстрам були відомі різні режими випалу — відновний та окислювальний. Перший режим був популярний на ранньому етапі трипільської культури. Він дозволяв отримувати посуд з чорною або сірою поверхнею. Відновний режим використовувався, насамперед, при обпалюванні розписного посуду, характерного для більшості варіантів Трипілля—Кукутень. Високотемпературний випал у двострунних гор-

Керамічна майстерня із поселення Веселий Кут та реконструкція одноступенчатого гончарного горна (за О. В. Цвек).

нах досягав 900—1100 градусів, дозволяв отримувати високоякісний посуд, закріплювати розпис.

Важливою ознакою виділення гончарства в окрему галузь виробництва стала поява спеціалізованих майстерень з виготовлення посуду. Сліди таких майстерень виявлено на трипільських поселеннях Уланівка, Шкарівка, Веселий Кут, Тростянчик, Кліщів та інших. Майстерні гончарів у Веселому Куті розташовувалися на околиці поселення, над яром, по дну якого протікав струмок. Тут було два приміщення з горнами, робочі площадки, де знайдено інструменти для роботи з глиною, місце для просушування готових виробів. Біля печей знайдено бракований посуд. Такий злет гончарного ремесла став можливим завдяки економічному розквіту хліборобських громад, який дав можливість матеріально забезпечити діяльність майстрів.

Вражають масштаби керамічного виробництва. Під час розкопок у Майданецькому в кожному житлі знаходили в середньому від 30 до 70 посудин, які можна було реставрувати. Отже, середнє господарство могло мати в ужитку до 50 посудин. На цьому поселенні було до 2000 жител, отже, одночасно потрібно було щонайменше сто тисяч керамічних виробів. Спробуйте уявити собі домашнє господарство, у якому немає ні металевого, ні пластикового, ні скляного посуду, тари для продуктів. Все зроблено із кераміки. Зрозуміло, що кожен горщик чи миска просто приречені на те, щоб колись бути розбитими.

Британські археологи свого часу за даними археологічних досліджень поселень мідного віку в Месопотамії підраховали, що пересічне домогосподарство щорічно розбивало до 86 різних посудин — мисок, глечиків для води, горщиків для припасів (і це, не рахуючи ритуального посуду). Якщо вважати, що трипільці були вдвічі ошадливішими, то все одно за два роки вони б мали оновити на 100% свої «столові сервізи» та комплекти кухонного начиння. Це означає, що за час існування поселення (а це 50--80 років) місцеві гончарі мали виготовити від двох з половиною до чотирьох мільйонів різноманітних виробів — ми-

сок, горщиків, кубків, посудин для води, молока, зерна, борошна... І це лише на одному поселенні, хай і великому. Ось так виглядає трипільське гончарство з точки зору палеоекономічного моделювання.

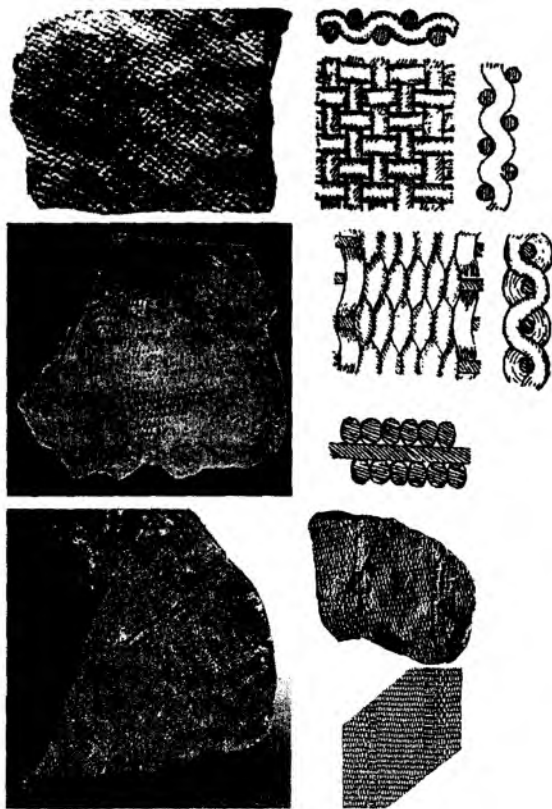
Однак настав час, коли вся ця краса, вишуканий трипільський посуд зникає. Його стає все менше і менше, а потім вже його перестають виготовляти, одного дня назавжди згасають горна у Жванці, Костештах та інших, поки ще невідомих нам місцях. Економічна та суспільна криза наприкінці мідного віку зробила неможливим існування спеціалізованого гончарного ремесла і викликала регрес у цій галузі. Відбувається повернення до домашніх форм виробництва з характерними для нього ознаками — грубим, ліпленим від руки посудом без розпису та іншого вишуканого оздоблення. Це супроводжувалося відмовою від попередніх техніко-технологічних досягнень — зникають і гончарне коло, і двоярусні горни. На тисячоліття зникли рецепти приготування глини та чудових фарб. І зовсім зникли вишукані та загадкові трипільські орнаменти. Лише деякі їх елементи пережили тисячоліття, щоб дивувати нас у сакральному та декоративному мистецтві наступних епох.

ВІД НИТКИ ДО ТКАНИНИ: ТРИПІЛЬСЬКИЙ ДОСВІД

У трипільській культурі знаходимо досить виразні сліди виробництва текстилю, а отже, нового ремесла — ткацтва. Після нескінченних тисячоліть домінування у високій моді хутра та шкіри розпочинається нова епоха. Добре, скаже читач, але із часів трипільської культури теж минули тисячі років, отже звідки ми можемо знати як про трипільські тканини, так і про те, як їх виготовляли? Дивовижно, але археологам вдалося зібрати чимало слідів цього поважного ремесла, на підставі вивчення яких можна було б написати цілу книжку, не меншу за ті, що написані про трипільську кераміку, статуетки або архітектуру.

Джерелами для вивчення трипільського ткацтва є знахідки керамічних деталей вертикального ткацького верстата — відтяжок (важків), характерні, головним чином, для етапів С I та С II, та відбитків тканини на денцях посуду. Особливо багато таких речей виявлено на поселеннях Петрени, Стіна, Ялтушків, Чичельник, Бернашівка та пізньотрипільських пам'яток Молдови. Завдяки цьому дослідники виділяють різні типи техніки ткацтва: полотняне, килимове (гобеленове) та візерункове переплетіння, а також кілька видів тканини: мішковина, полотно, репс і навіть килимове. Останнє зроблене з товстої пряжі, імовірно, з вовни. Більш тонкі тканини виготовляли з пряжі, отриманої з рослинних волокон.

Виготовлялися навіть візерункові тканини. Їх, як і інші, виробляли на вертикальному ткацькому верстаті зі складним пристроєм та різним натягненням ниток основи по краях полотна. Для чого використовувалися відтяжки різної форми. Таким чином ткалася візерункова кайма. Відтяжки від верстата такої конструкції знайдено в деяких житлах поселення Майданецьке. Вивчення відбитків тканини на посуді свідчить, що трипільці володіли технікою виготовлення різнокольорових візе-

Відбитки текстилю трипільської культури на денцях посудин. IV тис. до н. е.

рункових тканин. Відомі також окремі кістяні знаряддя для виготовлення текстилю, такі як гачки та кочедики, а також глиняні відтяжки від вертикальних ткацьких верстатів. Слід згадати також зображення одягу з текстильних виробів на антропоморфній пластиці.

Щоб зробити тканину, необхідно виробити нитку. Для цього слід винайти прядіння. Джерелом для вивчення прядіння трипільської культури є знахідки обвуглених ниток пряжі у глинобитних житлах у Поливановому Ярі та Майданецькому, прясельць на пізньотрипільських пам'ятках, а також відбитки тканин на денцях посудин. Обвуглені залишки пряжі виготовлені з волокон рослинного походження — стебел кендірю або коноплі. Тонка нитка пряжі з Поливанового Яру виготовлена досить простою технікою крутіння: нитка прядена з двох пучків рослинних волокон, скручених в напрямі гвинта, на 1 см припадає 14 витків. Це найдавніша техніка крутіння без допомоги верстата та складних пристосувань. Пряжа, з якої виткані тканини, відома за відбитками на денцях кераміки з поселення Стіна, скручена з двох ниток у напрямку, протилежному гвинту, товщина ниток — від 0,9 до 1,2 мм. Прядіння волокон виконувалося за допомогою, очевидно, де-

рев'яних веретен різної конструкції з використанням прясельць або без них. При прядінні використовували виготовлені із дерева веретена. На веретено надівали махове колесо — прясельце. Воно підсилювало обертальні рухи під час прядіння. У трипільській культурі були поширені прясельця керамічні, конічної або біконічної форми, які у великій кількості виявлені під час дослідження пам'яток троянівського типу та городського типу. Значна кількість прясельць оздоблена заглибленим орнаментом, зустрічаються піктографічні зображення. Мабуть, подібні прясельця мали не лише утилітарну функцію, а й були сакральними предметами, пов'язаними з міфологічними уявленнями про «нитку долі».

Ткацтво — ще одна галузь виробництва, яка неможлива без створення спеціального верстата. Цей пристрій, який призначався для виготовлення тканин, з'являється у трипільців наприкінці V тис. до н. е. Основу верстата робили з дерева. Вона включала дві вертикальні стійки із кріпленнями для поперечин. Поперечини використовували для кріплення ниток та поперечного переміщення рядів ниток основи. Останні мали перебувати у натягнутому стані. Для цього використовували відтяжки (важки).

Під час археологічних досліджень поселень трипільської культури знаходять глиняні відтяжки різної форми (конічні, кулеподібні, пірамідальні, біконічні тощо). Вони призначалися для натягування ниток основи на дерев'яній рамі, встановленій вертикально. До кожної відтяжки кріпилася група ниток, сліди яких іноді помітні біля отворів на відтяжках. В окремих випадках серед залишків жител виявлені скупчення відтяжок, які налічували від 30—40 до 80 виробів, іноді — різного типу. Завдяки цим знахідкам вдалося встановити можливу ширину верстатів — від 1 м до 1,2—1,5 м. Для ущільнення тканини могли використовуватися рогові молотки. Звичайно в будинку знаходять залишки одного верстата, рідше — двох, або окремі відтяжки, які, можливо, мали символізувати наявність цього пристрою серед виробничого інвентарю споруди під час обряду залишення житла.

Реконструкції вертикального ткацького верстата трипільської культури можна побачити в багатьох музеях, зокрема в Археологічному відділі Кам'янець-Подільського музею-заповідника, в Археологічному музеї інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, в Збарзькому державному історико-культурному заповіднику.

За класифікацією М. А. Новицької серед наявних відбитків маємо два види тканин: виготовлені на ткацькому верстаті та плетені спицями або гачком. Першу, найчисленнішу групу відбитків, складають тканини, виготовлені технікою килимового (репсового) переплетення. Щільність основи в тканинах цієї групи 1—5 ниток, а підкання — 2—6 ниток на 1 кв. см. Вона включає 3 підгрупи тканин, в залежності від товщини ниток та їх щільності. У другій групі тканини виконані технікою простого полотняного переплетення. Щільність основи в тканинах цієї групи — 4 нитки, а підкання — 4—6 ниток на 1 кв. см, тобто тканини цієї групи одноманітні. В них добре простежуються між нитками підкання нитки основи. До третьої групи віднесено один унікальний відбиток тканини, виконаний трьома ткацькими техніками: килимове

ткання, просте полотняне переплетення та, можливо, переборне ткацтво. Четверту групу представляє відбиток тканини, плетений спицями. У сучасному плетінні даний тип називається виворітним. Остання група — відбитки тканин, плетених гачком. На цих відбитках простежуються довгі ряди повітряних петель, з'єднаних між собою стовпчиками різної висоти. У сучасному плетінні такий вид називається стовпчик з одним, двома або трьома накидами. Отже, у першій половині IV тис. до н. е. у трипільців сформувалась техніка виробництва текстилю, що підтверджене різноманітними ткацькими техніками, візерунковими тканинами та зразками в'язання спицями та гачком.

Відбитки в'язаного полотна виявлено на денцях посуду з поселень Стіна, Ялтушків, Бернашівка та пізньотрипільських поселень Молдови. Знайдено також декілька знарядь, наприклад, у Поливановому Ярі виявили чудовий кістяний в'язальний гачок із фігуркою птаха. Завдяки знахідкам денць від посуду з відбитками трикотажних тканин встановлено один вид простого двостороннього в'язаного полотна спицями, який отримують, використовуючи по лицьовій та зворотній стороні полотна однаковий тип петель (лицьова), та два типи в'язання гачком: стовпчиком з одним накидом та стовпчиками з двома накидами.

Слід відзначити, що знахідки відбитків в'язаного полотна на трипільському посуді можна вважати одними з найдавніших у Європі. Раніше вважалося, що вперше в'язані речі почали виготовляти у Давній Греції. Матеріали трипільської культури свідчать про виникнення традиції в'язання принаймні на дві тисячі років раніше.

Отож трипільські «модельєри», а у ті часи, напевне, кожна жінка мала повне і неподільне право вважати себе законодавцем моди хоча б у межах власної сім'ї, нарешті отримали нові засоби для самовираження. Зображення на антропоморфній пластиці та малювання на посуді зберегли для нащадків результати цих творчих пошуків, які тривали впродовж 2500 років.

Тканини, які виготовляли з рослинних волокон, фарбували мінеральними або рослинними фарбами. Судячи з орнаменту на статуетках, на середньому етапі культури надзвичайно популярними були тканини з горизонтальними смугами червоного кольору. Є зображення геометричних фігур, рослин на «одязі» статуеток. Можливо, це набивні тканини, можливо — аплікація або вишивка.

Трипільці використовували як нижній одяг нараменні пов'язки різних типів: О. П. Погожева, вивчаючи зображення на трипільських статуетках, нарахувала їх цілих вісім. Виготовляли їх з тканини, прикрашали бахромою, робили зав'язки з китицями на кінцях. На деяких із статуеток зображено, напевне, той одяг, який використовували під час культових церемоній.

Про крій верхнього одягу свідчать зображення на посуді та орнаментация статуеток. Можна говорити про наявність довгих суконь, іноді з бахромою знизу. Шили плаття із різними типами вирізу коміру. Щоб підкреслити певний статус власника чи власниці, на верхній одяг нашивали мідні (а може, і золоті) або кістяні бляшки.

Існували різні типи поясів: з мотузки — в один або кілька обертів, плетених, з тканин або шкіри, в тому числі з нашивними прикрасами.

За зображеннями на статуетках відомо 9 типів поясів. Чоловічий костюм доповнювала перев'язь — через праве або ліве плече, іноді — навхрест. Вона підтримувала пояс, на якому висіла зброя — сокира-молот. Перев'язі та пояси воїнів прикрашали металевими чи кістяними платівками або бляшками, як це показано на деяких статуетках. Воїни, можливо, використовували шкіряні куртки, на які вони нашивали мідні бляхи різних типів.

З хутра або тканини робилися короткі, до пояса, жилетки, зображення яких зустрічаються на жіночих статуетках. Скільки ж часу було потрібно трипільським жінкам, щоб виготовити одяг? Г. Ф. Коробкова провела кілька експериментів, які дозволили відповісти на таке запитання. За прототип для одягу було обрано зображення на мальованих посудинах з пізньотрипільських поселень Костешти II та Бринзе-ни III. Працювали дві жінки, які отримали в своє розпорядження дві вичинені шкури барана та козла, два ножі та дві проколки з кременю, дві кістянв голки. На криї спідниці та жилетки за допомогою кременевого ножа знадобилося 2 години 50 хвилин. Шили їх кістяними голками, роблячи отвори для ниток проколками з кременю. На це пішло ще 45 хвилин. Разом — майже три з половиною години. З цього було зроблено висновок, що одна жінка могла зшити подібний костюм за шість з половиною — сім годин.

Відомі на статуетках зображення кількох типів головних уборів — грибоподібної форми або схожого на шапку з підгорнутими краями. Частина одягу виготовлялася, як і раніше, зі шкіри, але її добре обробляли. Знайдено численні знаряддя з каменю, які використовували при обробці замші та при пошитті виробів з неї. На шиї носили також амулети у вигляді круглих або антропоморфних мідних блях. Знайдено також різноманітні мідні і срібні (в усатівських курганах) кільця. Були відомі браслети різних типів: пласкі, в один або кілька обертів. На статуетках, крім того, зображено принаймні десять типів зачісок, звичайно — жіночих. Переважає зібране на спині у різні типи вузлів волосся, є заплетене у чотири коси. Іноді розмальовували обличчя. Є думка, що орнамент на статуетках зображає татування або малюнок, який наносився фарбою на тіло під час певних обрядових дій.

Відомі три типи взуття, на всі пори року. Є його зображення як на статуетках, так і глиняних виробах у вигляді постолів або чобіт з відігнутими халявами. Взуття, напевне, робилося шкіряним. Це чобітки, з халявами нижче коліна, іноді відігнутими назовні, постолі та сандалі — підошва з двома ремінцями.

Одяг доповнювався численними прикрасами, відомими за розкопками та зображеннями на пластиці. Це, насамперед, різноманітні намиста з мідних, кам'яних, бурштинових і навіть скляних намистин (найдавніше у світі скло!) та морських або річкових молюсків. Деякі вчені схильні вважати великі мідні бляхи, які носили на грудях, символами представників влади або жерців. Аналогічним могло бути призначення пластин у вигляді голови бика з печери Вертеба (там їх знайдено вже три). Цікаво, що вони були виготовлені з кістки, взятої із черепа бика та спеціальним чином випрямлені для отримання пласкої заготовки. Таким чином, у трипільські часи можна було із першого

погляду визначити не лише те, до якого роду-племені належить власник одягу, але й те, яке становище у суспільстві вона/він займає.

За тисячоліття, які минули відтоді, змінилися десятки археологічних культур, але в одязі, виготовленому із тканин, все ще живуть силюети, розроблені людьми, які зіткали в цих краях першу тканину, першими почали плести та вишивати.

ТРИПІЛЬСЬКА АРХІТЕКТУРА ОЧИМА АРХЕОЛОГІВ

Поняття «архітектура», «зодчество» визначають як мистецтво споруджувати будинки, інші споруди для обслуговування та забезпечення різноманітних потреб суспільства. Архітектура як така виникає на найбільш ранніх етапах розвитку людського суспільства. В завдання архітектури входить планування комплексів споруд та їх частин. Власне діяльність по створенню таких комплексів поєднує архітектуру з містобудуванням. Монументальна архітектура вирізняється своєю величиною і значимістю художнього змісту, які знаходять вияв, як правило, у грандіозних, узагальнених формах. До творів монументальної архітектури відносять громадські споруди, монументи, настінні розписи тощо. Ці твори роблять, як правило, з тривких і довговічних матеріалів. Монументальне мистецтво підпорядковане значним суспільним і державним завданням та «працює» на популяризацію в широких масах значних суспільних та релігійних ідей, які лежать в основі монументальних споруд.

Наскільки ці визначення збігаються з матеріалами із розкопок поселень трипільської культури? Чи маємо ми право щось казати про архітектуру, сліди якої дійшли до наших днів у вигляді скупчень обпаленої глини із відбитками колотого дерева та слідів ям від стовпів? Однак подивимось на цю справу із точки зору наших знань про традиційну архітектуру народів світу, бо у наші часи є достатньо країн, де для будівництва використовують ті ж самі матеріали, що їх застосовували трипільці. Нескладно уявити, що через 5000 років можна було б знайти на місці шедеврів дерев'яного зодчества у Кіжах, на місці палаців та замків Японії чи «хмарочосів» у Йемені. Ті самі купи глини, у кращому разі зі слідами пожежі, попіл від згорілого дерева та залізні цвяхи і бита черепиця. Все. Хто б у такому випадку повірив у реконструкції археологів, чи була б адекватною оцінка таких явищ, як давньоруська, японська, арабська архітектура?

У будь-якому разі те, що дійшло до нашого часу від будівничих трипільської культури, цілком відповідає визначенню поняття «архітектура». Хоча б тому, що нині існує поняття «народна» або «традиційна» архітектура. Описуючи традиційні житла українців, ми використовуємо такі слова, як «стіни», «стеля», «підлога», «долівка», «горіще», «поріг», «двері», «вікна», «піч». Ті ж самі слова знадобляться нам для того, щоб описати оселі трипільської культури, принаймні більшість із тих, які дослідили археологи. А це означає, що речі, названі

цими словами, існували у часи трипільської культури, більше того, деякі із них вперше зустрічаємо саме у трипільських оселях і храмах.

За 130 років археологи дослідили понад 800 різноманітних споруд. Упродовж цього часу вчені намагалися розібратися в тому, що саме знайдено під час розкопок, що являють собою ті купи перепаленої глини, перемішані з уламками посуду, — чи то давні будівлі, чи рештки гробниць або поховань. Реконструкціями, науковими суперечками із приводу запропонованих реконструкцій рясніють сторінки поважних археологічних видань, із яких вже можна скласти невеличку бібліотеку, де будуть не лише окремі статті чи публікації, а й кілька десятків книжок. На цю тему написана кандидатська дисертація, і ще дві перебувають у стадії написання.

Скільки лише варіантів реконструкцій давніх будівель було запропоновано! Наприклад, С. С. Гамченко вважав, що житла трипільців мали вигляд... зроблених із глини конічних вуликів. Натомість В. В. Хвойка стверджував, що трипільці жили в землянках і навіть запропонував декілька варіантів реконструкції цих примітивних жител. Рештки ж спалених споруд вважав двоповерховими гробницями, «будинками мертвих».

Ще більш екзотичну реконструкцію процесу спорудження трипільського будинку запропонував П. П. Курінний, потім її підхопили та розвинули Є. Ю. Кричевський та Т. С. Пассек. Ці дослідники вважали, що споруджуючи житло, трипільці вирівнювали на його майбутній площі поверхню землі, а потім вкладали на неї шар дерева — плахи, колоди. Зверху цей настил замазували сумішшю глини та полови, або чистої глини, взятої поруч. На заглаженій поверхні розводили вогнища, щоб, обпаливши глину, отримати міцну, щільну підлогу. Дослідники чомусь вважали, що такий обпалений моноліт мав (і міг) захищати приміщення від... вологи. Те, що обпалена глина втягує воду, як губка, чомусь нікому не спало тоді на думку. Отримавши таким екзотичним способом «вологостійку» підлогу, трипільці зводили стіни та дах, будували деталі інтер'єру — печі, лежанки, вітари. Коли приходив час ремонтувати підлогу, наносили новий шар глини і знову розводили вогнище, щоб її як слід обпалити. І як нікому не спало на думку, що таким чином можна ж і хату спалити?

Було проведено експерименти із обпалення такого моноліту, а також лабораторні дослідження, результати яких нібито підтвердили ідею із обпаленням підлоги вогнищами. У 1947—1949 рр. було надруковано графічні реконструкції декількох трипільських жител, зроблені на підставі цієї ідеї. Оскільки її провідником на той час була Т. С. Пассек, доктор історичних наук, лауреат Сталінської премії, провідна дослідниця трипільської культури, така реконструкція, якою б дивною вона не здавалася, заперечені і дискусій не викликала. У Т. С. Пассек було чимало учнів, які досліджували трипільську культуру в наступні десятиріччя. Зрозуміло, вони теж не були схильні до дискусій із питань трипільського житлобудування.

Так що вивчення і реконструкція трипільських будівель виявилися міцним горішком для кількох поколінь археологів. Перші сумніви щодо «остаточного вирішення проблеми трипільського житлобудуван-

ня» дозволив собі висловити 1964 року В. І. Маркевич. Він добре знав традиційну архітектуру Молдови, на території якої проводив археологічні дослідження, але не перебував під глибоким впливом традиційних поглядів на трипільське житлобудування. Запропонована ним схема реконструкції була простою і досить логічною, враховувала набутий досвід розкопок.

Він доводив, що шар обпаленої глини із відбитками колотого дерева — «точок», «площадка», є рештками міжповерхових та горючих перекриттів будинків та інших створених трипільцями споруд. Тобто будинки трипільців могли мати не лише горища, але і не один поверх, а принаймні — два. Споруди ці загинули під час пожежі. Те, що було на час пожежі у будинку та його приміщеннях — інтер'єр, посуд, знаряддя праці — перетворилося на «начинку» завалу обпалених вогнем решток цих перекриттів.

Інший дослідник — К. В. Зіньковський (він ще студентом встиг попрацювати у В. І. Маркевича), спираючись на результати розкопок решток жител в Раківці, Олександрівці та Майданецькому, так само досить переконливо доводив, що у багатьох випадках нашарування обпаленої глини є рештками міжповерхових або горючих перекриттів — скільки шарів глини, стільки перекриттів, а отже, — і поверхів. К. В. Зіньковський також провів ряд експериментів. По-перше, обпалив намазану на шар дерева «площадку», намагаючись отримати долівку за рецептом П. П. Курінного та Т. С. Пассек. Потім збудував (в масштабі 1:10) модель трипільського двоповерхового житла, яку по тому спалив. Після чого упродовж багатьох років спостерігав процес трансформації цих руїн. На думку дослідника, експеримент остаточно свідчить на користь засад реконструкції трипільських споруд, запропонованих В. І. Маркевичем.

З початку 70-х років ідеї В. І. Маркевича та К. В. Зіньковського використовують дослідники трипільських будівель, намагаючись при цьому відтворити кожну конкретну будівлю, а не «трипільське житлобудування» в цілому. Власне, такий індивідуальний підхід і дає змогу нині говорити про різноманіття трипільської архітектури.

Реконструкції двоповерхових споруд у трипільців спочатку сприймалися із недовірою. Це здавалося просто неймовірним: невже між Карпатами та Дніпром сім тисяч років тому вже додумалися робити будинки на два поверхи? Голоси, що «це ще треба обґрунтувати і довести», «теоретично обґрунтувати», часом можна почути і досі. Зауважимо, що за останні 20 років опубліковано чимало реконструкцій дво- і навіть триповерхових споруд, зроблених за даними розкопок поселень VI—IV тис. до н. е. у Старій Європі. Чимало європейських дослідників посилаються при цьому на... праці 60—70-х рр. В. І. Маркевича та К. В. Зіньківського. Як кажуть у таких випадках, «нема пророка на Батьківщині».

Вважають, що для трипільської культури із самого початку найбільш поширеними були каркасно-стовпові конструкції, з дерев'яними стінами та перекриттями, обмазаними глиною. У глину домішували полову, іноді листя. Опорні стовпові конструкції виготовляли, як правило, із твердих порід дерева, заглиблюючи в землю, щоб зафіксувати

у вертикальному положенні. Могли також використовувати для цього масивні лежні. Стіни робили плетеними з гілок або з колотого дерева і обмазували глиною.

Перекриття робили дерев'яними, в залежності від ширини будівлі — з плах або кругляку. При необхідності перекриття підпірали додатковими стовпами. Відомі знахідки відбитків на глиняній обмазці сволока — поздовжнього елементу дерев'яної конструкції перекриття. Дерево вкладалося поперек довгої осі будівлі, стандартна ширина якої складала 4—5 м, проте відомі приміщення шириною 9—10 м. Розміри будівель прямокутної форми від малих — 4×6, 4×9 м до величезних — 10×15, 9×21 м, 7×33 м тощо. Як видно, розміри споруд зростали в основному в довжину, оскільки ширина була обмежена довжиною дерева, вживаного на перекриття.

Вже із раннього етапу трипільцям були відомі не тільки одноповерхові споруди з горищем, але й двоповерхові, також з горищем. Деякі з них мали великі розміри і складну конструкцію. Так що фактично немає підстав для висновків про «поступове розростання трипільських будинків» та «еволюцію і поступовий розвиток конструкцій». Зрозуміло, що деякі зміни, напевне, були, але вони не зводилися до таких простих речей, як розміри споруди або число поверхів.

Перекриття обмазувалися глиною, як правило, з домішкою полови, що створювало рівну поверхню — глиняну долівку (робили її і на земляній підлозі, що є характерною рисою трипільської архітектури Подністров'я та Поділля). Долівку неодноразово ремонтували шляхом нанесення тонкого шару глиняного розчину, потім — фарбували вохрою (вогнь, ясна річ, під час ремонту не застосовували — хіба що для освітлення).

Інтер'єр житлового приміщення включав піч або відкрите вогнище (топили по-чорному, дим виходив у обмазаний глиною отвір, вирізаний у стелі), різноманітні лави з глини, вимостки, вмонтовані у глиняні корита кам'яні зернотерки.

Знайдено залишки порогів, зроблених із глини. Ширина дверних отворів відповідала сучасним стандартам — близько 80 см. Знайдено також свідчення існування дверей, які оберталися, спираючись на підкладений камінь.

Якщо будівля була двоповерховою, жили на другому поверсі, де була піч, а перший використовували для господарських цілей — зберігання припасів, утримання худоби тощо. Іноді там робили вогнище. Поруч із будівлею теж знайдено місця, де розводили вогнища, біля яких знайдено посуд. Так що використовували і територію поряд з будинком. Так утворювалися своєрідні житлово-господарські комплекси, які виникають вже в ранньому періоді Трипілья. Прості та поширені матеріали — дерево і глина давали змогу створювати комфортабельні двоповерхові помешкання. Мабуть, трипільцям не треба було навіть у протомістах десятиріччями стояти у черзі на житло. Досить було при потребі зібрати родичів, нарубати дерева, замісити глину з половиною, накосити очерету, можна було починати будівництво. При такому підході потрібні були лише інвестиції для придбання харчів, якими, напевне, за стародавньою традицією годували будівельників.

Можливо, саме із такими трапезами пов'язані «господарчі ями», виявлені неподалік будинків. Стандартна забудова Майданецького, наприклад, складалася з двоповерхових «котеджів» із загальною площею від 70 до 140 квадратних метрів. Такий будинок належав здебільшого окремій сім'ї (один будинок — одне вогнище).

Крім житлово-господарських комплексів, з розкопок відомі виробничі комплекси — гончарні майстерні (Веселий Кут, Миропілля), кременеобробні комплекси (Поливанів Яр), що розміщувалися поруч з житлами або входили до них як окремі приміщення.

АРХІТЕКТУРА ОЧИМА ТРИПІЛЬЦІВ

Однак археологи мають порівнювати свої уявлення про трипільську архітектуру не лише із поглядами колег, але і з точкою зору самих трипільських будівничих. Адже вони залишили після себе мініатюрні образи своїх витворів.

Про зовнішній вигляд давніх будівель свідчать зроблені власноручно трипільцями керамічні моделі споруд. Всього нині відомо близько ста таких моделей та їх фрагментів. Вчені сперечаються про призначення цих моделей¹, а також про те, наскільки реалістично передані всі деталі споруд. Це має значення при використанні моделей для реконструкцій. Проте порівняння цих виробів із результатами археологічних розкопок дозволяє досить впевнено казати, що більшість деталей, що ми їх бачимо на моделях, існували реально. Тож маємо справжній скарб документальних наочних посібників з трипільської архітектури. Подібні вироби відомі і в інших археологічних культурах Старої Європи, так що маємо змогу порівнювати рівень будівельної справи на різних територіях.

Одна з трипільських моделей, знайдена на поселенні трипільської культури біля с. Розсохуватка на Черкащині, досить реалістично зображує, на думку деяких дослідників, саме двоповерхову споруду.

На моделі нижній поверх менший за верхній, стоїть на ніжках і трохи розширюється догори. З одного боку — вхідна частина підпрямокутної форми з закругленими кінцями, поріг — високий. Неправильна форма цієї частини моделі дала привід до висновку, що це є зображення підвальної частини будинку. Тоді незрозумілими є наявність ніжок — паль, на які спирався будинок, а також широченний вхід до «підвалу». «Підвал» на палях із гаражними ворітьма, — то, мабуть, засмілива реконструкція. Більш реалістично виглядає другий поверх споруди, який передає будівлю каркасної конструкції з дахом, прямокутної в плані. На бічних стінах вертикальними наліпами передано по три вертикальні стовпи, які спираються на навислу над нижнім поверхом платформу. В коротких сторонах споруди позначено прямокутні двері з порогом та невелике округле вікноце у протилежній стіні. Двері виходять на невеликий ганок або портик, обмежений із боків фігурними виступами — парапетами, біля основи яких стилізовані зооморфні зображення (нага-

¹ Див. розділ «Сакральний світ та магійний простір Трипілья».

дують наліпи на трипільському кухонному посуді). Фасад увінчано парою симетрично розташованих ріжок. Дах напівсферичний, з заднього боку моделі показані поздовжні дерев'яні конструкції.

Вертикальні стовпи каркасу ділили стіни на метопи. Є приклади стовпів, прикрашених різьбленням. Простір між стовпами заповнювали горизонтальними плахами, які могли бути вмонтовані у пази, зроблені в опорних стовпах. На моделі із колекції «ПЛАТАР» зображено ділянку такої стіни. Горизонтальні білі смуги, можливо, відображають розпис стіни, здійснений по замазаних глиною щілинах між плахами. Тобто у цьому випадку зовнішня обмазка стіни могла бути не суцільною.

Модель з Коломиїщини II (зберігається в Національному музеї історії України) передає іншу конструкцію стіни. Фрагмент моделі замість стовпів має вертикальні риски на всій поверхні бічної стіни. Можливо, таким чином було передано вертикально вкопані конструкції з дерева, що утворювали суцільну стіну. Цікаво, що аналогічний тип спорудження стін типовий для культури Лендель, яка існувала в трипільські часи у Центральній Європі. Уламки моделей з Коломиїщини II та Гребенів показують чотирихилий дах. А от модель із Ворошилівки має двохилу покрівлю.

Вікна на всіх моделях однакові — круглі. Їх зроблено в стіні, протилежній до входу. Навколо вікон теж наносився певний геометричний орнамент (модель із Сушівки). Завжди направо від входу зображено купольну, часом досить велику піч. Навпроти, вздовж стіни — довга лава з розставленим на ній посудом. Саме так реконструюють археологи за даними розкопок трипільської житла та їх інтер'єр.

На моделях зображено досить високий поріг. На кількох моделях з колекції «ПЛАТАР» показано пази для зсувних дверей. Вхід, як правило, обведено геометричним орнаментом із використанням трикутників, напевне, ці зображення мали оберігати приміщення від проникнення ворожих сил.

Зауважимо, що поєднання реконструкцій за даними археологічних розкопок та реалій із керамічних моделей є необхідним для відтворення найбільш вірогідного «образу трипільської хати». Синтез цих двох джерел дає змогу створити більш конкретні та привабливі образи, ніж сумні довгі багатоканерні бараки під двоххилими дахами, якими поки що рясніють праці із археології та історії архітектури.

Подібний до відтворених на трипільських керамічних моделях тип будинків із дерева і глини проіснував в Лісостеповій Україні до XX сторіччя. Отож українські «білі хати» можна розглядати, як спадщину багатотисячолітньої, закладеної ще трипільцями будівельної традиції.

ТРИПІЛЬСЬКІ ХРАМИ

Під час розкопок поселень трипільської культури виявлено також рештки культових споруд. Зауважимо, що інтерпретація розкопаної споруди як давнього храму завжди є досить гіпотетичною. Тим більше.

що давні храми іноді нічим особливим не вирізнялися від звичайних жител. До того ж часом архітектори намагалися відтворити саме якусь первісну хижу, яка у незбагнено давні часи була притулком для бога чи богині. Іноді ця хижка була вперше збудована за тисячі кілометрів від місця, де її відтворювали давні зодчі. Щось подібне ми маємо і сьогодні у сучасній культовій архітектурі. Як і у випадку з трипільськими житлами, ми знову звернемося до двох основних джерел — давніх розкопок та знайдених керамічних моделей споруд.

Зразком великої громадської споруди, можливо — храмової, є комплекс «М» з Майданецького. Результати археологічних досліджень дозволяють запропонувати реконструкцію будівлі як двоповерхової, можливо — з горищним перекриттям. Загальні розміри 7×24 м. Площа двох поверхів — близько 336 кв. м. Другий поверх мав два приміщення: менше — розмірами 7×9 м та більше — 7×15 м. У меншому, площею близько 63 кв. м, була гарна долівка, пофарбована в червоний колір, на ній було відкрите вогнище, стояли мальовані посудини. Більше приміщення, площею 105 кв. м, мало звичайну глиняну долівку та влаштовану по периметру вздовж стін глиняну лаву, пофарбовану в червоний колір. Воно опалювалося відкритим вогнищем. Вхід до нього мав бути з торця будівлі, спрямованого до центру поселення. Перший поверх, можливо, займав одне приміщення площею до 168 кв. м, в одній із частин якого зберігався мальований посуд.

Незвичайність інтер'єру комплексу «М» — масивна фарбована підлога, кімната з глиняними лавами по периметру, значна площа приміщень — дозволяють припустити, що це громадська будівля. Велика кімната з лавами уздовж стін могла бути місцем для зібрань громади, адже на лаві загальною довжиною близько 38 м могло розміститися від 60 до 70 осіб. Менша, з червоною підлогою, могла бути святилищем для цієї групи мешканців Майданецького.

Про існування досить пишно оформлених храмових будівель можуть свідчити деякі глиняні моделі. Так, на Володимирівській моделі зображено в приміщенні лише хрестоподібний жертвник, немає ні печі, ні інших звичайних деталей інтер'єру. Зате стіни розписані в дві фарби як ззовні, так і всередині. Навіть підлога вкрита дугоподібними лініями. У стіні навпроти входу прорізане округле вікно. Але ця модель не має даху. Т. С. Пассек, публікуючи цю унікальну знахідку, висловила припущення, що дах міг бути зроблений окремо, можливо, навіть з дерева та соломи. В цьому немає нічого дивного. В матеріалах європейських культур цього часу є знахідки глиняних моделей ... дахів. Модель із поселення Черкасів Сад теж має у приміщенні лише жертвник, розташований на одній осі із входом та округлим вікном, прорізаним навпроти нього. Цілком очевидно, що існував певний канон у спорудженні храму та розташуванні складових його інтер'єру.

Жертвник прикрашали заглибленим орнаментом або фарбували у червоний колір. На одній із моделей ми бачимо паралельні смуги, попарно нанесені на його лопаті. За інтерпретацією дослідника піктографічної писемності Старої Європи професора Вінн Шана, це є знак божественного благословіння. На двох моделях ми бачимо встановлені на вівтарі чаші.

На фасаді моделі з поселення Ворошилівка у Побужжі фронтон моделі було прикрашено схематичними зображеннями рогів бика. Бічні стіни, розділені на метопи напівколонами (каркас стіни), прикрасили монохромним розписом із схематичними зображеннями змій. Сама будівля стоїть на платформі, яка спирається на чотири фігурні ніжки — колони. Антропоморфні фасади культових будівель відтворено, можливо, і на глиняних виробках, що походять з розкопок у Трушешть (Румунія).

Цікава серія моделей храмів зібрана нині в колекції «ПЛАТАР». Найбільш відомою стала керамічна модель (т. зв. «китайський будинок»), яка умовно зображає прямокутну в плані споруду на невисокій платформі, що спирається на шість ніжок. Дах аркоподібний, на торцях фронтони увінчані горизонтальними зображеннями місячних серпиків, які нагадують роги бика. Схоже, що при реставрації роги збільшили за рахунок гіпсових доповнень, але те, що вони були на моделі, не викликає сумнівів. Поверхня моделі була пофарбована в червоний колір. Орнамент нанесений прокресленими лініями, які були заповнені білою пастою.

Вхід до будівлі оформлений високою аркою. Арка прикрашена прокресленими зображеннями п'яти символічних серпів, кожен з яких складається з двох дуг. Стіни будівлі виведені з рівня платформи. На кожній з них наліпами передано по три фігурних стовпи. Кожен з стовпів має конічний верх, підкреслений виїмкою. По нижній частині конуса зроблено ямки. На стовпах — по три горизонтальні насічки.

В проміжках між стовпами на стінах прокресленими лініями зроблені парні стилізовані зображення змій, які нагадують знак, відомий у Китаї під назвою «тай-цзи ту». Для більшості іноземців це «інь-ян». Він повторений на стінах моделі чотири рази. У торцевій стіні навпроти входу прорізане кругле вікно, оточене прокресленим колом з трикутними орнаментальними композиціями. Стилїстика виготовлення та орнаментация моделі вказують на те, що вона могла бути виготовлена на одному з поселень трипільської культури у межиріччі Південного Бугу та Дніпра близько 4000 р. до н. е. Саме тут знайдені грушоподібні посудини — зерновики з аналогічними стилізованими зображеннями змій, виконаними прокресленими лініями з наступною інкрустацією білою пастою.

Друга модель зображує багато оздоблену монументальну споруду, яка стоїть на платформі, що спирається на чотири масивні стовпи — колони. Поверхня моделі була вкрита помаранчевим ангобом, бічні стіни та стіна перед входом зберегли сліди червоної фарби. Платформа по периметру оздоблена малюванням у вигляді трикутників, які складаються з ліній шириною близько 2 мм. Трьома наліпами, кожен діаметром близько 1 см. розміщеними на обох торцях, передано дерев'яні конструкції — поздовжні лаги, які складали основу платформи. Будівля має округлий дах, прикрашені згори рогами портали. На моделі показано, що ці портали склалися з двох елементів у вигляді витягнутої по вертикалі латинської літери S, перехрещення яких вгорі утворило горизонтально розташований символ місяця, що має форму букранія. Реальні прототипи цих елементів могли бути виконані з дерева

У точці перетину конструкцій, а також на нижніх їх кінцях округлими наліпами діаметром близько 1 см показані виходи поздовжніх дерев'яних деталей даху. Дах вкритий малюванням з широких (1—1,8 см) стрічок, розміщених паралельно. Форма і оздоблення даху, можливо, вказує на те, що він був перекритий м'якою покрівлею, зробленою із очеретяних матів.

Споруда має два приміщення — невеликий портик під арочним перекриттям та велику кімнату-зал, до якої з передпокою ведуть широкі, округлі в плані двері. Навколо входу зовні поверхня стін була пофарбована в червоний колір. По червоному тлу темно-коричневою фарбою внизу стіни нанесено орнамент з трикутників, які обведені тонкими білими лініями. Сліди орнаменту помітні навколо дверей, але реконструювати його неможливо через те, що він погано зберігся. У великому приміщенні навпроти входу прорізане овальне в плані вікно.

Бічні стіни розділені вертикальними стовпами на три площини кожна. Фігурні стовпи, які мають наверх, подібні до горщиків, піднімаються над краєм даху. На лівій бічній стіні в середньому простінку прорізане округле вікно діаметром близько 2 см. З цього боку крайній зліва простінок покритий червоною фарбою, на якій збереглися білі горизонтальні лінії товщиною 1—1,5 мм. Тут, можливо, показано реальну конструкцію стіни будинку. В нижній частині простінків з обох сторін моделі нанесено орнамент у вигляді заштрихованих трикутників.

На задній стіні в нижній частині зображена широка коричнева стрічка — хвиля, обведена з двох сторін білими тонкими лініями. Навколо вікна по колу розміщені малі трикутники з білим облямуванням — вершинами назовні. Справа від вікна збереглося горизонтальне зображення символу місячного серпа, всього їх на задній стіні могло бути два, вони були намальовані симетрично відносно вікна. Ця модель теж могла бути виготовлена у межиріччі Південного Бугу та Дніпра близько 4000 р. до н. е.

Більшість раніше знайдених моделей мала дво- або чотиристоронні дахи, конструкція якого є цілком зрозумілою і практичною для території поширення трипільської культури. На цьому тлі аркоподібні дахи, виготовлені, можливо, з очеретяних матів, виглядають досить екзотично. Але ця екзотика може мати цілком логічне пояснення: моделі відтворюють тип храму, який виник далеко за межами трипільської культури. До речі, трипільці не були єдиними, кого хвилювали і хто відтворював цей образ. Д. Ролл вважає, що і в Єгипті будували храми за очеретяними месопотамськими прототипами. Спочатку — з очерету, а потім з каменю, старанно відтворюючи арочні склепіння. А. Смирнов знайшов, як він вважає, досить численні аналогічні зображення «дому народжень» на мегалітичних стелах, які походять з території Європи. Найдавніші з них датовані IV тис. до н. е., інші — в межах III тис. до н. е. І у Європі, і у Єгипті будівничі старанно відтворювали... очеретяні храми Давнього Шумеру!

Слід відзначити, що трипільські моделі дещо відрізняються від месопотамських прототипів. Хоча б тим, що передають споруди, підняті над землею на опорах-стовпах. Широко використане дерево, дефіцитний матеріал для Месопотамії. Нема повних аналогій і з декором фа-

садів рогами, що символізують місячний серп. Спільним є прототип — будівля з очерету. До речі, на півдні Іраку такі очеретяні споруди з арочними дахами будують досі. Вони і нині височать поруч з руїнами давніх міст Шумеру, а також реконструйовані у археологічних заповідниках.

На території Месопотамії сліди таких споруд, більшість із яких вважають звичайними житлами, виявлено ще на пам'ятках культури Убейд, яка існувала впродовж всього V і частково на початку IV тис. до н. е. Загалом датування подібних виробів «східного зразка» у трипільській культурі вкладається між 4000—3500 рр. до н. е., у Месопотамії — це час появи та розквіту культури Урук, у якій вбачають одну із попередниць цивілізації Шумеру. Отож до трипільських країв цей образ храму потрапив чи наприкінці існування культури Убейд, чи на самому початку існування культури Урук. Слід зауважити, що їхні носії досягли центральних районів Анатолії, а звідти за кілька тижнів можна було примандрувати до Дністра чи до Південного Бугу. Чи навпаки, хтось із трипільців або їхніх сусідів міг вирушити у мандри на південь. Адже лише там, до речі, можна побачити серп молодого місяця із двома піднятими вгору рогами, що вінчає фасади храмів. А якщо пройти трохи далі на південь, то побачити і дерево-пальму, яку намалював невідомий майстер на трипільській посудині, знайденій на території сучасної Черкаської області.

МОНУМЕНТАЛЬНА СПАДЩИНА ТРИПЛЛЯ

У загальних рисах трипільська архітектура споріднена із архітектурою давніх хліборобів Південно-Східної Європи (каркасно-стовпові конструкції, широке використання глини, купольні печі, деталі інтер'єрів з глини, використання при опорядженні фарби, магічні орнаменти на стінах та ін.), носіями культур лінійно-стрічкової кераміки, фракійського енеоліту, Лендель, Тисаполгар, Вінча та ін. Були тут відомі також двоповерхові і навіть триповерхові житлові споруди, починаючи з доби неоліту. На цьому тлі реконструкції двоповерхових трипільських будівель вже не виглядають чимось екзотичним та винятковим.

Помічено вплив трипільської архітектури на домобудування сусідніх племен — наприклад, носіїв культури лійчастого посуду (у Грудьку-Надбужному знайдено рештки згорілих жител, подібних до трипільських). На решті території України в VI — IV тис. до н. е. в архітектурі зберігалися риси неолітичної доби. Споруджувалися легкі конструкції наземних або напівземлянкових жител, землянки, відомі за розкопками поселень дніпро-донецької, середньостогівської та ряду інших культур.

У другій половині IV тис. до н. е. у зв'язку з перебудовою економічної системи, Триплля поступово втрачає ряд яскравих етнографічних рис, в тому числі й у житлобудуванні, плануванні та типах поселень.

Нині спостерігаємо численні спроби відтворити споруди трипільської культури. Роблять це із різною метою. Тривають експерименти по відтворенню давніх споруд. Так, експериментальне будівництво двоповерхових споруд трипільської культури в натуральну величину, здійснене у останні роки, довело, що такий тип будівель цілком міг бути споруджений давніми майстрами з використанням матеріалів, знарядь та технологій, відомих нам за археологічними джерелами. Наприклад, повномасштабна (5×9 м) реконструкція двоповерхової, але безфундаментної житлово-господарської споруди трипільської культури, зведена в с. Трипіллі, успішно пережила зиму 2003—2004 рр. Конструкція, яка спирається на масивні лежні, виявилася достатньо жорсткою та міцною, щоб протистояти сильним вітрам на березі Дніпра.

Вже кілька років існують будівлі, споруджені румунськими дослідниками у Кукутені. 2004 року під час міжнародного симпозіуму, у присутності археологів із багатьох країн, там було проведено науковий експеримент по спаленню двох жител. Тепер дослідники кожного року спостерігатимуть за «археологізацією» цих руїн. Таким чином, експерименти допомагають краще зрозуміти знахідки, зроблені під час розкопок.

В мідному віці, в V—IV тисячоліттях до н. е, на території поширення трипільської культури було закладено підвалини архітектурної справи, які, без перебільшення, на тисячоліття визначили характер будівництва в Лисостепу. Населення, що залишило пам'ятки трипільської культури, опанувало різноманітні та ефективні прийоми домобудування, які дозволяли створювати надійні і зручні для проживання та ведення господарства житлово-господарські комплекси, виробничі приміщення, культові та оборонні споруди. Було вироблено раціональні системи планування поселень різних типів, які перетворилися на традиційні. Значним досягненням стало створення величезних поселень-протоміст із досить регулярним плануванням та потужною, заздалегідь спланованою і продуманою системою укріплень. Масштаби будівництва в Трипіллі вказують на зародження монументальної архітектури. Появу монументальної архітектури вчені схильні розглядати як одну з ознак цивілізації.

ЗБРОЯ І ВІЙСЬКОВА СПРАВА МИРНИХ ТРИПІЛЬЦІВ

Упродовж тисячоліть люди вирішували свої суперечки за допомогою зброї та війн. Удосконалення зброї, тактики і стратегії бойових дій весь час перебувало в центрі уваги. Але відповідь на запитання, коли і як почався цей нескінченний процес, втрачена у глибині тисячоліть. Найдавніші міфи, які сягають корінням у добу кам'яного віку або неоліту, вже містять інформацію про конфлікти із застосуванням зброї. Ми можемо стверджувати, що війни велися на території сучасної України вже за часів трипільської культури, тобто сім—п'ять тисяч років тому. Склалися дивна (для тих, кому відомі дані з археологічних розкопок) традиція описувати трипільців як народ мирний, тому нездатний себе захистити. Можливо, трипільці і справді відчували відразу до насильства, але

за час існування своєї культури встигли розробити і виготовити велику кількість зброї і збудувати щонайменше кілька сотень фортець.

Коли ми пишемо слово «зброя», то маємо на увазі не лук зі стрілами, який трипільці використовували на полюванні. Йдеться про зброю, спеціально розроблену для війни з людьми. Першою спеціальною зброєю деякі фахівці схильні вважати меч. На цій підставі вони роблять висновки, що така спеціалізована зброя з'явилася не раніше пізнього бронзового віку. Але хіба меч не може бути застосований на полюванні? У свою чергу, хіба сокира-молот доби енеоліту — ранньої бронзи була призначена безпосередньо для полювання? Нею можна ефективно вбити будь-яку тварину, але чи для цього її виготовляли?

В енеоліті — мідному віці відбулося два зрушення в галузі озброєнь: поява спеціалізованої зброї та металевих предметів озброєння. Зазначені події стали визначальними у розвитку військової справи в цей період. Метал і камінь застосовували паралельно. Перші зразки спеціалізованої зброї — бойові сокири-молоти та клевці виготовляли як з твердих порід каменю, так і з металу.

У той же час досить широко використовувався набір мисливської зброї — лук із стрілами, дротики, кинджали з лезами із кременевих вкладишів. Новинкою стали трикутні наконечники стріл та дротиків з двобічною ретушкою, що прийшли на зміну мікролітичній техніці, яка була домінуючою в мезоліті та неоліті. Сучасні дослідники мають у своєму розпорядженні численні предмети трипільського озброєння, які знаходять під час розкопок у руїнах трипільських будівель або поруч з кістяками у похованнях в ґрунтових могилах та під курганными насипами.

Зрозуміло, що до наших днів зброя дійшла не зовсім у тому вигляді, який вона мала, коли її використовували трипільські воїни. Найкраще збереглися частини знарядь, виготовлені з «вічного» матеріалу, — каменю, кременю. Оздоблення, деталі зброї, вироби з органічних матеріалів — дерева, шкіри тощо від таких давніх часів зберігаються лише у виняткових умовах, наприклад у торф'яниках. Саме такі випадки, а також аналіз етнографічних матеріалів дають змогу повніше реконструювати зброю населення мідного віку.

В руках вправного мисливця лук є страшною зброєю. Середня прицільна швидкострільність — до 10 пострілів на хвилину. З числа захисних обладунків проти стріли відносно ефективним може вважатися лише щит. Окремі бойові мистецтва практикують ухиляння від стріл, випущених з лука, чи їх відбивання. Стріла із кременевим наконечником здатна із певної відстані пробити навіть металеві обладунки. Судячи із розмірів наконечників стріл, трипільцям були відомі як малий, так і великий лук. Розміри трипільських наконечників стріл: від малих — 1 см, до великих — 2,5 см завдовжки. Основа трикутних наконечників може бути прямою чи ввігнутою, іноді вона скошена через різновеликі асиметричні бокові грані. Асиметричність форми зміщувала центр тяжіння, що при влучанні в ціль надавало стрілі обертального моменту. Точність влучання та убивча сила при цьому помітно зростали.

Інший популярний різновид металевий зброї трипільців — дротик. Це короткий металевий спис, ручна металеві зброя з наконечником

більшим, ніж стріла, але меншим від списа. Наконечники дротиків подібні до наконечників стріл, але більших розмірів, завдовжки 3—7 см. Вони виготовлялися з кременю, з пластин середнього та великого розміру, іноді з великих відщепів. При метанні дротиків могли застосовувати спеціальні пристрої — списометалки, які збільшували дистанцію ураження цією зброєю.

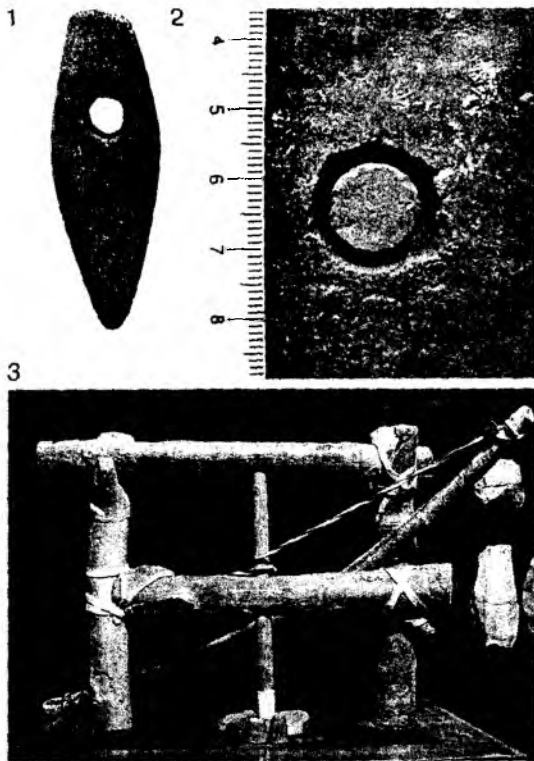
Сокири — найпоширеніша категорія трипільської зброї ближнього бою. Власне, це знаряддя теж має «подвійне» призначення. Трипільці використовували у господарстві багато типів сокир, вони могли застосовуватися також як бойові. До речі, подібна тенденція спостерігається у деяких цивілізаціях Давнього Сходу у IV—III тис. до н. е. — Шумері, Мохенджо-Даро. Однак коли недавно провели інвентаризацію знахідок, то у категорії «знаряддя подвійного призначення» мешканці долини Інду, яких вважали надзвичайно миролюбними, за статистикою випередили визнаних «мілітаристів шумерів» епохи царів Гільгамеша та Енмеркара.

Робоча частина сокир виготовлялася з твердих порід каменю, кременю та міді й мала вигляд плаского клина. На ранньому етапі сокири-клини виготовлялися переважно з каменю, хоча відомі і мідні. Вони особливо були поширені після 4500 р. до н. е. Після 4200—4000 рр. до н. е. поширюються виготовлені з кременю клиноподібні сокири, лезо яких відшліфоване.

Сокири-молоти — це вже однозначно спеціалізована зброя ближнього бою (може застосовуватися також як метална зброя), один кінець якої має лезо сокири, а протилежний є молотом. Враховуючи ширину леза, сокирою могли наносити переважно дроблячий удар. Мала дерев'яне руків'я довжиною від 0,15 до 0,5 м. Різновидом сокири-молота (зауважимо, досить рідкісним для досліджуваної епохи) є бойовий молот, у якого обидва кінці пласкі. Як метална зброя він може бути ефективним на відстані до 40 м, однак прицільне застосування не перевищує, як правило, 7—10 м, особливо ефективний на відстані до 4 м. Скіс леза посилює рублячу дію сокири. Враховуючи відсутність відповідних захисних обладунків в енеоліті — ранньому бронзовому віці — це один з найефективніших, «абсолютних» видів зброї ближнього бою.

Застосування в бою сокири-молота та її тактико-технічні характеристики передбачають володіння певними навичками фехтування цією зброєю. Легка одноручна сокира-молот може застосовуватися (при відповідному хваті), як кастет. Скоси леза сокир-молотів у різні боки свідчать про існування сокир для лівої та правої руки та застосування «вісімок» у фехтувальній техніці при завданні ударів по верхній частині тіла супротивника. Врівноваженість сокир в районі руків'я полегшує чергування ударів лезом і обухом. Подібна техніка бою сокирою-молотом вимагає певного вільного простору, що неможливе при дії у щільних лавах.

Найбільш ранній екземпляр бойової сокири-молота знайдено на ранньотрипільському поселенні Бернашівка. До нас дійшов фрагмент, виготовлений із рогу оленя, оздоблений різьбленою орнаментациєю. Виріб насаджувався на держак, виготовлений з дерева. Для періоду між 5300—4400 рр. відомі як цілі, так і фрагменти свердлених сокир-

Сокира-молот (1) — один із основних спеціалізованих видів зброї у V—III тис. до н. е., потребувала для свого виготовлення спеціального обладнання; 2 — фрагмент заготовки із розпочатим свердлінням; 3 — реконструкція свердильного верстата.

молотів та клевців із сланцю або твердих порід каменю завдовжки 8—20 см. Виготовлялися вони з дністровської, південнобузької, іноді карпатської сировини. З Карбунського скарбу походить розкішна мармурова сокира, яка, імовірно, мала престижний характер і могла бути символом влади військового ватажка. Цікаво, що впродовж 4300—3200 рр. до н. е. сокир-молотів, виготовлених із каменю, відомо значно менше. Можливо, саме у цей період трипільці переходять на металеву зброю, адже на цей час припадає більшість її знахідок.

Вже на ранньому етапі трипільської культури з'являються провушні сокири з міді, вони знайдені в Карбунському скарбі. Знайдено їх у Глибочку та на поселенні Березівська ГЕС. Пізніше ці вироби стають досить масивними, досягаючи довжини 20 та 22,5 см.

Клевці — ударна зброя колючо-рублячої дії, різновид бойової сокири із одним загостреним кінцем та вузьким лезом, призначена для пробивання захисних обладунків та щитів. В європейській термінології відомий також під назвою «сокира-кинджал», яка враховує характер колючо-проникаючих ударів, подібних до дії клинкової зброї. Довжи-

на держака 0,6—1 м. Особливо ефективна проти жорстких обладунків (метал, шкіра, дерево), які необхідно пробивати.

За зовнішнім виглядом ці вироби нагадують чекани-молоти, клевці XIV—XV ст., які широко використовували для боротьби із захищеними металевим обладунком супротивниками. Але які обладунки могли бути в енеоліті, щоб виникла потреба у подібній специфічній зброї? Фахівці у галузі зброярства зазначають, що крім шоломів та панцирів клевець або чекан є ефективним знаряддям для пробивання щита супротивника. Зазначимо, що у трипільські часи щит був єдиним видом обладунку, який міг захистити воїна як від ворожої стріли чи дротика, так і від удару сокири-молота чи булави. Отже, завдання позбавити ворога єдиного захисту могло бути вирішене за допомогою металевого клевця.

Булави — досить рідкісна для трипільської культури знахідка. Це зброя ближнього бою у вигляді навершя, в якому зроблений наскрізний отвір, призначений для насадки на руків'я довжиною 0,5—0,8 м. Застосовується як метальна зброя (ефективна на віддалі до 10—30 м), а також для ближнього бою. Ударів булавою прагнули завдавати, як правило, по голові. Ця зброя здатна наносити важкі поранення, контузії, при ураженні голови можлива втрата свідомості. Через це могла бути найбільш ефективною зброєю для захоплення полонених. Ефективним захистом при ударі з близької відстані є лише щит. Найбільш ранні фрагменти кам'яних булав хрестоподібної та кулеподібної форми походять з поселення етапу Трипілля В І Березівська ГЕС. За визначенням В. Ф. Петруня, вони вироблені з місцевої сировини. Булави виготовлено в техніці пікетажу з наступним поліруванням поверхні. До середнього Трипілля належать хрестоподібна булава з подніпровського поселення Верем'я та куляста — з дністровського — Ломачинці. Булава із Верем'я має досить представницький вигляд, а чотири виступи роблять її ефективною зброєю.

У ближньому бою воїни застосовували також кинджали. Це колючо-рубляча зброя, що має двосічний клинок, невелика за розмірами (довжина леза 30 см). Поява кинджала як виду зброї означає початок розробки бойового мистецтва його застосування, тобто фехтування. Застосування кинджала (пари кинджалів) розраховане на швидкі, короткі рухи. Двобічна заточка леза давала змогу проводити рублячо-ріжучі рухи без розвороту кисті, що економило час для завдання наступного удару. Задокументоване для більш пізнього часу застосування кинджала для лівої руки в якості допоміжної зброї в доповнення до сокири. Застосування пари кинджалів дає змогу відбивати напади супротивника із древковою зброєю.

У другій половині VI—V тис. до н. е. трипільці користувалися випробуваними ще в неоліті кинджалами із набірними лезами, які створювали, вставляючи в оправу невеликі кременеві платівки. Закріплювали платівки-леза за допомогою дьогтю. У другій половині V тис. до н. е. починають експериментувати із виготовленням великих лез із однієї платівки. Але в той час вже починають з'являтися металеві клинки, і кременеві ножі починають робити лише після 3200 р. до н. е. Перші знахідки металевих кинджалів можна віднести до часу після

4300—4200 рр. до н. е., а доживають вони до фіналу трипільської культури у першій половині III тис. до н. е. Тобто мідні, а потім і бронзові клинки були на озброєнні трипільців понад 1500 років. За цей час змінюється форма леза, способи кріплення руків'я та, напевне, і самі типи руків'я. Довжина леза складає від 10—12 до 13—15 см, а «великі усатівські кинджали» мали леза ледь не 20 см. Цікаво те, що у Європі металева клинкова зброя, якщо судити із датування знахідок, з'являється раніше, ніж у такому визнаному центрі металургії, як Кавказ. Там у Майкопській культурі кинджали відомі приблизно із другої чверті IV тис. до н. е. У розробці цього виду зброї Європа, здається, випередила тоді не лише Кавказ, але і Давній Схід.

ТРИПІЛЬСЬКІ ФОРТЕЦІ

У разі небезпеки кожен трипільський дім міг перетворитися на фортецю. Яскравий приклад — сліди штурму будинку, розкопані археологами з Московського університету на трипільському поселенні у Молдові.

Н. В. Риндіна та А. В. Енговатова на мису над річкою Чугурець знайшли сліди кількох селищ, які належали до трипільської культури і датувалися близько середини V тис. до н. е. На одному з них — Друці I провели археологічні дослідження, розкопали рештки 5 будівель (із 25), які там колись були. Ретельно фіксуючи кожен знайдений річ, вчені звернули увагу на незвичайно велику кількість кремневих наконечників від стріл та дротиків — понад 100! Більшість з них (97) — були виявлені під стінами будинків. Це привело археологів до висновку про те, що в давні часи тут мав місце напад, найімовірніше — з боку сусідів — трипільців, які виробляли саме такі наконечники до стріл та дротиків. Оpubлікований план розкопаного житла ряснів умовними позначками наконечників — близько 60. Його уважне вивчення дало нам змогу запропонувати вірогідну картину нападу, який відбувся 6500 років тому.

Близько 50 наконечників було знайдено по периметру обгорілих решток великого (колись двоповерхового) будинку з ганком, складалося враження, що вони застрягли в стінах або у стрісі житла. Це, безумовно, стріли нападників, які вели досить інтенсивний прицільний обстріл, не випускаючи захисників на ганок. На площі між цим та сусіднім будинком, а також біля стіни останнього виявлено лише 9 наконечників, якраз навпроти ганку великого будинку. Це, можливо, сліди пострілів у відповідь, напевне, недостатньо влучних.

Будинок все ж таки згорів, ймовірно, був підпалений за допомогою тих же стріл. Загинув при цьому хтось, чи ні — жодних жертв під руїнами не виявлено. Однак при такому нападі загиблі могли бути, і якщо їх поховали — виходить, мешканці селища все ж таки зуміли відбити напад. Селище, однак, згоріло, і його не відбудовували. В кілометрі на південний захід археологи виявили ще одне поселення — можливо, саме туди переселилися жертви нападу з Друці I. Що ділили між собою трипільці? Землю, пасовища — можливо. А може, це була помста...

Однак розкопки на багатьох поселеннях показали, що задовго до описаних вище подій, вже на початку V тис. до н. е., трипільці вважали окремих будинок недостатньо міцною фортецею, тому намагалися захистити поселення в цілому. Для трипільської культури відомо два типи укріплень — городища та поселення, укріплені «житловими стінами». Найдавнішим типом є городища, «житлові стіни» характерні для кінця V—IV тис. до н. е. Нижче ми наведемо опис лише кількох пам'яток з різними типами фортифікацій, характерних для трипільської культури.

Найбільш повний перелік трипільських городищ можна знайти в праці В. О. Дергачова, де автор виділяє достовірно укріплені поселення, імовірно укріплені поселення, а також топоніми, пов'язані з укріпленими місцями. Подану нижче таблицю складено на основі цих даних.

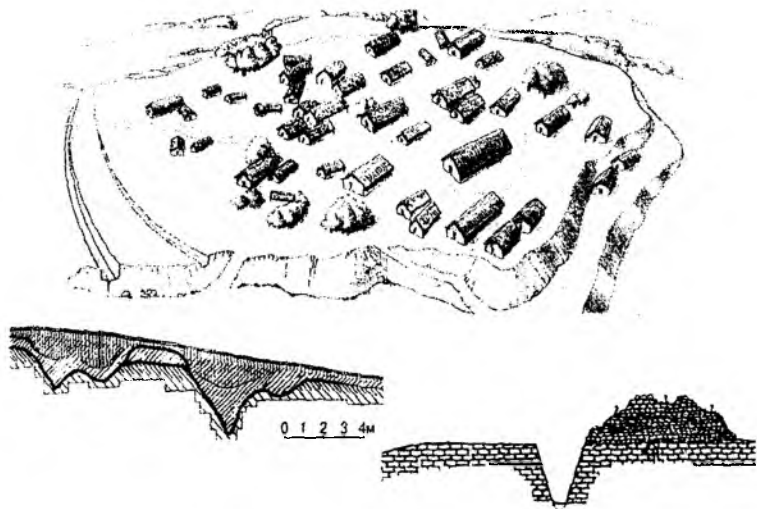
Дані про штучні укріплення культури Трипілля—Кукутень

Рр. до н. е.	Укріплення штучні	Вірогідно укріплені	Топоніми	Разом
До 4600	2	5	5	12
4600—4400—4300	40	32	90	162
4000—3700	8	11	27	46
3700—3300—3200	12	26	56	94
3200—2600	28	31	66	125
Разом	90	105	244	439

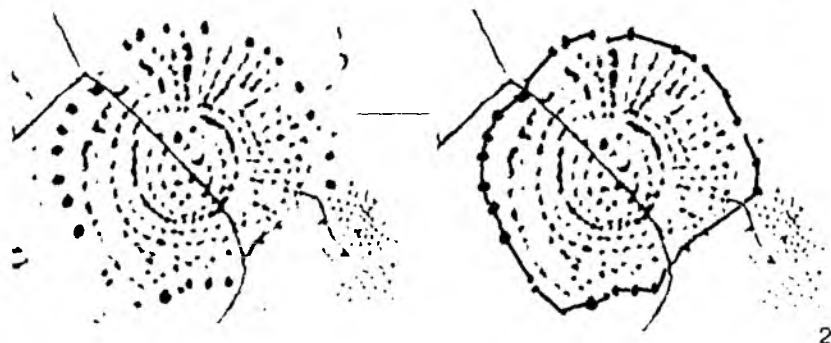
Як бачимо, загальна кількість достовірно укріплених поселень становить 90, а з урахуванням імовірно укріплених — 195, причому більшість з них прив'язана до відповідних топонімів. Поселення збудовані упродовж 2500 років існування трипільської культури, отже, одночасно існувала невелика кількість городищ.

Пік будівництва штучних укріплень-городищ — 40 — припадає на період між 4600—4300 рр. до н. е., з урахуванням імовірно укріплених — 32, число захищених селищ сягає 72, тобто більше третини від загальної кількості. Наступний сплеск фортифікаційного будівництва припадає на час після 3200 р. до н. е., коли їх було зведено 28, імовірно укріплено ще 31, разом маємо 59. Складається враження, що саме ці два періоди слід вважати піком фортифікаційної діяльності трипільців. Однак це враження оманливе, бо не враховує появи на етапі В II традиції спорудження «житлових стін», причому не лише на поселеннях-гігантах, але також у селищах середніх розмірів. У даному разі, що більш імовірно, ми маємо справу з наслідками зміни військової тактики і стратегії, а не військово-політичної ситуації в цілому.

Для спорудження городищ обирали невеликі за розмірами миси, шириною 50—150 м і до 400—500 м в довжину. У вузькому місці викопували від одного до трьох ровів. Ширина ровів могла досягати у верхній частині 4—5 м, але у більшості випадків не перевищує 3 м. У пере-

1

2

Укріплення Трипілля—Кукутені: 1 — реконструкція селища, укріпленого ровами та профілі ровів і валів; 2 — поселення Петрени (за даними аерофотозйомки) та «башти» по його периметру — сліди невідомого археологам типу укріплень.

тині рови мали вигляд трапеції, оберненої меншою основою вниз. Глибина ровів від 1,5 до 3—4 м. Це була серйозна перешкода, особливо у випадку, коли ровів було два.

Земля, яку виймали із рову, була використана для створення валу. Коли під шаром землі починався камінь, як це було, наприклад, у Жванці чи в Кукутені, камінням укріплювали вал. У Жванці висота валів сягає нині 3—4 м. Тобто висота валу, враховуючи глибину рову, а саме звідти мали б видиратися нагору нападники, могла досягати 6—7 м. Це висота двоповерхового будинку, отже, подібні укріплення були досить значною перешкодою на шляху супротивника.

Інший тип оборонних споруд трипільської культури — житлові стіни — типовий для поселень-протоміст кінця V—IV тис. до н. е. Вони

складалися з кільковерхових житлово-господарських комплексів, які оточували територію поселення. На аерофотознімках поселень (Небелівка, Глибочок, Василькове, Косенівка тощо) вони читаються як суцільні смуги на планах, складених за допомогою археолого-магнітометричних досліджень (Тальянки, Ятранівка, Глибочок), видно залишки щільно прибудованих споруд. Діаметр укріплень, які в плані мали вигляд еліпса (Володимирівка, Майданецьке, Глибочок), становить 900—1200 м, сягаючи навіть 3,5 км (Тальянки). Було знайдено також трикутні в плані укріплення (Ятранівка).

Центральна лінія фортифікацій поселення Майданецьке (по довгій осі близько 1 км) складалася з триповерхових будівель із горищем (житлові — другий та третій поверхи), друга (діаметр — до 1,2 км) — з двоповерхових споруд, по довгій осі орієнтованих до центру поселення. Будівлі були з'єднані переходами на рівні другого поверху. Вхід до споруд знаходився там само. Житлові стіни у центральній частині поселення були обернені вхідною частиною назовні. На відстані 5—7 м від них було споруджено глинобитну стіну заввишки понад 2 м. У другому еліпсі забудови (діаметр близько 1,2 км) житла обернені вхідними частинами до центру поселення. Центральну частину поселення від наступного еліпса будівель відділяла незабудована смуга шириною 75—100 м, яка могла бути вулицею, а в разі небезпеки — еспланадою цитаделі поселення.

Отже, не лише кожен дім, а і трипільські поселення в цілому, у більшості випадків могли бути перетворені на справжні фортеці, які захищали їх власників та нажите важкою працею добро.

ПРО ТРИПІЛЬСЬКІ ЗБРОЙНІ СИЛИ

Найвні факти дають усі підстави стверджувати, що вже у VI—V тис. до н. е. війна поряд із хліборобством та тваринництвом могла стати однією з галузей економіки. Війна стала також постійним фактором політики, відносин між давніми племенами, як спорідненими, так і тими, що належали до різних етнічних груп. Ведення війн не лише для загарбання територій чи встановлення контролю над угіддями, але й з метою захоплення воєнної здобичі у вигляді продовольства, худоби, рабів, престижних речей стає сенсом воєнної активності. Війна стала засобом підвищення престижу окремих осіб, які спеціалізувалися у даній «галузі економіки». Про значення війни для ведення господарства свідчить поява відповідних «засобів виробництва» — спеціалізованої зброї, а також її наступне постійне та невпинне вдосконалення впродовж 2500 років.

Історія розвитку зброї та військової справи в енеоліті — ранньому бронзовому віці на території України є яскравим підтвердженням думки американського антрополога Дж. Гааза про те, що складність розвитку озброєнь пов'язана із складністю суспільства, яке їх створює, а також того, що війна — інтегральна складова владних структур, починаючи із доби існування перших вождівств. Виникнення осілої та

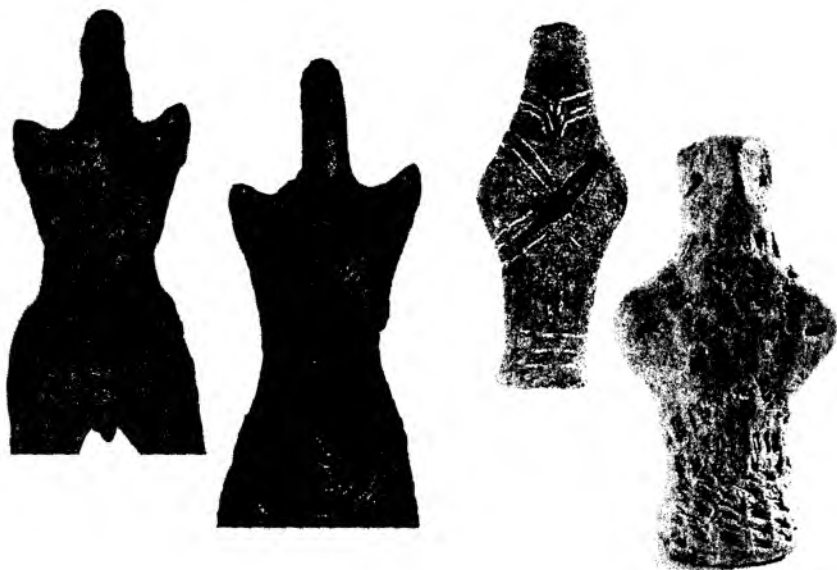
базі відтворувального господарства стало передумовою війн та розвитку озброєнь. Якщо в палеоліті та мезоліті стосунки з'ясовували із застосуванням мисливської зброї, переважно лука і стріл, то наприкінці неоліту на європейському континенті входять в обіг перші зразки спеціалізованої військової зброї — виготовлені з каменю сокири-молоти. Наступна епоха, мідно-кам'яний вік, енеоліт, «подарувала» Європі перші зразки металевої зброї, судячи з усього, розроблені та створені місцевими ремісниками. Знадобилося півтори тисячі років, щоб ці виробы поширилися не лише в Європі, але й в Азії.

Вершиною конструкторської думки та енеолітичного зброярства можна вважати сокири-молоти з каменю та металеву зброю. Перші були виявлені і вироблялися 6000 років тому на теренах України носіями трьох культур, остання — лише однією, трипільською. За отриманими прототипами відтворювалися кращі європейські зразки озброєння, насамперед металева зброя — сокири-молоти, клевці, кинджали. Володіючи монополією на виробництво найсучасніших (для V—IV тис. до н. е.) видів зброї, маючи чисельну перевагу над сусідами, трипільці в період енеоліту були на території України домінуючою військовою силою.

Трипільська культура своєму поширенню від Карпат до Дніпра значною мірою завдячує перевазі у зброї та розвитку військової справи. Комплекс військового озброєння трипільської культури у мідному віці на цій території практично не мав собі рівних. Упродовж мідного віку носії більшості сусідніх з трипільською культур поступово переймають технології виготовлення та застосування нових видів зброї. На початку раннього бронзового віку на території України вже не залишилося спільнот, які б не мали у своєму розпорядженні повного комплексу спеціалізованого озброєння (сокира, сокира-молот, кинджал). Різниця була лише в кількості найякіснішої та найефективнішої на той час металевої зброї. Слід зауважити, є всі підстави розглядати не середній чи пізній бронзовий вік, а енеоліт на території України як добу металевої зброї.

Володіння спеціалізованою зброєю — сокирою-молотом, булавою, кинджалом, та її ефективне використання вимагали формування навичок, тренувань. З часом це могло привести до появи професіоналів у галузі військової справи. На думку деяких фахівців, це мало відбутися наприкінці існування трипільської культури. Розвивається воїнська культура, виробляються певні зовнішні відзнаки вояків, прикраси та амулети, що знаходять відображення в іконографії та знахідках відповідних артефактів. В енеоліті починається, а в ранньому бронзовому віці триває процес будівництва укріплень, які слугували для захисту населення та були опорними пунктами під час ведення воєнних дій.

Давні суспільства не лише вдосконалюють комплекси озброєння, але й військову організацію. Базовими військовими одиницями у ті часи були клани та роди. Цікаво, що за етнографічними даними саме окремі клани, як правило, провокували воєнні сутички. Рід завжди виступав як єдине ціле при організації оборони. Тоді також ставали в пригоді військові союзи. спочатку на рівні племені, тобто об'єднання родів, а згодом і союзів племен. Головною ударною силою такого вій-

Керамічні статуетки-зображення воїнів із перев'язями: 1 — культура Кукутень, V тис. до н. е.; 2 — усатівські воїни, перша половина III тис. до н. е.

ська ставали молоді хлопці, для яких участь у збройних сутичках була підставою для підвищення суспільного статусу, вступу до категорії дорослих чоловіків. Збройні сутички починалися і закінчувалися за ініціативою лідерів, військових вождів, які таким чином зміцнювали свою владу у громаді, а згодом мали шанс поширити її на рівні племені чи клану. Можливо, саме воїнів чи військових вождів зображають керамічні статуетки із поясами та перев'язями.

Концентрація трипільського населення в укріплених протомістах дозволяла створити кількісну перевагу. Кількість населення окремих поселень типу Тальянок могла досягати 10 000–14 000 осіб. Це, рахуючи на сім'ї, від 2 до 3 тисяч сімей, навіть якщо половина з них виставляла воїнів, чисельність озброєних контингентів трипільських громад була значною — до 1500 воїнів з великого поселення. Якщо ж взяти за аналог індіанські племена північної Америки, то співвідношення воїнів і мирного населення могло складати навіть 1:3, тобто селище з 10 000 мешканців могло виставити понад 3000 воїнів, ті ж Тальянки — понад 4500. Наскільки значними є ці показники?

З історії Месопотамії відомо, що Саргон Великий створив імперію(!) Шумеру і Аккаду, маючи 5400 воїнів, «які їли хліб перед лицем його». В даному разі йдеться, як вважають дослідники, про професійну армію, яка доповнювалася ополченням. Але це свідчить, що подібна за чисельністю армія була досить грізною силою навіть у Месопотамії другої половини III тис. до н. е., де щільність населення була на кілька порядків вищою, ніж у Буго-Дніпровському межиріччі в IV тис. до н. е.

На перший план виступають конфлікти усередині трипільсько-кукутенської спільноти, під час яких інтенсивно вдосконалюється зброя. Менш важливими, ймовірно, могли бути конфлікти з оточенням трипільської культури. Носії неолітичних культур зосередилися в регіонах, які не цікавили трипільське населення або лишалися поза межами його досяжності.

Тривалий час були поширені думки про постійний тиск на трипільців із боку агресивного кочового населення у степовій смузі. Однак більш детальне вивчення археологічних даних показало, що думки про «агресію зі сходу» виявилися перебільшенням. Вони спираються більшою мірою на уявлення про протистояння етнополітичних утворень Лісостепу та Степу епохи кіммерійців, скіфів, а особливо — часів війн Київської Русі проти печенігів, половців і монголів. Саме звідти походять вкорінені в нашу генетичну та історичну пам'ять уявлення про степового вершника-воїна, який несе мирним хліборобам смерть та спустошення. І нині нам просто важко уявити, що були часи, коли все було інакше, а степ не був джерелом війни. Відомий нам комплекс озброєння «степовиків» у V—IV тис. до н. е. не йде у жодне порівняння із трипільським. Уявлення про могутню «степову кінноту» виявилися необґрунтованими. Демографічний потенціал населення степової смуги не йшов у жодне порівняння із мобілізаційними можливостями трипільського населення у Лісостепу. Адже лише одне поселення-протомісто могло виставити воїнів більше, ніж «степові» племена між Дніпром і Дунаєм разом узяті.

ТРИПІЛЬСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Коли ми пишемо «трипільські племена», то це не лише зручна форма для назви давнього населення. Для фахівців за поняттям «плем'я» стоять цілком конкретні явища та параметри. Це пояснення того, як могли бути організовані люди, які створили тисячі давніх поселень між Карпатами та Дніпром у 5400—2600 рр. до н. е. Нам нині важко уявити, як може суспільство існувати без верховної влади, держави та пов'язаних із ними інститутів. Тому щодо трипільської культури виникають найдивовижніші уявлення, які базуються або на модерному світосприйнятті, або на пошуках альтернативи несправедливості та недосконалості сучасного соціуму. Крайніми полюсами цих уявлень є концепції про «первіснокомуністичну трипільську державу» на чолі із духовними лідерами та гармонійний, бездержавний «трипільський матриархат». До речі, прибічники цих крайнощів наполягають на тому, що саме уявлювана ними модель була тим самим золотим віком суспільної злагоди, торжества любові та справедливості.

Реальні дані, які нам надають археологічні дослідження, повністю руйнують ці романтичні уявлення. Зрозуміло, що трипільці не були і не могли бути винятком із закономірного процесу розвитку суспільних відносин, який досить ґрунтовно досліджено на підставі історичних та етнографічних студій. Уявлення про якийсь особливий, притаманний

лише трипільцям шлях суспільного розвитку, мають відношення скоріше до віри, а не науки. Однак дослідження та реконструкція реальної суспільної структури давнього населення України має сьогодні неабияке значення. Хоча б для того, щоб зрозуміти, що являтиме собою сучасне українське суспільство після проведення в життя «адміністративної реформи», або який зміст може мати, скажімо, таке призабуте нині поняття, як «громада». Адже у трипільські часи модель суспільства, яку нині намагаються реформувати, тільки-но починала формуватися, і цей процес розтягнувся на добрих тисячу—півтори тисячі років. Було відпрацьовано різні схеми взаємодії, делегування прав та повноважень, а всі ці новації встигли пройти випробування часом та реальністю. Трипільці постійно перебували у пошуку все більш ефективних форм організації суспільства. Напевне, вони так само, необережно змінивши щось чи отримавши небажаний результат, ностальгували за «добрими старими часами».

Модель структури трипільського суспільства можна представити як ієрархічну та сегментовану систему, Першому рівню цієї системи відповідала сім'я, яка була самостійною економічною одиницею. Про розміри сім'ї певне уявлення можуть дати розміри житлових приміщень будинків. Але була ця сім'я моногамною чи полігамною — археологічні дані прояснити не можуть. Є думки про те, що за час існування трипільської культури могли виникнути структури, подібні до патронімії—патролініджу.

Наступний рівень суспільної організації представлено громадами. Можливо, саме такі громади і будували невеличкі поселення (до 2 га), на яких могло проживати близько 100—150 осіб. Крім того, таким громадам могли належати групи із 10—15 споруд на більших поселеннях. Таку громаду визначають, як сегмент роду, або лінідж.

Лініджі у свою чергу об'єднувалися у клани (субклани), які відповідають третьому рівню суспільної організації. Археологічним еквівалентом клану можуть бути кілька невеличких розташованих поруч поселень, або більші (5—40 га, 200—1500 населення) селища чи відповідна частина на поселенні-протомісті. Власне, самі протоміста могли утворитися внаслідок інтеграції громад кланових поселень, коли їх представники вирішили нарешті об'єднатися із метою захисту та координації господарської діяльності.

Таке об'єднання відповідатиме вже четвертому, племінному рівню організації суспільства. Племені могла належати мережа одночасних поселень у радіусі 20—30 км. На цій території, починаючи із першої половини V тис. до н. е., може існувати племінний центр, де проживала більша частина кланів, що входили до племені. Це був військовий, адміністративний та релігійний центр племені (поселення площею 10, а пізніше 40—100 га, із населенням 1000, пізніше 1500—5000 осіб). Вже для періоду між 5400—4700 рр. до н. е. можна припустити існування не менше двох трипільських племен.

Із часом утворюються понадплеменні союзи, а це вже п'ятий рівень суспільної ієрархії. Можна виділити два різновиди таких об'єднань. Перший — на прикладі поселень у межиріччі Південного Бугу та Дніпра, де із 4300—4200 рр. до н. е. починають будувати поселення-прото-

міста (площею 100—450 га, населення від 5000 до 10 000—14 000 осіб). Сама кількість населення у окремих центрах виходить за межі ймовірної кількості членів окремого племені. Це означає, що дане населення вже перетнуло організаційну та історичну межу родового суспільства. Політичне новоутворення можна із повним правом назвати протоміським. Це реальний крок до створення такого відомого класичного явища давньої історії, як міста-держави, поліса.

Інша версія суспільної організації на п'ятому рівні — група із розташованих у одному невеликому регіоні поселень, різних за розмірами та кількістю жителів, загальна чисельність яких теж переходить за межі племінного рівня у 3000—5000 осіб. Така політична структура відповідає співплемінності, або вождівству.

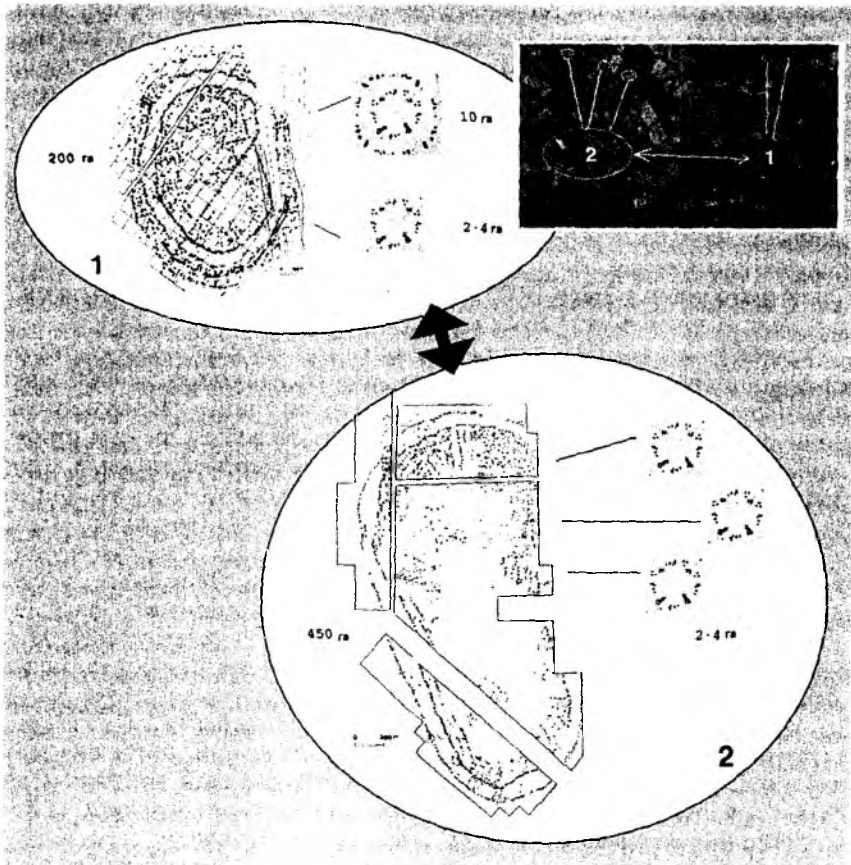
Однак трипільці не зупинилися на цьому, бо змушені були створити більш широкі об'єднання, в якості археологічного еквівалента яких можна розглядати локально-хронологічні групи трипільської культури. Вони охоплюють більшу територію і можуть включати дві-три структури п'ятого рівня. Прикладом може бути томашівська локально-хронологічна група, яка існувала у межиріччі Південного Бугу та Дніпра близько 3600—3400 рр. до н., або косенівська, яка тут існувала пізніше. У даному випадку було створено складне вождівство, а це вже наближення до створення ранньокласової держави. Можливо, навіть з'являється поняття «столиці», головного населеного пункту, політичного центру такого об'єднання. У якості таких можна розглядати найбільші поселення, скажімо такі, як Небелівка (300 га) або Тальянки (450 га), справжні мегаполіси трипільського світу.

У такому об'єднанні, за спостереженням етнографів, можна простежити нерівноправність та неоднаковий соціальний статус окремих племен або вождівств. До нього можуть входити також вождівства чи племена іншого етнічного походження. Однак реконструювати на археологічному матеріалі такі деталі вже майже неможливо.

Розглянута нами раніше картина мілітаризації трипільського суспільства не виглядає чимось дивним на тлі подібної суспільної ієрархії. Слід зауважити, що археологи вже давно відзначили відмінності між кількістю рівнів та відповідно складністю суспільної організації трипільців на різних територіях в різний час. Адже поруч із складними вождівствами, скажімо, у межиріччі Південного Бугу і Дніпра, існували племінні утворення на Середньому Дніпрі.

Інше питання — які були між ними відносини? Чи існувало якесь політичне об'єднання трипільців від Карпат до Дніпра? Чи існувала колись велика і могутня «держава трипільців», найдавніша у світі, про яку так люблять нині писати? Археологічні дані заперечують такі уявлення.

Адже у випадку, коли створюється подібна держава, яка має свій центр, столицю, — знайти під час розкопок свідчення цього — немає жодних проблем. Яскравий приклад — формування держави Русі із центром в Києві. Впродовж якихось 100—150 років такий центр зумів поширити свої культурні стандарти на значній території, склалася досить однорідна матеріальна культура від Новгороду до Галича. Місцеві археологічні культури слов'ян за цей час майже зникли.

Структура трипільського вождівства — «ному» у Буго-Дніпровському межиріччі близько середини IV тис. до н. е.: 1 — група Майданецького (протомісто і два малих селища); 2 — група Тальянок (протомісто — столиця «ному» та три малих селища). Загальна чисельність населення «ному» за мінімальними підрахунками — понад 20 тис. чоловік. (Реконструкція за даними археологічних досліджень.)

Отож, якби утворилася, хоча б років на 200, якась трипільська держава, то ми неминуче мали б помітити сліди подібної уніфікації — відображення спроб «нової влади» запровадити власні культурні стандарти на підлеглі території. Однак, якщо пригадати попередні розділи, нам весь час доводиться вивчати саме локальні вияви трипільської культури, причому їх кількість невпинно зростає, десятиріччя за десятиріччям.

Деякі дослідники вважають, що все трипільське об'єднання могло ґрунтуватися на партнерських, духовних засадах, і ніхто нікому нічого не нав'язував. Однак у такому випадку створюються міжплемінні центри, де у матеріальній культурі мав би бути представлений широкий спектр «трипільської етнографії». А таких центрів за сотню із лишком

років досліджень так і не виявили. Отже, навіть такого «партнерського» об'єднання не було.

З іншого боку, поширення зразків кераміки томашівської групи на захід до Дністра і на схід до поселень Подніпров'я можна розглядати, при бажанні, як свідчення формування суперскладного трипільського вождівства, але під зверхністю вождів, які правила, скажімо, у Тальянках. Однак подібні більш ніж скромні докази існування такої собі першої «трипільської імперії» від Дністра до Дніпра теж не викликають особливої довіри. Складність суспільної організації Трипільля знаходиться у цілковитій відповідності до уявлень про етнічну структуру населення, яке проживало у ті часи між Карпатами та Дніпром.

Слід відзначити, що понад 2500 років трипільської історії демонструють нам тривалий, складний і суперечливий процес розвитку суспільних відносин. Ми бачимо, як суттєво ускладнюється суспільна структура, створюються все нові інститути, які врегульовують відносини між кланами, племенами, укладаються міжплемінні союзи. У певних частинах трипільської ойкумени суспільство впритул наближується до створення державності. В той же час всі ці процеси виявилися оборотними. Криза наприкінці IV тис. до н. е. приводить до руйнування багатьох складних структур, люди повертаються до більш архаїчних, але стійких до зовнішніх викликів об'єднань — громад та кланів. Щоб вижити, непотрібні вожді та союзи племен. Опорою та надією трипільців, яких стає дуже і дуже мало, знов, як і на початку V тис. до н. е., стають сім'я та невелика громада. Цікаво, але ускладнення, руйнування, відбудови суспільних структур люди на землях сучасної України пройдуть кілька разів, як по зачарованому колу. Навіть створення держави не означатиме того, що суспільних ідеалів вже досягнуто раз і назавжди. Боротьба «за краще життя» та спроби реалізувати ті чи інші моделі суспільного устрою триває тисячоліттями. Отож варто нині пригадати і про реальні досягнення трипільців на цій ниві.

Але все пізнається у порівнянні. Після того, як зроблено огляд трипільських досягнень у галузі технологій, економіки, суспільного розвитку, чи не варто поглянути на ті краї, які вважаються найперевішними у ті далекі часи, і подивитися: а що ж відбувалося, прирімом, у Месопотамії впродовж тих самих V—IV тис. до н. е.

МЕСОПОТАМІЯ: ТРИ КРОКИ ДО ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Те, що історію давнього Шумеру починають приблизно від 3000—2800 рр. до н. е., зовсім не означає того, що він виник раптово, на порожньому місці, а тим більше того, що цивілізацію шумерів заснували трипільці, тікаючи з Європи від чергової кризи. Нині відомо, що Шумер мав свою, надзвичайно багату та насичену передісторію, яка налічує багато тисячоліть.

Далеко-далеко на південь від Дністра та Дніпра, земель, заселених трипільцями, знаходиться Месопотамія, країна двох річок — Тигру та

Євфрату. Саме тут шукають початки людської цивілізації. І для того є багато підстав, адже археологічні відкриття підняли завісу часу над давніми містами, храмами, державами та правителями. Але ті міста і величні храми були збудовані через тисячі років після того, як тут виникли перші хліборобські поселення. Від тієї епохи Шумер відділяють кілька тисяч років та декілька археологічних культур.

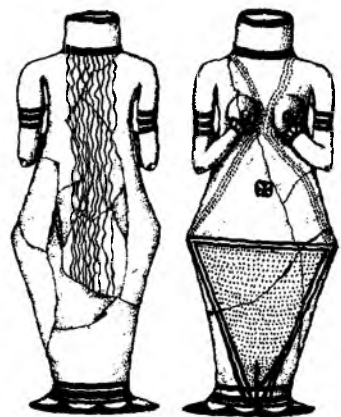
Обрано період, який приблизно відповідає часам існування трипільської культури. Жодних сенсацій, лише факти, які викладають майбутнім археологам в університетах у США та Великій Британії, відомості із опублікованих в наукових журналах, книжках або в Інтернеті археологічних звітів експедицій, які вивчали старожитності на землях сучасних Іраку, Сирії, Ірану, Туреччини.

Цікаво, що періодизація Трипілля—Кукутень майже збігається з ритмікою культурогенезу в Месопотамії. В цьому немає нічого дивно-го, адже ритміка розвитку давніх культур збігається з ритмікою біосфери землі. Цікаво і те, що збіглися таким чином і суспільно-економічні зрушення в історії давніх народів — виникнення перших міст, розквіт ремесел, обміну та торгівлі. Різною стала лише наступна історія — розвиток державності Шумеру та зникнення трипільської цивілізації. Отже, Великий Шумер зумів знайти гідну відповідь на виклик часу, а Трипілля — ні. Як і чому так сталося — це питання для майбутніх досліджень.

Корені праісторії Месопотамії ідуть вглиб VIII—VII тис. до н. е., коли в найближчих гірських районах виникають перші хліборобські культури. Найвідоміші з них — Халаф і Самарра. Виникають подібні культури і далі на схід — приміром, в Ірані. Вже в цей час будуються значні за розмірами поселення, в тому числі укріплені стінами з висушених на сонці цеглин. Ярим-Тепе I та Ярим-Тепе II на півночі Іраку свого часу розкопувала експедиція археологів з СРСР на чолі з М. Я. Мерпертом та Р. М. Мунчаєвим. Більшість матеріалів, на думку дослідників, належить до культури Халаф. На одному місці ці селища існували впродовж кількох сотень років, утворивши складні для розкопок нашарування. Забудова селищ складалася з багатокімнатних будинків із досить складним плануванням, зведених із глини-сирцю.

Мешканцями поселень була опанована технологія виробництва високоякісного мальованого посуду. Виготовляли різноманітні глечики, миски, горщики. Знайдені чудові зразки антропоморфних та зооморфних посудин. Знаряддя праці мешканці Ярим-Тепе виготовляли з обсидіану, каменю, кістки. З каменю робили не тільки клиноподібні сокири, але й вирізали печатки. Знали і метали — мідь, свинець, які йшли переважно на прикраси. Важливим продуктом обміну в ці часи став обсидіан — вулканічне скло, який використовували для виготовлення знарядь праці, так само, як трипільці — креміль. З обсидіану виготовляли великі пластини — довжиною 20 і більше сантиметрів, з них робили леза для ножів, серпів.

Паралельно з культурою Халаф існувала культура Самарра, теж хліборобська. Характер поселень подібний. На деяких з них виявлено укріплення у вигляді складених з цегли-сирцю стін. Кераміка теж мальована, вражає вишуканими, динамічними орнаментальними компо-

1

2

Матеріали археологічних культур Месопотамії VI тис. до н. е.: 1 — Халаф; 2 — Самарра (за М. Мерпертом, Р. Мунчаєвим та О. Атоноюю).

зиціями. Згадані вище археологічні культури дослідники схильні вважати генетичною підосовною культури Убейд.

Наступні три епохи — Убейд, Урук, Джемдет-Наср (близько 5600—2800 рр. до н. е.), як визнано нині більшістю дослідників, мають пряме відношення до ранньодинастичного періоду історії Шумеру, який починають після 2800 р. до н. е.

Якщо поселення трипільської культури вже давно та надійно поховані під поверхнею землі, то залишки навіть дошумерських селищ все ще височіють над пустельними ландшафтами Південного Іраку. Поверхня пустелі у цих місцях вкрита суцільним килимом з десятків, а може і сотень тисяч фрагментів давнього посуду. Серед таких місць — Ель-Убейд, відкритий ще в 20-ті роки ХХ ст. сером Леонардом Вуллі. Це селище дало назву археологічній культурі, яка приблизно між 5600—3900 роками до н. е. поширилася на величезній території — від узбережжя Середземного моря до Перської затоки, досягла центральних районів Анатолії! Її походження пов'язують з культурами Халаф та Самарра, які були в попередній час поширені на центральній частині

«убейдської» території. Археологи розділили культуру Убейд на чотири періоди, причому перший починається за кілька сотень років до появи трипільців між Карпатами та Дніпром.

В період Убейд II—III біля 4500 р. до н. е. виникають перші великі поселення з кількістю мешканців до 5000. Навколо цих «містечок», як назвали їх археологи, виявлені численні дрібніші селища. Таким, до речі, був згаданий вище Ель-Убейд — вважають, що він налічував «всього» 750 жителів. Будинки убейдці споруджували з цегли-сирцю. На поселеннях розкопані залишки багатокімнатних будинків, серед них реконструйовані двоповерхові. Зустрічаються під час розкопок великі будівлі розмірами до 13,3×18,5 м та 23×12 м. Їх інтерпретують як будинки для гостей, маючи за аналогію очеретяні споруди «болотних арабів». Площа останніх досягала 75 кв. м при висоті до 6 м. Такі будинки слугували не лише для прийому гостей, але й для зібрань громади. У V тис. до н. е. виникає поселення в місці, яке нині називають Абу-Шахрейн, відоме у шумерських джерелах як священне місто Ерідуг. Саме Ерідуг шумерська традиція називає найдавнішим і найпершим містом Країни¹.

Щільна забудова Ерідуг складалася із будинків, споруджених із цегли-сирцю, з двориками посередині. Вулиці, схожі на алеї, вели до храму в центральній частині. Цей храм, найголовнішу святиню майбутнього Шумеру, перебудовували 13 або 17 разів. Прямокутна кімната першого святилища з вітарем мала розміри біля 3,5×4,5 м. З часом храм виріс до величезних розмірів — в пізніші часи лише верхня частина храмової платформи досягла розмірів 10×20 м.

Мальований посуд убейдці виготовляли вже на повільному гончарному колі. Його вкривали мальованим орнаментом. Дефіцит важливих видів сировини — деревини, металу, каменю — стимулював розвиток обміну, окремі групи убейдців свідомо переселялися в райони, багаті тими чи іншими рідкісними товарами. Так вони проникають на Аравійський півострів, звідки експортувалася мідь. Зовнішні зв'язки убейдців сягали Анатолії та Індії. Антропоморфна пластика культури Убейд має досить своєрідний вигляд — цікавими є знахідки статуєток жінки з немовлям на руках, зображення чоловіків з жезлами в руках. Можливо, це зображення богів, а може — племінних вождів. На думку дослідників, вже в убейдський період утворилися перші вождівства, об'єднані навколо великих поселень, які цілком підпадають під визначення протоміста. Таких вождівств було декілька в найбільш густозаселених районах Месопотамії. Укріплення протоміст свідчать про досить напружену воєнну ситуацію, викликану суперечками між окремими вождівствами.

Наступний, Урукський період, охоплює час приблизно між 3900—3100 рр. до н. е. Власне, це і був золотий вік становлення шумерської цивілізації. Свою назву період отримав від давніх шарів найбільшого шумерського міста Урук. Дослідники вважають, що мешканці цього енеолітичного «мегаполіса», який нараховував близько 3700 року 14 000, 3400 року — 20 000, а 3100 року — вже 50 000 чоловік, вважали себе насамперед жителями Урука, а потім — Країни. Адже сам Урук і був

¹ Саме так — Країна — називали Шумер його мешканці в деяких літературних творах пізніших часів.

Комплекс знахідок, які презентують трипільську археологічну культуру: посуд, статуетки та залишки житла.

с. Трипілля Обухівського району Київської області. Вид на село із Дівич-Гори, обласний археологічний музей та стела з гербом на в'їзді.

Вид на пагорб, який займало поселення біля с. Кукутені (Румунія).

*Реконструкція будівлі —
храму трипільської
культури та
поселення-протоміста
Майданецьке.*

Кераміка етапу А тріпільської культури.

Кераміка етапу VI трипільської культури.

Кераміка етапу VI—II трипільської культури.

Кераміка етапу VII трипільської культури.

Кераміка етапу СІ трипільської культури.

Кераміка етапу СІІ трипільської культури.

*Робочі частини знарядь із каменю, виготовлені у техніці шліфування.
Ранній етап тріпільської культури.*

Конструкція стін (дерево) за зображеннями на керамічних моделях.

*Посуд
залищицької
групи. Друга
половина
V тис. до н. е.*

*Посуд
солонченської
групи. Друга
половина
V тис. до н. е.*

*Різноманіття посуду поселення Кліщів: трипільці між Сходом і Заходом.
Друга половина V тис. до н. е.*

*Кераміка східного ареалу трипільської культури.
Друга половина V тис. до н. е.*

*Посуд володимирівської групи.
Початок
IV тис. до н. е.*

*Посуд коломийщинської групи.
IV тис. до н. е.*

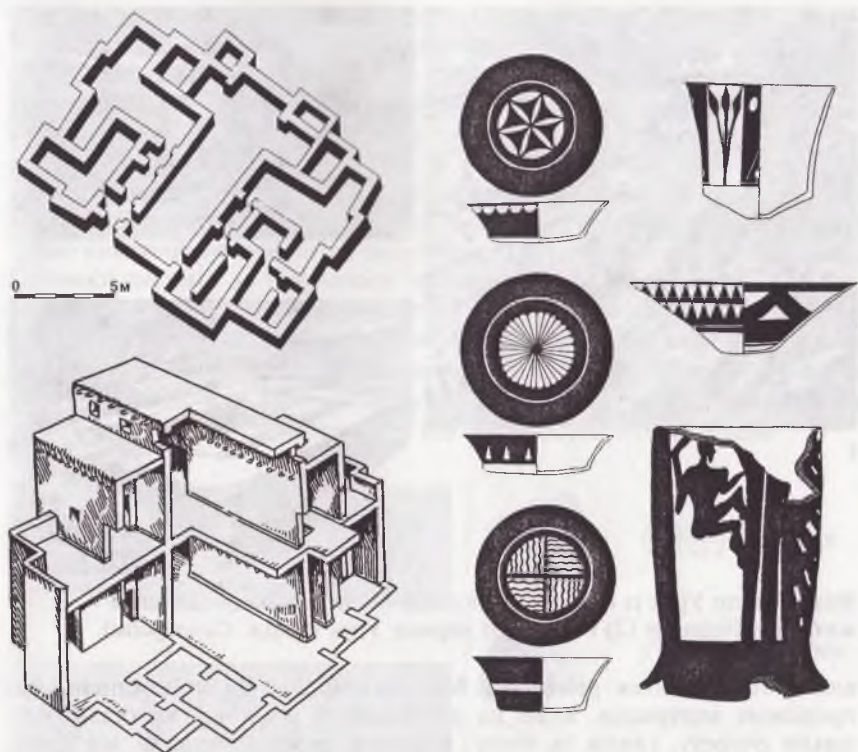

*Посуд
томашівської
групи.
IV тис. до н. е.*

*Керамічні вироби
канівської
групи. Перша
половина —
середина IV тис.
до н. е.*

Будинки та кераміка культури Убейд, V тис. до н. е. (За О. Антоновою та С. Джасімом).

для них Країною. Оточені стінами міста так само, як і до того, ведуть між собою нескінченні війни.

Близько 3700 р. до н. е. у згаданому раніше священному місті Ерідю вже проживало від 6000 до 10 000 мешканців. У період між 3900—3600 рр. до н. е. це місто вважають найбільшим у Месопотамії. Головні інновації урукського періоду в галузі економіки — запровадження плуга, поширення іригаційного землеробства. Можливо, починає формуватися сітка магістральних каналів. Однак обсяги праці, вкладеної в спорудження зрошувальних споруд, лишаються незначними. Не ці роботи були головною та єдиною причиною інтеграції суспільства.

Із винаходів слід згадати появу колісного транспорту, використання швидкого гончарного кола. Почалося масове ремісничє виробництво кераміки, супроводжуване спрощенням гончарних виробів, відмовою від вишуканого розпису. Величезну кількість посуду — невеликих чаш — розбивали під час культових церемоній. Урукську кераміку знаходять в Еламі (Іран) та Єгипті. Було досягнуто успіхів у металургії міді — освоєне лиття у формах, в тому числі з восковою моделі. Роблять прикраси не лише з міді, але із золота та срібла. При цьому використовують для вставок мінерали та каміння — лазурит, аметист, кварц та багато інших. Поширюються вирізьблені з каменю печатки — знаки

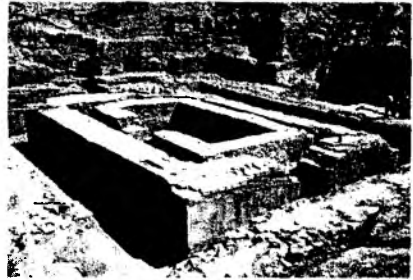

1

2

3

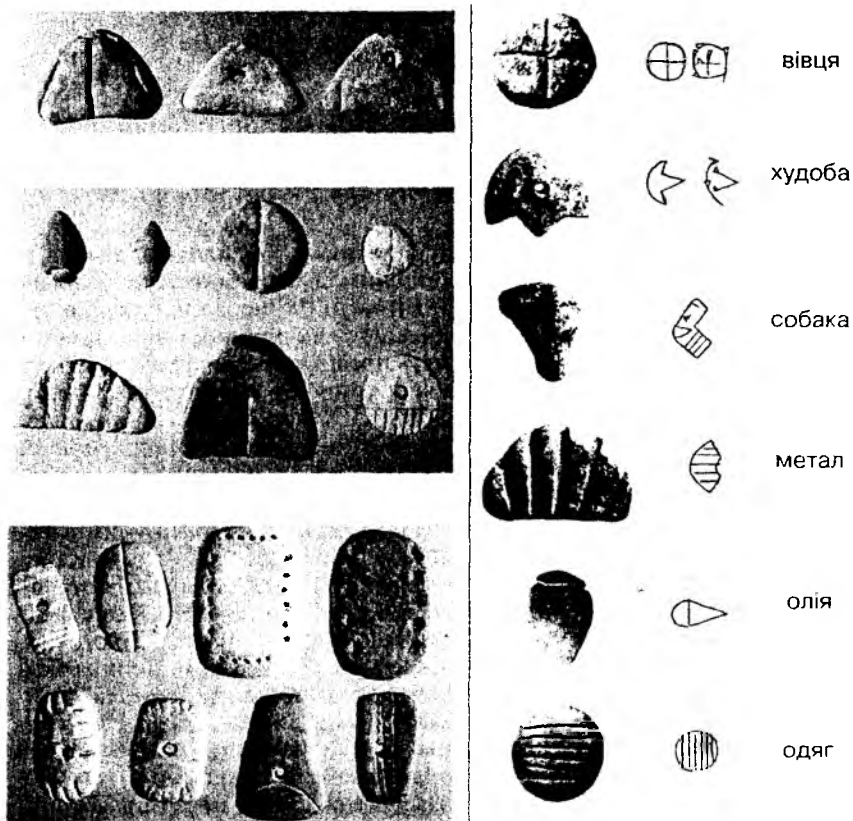
Вид на місто Урук із пташиного польоту (1) та розкопки залишків житлових будинків (2) і храму (3) періоду Урук (за Дж. Сандерсом).

власності. Розвиток ремесла у Месопотамії був би неможливим без привізних матеріалів, адже на алювіальних рівнинах вдосталь було тільки очерету, глини та піску. Каміння, дерево, метал — все треба було везти по суші та по воді, причому іноді — морем. Золото везли з Індії та Афганістану, з останнього — лазурит.

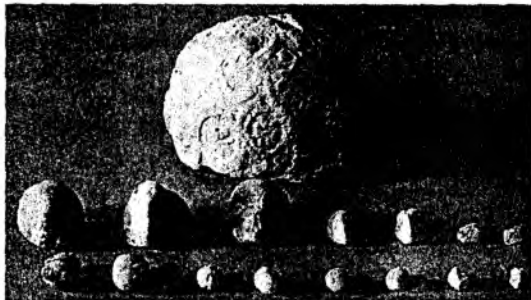
Подібна активність мешканців Месопотамії дала підставу вченим говорити про «урукську експансію», яка тривала близько 150 років, впродовж яких урукці побириювали свої поселення на нові території. Відоме поселення Телль Кабіра в Леванті, яке мало площу біля 8 га та налічувало до 5000 жителів. Спочатку воно не мало укріплень, а потім його оточили з трьох сторін глиняною стіною з багатьма баштами. Дослідники вважають, що не без впливу месопотамських традицій періоду Урук виникає у Передкавказзі блискуча майкопська культура. Майкопці у другій половині IV тис. до н. е. вступають у контакт зі степовими племенами на Правобережжі, а згодом і Лівобережжі Дніпра. Таким дивним і досить довгим шляхом відгомін перших месопотамських цивілізацій зі сходу досягає трипільського світу.

Є різні точки погляду на устрій суспільства доби урукського періоду. Частина дослідників припускає існування міст-держав з радами старійшин на чолі та багаторівневою організацією влади. Інші наголошують на ієрархії вождів з тотальним контролем за працею та продукцією, яка вироблялася. Обидві точки зору, зауважимо, ґрунтуються на археологічних свідченнях та писемних документах більш пізнього часу. Близько 3400 року з'являються перші письмові документи. Тому іноді цей період ще називають «протописьмовим», хоча здебільшого цей термін вживають, маючи на увазі наступний період. Джемдет-Наср.

Проблемі зародження писемності в Месопотамії присвячена величезна кількість наукових праць. Ми зупинимося на теорії, запропонованій Деніс Шмандт-Бессера в 70-і роки XX ст. Вона вважала, що тривалий час в Месопотамії використовували об'ємну знакову систему, елементи якої виготовляли з глини. Такі вироби зустрічаються на місцевих поселеннях вже в VII—VI, V тис. до н. е. В IV тис. до н. е. їх знаходять «упакованими» в ліпні глиняні посудинки, на поверхні яких є відбитки печаток та самих символів. Згодом перейшли до зображення лише символів на глиняних табличках. Так мав відбутися перехід від об'ємної системи до писемності впродовж IV тис. до н. е., тобто у період від Ранняго до Пізнього Уруку. Дослідниця склала порівняльну таблицю з жетонів та піктограм, які утворилися на їх основі, а згодом перекочували в клинопис. Найдавніші таблички із написами нині датують приблизно між 3500—3400 рр. до н. е. Це облікові документи, на яких є числівники та піктограми, що позначають зерно, тварин.

Керамічні «жетони» та відповідність об'ємних символів піктограмам, зображеним на найдавніших глиняних табличках Месопотамії, IV тис. до н. е. (за Д. Шмандт-Бессера).

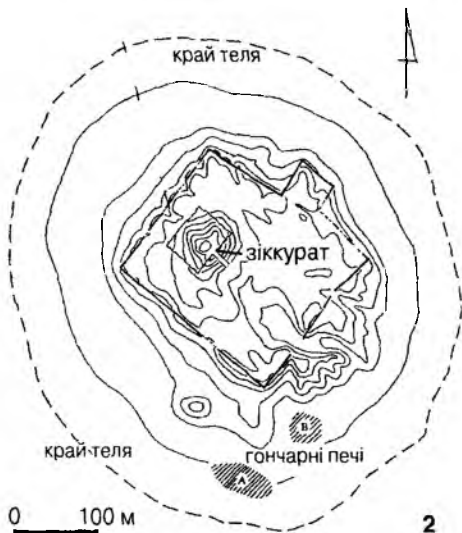
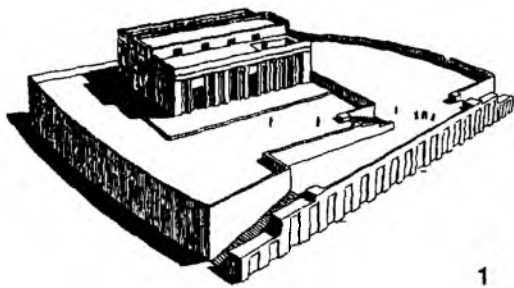

«Булла» із відтиснутими на ній об'ємними символами та одна із найдавніших табличок із обліковими записами. Месопотамія, IV тис. до н. е. (За Д. Шмандт-Бессера).

Ці документи вчені дешифрують з великими зусиллями, адже відповідність перших піктограм клинописним символам наступного часу є питанням дискусійним. Таблички, датовані IV тис. до н. е., ще, власне, не читають, а тлумачать — з більшою чи меншою вірогідністю. Пожертви до храму, можливо, стали прототипом системи податків. Для обліку жертв та видач з храмових комор продовольства та інших речей розвинулася складна система обліку. Письмо на перших етапах свого розвитку не було придатним для запису літературних творів та передачі живої мови. Це був скоріше вузлик для кращого запам'ятовування того чи іншого змісту, питання.

Період Джемдет-Наср (після 3100 р. до н. е.) став підґрунтям власне історії Шумеру. В цей час іригаційне землеробство із використанням орних знарядь з надлишком забезпечило продовольчі потреби суспільства. Водночас продовжувалося переселення в міста мешканців невеликих селищ, міста перетворювалися на... центри сільськогосподарського виробництва. Питома вага ремесел в їх економіці лишалася, як і раніше, незначною. Розміри та кількість міст значно зросли. Найбільшим лишався Урук. Кількість міст із населенням понад десять тисяч чоловік переважила за перший десяток. У наступні часи найбільші міста запекло змагатимуться за владу над всім Шумером.

Відгомін цієї кривавої боротьби ми знаходимо у поемі про Гільгамеша. Наскільки можна зрозуміти із давніх письмових джерел, війна між містами йшла на знищення, тобто в разі перемоги звитяжці винищували все чоловіче населення ворожого міста. Решту — жінок, малих дітей — брали в полон. По тому у історичних анналах з'являвся запис,

В центрі міст періоду Джемдет-Наср у кінці IV тис. до н. е. височіли величні храми: 1 — храм на поселенні Тель-Укайр, реконструкція; 2 — план розташування зіккурату в м. Еріду.

що з такого-то року «божественна влада перейшла», скажімо, до міста Лагаш. На чолі міста-держави стояв правитель з титулом «ен» (евен), який заступав громаду міста перед божеством, очолював проведення громадських робіт та культових відправ для забезпечення доброго врожаю. Припускають наявність ради старійшин, яка грала певну роль в керівництві справами міської громади.

Наступний, ранньодинастичний період історії Шумеру відтворений вже на підставі переважно писемних документів з клинописних архівів. Відомі генеалогії правителів міст-держав, які намагалися об'єднати навколо себе навколишні землі Шумеру. Відомі назви цих міст — Ур, Урук, Кіш, Лагаш... Відомі імена правителів — Енмеркар, Гільгамеш, Ага. Звершення давніх правителів Великого Шумеру увійшли в легенди. Ці легенди, записані вже клинописом на глиняних табличках, пережили тисячоліття і нині перекладені мовами багатьох народів світу. Хто не чув про царя-героя Гільгамеша, «того, хто бачив

усе»? Він бачив ліванські кедрі, води Абзу, підземний світ. Він розмовляв з Утнапішті, тим, хто пережив Потоп...

За далекий горизонт в ті далекі часи зазирали лише торговці, мандрівники за коштовними речами, можливо, і завойовники. Роль останніх у становленні першої держави в Єгипті досить яскравими барвами описав нещодавно британський єгиптолог Д. Ролл. Правителі Уруку, особливо могутній Енмеркар, вели нескінченні війни із розташованою біля півніжжя високих гір, за сімома перевалами містом-державою під назвою Аратта, змагаючись за прихильність пресвітлої богині Інанни. Ми згадали назву Аратти тому, що останнім часом сліди цієї колись славної, але нині мало відомої в світі держави почали посилено шукати в Україні, незбагненним чином протягуючи ниточки вітчизняної історії до далекого Шумеру.

Ми бачимо, що Месопотамія в VI — на початку III тис. до н. е. була досить заселеною і багатою країною із розвиненим землеробством, яке знало плуг, ремеслами — від гончарства до металургії, фантастичними зовнішніми обмінними та торгівельними зв'язками. Тут виникли міста (починаючи принаймні від 4500 р. до н. е.), монументальна архітектура. Все це було результатом суспільно-економічного розвитку, початок якого іде в епоху неоліту, у попередні тисячоліття. Тому чи є сенс шукати в праісторії Шумеру сліди трипільців, які, на думку деяких співвітчизників, в далекі часи нібито подарували Месопотамії плоди цивілізації? Навряд. Шумер існував сам по собі, особливо не замислюючись, що там, за горизонтом. Це дві різні історії — Трипільля та Шумер. Хоча, як свідчать деякі знахідки, описані нами раніше, якимось дивовижним чином культурно-релігійні традиції Шумеру стали на певний час популярними в Європі.

Інша справа — дивлячись на досягнення жителів далекої Месопотамії у VI—IV тис. до н. е., ми можемо порівняти їх із тим, чого досягли за цей час трипільці на землях між Карпатами та Дніпром. Та Країна, яку вони спочатку відкрили, а потім створили власним розумом і руками, навіть на тлі блискучої месопотамської цивілізації не виглядає забутою всіма богами і богинями землею. Вони так само вирощували хліб і плавили метал, будували житла, храми і величезні поселення, які могли б стати містами, зверталися за допомогою священних символів до вищих сил. Торговці і мандрівники досягали країв близьких та далеких. Зростала кількість жителів трипільських країн, утворювалися могутні вождівства. Правителі і відважні воїни вели жорстокі війни і проголошували мир. Сусіди із заздрістю дивилися на казково багату і заможну Країну, точніше країни Старої Європи.

Однак коли порівнювати історичну долю Месопотамії та Старої Європи, ми побачимо певну відмінність. Адже Стара Європа зникла раніше, ніж зробила наступний крок до цивілізації, той крок, зробивши який, Шумер стане в уявленні багатьох людей у XX ст. саме тим таємничим місцем, «де починалася історія». Однак забута на тисячоліття Стара Європа нині повертається із небуття завдяки археологам. Тепер можна буде міркувати над тим, яких фатальних помилок припустилися давні мешканці Європи, чому історія, яка так яскраво починалася, була тут перервана на якийсь час? Ті ж самі запитання ми ставимо також, дивлячись на засипані піском, розвіяні вітром зіккурати та селища Месопотамії...

СХІДНИЙ ФОРПОСТ ЦИВІЛІЗАЦІЇ СТАРОЇ ЄВРОПИ

Як виглядала Європа 7000, 6000, 5000 років тому? Археологи із цього приводу мають чимало думок. Хтось схильний зображувати мозаїку археологічних культур, описувати все те різноманіття стилів кераміки, статуеток, жител, інших виробів, які виявлено під час розкопок. Дехто схиляється до узагальнень і пропонує свої версії плину праісторії на континенті.

Вже багато років у науковій літературі можна знайти словосполучення: «Цивілізація Старої (або Давньої) Європи. При цьому мають на увазі Європу шостого — третього тисячоліть до Христа, тобто часів існування трипільської культури. Визначено і кордони «Старої Європи». На сході вони сягають Дніпра, охоплюючи значну частину сучасної України. Отже, трипільська цивілізація, безумовно, є інтегральною частиною цивілізації Старої Європи.

1973 р. відома американська дослідниця М. Гімбутас запропонувала власне бачення розвитку праісторії Європи, основою якої стала концепція «цивілізації Старої Європи», яку було знищено варварськими набігами «курганних народів» — степовиків зі сходу. Згодом вона розвинула ці ідеї у праці «Цивілізація богинь». Поняття «Стара Європа» введене, як пише М. Гімбутас, для того, щоб вирізнити цю територію Південно-Східної Європи у сім'ї цивілізацій Старого Світу, а також відрізнити від Давньої Європи (поняття звичайно уживане для визначення греко-римської цивілізації, а також доісторичної Європи кам'яної доби. Початок її історії припадає, на думку цієї дослідниці, на період між 7500—6500 рр. до н. е. В ті часи комплекс відтворювального господарства з'являється в Греції, на узбережжі Італії, на Криті. Населення згаданих регіонів отримало певний культурний імпульс з Близького Сходу. Між 6500—5300 рр. до н. е. відбувається стрімке зростання та консолідація південно- та східноєвропейських неолітичних культур в тісних зв'язках з Анатолією та Месопотамією. Наприкінці VII тис. до н. е. стався вибуховий розвиток мистецтв і ремесел на Балканському півострові та Центральній Анатолії. Містком між ними були Егейські острови.

Розміри території Старої Європи сягають виміру 1300×1500 миль. Якщо придивитися до карти уважніше, ми побачимо, що до неї потрапили території таких сучасних країн, як Греція, Болгарія, Чехія, Ру-

мунія, Сербія, Хорватія, Македонія, Чорногорія, Угорщина, Словаччина, частини Австрії та України, схід Італії.

У цій Старій Європі вже у VI—V тис. до н. е. можна знайти всі культурні та суспільні явища, які відображають поступ до цивілізації — розвиток технологій та ремесел, становлення поселень міського типу та монументальної архітектури, зародження писемності. Частиною цієї Старої Європи сім тисячоліть тому стали трипільці. Спробуємо зробити короткий огляд основних досягнень «старих європейців», про які стало відомо завдяки археологічним дослідженням.

АРХІТЕКТУРА СТАРОЇ ЄВРОПИ

Обсяг відомостей про архітектуру неоліту та мідного віку на теренах Старої Європи набагато більший за ту інформацію, яку ми маємо про трипільську культуру. Адже йдеться не про одну, а про багато археологічних культур.

Слід відзначити, що носії цих культур мали досить різноманітні традиції та користувалися більш широким асортиментом будівельних матеріалів. У гірських районах це був камінь. Кам'яна архітектура характерна для поселень неолітичної Греції. Однак на більшості територій панували добре нам знайомі за Трипіллям будівельні матеріали: глина, дерево, солом, очерет. Їх співвідношення могло залежати від кількості деревини, яка була доступна при будівництві.

На території Болгарії при розкопках знаходять здебільшого відбитки кілків та жердин, які використовували при спорудженні стін як арматуру. Справжнє дерево йшло на влаштування перекриттів. Чим далі на північ, тим дерева було більше, тим масивнішими ставали каркасно-стовпні конструкції. Вершиною марнотратства стали стіни із вертикально вкопаних плах, із яких робили свої подібні на витягнуті трапедії будівлі носії культури Лендель. Якось вдалося на власні очі побачити розкопки фундаментних ровів таких споруд на поселенні Кучкову у Польщі. Глибина ровів досягала метра, а на їх дні можна було побачити чорні сліди від давно зотлілої деревини. Глини тут була потрібна мінімальна кількість — лише для того, щоб замазати щілини між розколотими навпіл стовбурами дерев діаметром 15—25 см. Іноді вздовж стін будівель знаходять довгі рови, із яких виймали глину для обмазки подібних, або плетених із хмизу чи очерету стін. Часом така яма-кар'єр розташовувалася на околиці селища. Польські археологи влучно назвали такі об'єкти «глинянками». Експлуатація такої глинянки могла тривати, незважаючи на зміну археологічних культур чи епох, а площа її могла досягати сотень квадратних метрів.

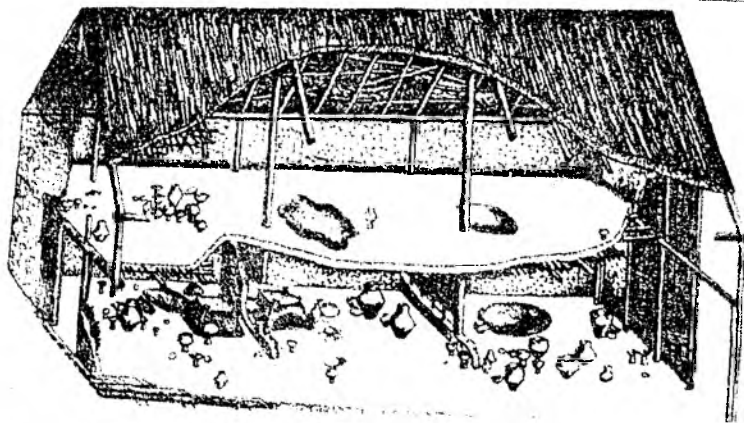
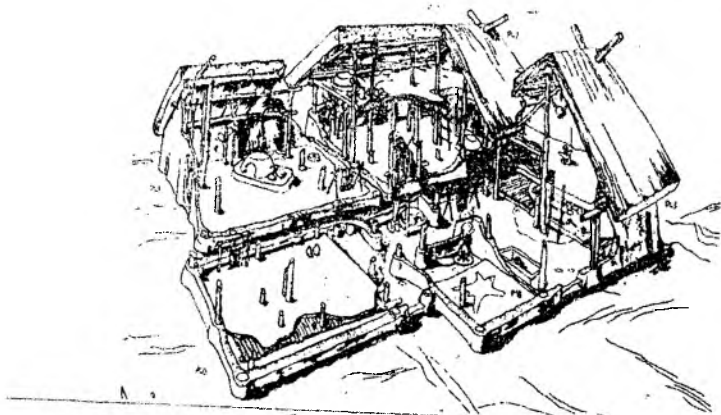
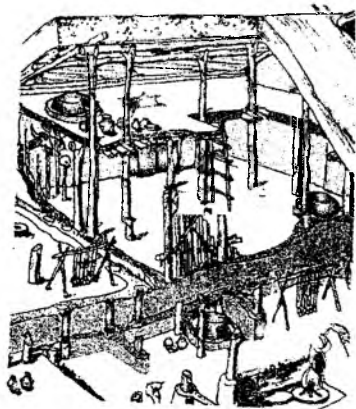
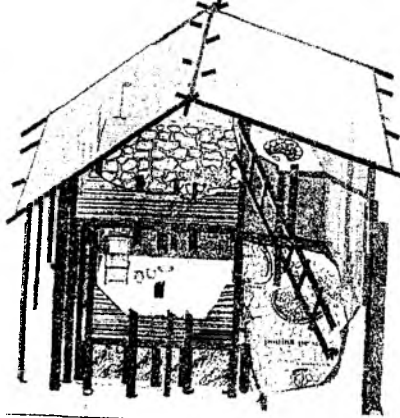
Дахи робили двосхилими, із очерету чи соломи. Знайдено навіть окремі керамічні моделі таких дахів, на яких досить виразно показано дерев'яні крокви. Є і моделі будівель із двосхилим дахом. По всій Старій Європі у VI—V тис. до н. е. панував звичай робити круглі вікна, якщо судити по знайдених моделях споруд. Стіни моделей прикрашає різьблений декор — спіралі, лінії, які оточують двері та вікна.

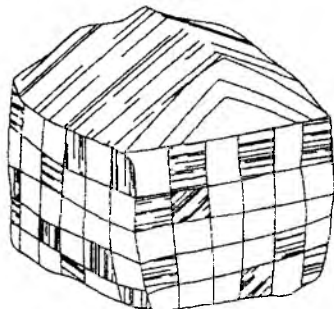
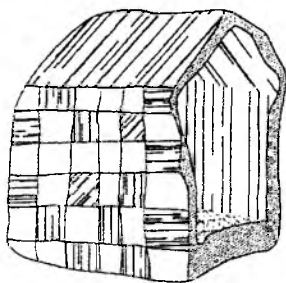
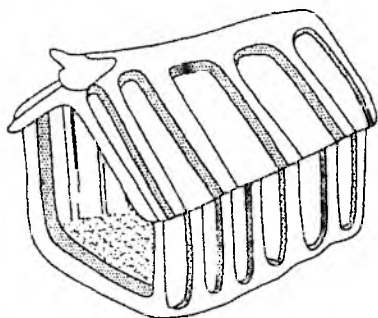
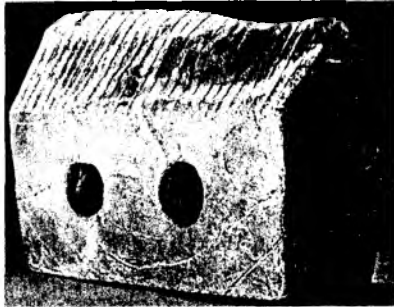
Стара Європа наприкінці VI — у V тис. до н. е. (за Марією Гімбутас).

Приміщення обігрівали відкритими вогнищами, купольними печами, причому зображення останніх, дуже подібні до трипільських, можна побачити на керамічних моделях. Залишки таких опалювальних пристроїв знаходять під час археологічних досліджень. Їх робили із глини. Цікаво, що за розмірами та зовнішнім виглядом вони суттєво не відрізняються від трипільських. Часто піч розташовувалася справа чи зліва від входу. Куполи печей робили на каркасі із жердин та гілок, який обмазували глиною.

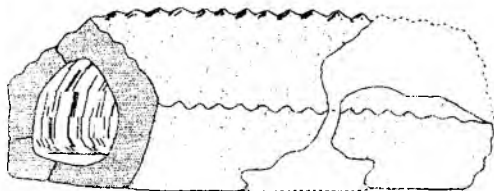
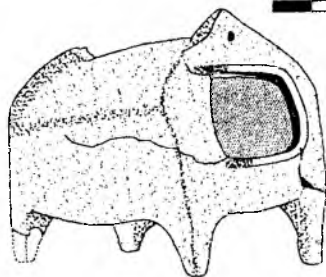
Підлогу обмазували шаром глини, який вирівнював її та забезпечував від вологи. Час від часу наносили новий шар глини, щоб підновити долівку. У випадку, коли селище розташовувалося у вологій місцевості, підлогу робили із дерева, піднімаючи її над рівнем землі. Досліджено

Реконструкції жител різних ахеологічних культур Європи у V тис. до н. е.
(За Г. Лазаровичем).

0 1 2 3 4 5 см

Керамічні моделі будівель археологічних культур Старої Європи,
V тис. до н. е.

навіть цілі поселення, збудовані на палях, забитих у дно водойм. Тут у намулі під водою до нашого часу збереглися не лише палі, але і підлоги, основи стін та інші дерев'яні конструкції, які свідчать: навіть кам'яною чи мідною сокирою можна виготовити із дерева цілком пристойні речі.

Селища хліборобів у Старій Європі так само зростали вгору, як і трипільські. Адже будувати часто доводилося у межах укріплених площ, які були невеликими, наприклад, як на поселеннях у Фракії. Уважно розібравшись із даними розкопок, археологи пропонують реконструкції дво- і навіть триповерхових споруд. Широко відома реконструкція двоповерхового житла V тис. до н. е. із поселення Херпай в Угорщині, відтворена за даними розкопок Н. Каліча Г. Лазарович реконструював дво- та триповерхові будівлі для селища Парца (культура Банат, Ру-

мунія). В усіх випадках масивні дерев'яні перекриття згори було вкрито шаром глиняної обмазки. У Парці в одній із будівель опалювальні пристрої виявлено на всіх трьох поверхах, навіть на верхньому, під стріхою. Отже, можна вважати, що всі ці приміщення були жилими. Таким чином, в одній будівлі могло проживати значно більше людей, ніж у пересічній трипільській. Існування двоповерхових будівель так само, як і в Трипіллі, підтверджено знахідками керамічних моделей будівель.

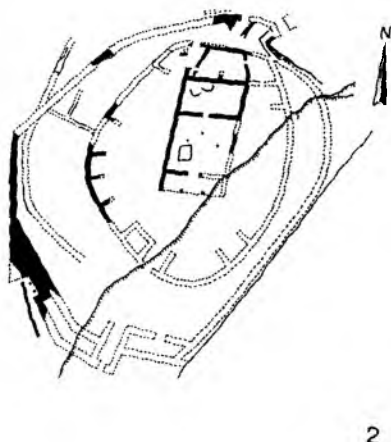
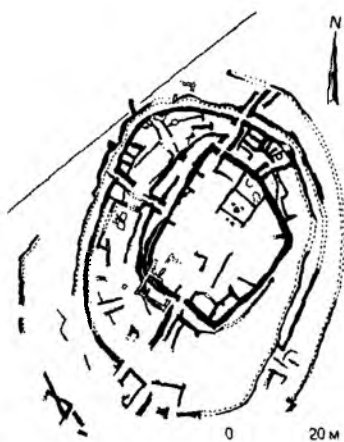
«Староєвропейські» житла мали досить складне внутрішнє планування. Нормою була наявність 2—3 кімнат невеликих розмірів. Іноді будівлі ліпилися одна до одної, утворюючи складні структури, іноді житловий простір був на кількох рівнях. В такому житлово-господарчому комплексі могла проживати не одна сім'я — напевне, все це належало великій родині, де під одним дахом жили представники кількох поколінь. Разом із тим відомі невеличкі споруди із одним вогнищем, які відображають інший тип розселення.

ПОЧАТОК УРБАНІЗАЦІЇ У ЄВРОПІ

Попри всі свідчення, які наводила М. Гімбутас про початок урбанізації у Старій Європі, її аргументи не були ні дуже численними, ні переконливими. Так, вона відзначала, що вже у середині VI тис. до н. е. на Балканах відбувається збільшення кількості та розмірів поселень. Найбільші з них, укріплені ровами та стінами із каменю, могли налічувати до 1000 мешканців. Вона також наводила приклади регулярного планування давніх поселень у Фракії. Зауважимо, що одним із основних аргументів стали відомості про поселення-гіганти трипільської культури.

Лише на початку 90-х років Г. Парцінгер, відомий дослідник з Німеччини, проаналізував час та місце виникнення поселень протоміського типу у Балкано-Карпатському регіоні та Анатолії. Його класифікація населених пунктів неоліту — ранньобронзового віку включала наступні типи поселень: «розсіяні села», «зібрані села», перед(прото)-міста, ранні міста, міста. Найраніші поселення передміського типу, на його думку, виникли у Фессалії, на початку V тис. до н. е. Проіснували вони до кінця V — початку IV тис. до н. е., а потім були замінені селищами «розсіяного типу», тобто звичайними хуторами. У V тис. до н. е. «передміські» поселення відмічено у Мунтенії та Фракії, в кінці V тис. до н. е. їх змінили «селища зібраного типу». На цьому тлі винятково прогресивним осередком виглядає Анатолія, де протоміські поселення виникають вже у VI тис. до н. е., а наприкінці IV — на початку III тис. до н. е. переходять в ранньоміські. Тобто на Балканах у неоліті та мідному віці ми спостерігаємо регрес і повернення до попередніх, іноді архаїчних (неолітичних) типів поселенських структур.

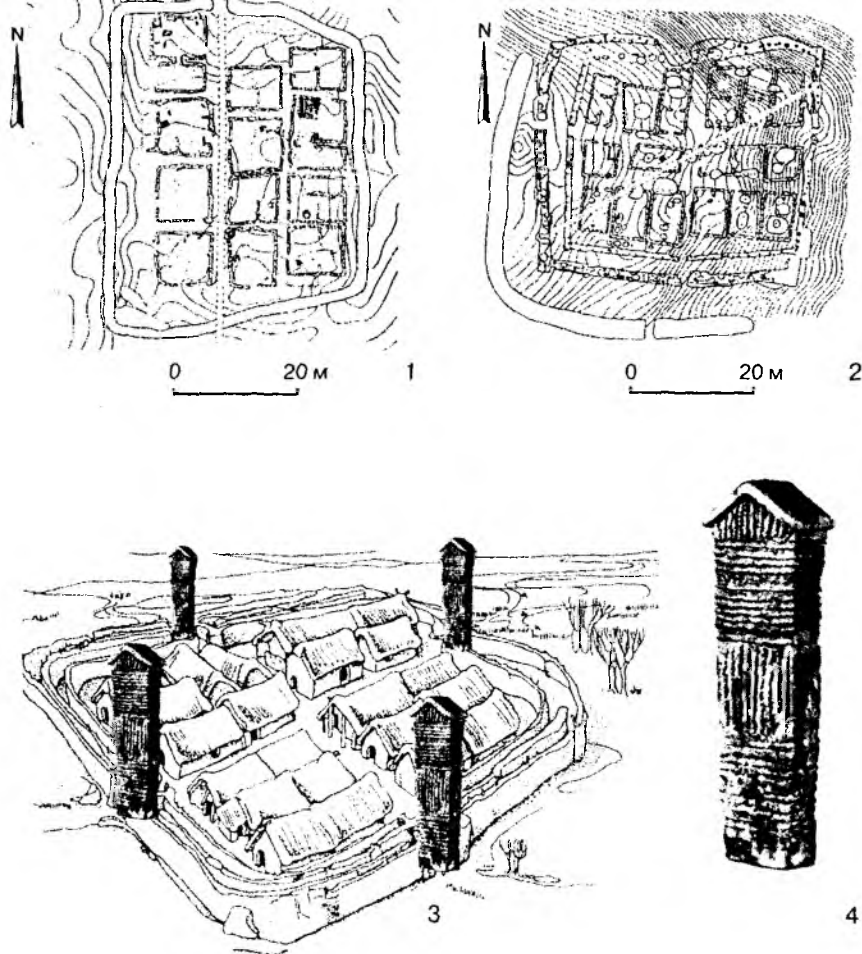
Цікаво порівняти з цією хронологічною шкалою події в трипільському ареалі між Прутом та Дністром. З самого початку Трипілля, так само як і передові регіони Європи, представлене «зібраними селами». Поява поселень-гігантів може бути віднесена до 9 горизонту, а час

Планування поселень із кам'яними спорудами на території Греції, VI—V тис. до н. е. (За Г. Парцінгером).

зникнення — до 10 горизонту (якщо брати до уваги ізотопні дати — 11—12 горизонтів). Тобто в період зникнення протоміських утворень в Мунтенії, Фессалії та Фракії останні набувають поширення і розквіту в ареалі Карпато-Подніпров'я у культурі Трипілля—Кукутень, а припиняють існування вони в час становлення ранньоміських утворень типу Трої I-II в Анатолії. Слід відзначити, що трипільські протоміста були найбільшими за розмірами та кількістю жителів населеними пунктами порівняно до Європи та Анатолії.

Як же виглядали поселення, які Г. Парцінгер відніс до числа «протоміських» у Європі? У Фракії це поселення культурного кола Коджадермен—Гумельниця—Каранове VI: Радінград I, Овчарово I, Полянцця (горизонти 1,4,8) та інші. Це прямокутні в плані укріплені селища розмірами 30×30—50×50 м. Тобто вони мали площу від 900 до 2500 кв. м та відзначалися регулярною та щільною забудовою. Оскільки окремі горизонти поселень розкопані повністю і встановлена кількість споруд, тож можна побачити, що вони налічували від 13 до 30—40 будівель. Серед знайдених споруд були й двоповерхові. Поселення були укріплені глинобитними стінами та ровами. Проходів в укріпленнях робили два або чотири, розташовуючи їх симетрично. Знайдено керамічні моделі башт, які споруджували із дерева. Одна із моделей має чотири

Планування (1, 2) та реконструкція (3) поселень, керамічна модель башти (4).
 Культура Коджадермен-Каранове-Гумельниця, V тис. до н. е.
 (За Г. Парцінгером та Г. Тодоровою).

яруси, отже могла досягати висоти у 10 м. Поселення із такими баштами могло нагадувати обриси середньовічний замок.

Особливо цікаво буде познайомитися із селищами, що належать до культури Кукутень, яка презентує західну частину трипільського світу. Це укріплені ровами мисові поселення Трушешть та Хебешешть. Їх площа досягає 3—5 га, планування — садибне, від 40 до 90 будівель на кожному. Як це виглядало, можна побачити на реконструкціях, зроблених за матеріалами розкопок румунськими колегами.

Найбільш урбанізованими виглядають на подібному тлі комплекси з території Фессалії. Відоме поселення Діміні вже у неоліті мало цілих три лінії укріплень у вигляді ровів та складених із каменю стін. Загаль-

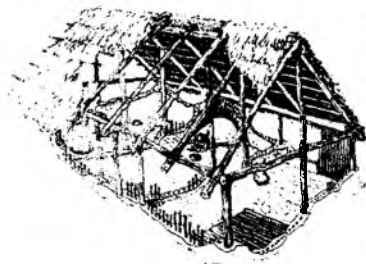
на площа цього поселення досягала тоді 6300 кв. м. Неолітичне поселення Сескло площею до 5 га теж має камінні стіни, хоча деякі дослідники схильні розглядати їх як опори, адже поселення розташовано на схилі. На поселенні Фермі, яке датується вже більш пізнім часом, крім укріплень розкопано рештки близько 40 будинків. Будівельним матеріалом був камінь. Слід відзначити дуже щільну забудову цього поселення, споруди із внутрішньої сторони було прибудовано до укріплень. Інше поселення, Егіна, мало оборонну стіну, посилену напівбаштами, а забудоване було прямокутними у плані багатокамерними будинками.

Як бачимо, найбільше з перелічених селищ, які визначено як «протомиські», нараховувало до 100 будинків, мало штучні укріплення і більш-менш регулярне планування. Цього виявилось досить, щоб потрапити до числа поселень протомиського типу. Слід відзначити також, що нині виявлено дуже багато укріплених поселень. Основний тип укріплень — системи ровів, які іноді оточували досить значну площу. Рови доповнювали палісадами, на деяких реконструкціях можна побачити башти. Так що укріплені поселення у Старій Європі були скоріше правилом, ніж винятком.

Поселення протомиського типу відомі для культури Вінча. Епонімна пам'ятка — тель Вінча — займав площу близько 10 га на березі Дунаю. Розташоване на перехресті важливих обмінних шляхів, поселення проіснувало понад 1000 років. За цей час товщина культурного шару перевищила висоту триповерхового будинку! Слід зауважити, що вражаючи на перший погляд товща багатометрових телів — житлових пагорбів давніх культур Подунав'я, Балкан та Анатолії, складається переважно із залишків саманних стін будівель. Кожного разу, коли селище перебудовували чи капітально відбудовували, старі стіни зносили. Будівельне ж сміття ніхто й не думав вивозити, його розплановували більш-менш рівномірним шаром по площі селища чи протоміста. Розкрита лише частина селища, на якій виявлено залишки прямокутних глинобитних будівель, загальне число яких могло досягати понад 200. Отже, Вінча за критеріями Г. Парцингера могла б потягнути навіть на ранньомиське поселення.

Планування поселення культури Вінча Дівостін було частково досліджено 1969 р. за допомогою магнітної зйомки. Оскільки населення культури Вінча іноді спалювало свої будівлі, так, як це робили трипільці, то від них лишалися скупчення обпаленої глини, які і виявили магнітометрами. Е. Ральф склала план частини поселення на площі 5 га. Тут було виявлено аномалії від 50 будівель, тобто щільність забудови складала 10 споруд на гектар. І це була лише частина поселення! Залишки кількох жител було досліджено Д. Срейовичем, який виявив завали обпаленої обмазки.

За 20 км від Дівостіна проведено магнітометричні дослідження на іншому поселенні культури Вінча—Гривац (відзнята площа — 1,4 га). Виявлено два ряди аномалій від будівель, інтервал між рядами складав 10—20 м. Розміри аномалій 4—5×10—20 м. Виявлені магнітною зйомкою ряди жител мали продовження, і у разі еліптичного планування поселення Гривац могло займати площу близько 20 га. При щільності забудови до 10 споруд на гектар, загальна кількість будівель мала до-

Культура Вінча. Реконструкція будинку та розкопки його решток на поселенні Гомолава (Сербія). Дослідження Дж. Петровича та Б. Йовановича. Те, що знайдено у Гомолаві, на перший погляд дуже нагадує трипільські «площадки».

сягати щонайменше 200. Поселення культури Вінча Плочник займало площу близько 110 га і на всій цій території було забудоване одночасно, тобто могло налічувати вже понад 1100 будівель. За масштабами воно не поступається поселенням—гігантам трипільської культури. Слід відзначити, що потужність культурного шару на Плочнику сягає кількох метрів, отже, жили тут відносно тривалий час. Подібні селища культури Вінча М. Гімбутас називала «містечками».

Найбільші поселення культури Лендель (на території сучасної Чехії) вже у V тис. до н. е. досягали площі 10—13 га і навіть 20—30 га. Відкритим лишається питання, чи була вся площа заселена одночасно. Наприклад, на поселенні Сводін досліджені об'єкти мають дати ^{14}C від 5880 до 5250 рр. тому, себто існували у інтервалі біля 300—400 років.

Наведемо також цікаві дані з вербальних джерел, які можуть пролити певне світло на процеси ранньої урбанізації у Старій Європі. Досліджуючи лінгвістичні терміни фракійського походження, пов'язані з таким поняттям, як місто, С. Паліга встановила, що серед них є як

індоєвропейські (ІЄ), так і пре-індоєвропейські (пре-ІЄ) елементи. Оскільки частина дослідників відносить цивілізацію Старої Європи до пре-індоєвропейського горизонту, то з цих лінгвістичних студій випливає той висновок, що населення Балкан вже у V—IV тис. до н. е. мало вирізняти такий тип поселення, як місто. Серед неіндоєвропейських виявлено топоніми, які мають відношення до понять «місто», «фортеця» з характерними закінченнями типу *ogas/ugas*.

Питання, чи мають ці лінгвістичні релікти який-небудь археологічний еквівалент, спробував з'ясувати Т. Тейлор. Він дійшов висновку, що в цілому результати археологічних досліджень поселень Старої Європи ще недостатні, щоб вирізнити серед них міста. З іншого боку, єдиним археологічним еквівалентом *ogas/ugas* цілком могли бути поселення трипільської культури типу Майданецького. На його думку, вони мали цілком праве право дати своєму селищу назву із подібними закінченнями.

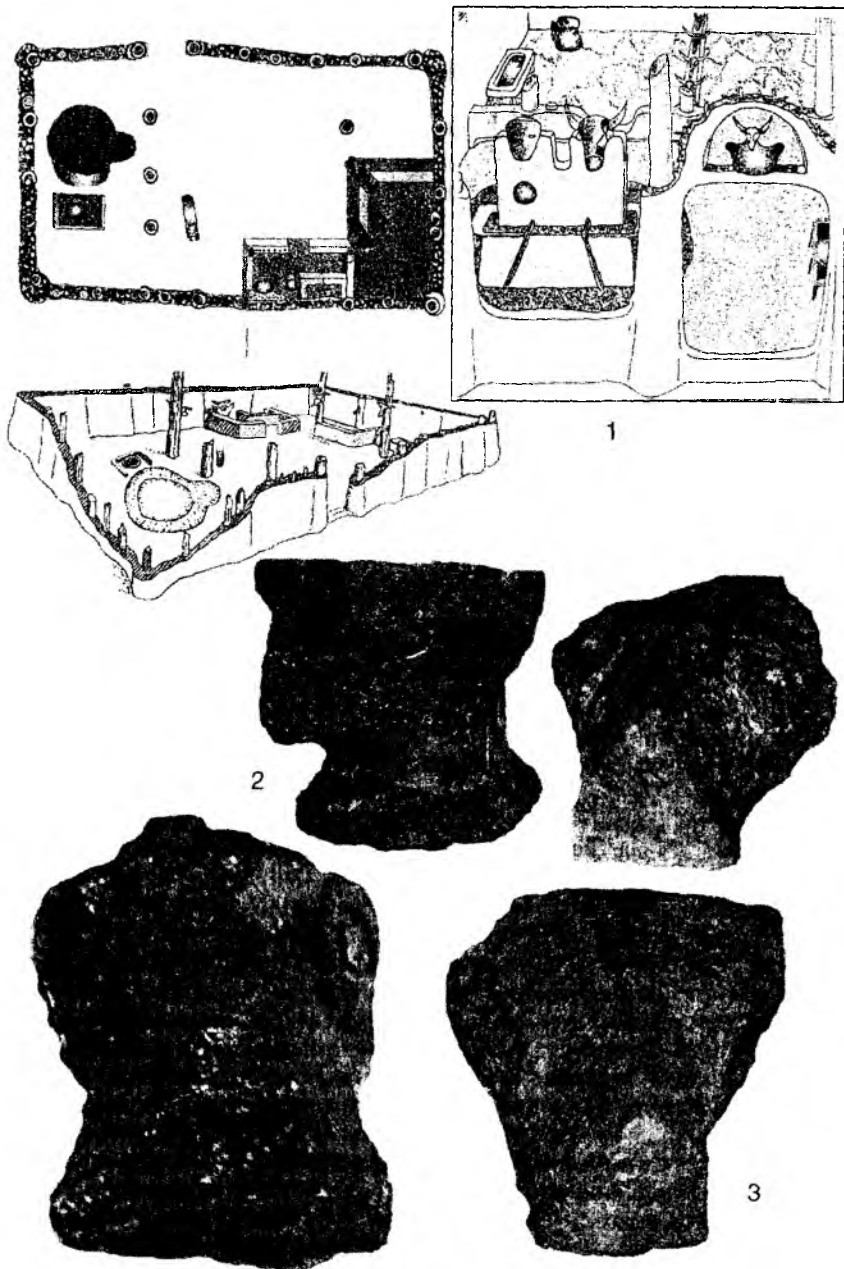
У будь-якому разі ці дані свідчать, що таке поняття як місто виникло на континенті саме у часи цивілізації Старої Європи. Напевне, саме ці свідчення і можуть розглядатися, як «незалежна» підтримка висновків вчених, зроблених на підставі археологічних розкопок. Адже не вони, а самі давні європейці сприймали вже 6000—5000 років тому якісь населені пункти, як «міста».

ХРАМИ СТАРОЇ ЄВРОПИ

У будівництві монументальних споруд населення Старої Європи пішло дещо іншим шляхом, ніж мешканці Месопотамії чи Єгипту. Вони створили власні традиції, а частково будували у межах традицій спільних, наприклад, із Анатолією.

Нині археологами досліджено та реконструйовано значна кількість невеликих «сільських» храмів, які за конструкцією не різнилися від звичайних жител. Однак суттєвою була різниця в інтер'єрі. Адже для проведення священних ритуалів потрібно було спорудити вівтарі та розмістити певні артефакти. Завдяки працям Г. Лазаровича можна ознайомитися із декількома подібними святилищами, які датуються переважно V тис. до н. е. Святилище I із поселення Парца мало три вівтарі та одне вогнище. Два вівтарі було споруджено під стіною, в лівому дальньому від входу куті. Третій знаходився за вогнищем, справа від входу. На дерев'яних колонах, які підтримували стелю, були розвішані букранії — глиняні скульптури голів биків із справжніми рогами, а два таких букранії було закріплено на стіні над одним із вівтарів. Подібні глиняні скульптури — частини інтер'єру храму виявлено під час розкопок Гомолави, поселення культури Вінча у Сербії. Їх виготовлено майже у натуральну величину. Так, використовуючи підручні матеріали, будівничі зміли створити досить урочисті та містичні інтер'єри. Таких святилищ, невеликих за розмірами, на поселеннях могло бути кілька, залежно від розмірів селища. Однак спорудженням сімейних, родових чи селищних святилищ «старі європейці» не обмежувалися.

Про існування великих комплексів свідчить знахідка керамічної моделі на поселенні Кесціореле культури Гумельниця (Румунія). Ця

Святилища поселень Старої Європи: 1 — реконструкції святилищ (за Г. Лазаровичем); 2 — керамічна деталь вітваря (культура Кукутень); 3 — керамічні голови бовинів (культура Вінча) із поселення Гомолава. V тис. до н. е.

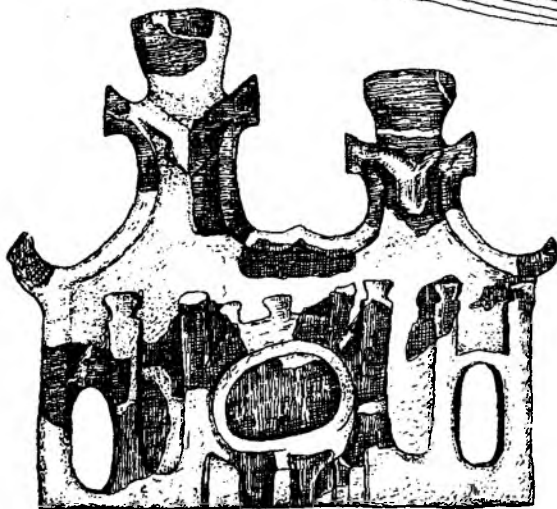
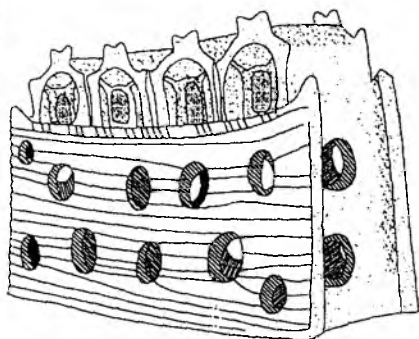
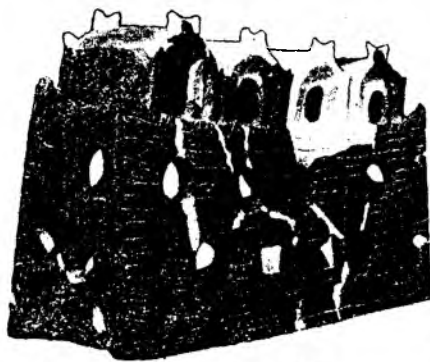
знахідка датована V тис. до н. е. Ця модель презентує культовий комплекс з чотирьох храмів, побудований на високому стереобаті. Самі храми невеличкі за розмірами і нагадують звичайні будиночки традиційної конструкції із двосхилим дахом, фасади яких прикрашено букраніями. А от платформа, на якій вони вишикувані в ряд, вражає. Вона прямокутна і трохи звужується догори, до майданчика, на якому в ряд стоять чотири святилища. Площадка оточена парапетом. Вузькі сторони стереобата укріплено розташованими по кутам контрфорсами. Платформа має два ряди вікон з усіх чотирьох сторін, тобто була двоповерховою. Враховуючи описаний вище досвід у спорудженні багатопверхового житла, зведення подібної платформи — основи для святилищ не мало викликати особливих проблем. Із довгої сторони у кожному ряді по п'ять, на коротких — по одному вікну. Заглибленими лініями на стереобаті передано горизонтальні дерев'яні конструкції. Це обшивка чи заповнення каркасу із досить широких колод чи дощок. Щілини між ними, напевне, було замазано глиною.

Загальна висота стереобату співвідноситься із висотою зображених на ньому споруд, як 2:1. Якщо вважати, що висота святилищ (разом із дахом) складала не менше 3—4 м, то висота платформи, на якій їх було поставлено, мала бути не менше, як 6 м. Отже, загальна висота храмової споруди, яку представляє модель із Кесціореле, могла досягати не менш як 9—12 м. Інше питання, чи будував хтось у Старій Європі такі храми, чи маємо черговий приклад керамічної копії за якимись месопотамськими зразками? Що ж, за зразок платформи цілком міг бути взятий якийсь зіккурат, тим більше що самі святилища нагадують тамтешні «будинки для народжень». Але ми не маємо наразі ні іконографічних, ні археологічних даних щодо використання при спорудженні зіккуратів такої кількості дерев'яних конструкцій. Отож подібний храм цілком міг би прикрашати головну площу досить великого староевропейського селища.

Однак виявилось, що мешканці Старої Європи не обмежилися будівництвом святилищ, які відтворювали у тих чи інших масштабах звичайні будівлі, нехай і піднесені на платформи. Вони створили тип храмів, небачений ні в Єгипті, ні в Месопотамії. Для цього їм не знадобилося ні вирубати величезні кам'яні блоки, плити чи колони, ні виготовляти мільйони цеглин. Основою для храмів стала сама земля, її поверхня, певним чином впорядкована за допомогою примітивних знарядь.

Багато хто чув про загадкові лінії та фігури у пустелі Наска. Їх створено якихось півтори тисячі років тому, коли у пустелі було видовбано на поверхні тисячі кілометрів канавок, яким надали обриси тварин та загадкових фігур. Таємниці пустелі досліджували із використанням авіації. Так само із допомогою аерофотозйомки у Європі відкрито вже кілька сотень вирізаних у ґрунті святилищ доби неоліту та мідного віку. Поки що ці пошуки і відкриття охопили головним чином Центральну Європу. Деякі об'єкти вже досліджено археологами, вдалося встановити, хто і коли їх створив.

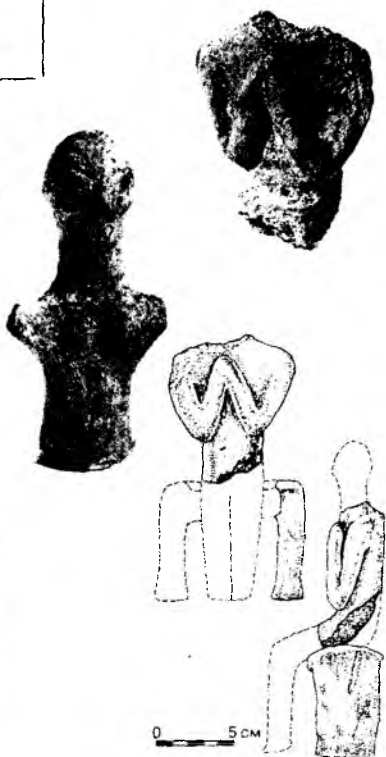
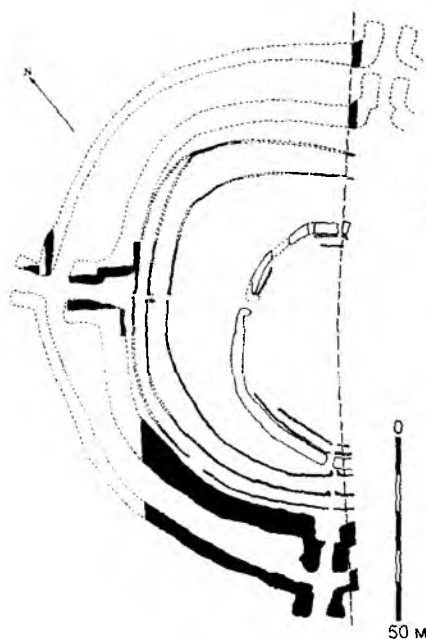
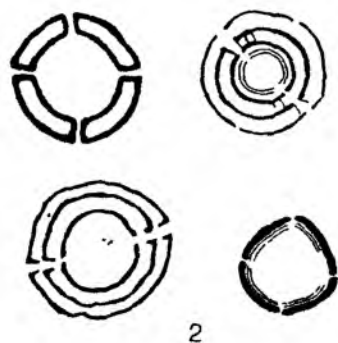
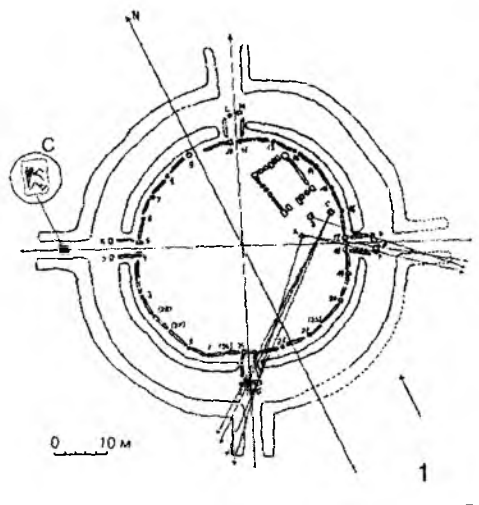
Виявилось, зокрема, що вже наприкінці VI — на початку V тис. до н. е. носії культури Лендель починають створювати так звані «рондлі» — споруди, які склалися із кільцевих ровів (діаметр 50—100—200 м), палсадів. Рови ці лійчасті в перетині, їх глибина сягає у серед-

Керамічна модель великого храму на платформі (поселення Кесціореле, культура Гумельниця) та модель фасаду храму або вівтаря (поселення Трушешть, культура Кукутень). V тис. до н. е.

ньому 2—3 м, хоча трапляються і глибші. У плані такий рів має форму кола, розірваного проходами із чотирьох сторін. Проходи розташовані симетрично, один проти одного. Іноді таких кілець виявлено два, зрідка більше. По периметру рівів виявлено сліди дерев'яних палисадів, а в центрі оточених ними площ — сліди споруд, ями із жертвоприношеннями і навіть поховання.

Найцікавішим виявилось питання щодо орієнтації проходів. Виявилося, що вони орієнтовані по сторонах світу: північ-південь, захід-схід. Але оскільки орієнтування встановлювалося 7000—6000 років тому, то воно помітно відрізняється від сучасного. Обрахунки цієї різниці, до речі, підтвердили висновки археологів щодо датування «рондлів».

3

«Рондлі» як святилища: 1 — сонячно-місячна обсерваторія у Бучанах; показано місце поховання жертвної тварини — пса на західному вході до святилища (за В. Карловським); 2 — типи святилищ-рондлів; 3 — розкопана частина рондлі на поселенні Сводін та знахідки культової кераміки, зроблені тут під час досліджень (за В. Немейцовою-Павуковою).

Призначення цих споруд є предметом дискусії. Існує інтерпретація «рондлів» як укріплених цитаделей або громадських споруд — святилищ-обсерваторій. Постає питання, навіщо при будівництві фортеці орієнтувати входи до неї по сторонах світу? Хоча і в цьому разі цей захід міг мати символічне значення. Більш вірогідною все ж таки видається версія щодо святилищ. Орієнтація проходів по сторонах світу свідчить про те, що їх творці приділяли певну увагу не лише землі, але й небу, як із сакральних, так, можливо, і з суто практичних міркувань. Адже така «обсерваторія» могла забезпечити певні календарні спостереження. «Рондлі» доповнювали системи ровів, які обмежували та впорядковували священний простір храму. Дослідження цього типу споруд у Європі тривають і ще можуть принести чимало відкриттів.

Можуть бути такі відкриття і на території України. Адже на території поширення трипільської культури поки що не виявлено подібних грандіозних комплексів. Однак на аерофотознімках поселень-протоміст ми бачимо подібні кільцеві структури у Майданецькому, Тальянках, Небелівці та інших місцях. Залишилося провести розкопки, щоб перевірити наявність таких святилищ на трипільській території. Іноді в якості «обсерваторії» згадують Казаровичі на Дніпрі. Пишуть навіть про трипільську «систему святилищ-обсерваторій». Однак уважне вивчення планів розкопок показало, що ми маємо справу із звичайними укріпленнями, які в плані далекі від ідеального кола «рондля». До того ж і проходи у Казаровичах орієнтовано далеко не по сторонах світу, навіть із врахуванням багатотисячолітнього зміщення полюсів. Так що над відкриттями трипільських святилищ-обсерваторій археологам, мабуть, ще доведеться чимало попрацювати.

Слід нагадати, що далеким нащадком староевропейських «рондлів» є знаменитий Стоунхендж у Великій Британії. Археологи встановили, що його спорудження почалося близько 3200 р. до н. е. саме із вириного рову та встановлення системи дерев'яних стовпів. У Британії виявлено чимало подібних «Вудхенджів». Таким чином, традиція храмів під відкритим небом, зачаткована у Старій Європі, була продовжена у бронзовому віці.

Подібні храми не лише вимагали колективних зусиль, вони мали й певне символічне значення. Адже клан, плем'я, які споруджували таке святилище, робили його символом єднання, а zarazом — своєї сили та величі, демонструючи свою міць сусідам так само, як це робили мешканці Урука чи Ерідю.

«ДУНАЙСЬКЕ», АБО «СТАРОЄВРОПЕЙСЬКЕ» ПИСЬМО

Як зауважила Марія Гімбутас, виникнення писемності не є вражаючим в контексті існування храмів та інших описаних вище речей. Багато речей із розкопок поселень та поховань культур ранньої та класичної Вінчі, Боян, Гумельниці та комплекс Дікілі—Таш демонструють лінійні знаки, які відрізняються від символів або ідеограм. Гамбутас зробила висновок, що «старевропейська» писемність на 2000 років давніша за шумерську та асоціюється з релігійними функціями і пам'ятними записами.

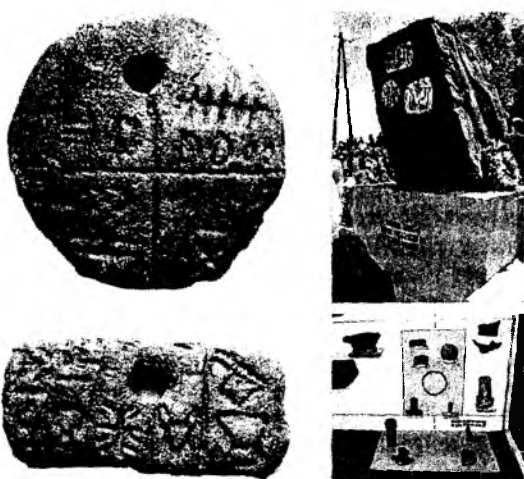
Дійсно, якщо виводити шумерське письмо із протописемності, найдавніші зразки якої датуються близько 3500 р. до н. е., то європейські зразки знакової системи виникли раніше якщо не на 2000, то принаймні на 1500 років. Правда, це не означає, що шумерська протописемність теж не має власної передісторії, адже близько 3500 р. до н. е. її вже повним ходом використовували у облікових, «бухгалтерських» операціях. Якщо звернутися до матеріалів неолітичних культур Месопотамії, які датовано VI тис. до н. е., то ми побачимо на мальованому посуді повноцінну знакову систему. Щось подібне буде створено у трипільській культурі лише через тисячу років, наприкінці V тис. до н. е. Отже кожна знакова система доби неоліту та енеоліту, чи то у Месопотамії, чи у Європі, якщо придивитися уважніше, має своє підгрунтя, культурні традиції, не кажучи вже про тисячолітню історію.

Розмови про «Danube script» (дунайське письмо) чи то «Old European Script» (писемність Старої Європи) тривають вже понад півстоліття. Особливо посилилися вони після знахідки знаменитих «тертерійських табличок» румунським археологом Власою 1943 року. Нині на тому місці, де їх знайдено, навіть встановлено монумент, який являє собою кам'яну брилу із викарбованими на ній трьома зображеннями «табличок». Якою тільки мовою за останні 50 років ці «таблички» не намагалися читати, яких тільки перекладів не пропонували, не кажучи про те, яким чином датували ці «таблички». Весь цей час унікальні знахідки зберігалися у місті Клуж, в Національному історичному музеї Трансильванії. Частина можна було побачити в експозиції, решта була складена у картонних коробках у фондах.

Однак лише в останні роки румунськими та італійськими дослідниками було проведено відносно повне дослідження цих «табличок» та супутніх знахідок методами природничих наук, що дало змогу отримати багато цікавої та корисної інформації. Про результати цього проекту на міжнародному симпозіумі «Знаки цивілізації» повідомив Марко Мерліні. Символічно, що міжнародна конференція, присвячена досягненням у вивченні письмен давніх європейців, яка проходила у травні 2004 року в місті Новий Сад на півночі Сербії, розпочалася саме із цієї доповіді.

Вперше було встановлено датування комплексу — ями, у якій виявлено знамениті артефакти. Ізотопний аналіз знайдених разом із ними кісток показав на час між 5370—5140 рр. до н. е. Людські кістки із ями належали літній жінці, яка померла від важкої хвороби.

У зв'язку із визначенням статі та віку людини, яка була похована із «табличками», цікаво пригадати одну із версій прочитання тертерійських написів, зроблену знаменитим у наших краях шумерологом. На думку А. Г. Кіфішина, у написові повідомлялося про жерця чи старійшину, якого було принесено у жертву. Натомість антропологи засвідчили, що насправді «старійшина-жрець» виявився жінкою. Самі ж «таблички» були виготовлені не із глини, а з каменю-пісковіку. Отже, і називати їх табличками не зовсім правильно. За матеріалом, розмірами та оформленням вони швидше нагадують амулети. До того ж дві із трьох «табличок» можна було підвісити і носити на шнурку. Всі ці амулети вміщуються на долоні, і є можливість сумістити вироби між собою. Дійсно, вони більше нагадують чаклунські приналежності, ніж якісь таблички із текстами. До того ж у згаданій раніше ямі їх супроводжували, крім кісток,

Тертерійські «таблички», пам'ятний камінь біля поселення, де їх було знайдено, та вітрина музею у м. Клуж (Румунія), у якій вони експонуються (за М. Мерліні).

уламки посуду, керамічних статуєток, вітвар. Як на вівтари, так і на статуєтках теж виявлено знаки, деякі з яких подібні до тих, що зображено на тертерійських амулетах. Вивчення тертерійського комплексу триває, можливо, будуть навіть відновлені археологічні дослідження.

Доповіді на конференції у Новому Саді показали, що чи не найбільший корпус знаків пов'язаний із культурою Вінча. Останнім часом археологи, які стали уважніше придивлятися буквально до кожного знайденого фрагмента посуду чи статуєтки, несподівано виявили, що носії цієї культури у побуті досить широко використовували різноманітні графіті, продряпуючи знаки на кераміці. Найбільше знайдено поодиноких знаків, однак є й лінійні композиції, які вже виглядають, як справжні написи. Встановлено, що окремі знаки повторюються у певних комбінаціях, тобто маємо і що ознаку справжнього письма. Влаштована під час конференції виставка показала, що у культурі Вінча знакова система увійшла в побут у V тис. до н. е. Цікаво, що досить багато знаків виявлено на величезному поселенні вінчанських металургів Плочник. Вважають, що бурхливий розвиток ремесел, насамперед металургії, торгівлі, викликав потребу у застосуванні знаків для позначення власності та облікових операцій. Саме система знаків культури Вінча і розглядається, як основа і одна з вершин розвитку «дунайського письма».

Ще на початку 80-х рр. професор Шанн Вінн створив каталог вінчанських знаків, систематизувавши відомі на той час зображення. Нині цей каталог було доповнено і розширено за рахунок нових знахідок. Дослідник запропонував також свої версії тлумачення певних знаків. На його думку, застосування знаків було мотивоване певною релігійною системою.

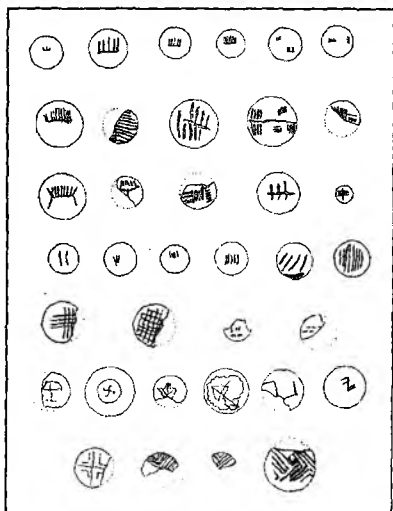
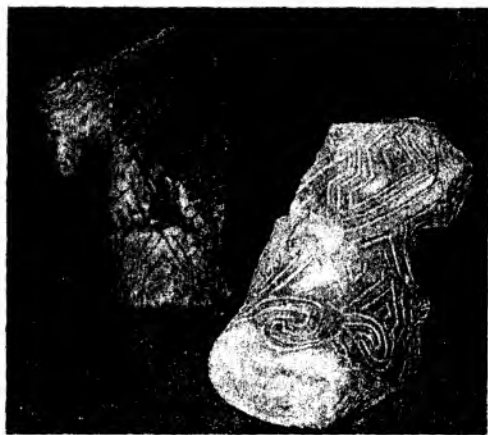
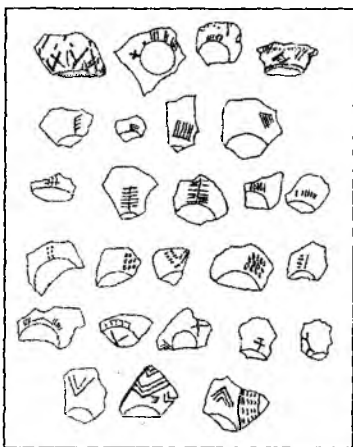
Виявилось, що носієм знаків та написів могли бути не лише кераміка чи камінь. Під час розкопок свайного поселення Дісплію у гірській місцевості в Греції знайдено шматок кори дерева із кількома продряпа-

Керамічні вироби культури Вінча із знаками та лінійними написами (V тис. до н. е.), представлені на міжнародному симпозиумі «Знаки цивілізації» 2004 р.

ними на ньому рядками знаків. Багато знаків збіглися із «дунайським письмом». Цю знахідку за ізотопними датами віднесли до часу близько 4500 р. до н. е. Демонстрували археологи із Греції також інші цікаві знахідки, серед них — уламок виготовленого із каменю браслета із написом у три рядки, окремі знаки чи їх серії на керамічних виробах як із материка, так і з островів Егейського та Середземного морів.

Серед знахідок лінійних написів чи написів у декілька рядків більшість становлять все ж таки явно культові вироби. Тобто незаперечним є факт застосування піктографічної писемності саме в сакральній сфері. Дослідники нині зійшлися на тому, що читати такі написи в сучасному розумінні цього слова неможливо, вони не призначалися для цього. Тим більше невідома мова, якою зроблено ці записи. Те, що одні й ті ж самі знаки були поширені в багатьох археологічних культурах, свідчить на користь того, що їх насамперед тлумачили, а не читали. Їх використовували навіть у орнаментальних композиціях на посуді, вкладаючи в них відповідний зміст. Немає жодних сумнівів, що мешканці Старої Європи винайшли письмо тим самим шляхом, що й творці перших

Знаки культури Вінча, зібрані професором Шан М. М. Вінном, та статуетки і посуд культури Вінча зі знаками. V тис. до н. е.

цивілізацій Давнього Сходу. Інше питання, що ж сталося потім, чому цей винахід було забуто і він не отримав продовження?

Те, що «Old European Script» не отримав такого розвитку та статусу, як клинопис чи єгипетські ієрогліфи, цілком зрозуміло. Але ж на тому місці, де розквітала Стара Європа, у ранньому бронзовому віці не існувало нічого схожого ані на державу фараонів, ні на царства Шумеру і Аккаду. Єдиним більш-менш поважним спадкоємцем цивілізації Старої Європи можна вважати культури, які панували на Криті та островах. Так от, «Old European Script» знаходить чимало паралелей у давніх письменах Криту, Кіклад, а пізніше — Мікен. Деякі знаки, можливо, були навіть включені до найдавніших зразків алфавітної писемності у I тис. до н. е. Старе європейське письмо, можливо, випередило свій час і було забуте разом із цивілізацією, яка його створила.

Тривалий час історики уявляли собі Європу доби неоліту та мідного віку як край тотального варварства чи навіть дикунства, родове суспільство, у якому панувала загальна рівність. Дійсно, розкопки довгих хат культури лінійно-стрічкової кераміки, стандартизованих глинобитних споруд культур Коджадермен-Каранове VI—Гумельниця та Вінча демонстрували вражаючу одноманітність. Щось подібне ми відчуваємо і бачимо у знайомих нам із дитинства районах великих і малих міст, забудованих «хрущовками» чи панельними будинками. Але ми знаємо, що навіть у епоху спорудження цих мікрорайонів загальна рівність лишалася лише програмним лозунгом правлячої партії. Виявлення та дослідження поховальних пам'яток мідного віку у Старій Європі продемонструвало картину, досить далеко від первіснокомуністичних ідеалів.

Найбільшою археологічною сенсацією 70-х рр. у Європі стало відкриття та дослідження могильника біля міста Варна в Болгарії. Навіть звиклі до всього археологи були вражені кількістю та асортиментом виробів із золота, які супроводжували окремих небіжчиків. Нашивні бляшки на одяг, браслети, намиста, кільця, окуття до руків'їв зброї та скіпетрів — нічого подібного та ще й у такій кількості у Європі ще не знаходили. Загальна вага виробів із жовтого металу у окремих похованнях перевищувала 1000 г. Навіть чорний лощений керамічний посуд був прикрашений орнаментом, нанесеним золотою пудрою. Крім виробів із золота небіжчикам поклали у поховання зброю, сокири та інші речі, виготовлені з міді, прикраси із середземноморської мушлі, які теж досить високо цінувалися у ті давні часи. І все це датувалося першою половиною V тис. до н. е.

Потім було виявлено подібні багаті поховання і в інших місцях, але Варненський некрополь і досі є символом багатства та величі давніх вождів. Неподалік виявлено і поселення, де мешкали сучасники цього некрополя. Археологічна культура, поширена у першій половині V тис. до н. е. у вузькій смузі вздовж узбережжя Чорного моря аж до дельти Дунаю, отримала гучну назву — «культура Варна». Будинки на берегах причорноморських озер були зведені на палях. Їх мешканці займалися не лише хліборобством, але й вміли виготовляти ті самі металеві речі, які виявлено у розкішних похованнях. Згодом на узбережжі вдалося відшукати некрополі, у яких ховали більшість членів громад. Ці поховання не вирізнялися такою заможністю, навіть мідні буси, не кажучи вже про сокири, виявлено не у кожного небіжчика. Одна чи кілька посудин, особисті прикраси, іноді — якісь інструменти — от що супроводжувало рядового «варненця» 6500 років тому у потойбічний світ.

Отже, поховальні дари досить чітко відображали місце небіжчика на землі. Вожді, правителі, які очолювали великі групи людей, мали певні символи влади. Серед них — розкішні скіпетри із вкритими золотом руків'ями, прикрашені вставками із каменів. Символом влади слугувала зброя — клевці, виготовлені із міді або каменю. Розшитий золотими платівками одяг здалеку показував всім статус власника. Є також думка, що заможні поховання могли належати прошарку вождів.

дів, котрі виступали на чолі торгівельних експедицій¹, які й дозволяли їм концентрувати величезні, як на той час скарби. Напевне, багатіли не лише вожді, але й піддані. Дійсно, на узбережжі навіть у жіночих похованнях знаходять більше прикрас, ніж в глибині країни.

Нині відомо чимало могильників V тис. до н. е. по всій Європі. Хоча там і не виявлено нічого, що було б за багатством подібне до культури Варна, і тут виявлено подібну диференціацію між населенням. Найбільше скарбів демонструють некрополі культури Тисаполгар на території Угорщини та Словаччини. Тут є не лише мідні прикраси та зброя, але і вироби із золота. Складається враження, що тут багатство було розподілено більш рівномірно, але наявність вождів-правителів простежується навіть і без поховань. Широко відомі керамічні статуетки, що зображують людину, яка сидить на стільці-tronі, тримаючи у правій руці скіпетр, схожий чи то на нагай, чи на серп. Вражають великі золоті круглі бляхи, що виготовлені майстрами культури Тисаполгар, які можна побачити у Національному музеї в Будапешті. Такі речі могли прикрашати одяг вождя або жерця.

Таким чином, навіть побіжний огляд поховальних пам'яток та іконографічних матеріалів із території Старої Європи демонструє нам наявність у суспільстві досить помітної диференціації та ієрархії. Зрештою, до подібних висновків ми могли б прийти, більш глибоко проаналізувавши структуру поселень. Адже наявність протоміських центрів якраз і передбачає багаторівневу організацію суспільства.

КРАЇНА КУКУТЕНЬ

Описуючи трипільську культуру, ми лише побіжно згадували про західну частину спільності, до якої вона належала. Йдеться про культуру Кукутень. Завдяки праці румунських археологів, які нещодавно відзначили 120 років із моменту відкриття, тобто перших досліджень на поселенні Кукутень 1884 року, про цю частину відомо досить багато. Перші наші враження від знайомства із музейними експозиціями на румунській землі можна передати словами: це інший світ. Світ країни Кукутень водночас і подібний, і відмінний від трипільського.

Перше, що впадає в око — зовсім інші ландшафти, інша топографія розташування поселень. Поруч — гори, Карпати, за якими лежить решта світу Старої Європи. Її близькість відчувається у археологічних знахідках, серед яких не дивина побачити імпорти та наслідування виробів із-за Карпат. Поселення відносно невеликі — просто тут проблема знайти ділянку у 200—400 га, щоб збудувати щось подібне до Тальянок чи Майданецького. Вони розташовані на високих пагорбах, значна частина укріплена. Часто із місця розташування одного поселення можна побачити інше. Якщо врахувати, що на порівняно невеликій території між Карпатами та Прутом відомо близько 1800 поселень, то країна Кукутень була досить густо заселеною.

¹ Як могли виглядати подібні експедиції у давньому Шумері, ми дізнаємося із епосу про Гільгамеша, який, приміром, стояв на чолі походу в далекий Ліван за деревом для будівництва храму.

Кілька поселень було розкопано повністю. Завдяки тому, що румунські колеги видають чудові монографії, присвячені таким дослідженням, кожен може ознайомитися із їхніми результатами. Ці поселення налічували від 10—15 до 40—60 споруд, розмішених групами. Зовнішній вигляд та інтер'єри суттєво не відрізнялися від трипільських, адже і будівельні матеріали, і конструкції були однаковими. Нині їх відтворено у кількох музейних експозиціях. А неподалік від епонімної пам'ятки — Кукутень нещодавно збудовано невеличке селище. 24 жовтня 2004 року тут було проведено день експериментальної археології, підготований фундацією «Кукутень в III тисячолітті» (президент — Р. Думітреску). Урочиста частина включала присвоєння звання почесного громадянина села Кукутень науковцям, які зробили видатний внесок в археологічну науку, в тому числі відомому досліднику культури Кукутень академіку М. Петреску-Димбовіці.

Наукова ж частина включала демонстрацію відтворення давніх технологій гончарства, виготовлення знарядь праці із каменю та кременю, приготування їжі, добування солі. Все це робили студенти-археологи, які перед тим тривалий час шліфували свою майстерність. Для огляду було запропоновано також створені впродовж останніх років повномасштабні реконструкції житлових та господарчих споруд, які утворили цілий комплекс. Ці реконструкції стали також базою для наступного експерименту з моделювання процесу утворення культурного шару та вивчення кукутеньського житлобудування, початок якого впродовж дня спостерігали учасники колоквиуму та мешканці села Кукутень.

Було піддано спаленню репліки двох житлових споруд, у яких залишено побутовий та господарський інвентар. Процес спалення фіксувався на відео, температурний режим контролювали з використанням відповідних датчиків. Рештки однієї із споруд планується залишити аж до повного руйнування із тим, щоб спостерігати цей процес впродовж тривалого часу. Залишки іншої споруди планують знівелювати навесні, щоб на цьому місці спорудити наступну. Цикл будівництва—спалення—руйнування—будівництва заплановано повторити кілька разів з метою відтворення процесу формування багатошарової пам'ятки культури Кукутень із відповідною кількістю горизонтів. Тель, який має за розрахунками експериментаторів утворитися в цьому місці, через певний час буде досліджуватися археологами. Звіти про всі етапи експерименту планується публікувати, а також запрошувати фахівців з інших країн на різних етапах його проведення. Слід відзначити продуманість та наукову організацію експериментальної програми в галузі житлобудування, яка проводиться нині на полігоні біля с. Кукутень. Особливе значення для наступних досліджень, на нашу думку, мала дискусія між вченими із різних країн, яка відбулася в процесі проведення експерименту.

У Прикарпатті було відкрито також унікальне багатошарове поселення (саме процес його утворення і спробують відтворити на полігоні-археодромі у Кукутені) — Подурь—Дялул—Гіндару. Тут життя із перервами тривало понад тисячу років, внаслідок чого утворився справжній тель, як на Балканах чи в Анатолії. Така популярність місця пов'язана із наявністю неподалік соляних джерел. Ними місцеві селя-

ни користуються і досі, випарюючи сіль із ропи. Займалося цим і в давнину населення культур Прекукутень та Кукутень. Існували навіть спеціальні керамічні форми для випарювання солі із ропи, причому вони були стандартні і двох розмірів. В результаті отримували соляний конус вагою близько 1 кг або вдвічі менший. Мешканці селища були настільки заможними, що на ньому виявлено не лише мідні, але й виготовлені із золота прикраси. 2004 року відбулася спеціальна конференція, присвячена видобуванню та торгівлі сіллю в давні часи, учасники якої, між іншим, обговорювали і результати розкопок у Подурь-Дялул-Гіндару. Найближчим часом тут буде відкрито музей, у якому виставлять речі, виявлені під час розкопок.

Експозиції румунських музеїв вражають різноманіттям та яскравістю знахідок. Лише у музеї м.Пятра-Нямц експозиція Кукутень розміщена у восьми залах. Більшість експонатів — це керамічні вироби. Оскільки із досліджених поселень більшість відноситься до фаз Кукутень А чи Кукутень А-В, то їх представляють посудини із біхромним та поліхромним розписом. Вражають екзотичні форми посуду, майже невідомі далі на схід, особливо вази на високих піддонах. Вони нагадують вироби сусідньої, локалізованої у Трасильванії культури Петрешть. Інша цікава форма нагадує келихи на ніжках. Серед цих виробів є і досить великі посудини, у які можна вмістити і кілька літрів напоїв. Надзвичайно багатою є колекція пластики — як антропоморфної, так і зооморфної. Причому деякі вироби знайдено у складі так званих культових сцен, коли у посудину було складено чи розкладено довкола декілька статуеток.

Огляд кераміки переконує у тому, що в різний час існував ряд локальних груп культури Кукутень, із впливами деяких ми вже зустрічалися на пам'ятках трипільської культури, особливо етапів В I та В I—II. А на поселенні Березівська ГЕС, що на Південному Бузі, знайдено фрагменти розписного посуду, імпортованого за сотні кілометрів із далекої країни Кукутень. Слід відзначити, що дослідники сусідніх із культурами Прекукутень та Кукутень археологічних культур на заході та півдні теж знаходять сліди їх впливів, причому іноді у досить віддалених районах. Так, у могильнику культур Хаманджия та Варна на березі Чорного моря (Дурункулак) виявлено посуд, пов'язаний із традиціями Прекукутень III. Однак турецький археолог Мехмед Оздоган виявив кераміку, подібну до Прекукутень II аж на європейському узбережжі Босфору. Ці знахідки вказують на вірогідність якогось шляху із Карпато-Подніпров'я на південь ще у другій половині VI тис. до н. е.! Цікаво, а чи буде виявлено сліди прекукутенців-трипільців у Анатолії?

НА ОКОЛИЦЯХ СТАРОЇ ЄВРОПИ

Однак Стара Європа ніколи не існувала і не могла існувати сама по собі. Вона розширювала свої межі, але далеко не завжди це відбувалося так вдало, як у випадку із спільністю Трипілля—Кукутень. Бували випадки, коли нові культурні утворення виникали більше на основі місцевих традицій, із залученням лише окремих досягнень та культур-

них зразків, які надходили ззовні. Яскравим прикладом є культура лійчастого посуду (КЛП), північно-західний сусід трипільців.

Ця культурна спільність була названа за типовою формою посуду — горщика із шийкою, форма якого нагадує лійку. Територія поширення величезна — від південної Швеції до західних областей України. Датується серединою V — початком III тис. до н. е. Сформувалася на основі пам'яток лендельської, полгарської, малицької та інших культур. Дослідники виділяють чотири великих варіанти та понад 10 локальних типів. Так що перед нами феномен, що за масштабами не поступається Трипіллю—Кукутень.

Основу господарства цієї культури складали хліборобство і тваринництво. Для обробки землі застосовували дерев'яне рало, сліди якого виявлено під давніми курганами із похованнями на території від Британії до Польщі. Хоча ці знахідки датують близько 3000 р. до н. е., зрозуміло, що це зняряддя з'явилося тут раніше. Крім рала було відоме колесо, знайдено не лише сліди коліс, а й дерев'яні гаті, збудовані для пересування возів на болотистій місцевості. Людність культури лійчастого посуду вміла працювати із деревом, якого тут було вдосталь. Будинки, укріплення — все це вимагало чимало будівельних матеріалів, для приготування яких були потрібні сокири. Виникає кременярське ремесло, частину продукції якого складали саме леза для сокир. Кремень доводилося видобувати із глибини, тому отримує розвиток гірнича справа. У Кшемйонках (Польща) відкрито шахти глибиною до 11 м. Нині на місці цих розробок відкрито музей.

Для культури лійчастого посуду також відомі значні за європейськими мірками селища. На території, сусідній з Трипіллям, у Польщі, між 3800—3480 рр. до н. е. вони досягали площі 5 га. Найбільші з них — Броночіце, Цмелюв, Грудек-Надбужний. Поселення Броночіце було укріплене ровом і валом. Можливо, великі поселення у своєму оточенні мали менші. Число мешканців найбільших селищ, на думку дослідників, могло досягати 1000 осіб. Найбільші поселення культури лійчастого посуду відкрито далі на захід, на території Німеччини. Їх площа досягала 10 і навіть 25 га. Найбільше було укріплене системою з ровів і валів, кількість яких досягала 4—6 рядів, особливо у районі входів на поселення. Кількість мешканців цих поселень явно була більшою за 1000 осіб.

Однак основним символом могутності суспільств культури лійчастого посуду в цей період можна вважати не поселення, а мегалітичні споруди. Поля на півночі Європи з давніх-давен були вкриті безліччю валунів, занесених колись льодовиком. Слід віддати належне давнім будівничим, вони добре підчистили ці поля від каміння, знайшовши йому застосування. «Довгі кургани» з камінними кріпідами та зробленими із величезних брил гробницями досягають у довжину 100 і більше метрів. Там, де каменю вже не вистачало, при спорудженні грандіозних ритуальних комплексів широко використовували дерево. Лише «найвідповідальніші» ділянки викладали камінням. Цікаво, що пік будівництва мегалітів припадає на IV тис. до н. е., період, коли трипільці збудували найбільші протоміста. Ми бачимо, як енергія та творчі можливості суспільства можуть бути спрямовані на створення прин-

ципово різних об'єктів. Але в обох випадках мета буде єдиною: продемонструвати потужність та згуртованість громади сусідам.

Формування комплексного суспільства — вождівств — носіїв культури лійчастого посуду відбулося у момент найбільшої експансії цієї культури у Європі в першій половині IV тис. до н. е., і саме тоді почалося утворення значних за розмірами та кількістю мешканців населених пунктів, формується ієрархія поселень. Носії КЛП були народом досить войовничим, якщо врахувати велику кількість знахідок бойових сокир-молотів. Щоправда, металевих серед них немає, зате із каменем тут вмлі працювати як слід. Керамічні моделі бойових сокир, знайдені при розкопках, свідчать про шанування цієї зброї. Можливо, саме у цій епосі — витоки про грізну зброю богів, славнозвісний молот Тора. Адже і він був виготовлений із каменю. Особливість молоту Тора, між іншим, полягала в тому, що він після влучання в ціль (його треба було метнути у ворога) завжди повертався до рук свого господаря. От вам правдиве втілення мрії про «абсолютну зброю». Однак навіть величезна кількість найдосконалішої зброї не змогла врятувати культури лійчастого посуду від «зникнення» в період між 3060—2800 рр. до н. е. Це, як бачимо, приблизно відповідає добі занепаду та «зникнення» трипільської культури.

Збереглися свідчення, що носії КЛП та трипільці зустрічалися, торгували, можливо, воювали між собою. Перші контакти зафіксовано, починаючи приблизно із 3500 р. до н. е., знахідками керамічних виробів на поселеннях Волині та Подністров'я. Вплив трипільської культури на цих сусідів не обмежився керамічними імпортами. Йдеться насамперед про технологію виготовлення та типологію виробів з кременю. На поселеннях троянівського типу трипільської культури з'являються також зроблені із глини моделі бойових сокир-молотів, виготовлення яких вважається характерним для носіїв культури лійчастого посуду. Деякі трипільські кам'яні бойові сокири-молоти цього часу знаходять прототипи також у середовищі КЛП. Все це відбулося на тлі поширення пам'яток трипільської культури на північний захід та утворенням на Волині ряду нових локальних типів — троянівського, хорівського, пізніше — типів Городськ та Лози.

До цього ж часу відносяться свідчення контактів трипільців із носіями культури кулястих амфор, яка поступово прийшла на півночі на зміну КЛП. Ця людність спочатку мешкала переважно у лісовій смузі, де полювала та займалася тваринництвом, причому серед домашніх тварин найбільшою популярністю користувалася свиня. Від населення кулястих амфор лишилися невиразні поселення-стоянки із невеликою кількістю фрагментів кераміки та фундаментальні поховальні пам'ятки. На теренах України, зокрема, це зроблені із великих кам'яних плит гробниці, які колись було перекрито насипами курганів. Більшість насипів давно знищена, тому є випадки, коли посеред поля трактор при оранці вивертає на поверхню кам'яні плити. Якщо на це місце встигають археологи, то знаходять одне чи декілька поховань, іноді — із характерними кулястими амфорами. Серед інвентарю знаходять також кременеві леза сокир. Вони порівняно із трипільськими пласкі і гарно відшліфовані. Знаходять також кістяні вістря до дро-

тиків, які нагадують мисливську зброю доби палеоліту. Дуже популярними були прикраси, особливо із бурштину.

Тривалий час вважалося, що культура кулястих амфор не справила жодного впливу на Трипілля. Однак нині вдалося зібрати певну кількість свідчень таких впливів, насамперед у керамічному комплексі. Можна говорити про поширення деяких традицій орнаментування кераміки, востаннє для культури кулястих амфор, на виробах, які походять з пам'яток типу Городьська, Хорів, Лози, а також софіївського типу у Подніпров'ї.

Взаємовідносини між Трипіллям, а також культурами спільності Баден—Костолац—Коцофені, лійчастого посуду, кулястих амфор на північних та західних трипільських рубежах своїм наслідком мали утворення своєрідних культурних типів, які одні дослідники виділяють у окремі культури, а більшість вважає локальними утвореннями фінального етапу Трипілля.

Однак у трипільців були сусіди не лише на заході, але й на сході, де приблизно між 5000—4600 р. до н. е. починається формування культурних типів так званого степового енеоліту. На думку багатьох дослідників, саме у цей час починається становлення перших пастуших суспільств у Північному Причорномор'ї. Дослідники — Т. Г. Мовша, М. Гімбутас, В. М. Даниленко та інші тривалий час відзначали східні, волзько-каспійські витоки цього явища. Останнім часом набуває поширення думка про вирішальний вплив на цей процес з боку цивілізаційних центрів Старої Європи, зокрема культур Гумельниця та Трипілля. Така думка ґрунтується на вивченні нагромадженого за останні 30 років масиву даних про взаємодію Трипілля та степових культур, а останніх — з більш східними сусідами.

Наслідком перших контактів двох світів, які почалися після 4750 р. до н. е., були суттєві зміни у економічній, суспільній та духовній сферах життя степового населення. Дійсно, з'являються поховання «степової еліти» з престижними речами (в тому числі металевими) у складі поховального інвентарю. Такій «степовій еліті», як вважають, належали поховання так званого «новоданилівського типу», відомі на обох берегах Дніпра, переважно у межах нижньої його течії. У похованнях тут було знайдено кераміку трипільської культури, металеві вироби (мідні та золоті), які мають прототипи у культурі Гумельниця, знамениті конеголові скіпетри, які вважають символами влади войовничих степових вождів.

Досить цікавими виявилися антропологічні дослідження цієї «еліти». Серед чоловічих поховань виявлено представників середземноморського, а серед жіночих — протоевропеїдного антропологічних типів. Отже, населення, яке залишило сусідні з Трипіллям пам'ятки, було так само змішаним у антропологічному відношенні, як і трипільське.

Носії цієї культури мали розвинену кременеобробку, виготовляли з донецької кременю великі пластини, під впливом трипільської, варненської, гумельницької металургії опанували металообробку. Новоданилівська культура вважається центральною складовою європейської енеолітичної степової спільності, яка включала, крім неї, ряд культурних типів, у тому числі суворівську, передкавказьку, нижньоволзьку

групи, які були близькі у своїй основі (середовище проживання, господарча система, духовна культура).

Водночас слід зауважити, що пам'ятки найближчих до кордонів Трипілля подібних культурних типів нечисленні. Для середньостоговської культури на 2001 р. їх було відомо 144, для новоданилівської — 41. Це навіть приблизно не може бути порівняно з кількістю синхронних поселень Трипілля—Кукутень (близько 4500), що дозволяє поставити під сумнів висновок про значну роль «енеолітичної степової спільності» у історичних процесах на теренах Південно-Східної Європи у V тис. до н. е.

Реальним є факт співіснування та взаємодії культур, який, окрім іншого, знайшов вияв у відомому факті окремих керамічних посудин «степових зразків» або їх фрагментів у деяких груп трипільців. Пізніше певні особливості її виготовлення було інтегровано у трипільську керамічну традицію.

Внаслідок порушення після 3500/3400 рр. до н. е. балансу сил та інтересів між степовими культурами та Трипіллям, настав процес проникнення носіїв трипільської культури у Степ. Причина полягала у потребах диверсифікації економіки за умов вичерпання природних ресурсів лісостепової смуги, яку трипільці опанували та досить щільно заселили на попередніх етапах. Зрозуміло, що у експансії до степових районів трипільська культура мала відчутну перевагу. Тут виникають посттрипільські синкретичні типи пам'яток — животилівський, серезлївський, постмаріупольський.

Таким чином, ми бачимо, що Стара Європа активно взаємодіяла із своїми сусідами — обмінювалася, торгувала, а час від часу по можливості навіть намагалася розширити свої володіння.

ТРИПІЛЛЯ ТА ЦЕНТРАЛЬНА ЄВРОПА: ПІДҐРУНТЯ ВЗАЄМОДІЇ

Дослідниками визначено ряд факторів, які могли спричинитися до поширення елементів центральноєвропейських культур на схід в мідному віці між 4300—2750 рр. до н. е. Нагадаємо, що найдавніші свідчення контактів стосуються сфер сировини та металургії і водночас торкаються сфери матеріальної культури. Власне, виникнення культури Трипілля А—Прекукутень розглядається як процес синтезу ряду культурних традицій. Вплив культур Карпатської котловини та її оточення (Тиса, Лендель, Петрешті, Маліця тощо) виразно помітний впродовж цілої тисячі років із моменту виникнення трипільської культури.

Діапазон подібних рис — від імпорту до наслідувань. При цьому трипільські комплекси можна розділити на дві групи: на такі, де окремі імпорти та запозичення виступають на тлі суто трипільської культури, і на ті, де риси суміжних культур інтегруються як складова частина. Зразком останнього прояву є, приміром, трипільсько-прекукутенська культура середнього етапу.

В період між Трипіллям В I—II та С I включно мала місце інтеграція кількох хвиль населення, яке походить з регіону культур Лен-

дельсько-полгарського циклу, в трипільську культуру. В період між 4300—2750 рр. до н. е. ВС можемо окреслити, як вірогідні, наступні міграційні хвилі на схід від Карпат (за назвами археологічних культур): тисаполгарська, малицька та люблінсько-волинська, бодрогкерестурська, культури лійчастого посуду, баденська, кулястих амфор. Останні три майже співпали в часі, внаслідок чого утворилися культурні типи — Троянів, Гординешти, Городськ, Софіївка з рядом спільних рис. Частину їх мав на увазі В. О. Дергачов, виділяючи свого часу «загальнотрипільський» горизонт, зі спільними типами посуду. Однак не були визначені основні чинники цього процесу, які, на нашу думку, зумовлені активністю носіїв культури Баден. Саме це спричинилося до виникнення «баденізованих» археологічних культур навколо Карпат, в тому числі і на півночі, яскравим виявом чого є комплекси типу Броночіце IV—V в районі Кракова. Як бачимо, аналогічні явища мали місце і на схід від Карпат, на території лісостепової смуги між Прутом та Дніпром.

Значна кількість археологічних свідчень щодо взаємодії досить широкого кола культур на теренах, розташованих на схід від Карпат та на південь від верхів'їв Вісли, змушує розглянути питання про її підгрунття. На думку дослідників, є ряд причин, які могли спонукати давнє населення до такої активності. Серед них — пошук сировини (кремій, камінь, метал), аграрна колонізація. Певні культурні компоненти можна пояснити поширенням культової практики, тобто впливами в сфері ідеології. Підсумуємо дані по цих факторах.

Населення трипільської культури осіло на землях між Прутом та Дністром, де є численні виходи якісного кременю. Пізніше, на початку IV тис. до н. е. почалася розробка родовищ на Волині. Таким чином, культура Трипілля мала в своєму розпорядженні потужні родовища високоякісної сировини, які інтенсивно розроблялися. На думку польських археологів, культури малицька та люблінсько-волинської мальованої кераміки вийшли до родовищ волинського кременю раніше за трипільців. Тому роль останніх у поширенні волинського кременю вони вважають сумнівною. Сумнівів не викликає лише внесок трипільців у макролітизацію кремінної індустрії суміжних культур. Однак історична зустріч на Волині відбулася, і з часом малицькі, скажімо, імпорти не є дивиною на трипільських поселеннях Подністров'я. Кременевий промисел різних культур на Волині існував паралельно і в IV — на початку III тис. до н. е., коли сюди прийшли носії культур лійчастого посуду та кулястих амфор. Стосовно кременю з прудо-дністровських родовищ відомо, що він поширювався переважно за Карпати (Словаччина) та на схід, за Південний Буг. Це було зумовлене відсутністю в цих районах якісної місцевої сировини. Саме тому кремій з Дністра та Пруту є вагомою частиною комплексів культур з Карпатського басейну. Можна сказати, що саме карпатський напрямок експорту сировини був, на нашу думку, тим підгрунттям, на якому розпочався процес появи тисаполгарських рис у комплексах трипільської культури V тис. до н. е.

Інше підгрунття «спільних інтересів», не менш вагоме, — метал, мідь. Для Трипілля—Кукутень характерним є поширення металевих

(мідних) виробів, типових для культур Тисаполгар та Бодрогкерестур. Грунтуючись на даних типології та технологічних досліджень, вчені дійшли висновку, що прототипи металевих виробів, знайдених в середовищі Трипілля—Кукутень слід шукати для розглядуваного періоду в основному на території Трансильванії та прилеглих країв. Разом з тим значна кількість виробів, як виявилось, виготовлена з технологією, невідомою в трансильванських майстернях. Таким чином, вказані райони для Трипілля могли бути як джерелом прототипів для металевих виробів, так і джерелом сировини для виробництва певної їх частини. Коли ж були відкриті та освоєні місцеві родовища, вони могли стати предметом зацікавлення давнього населення із Центральної Європи.

Зауважимо, що більшість із перелічених на початку розділу «хвиль впливів» пов'язані з моделлю господарювання, близькою до трипільської. Показово, що серед культур, які мали контакти та впливи на Трипілля, всі, як правило, локалізовані у районах з обмеженими в порівнянні до лісостепового Пруто-Дніпровського межиріччя природними ресурсами. Крім того, ці райони є проблемними в екологічному відношенні. Всі ми нині спостерігаємо, як потерпають від повеней цілі країни у Подунав'ї та великі райони біля півніжжя Карпат. Але ж погодні умови V тис. до н. е. дуже нагадували нинішні. Якщо проблему сировини можна було вирішити шляхом обміну або торгових експедицій, то врятуватися від стихійного лиха чи вирішити проблему нестачі землі можна було лише шляхом переселення, в тому числі і на схід.

Можливо, саме кременеві та металургійні транзакції відкрили шлях та створили підґрунтя для цього процесу — адже у Центральній Європі у V тис. до н. е. вже напевне могли знати, яка казково багата країна із безкрайними родючими землями лежить на схід від Карпат.

Деякі прояви подібності культурних комплексів можуть знайти пояснення і в сфері ідеології, давніх вірувань. До цього напрямку слід віднести поширення у трипільців певних типів пластики з культури Лендель, з відмінною за формою та жестами рук орнаментикою. Це ж можна сказати і про окремі елементи орнаменту, насамперед мальованого, в систему якого могли адаптуватися елементи з орнаментальних систем інших культур (Лендель, Тисаполгар, Бодрогкерестур, КЛП, КАК, Баден) як такі, що мали значення для культової практики. Аналогічно можна пояснити появу на поселеннях типу Гординешти та Троянів глиняних моделей сокирок, типових для КЛП. У такому ж аспекті можна розглядати також і появу в КЛП «площадок» трипільського типу. Трипільське домобудування — це не тільки технологія, але і певна ідеологія. Спалення жител з залишенням в будівлі великої кількості посуду — традиція трипільська (так само як і ряду центральноевропейських культур доби неоліту—енеоліту — Вінча, Боян, Петрешть). Отже, у цьому випадку в середовищі КЛП мали бути або носії сакральної традиції, або ця традицію сприйняло місцеве населення. Слід відзначити, що процес обміну між суспільствами, які належали до різних культурних угруповань, був двостороннім. Як бачимо, у V—III тис. до н. е. трипільський світ був відкритим для контактів із сусідами на заході, і вони були постійними, динамічно розвивалися.

Старожитності Старої Європи: 1 — посуд та мідні сокири-клевці (культура Тисаполгар); 2 — мідні вироби (культура Кукутень); 3 — антропоморфна статуетка — воїн із двома перев'язями (культура Баден). Друга половина V—IV тис. до н. е.

КІНЕЦЬ СТАРОЇ ЄВРОПИ

Трипілья—Кукутень становило за територією близько 25% площі Старої Європи V—IV тис. до н. е. В той же час пограничне положення трипільської культури тривалий час надавало їй таку стратегічну перевагу, як доступ до значних природних ресурсів: практично необмежених земельних угідь, лісу, мінеральної сировини. Причому це були рівнинні території, не розділені значними природними рубежами типу гірських масивів Карпат або Балкан. Саме ця перевага стала важливим, можливо, й вирішальним фактором реалізації та розвитку трипільського феномена. Для культур Подунав'я після поширення Трипілья на схід цей напрям розширення своєї території був перекритий. Реалізація північного напрямку, за Карпати (яка почалася, до речі, майже синхронно з рухом трипільської культури на схід), хоча і привела до появи ряду

нових культурних типів на території Польщі (Малиця, людинсько-волинська), водночас виявила відносну обмеженість місцевих природних ресурсів.

Фінал існування трипільської культури припадає на час глобальних трансформацій у Старій Європі. У вимірі археологічної періодизації вони пов'язані з переходом від енеоліту до бронзового віку у другій половині IV тис. до н. е. Разом з тим слід мати на увазі, що межа між IV— III тис. до н. е. — це час зміни кліматичних періодів — атлантичного та суббореального. Переваги у географічному розташуванні трипільської культури дали можливість трансформувати економіку відповідно до нових умов, зайняти нову екологічну нішу у степовій смузі.

Завершення історії Старої Європи М. Гімбутас бачила наступним чином. Цивілізація Старої Європи, яка мала урбанізовані поселення, писемність та храми розквітала у Південно-Східній Європі і занепадала через інфільтрацію та вторгнення «курганних» індоєвропейських народів протягом V—III тисячоліть до н. е. Зауважимо, що нині деструктивна роль «курганних» народів (а часом навіть саме їх існування) ставиться під сумнів, а їх розвиток, як виявляється, був би неможливий без тісного спілкування та співпраці з хліборобськими культурами Старої Європи. Здається, долю Старої Європи слід розглядати також на більш широкому тлі.

Тоді ми зможемо побачити, що в мідному віці (точніше — впродовж V—IV тис. до н. е.) декілька регіонів Старого Світу — Месопотамія, Єгипет, Стара Європа демонструють подібні процеси суспільного розвитку — урбанізацію, формування ієрархії поселень, ускладнення суспільних структур, розвиток знакових систем та писемності. Однак від межі IV—III тис. до н. е. історичні долі цих регіонів протилежні — розвиток державності у Єгипті та Месопотамії, натомість — остаточна дезінтеграція і зникнення цивілізації Старої Європи.

Якими ж були роль та місце трипільського світу у ті давні часи? Впродовж двох із половиною тисячоліть Трипільля було східним форпостом цивілізованого життя на теренах Старої Європи. Трипільська культура стала провідником її впливу далі — на північ, південь та схід. Землі, освоєні трипільцями, були певною мірою доступні для тієї частини населення Центральної Європи, яке шукало кращого життя на сході. Мінеральні ресурси краю стали підґрунтям для розвитку взаємовигідного обміну. Згодом, у IV тис. до н. е. землі між Карпатами та Дніпром поступово стали одним із останніх центрів, де ще існували і зберігалися культурні, технічні та духовні традиції Старої Європи.

САКРАЛЬНИЙ СВІТ ТА МАГІЧНИЙ ПРОСТІР ТРИПІЛЛЯ

Тисячі трипільських посудин, оздоблених вишуканими візерунками, ритуальна кераміка незвичайної форми, керамічні жіночі та чоловічі статуетки, фігурки тварин, теракотові моделі будиночків та багато інших речей, знайдених археологами під час розкопок, — це лише незначна частина матеріального світу давніх людей, які залишили нам у спадок трипільську культуру. І цей матеріальний світ до певної міри віддзеркалює світ сакральний. Всі ці знахідки, які вчені називають артефактами, — немов картинки із книги, сторінки текстів якої загублені назавжди. Але роздивляючись ці ілюстрації до зниклих у вирі часу легенд, можна спробувати встановити повідомлення, надіслані нам далекими предками із глибини минулих тисячоліть.

Щоб відтворити текст цієї книги, який пояснив би нам значення картинок, нам треба знайти таємний код, що поєднував всі ці фрагменти у яскравий вітраж сакрального світу давнього народу, або підібрати ключ, що допоможе відімкнути зачинену Хроносом браму вічності.

Дешифрувати код можна через пошук та пізнання законів магії, а ключем можуть стати стародавні міфи та легенди, залишені у спадок сакральними традиціями різних народів. Із покоління до покоління маги передавали своє вчення посвяченим, без магічних ритуалів тисячоліттями не починалася і не починається жодна справа. Французький соціолог М. Мосс досконало вивчив чисельні джерела із старовинної магії та встановив її головні закони, однакові для африканського чаклуна, північного шамана, слов'янського волхва або європейської відьми. Знавець світових релігій М. Еліаде довів, що уявлення про сакральне спільні у всіх народів, хоч би яких богів вони вшановували. Отже, для розуміння священної традиції доісторичних хліборобів України, засвідченої тисячами археологічних знахідок, можуть стати в нагоді записані священні тексти народів, які жили в наступні історичні епохи, адже релігії людства мають спільні витoki, джерела натхнення та розуміння сакрального.

Озброєні знанням магічних законів та священних традицій різних народів світу поринемо в глибину тисячоліть. Немов справжні детективи на основі речових доказів, здобутих археологами, спробуємо

встановити персонажі сакрального світу трипільців — священні образи, що дійшли до нас, відтворені в матеріалах, що їх не знищив плин часу, — кераміці, кістці, міді.

СВЯЩЕНІ ОБРАЗИ

Священні образи — це різноманітні персонажі трипільського сакрального світу, які символічно відображені в найрізноманітніших знахідках. Серед них, вірогідно, є персоніфіковані надприродні сили — божества трипільського пантеону та їх атрибути, надприродні космічні істоти, що проявляють себе у будь-яких іпостасях, священні жертви та фантастичні духи або чаклуни та втілення надприродних сил. Навряд чи ми колись дізнаємося про їх імена. Але для того, щоб спробувати розібратися в сакральній традиції трипільців і зіставити її персонажі із відомими нам міфологічними та письмовими традиціями, умовно розділимо вирізнені нами сакральні образи на антропоморфні, зооморфні та синкретичні. Зауважимо, що абсолютна штучність подібної класифікації, прийнятої для зручності викладення матеріалу, стане очевидною одразу ж, як ми зіткнемося із конкретними матеріалами, розглядаючи найбільш яскравий з сакральних образів — антропоморфний. Проте чого не зробиш для зручності...

Антропоморфні образи трипільської кераміки

Серед трипільських посудин, оздоблених вишуканими візерунками, ритуальної кераміки незвичайної форми, теракотових статуеток або амулетів з міді чи кістки найчастіше зустрічаються символічні зображення антропоморфного образу.

Це не дивно, бо в міфологіях багатьох народів світу боги творять людину відповідно до власного образу та подоби. Людина ж споконвіку відтворює у своїх священних ритуалах діяння богів. Тому, мабуть, цілком закономірно, що сакральне, або персоніфіковані магичні сили — боги, доволі часто проявлялося у людській подобі. А люди, подібно до того, як боги створили їх з «пороху земного», ліпили своїх богів з глини, загартовували в гончарному горні та надавали їм надприродну силу шляхом магичних дій. Археологи, які знаходять різноманітні вироби, що відтворюють людську подобу, називають їх антропоморфними.

У традиційних та архаїчних суспільствах кераміка, чи то звичайний побутовий посуд, чи то ритуальні керамічні вироби, зазвичай наділена певним сакральним сенсом. Можна розглядати різні аспекти цього феномена. Передусім необхідно зазначити, що вже сама термінологія, що вживається як у побуті, так і вченими, зіставляє посудину із людським тілом. Пишуть, що вона складається з частин, які називаються *тулуб, горловина, шийка, плічка, боки, вушка, ручки і ніжки*, тобто повністю відповідає людській фігурі, щоправда без голови. Остання обставина зафіксована в безлічі творів гончарів мідного віку, які ліпили антропоморфні вироби, дуже розповсюджені, зокрема, в матеріалах

трипільської культури. Очевидно, що формальне уподібнення посудини людському тілу, про яке ми майже ніколи не замислюємося, прийшло до нас із глибини тисячоліть. Воно могло з'явитися тільки тоді, коли на зорі цивілізованого життя перші примітивні горщики поступово перетворилися на різноманітний за формами і рясно вкритий символічними знаками посуд, у якому втілювався сакральний світ наших предків. На ньому були закарбовані магичні символи, які використовувалися ними для управління надприродними силами.

На початку третього тисячоліття нашої ери, коли людство надає величезного значення інформаційним системам, очевидно, що винахід людиною першого штучно створеного матеріалу — кераміки був революційним в тому числі і в інформаційних технологіях, адже був отриманий вічний, із точки зору людського життя, носій інформації. Стародавній посуд насичений різноманітними символами та знаками, які утворюють поки ще мало зрозумілу для нас образну мову, що містить інформацію про цивілізації, які існували тисячі років тому.

Давній гончар, коли ліпив з глини посудину, її тулуб, боки, плічка і шийку, забезпечував її вушками та ручками, щоразу неначе повторював божественний акт створення людини з глини. Ім'я першої людини, «Адам», до речі, походить від поняття «червона земля». Можна трактувати це ім'я, як отримане тому, що Адам був створений із червоної глини і «дихання життя» деміурга — вияву магичної сили, що надала життя неживій глині. У зв'язку із цим одразу спадає на думку особливість трипільського посуду, традиція забарвлювати поверхню його в червоний колір, яка мала особливе значення для виробів тих трипільських гончарів, які користувалися глиною, що після випалу давала черепок білого кольору.

Мабуть, сама легенда про створення Адама пояснює, чому із давніх-давен вважалося, що гончар володіє магичною силою, яка здатна перетворити грудку глини на потрібну та корисну річ. Посудина оздоблювалася сакральними символами і набувала магичних властивостей, які конкретизувалися певними знаками, відповідно до дійових ресурсів магії. При цьому магичні властивості посудини забезпечувало не тільки те, що на ній було зображено. На посуд переходили магичні властивості інструмента, яким наносилося зображення. Саме цим можна пояснити стійкість використання для орнаменталізації посуду традиційних інструментів із кістки певних птахів і тварин, наприклад іклів кабана, стулок мушлі, мотузки тощо. Таке оздоблення мало приховане, езотеричне, символічне, сакральне значення. Наблизитися до розуміння інформації, що дійшла до нас із

Антропоморфна ритуальна посудина. Поселення Кошилівці. Львівський історичний музей.

глибини тисячоліть на трипільських черепках, можна оглянувши та дослідивши тисячі таких артефактів. Це дає змогу виявити струнку систему керамічних форм та орнаментальних композицій, які відображають сакральний світ та магичні символи, що традиційно передавалися трипільцями від покоління до покоління протягом двох тисячоліть.

Аналіз усього комплексу артефактів, отриманих при розкопках трипільських поселень, дає підстави стверджувати, що майже кожна посудина певною мірою належала до сакральної сфери життя. Необхідно зауважити, що ми розглядаємо кераміку, яка знайдена серед руїн жител, які на фінальному етапі свого існування перетворювалися на ритуальні символічні поховальні комплекси. Нагадаємо, що В. В. Хвойка називав їх «будинками померлих». Саме тому перед нами не просто звичайне побутове начиння, а посуд, що брав участь у сакральному ритуалі і тому отримав священний статус та був залучений до дії магичних сил. Того ж сенсу набуває і кераміка, знайдена при археологічних розкопках в різноманітних комплексах, найчастіше ямах, заповнення яких пов'язане з ритуалом жертвоприношення, не кажучи вже про посуд у похованнях людей.

Таким чином, форма, оздоблення та малюнки на посуді, як і археологічний контекст знахідок, надають керамічному матеріалу сакрального сенсу. Найбільш яскраво він проявлений серед керамічних виробів, які оздоблено символічними знаками, піктограмами, а також таких ритуальних предметів, як черпаки, мініатюрні посудинки, посуд із зооморфними та антропоморфними елементами. Зауважимо, що подібний умовний розподіл матеріалу використовується для елементарного упорядкування артефактів, але не відображує внутрішнього змісту символіки ритуальних речей.

Посудина може поєднувати антропоморфні, зооморфні та орнітоморфні риси, передані як доволі реалістично, так і суто символічно, що відповідають синкретичному сакральному образу. Але саме антропоморфізм в трипільській кераміці представлений вельми широко. Його взагалі можна вважати візитною карткою культур давніх хліборобів. Власне фігурний антропоморфний посуд з яскраво вираженими реалістичними формами або деталями трапляються рідко. Але посудини, наділені окремими елементами — символами або знаками антропоморфізму, постійно вживалися в повсякденній практиці.

Посуд з антропоморфними символами з'являється в Україні разом із появою трипільської цивілізації і характерний вже для найбільш ранніх її фаз. За майже двохтисячолітню історію трипільської культури антропоморфні символи на кераміці зазнають стилістичних модифікацій, змін стилів орнаменталізації і форм. Традиції трипільців, з одного боку, мають яскраві, неповторні риси, а з другого — знаходять відповідності серед матеріалів землеробської ойкумени Південно-Східної та Центральної Європи, Середземномор'я, а також у міфології давніх цивілізацій Сходу, що, до речі, вказує на їх витоки.

До посуду із антропоморфними рисами належать численні вироби, на яких присутні ті або інші антропоморфні символи, іноді стилізовані такою мірою, що можуть бути зрозумілі тільки в контексті усьо-

го керамічного матеріалу завдяки зіставленню із зразками, оздобленими яскравими антропоморфними рисами. Антропоморфні посудини дістали свою назву завдяки тому, що відтворюють, хоч і схематично, людську фігуру. Відомі дослідники — В. М. Даниленко, Б. О. Рибаків, М. Гімбутас — звертали увагу на трипільський антропоморфний посуд, але їх цікаві висновки мали загальний характер. Натомість ми детально розглянемо найбільш яскравий тип антропоморфних посудин.

Серед матеріалів пам'яток раннього етапу трипільської культури, які датуються межею VI—V тис. до н. е., у керамічних комплексах всіх поселень присутні антропоморфні посудини, а найбільш яскраво їх презентують колекції Одеського археологічного музею.

У класифікаційних схемах ці посудини мають назву «грушоподібних». Специфічні морфологічні ознаки посудин цього типу обумовлено саме намаганням трипільських гончарів надати виробу певних антропоморфних рис. Грушоподібні ранньотрипільські посудини за формою схожі на металеві «чавунки», якими і тепер користуються господині: невисокі вінця трохи схилені всередину, кулястий тубуб, придонна частина витягнута до 1/3 загальної висоти посудини, циліндрична або трохи звужена донизу. Вони різняться за висотою, яка коливається від 15 до 40 см.

Зазвичай цей тип кераміки багато оздоблений, орнаментальні композиції утворено прокресленими лініями, відбитком штампу або канелюрами. Знахідки, наприклад у Гребенюковому Ярі, на фрагментах грушоподібних посудин рештки фарбування зон між візерунком червоною вохрою після випалу, а також елементів інкрустації білою пастою дає підстави припускати, що ранньотрипільські посудини, які ми сприймаємо як вироби із виключно ритим декором, насправді були оздоблені поліхромним візерунком, що не зберігся, бо фарба наносилася після випалу.

Аналіз технологічних особливостей ранньотрипільського посуду взагалі і грушоподібних посудин зокрема дає підстави вважати, що заглиблені елементи орнаменталії виступали не як окремі частини оздоблення, а як основа для нанесення пастонозної фарби. Ранньотрипільська поліхромія, яку тепер ми можемо тільки реконструювати, забезпечувалася системою випалу посуду, бо чорне тло посудини гончарі отримували завдяки відновлювальному режиму випалу кераміки. Комплекс технологічних прийомів, який складався з методики випалу та застосування мінеральних фарб — червоної вохри та білої пастонозної маси. Поєднання цих барвників забезпечувало ранньотрипільському посуду триаду кольорів, притаманну і більш пізній культурі трипільської мальованої кераміки: чорний, червоний, білий. Ця обставина підкреслює єдність традиції сакральної сфери.

Отже, на чорному тлі грушоподібної антропоморфної посудини відтворено червоною фарбою з білим облямуванням складну рухливу негативно-позитивну символічну орнаментальну композицію. Дуже часто до такої композиції залучено два або чотири невеликих наліпних горбочки, які називають ручками-вухками. Вони можуть бути конічні, нагадуючи різки, соскоподібні, опуклі, рідко трапляються іншої форми і розташовуються симетрично на найширшій частині посудини.

Грушоподібні посудини накривалися покритками, оздоблення і конструкція яких відповідала посудині, а пара ручок-вушок з отворами розташовувалася на краю так, що в ручки посудини та покритки можна було протягнути мотузку, яка з'єднувала рухому покритку з посудиною.

На грушоподібних посудинах найбільш поширений візерунок із штрихованих стрічок та зон переважно білого кольору. До складних композицій входять такі елементи, як овали, кола, ромби, стилізоване зображення змії. Типовою орнаментальною композицією, якщо подивитися на посудину в плані, є візерунок у вигляді свастики, хрестоподібні композиції з овалів, концентричних окружностей, заштрихованих зон. Саме на грушоподібних посудинах найбільш поширені спіральні зміїні сюжети в різних варіантах.

Докладне обґрунтування антропоморфного сенсу форми грушоподібних посудин та деяких інших форм кераміки належить В. І. Маркевичу. Знахідка на поселенні Нові Русецькі антропоморфної грушоподібної посудини із «умовно-реалістичними» рисами дала підстави стверджувати, що та має певні скульптурні елементи і відтворює дві постаті, що стоять спинами одна до одної. Трикутник Венери, оздоблений орнаментом у вигляді ромбу, дозволяє стверджувати, що це антропоморфне зображення — жіноче.

Аналіз всіх особливостей форми та оздоблення такого посуду дає змогу вивчати символічний смисл, закладений у подібні гончарні вироби. Сама форма посудини відповідає антропоморфному символу, хоча фігура й дуже стилізована. Втім, опуклі форми дійсно вказують на вірогідність припущення того, що перед нами саме жіночий образ. Детальне співставлення окремих елементів посудини із окремими частинами людського тіла ускладнене саме тому, що для відтворення образу сакральної істоти достатньо було навіть певних символів, а не зображення у всій реалістичній повноті. Саме тому фігурні посудини насичені сакральною символікою, але іноді мало нагадують реальну постать.

Крім власне форми грушоподібної посудини до антропоморфних символів належать два або чотири виступи — наліпи у вигляді невеликого конічного горбочка, які розташовані симетрично на середині тулуба, а також — два на краю покритки. Іноді можна натрапити на антропоморфні посудини без горбочків, що можна розглядати як відсутність знаку. Є такі варіанти наліпів: конічні, їх називають соскоподібними, без отворів або з вертикальними отворами, опуклі, циліндричні, кільцеві, останні зафіксовано тільки в колекції з Олександрівки. Те, що ці знаки розташовані на одному місці, а також однаково включені у орнаментальну композицію, дає підстави припускати, що вони мали близьку семантику.

Звичайно в літературі такі виступи трактуються, як жіночі груди. Б. О. Рибаків бачить в посудинах з 4 горбочками «груди двох великих богинь», які відповідають слав'янським «рожаницям». Але такому трактуванню символу не відповідає контекст розташування виступів, а також їхня кількість, бо їх, враховуючи покритку, може бути три, або дві пари, або одна пара, але може не бути зовсім. Причому, нагадаємо,

йдеться про матеріали із одного культурного комплексу, що виключає припущення про якісь там локальні особливості. Отже, можна стверджувати, що подібні виступи — не конкретне реалістичне зображення, а лише певний символ. Це підтверджує формальна подібність виступів із отвором на посудинах із такими ж горбочками на животах та колінах деяких антропоморфних фігурок пізніших етапів Трипілья. Такі зображення знайдено в Поливановому Ярі, Раковці, Кошилівцях, Яблоні. До речі, у Яблоні знайдено розписну фігурку, на животі якої розміщений виступ з вертикальним проколом, навкруги якого розміщено стилізоване зображення змії, майже таке саме, як і змієподібні композиції на грушоподібних посудинах. Це підкреслює формальну ідентичність символічного знаку у вигляді виступу (ручки, вушка), розміщеного на жіночих статуетках та антропоморфних посудинах.

Отож оскільки наліпи на тулубі грушоподібних посудин зовсім однакові із тими, що розташовані на животах фігурок або на колінах, то немає сенсу вважати їх зображенням грудей. Пропонуємо трактувати такі наліпи як знаки-символи певної сакральної антропоморфної, можливо жіночої, статі істоти. У такому разі, двократне, трикратне чи чотирикратне відтворення цього знаку може пояснюватися як необхідність підвищити його магічну силу або відповідає діаді чи тріаді богинь. Можна вважати, що гіпотеза Б. О. Рибаківа про існування у трипільському пантеоні діади богинь є цілком слушною, але ніяких даних, крім уяви дослідника, про те, що це саме Велика Богиня, володарка світу, а тим більш для ототожнення їх з «рожаницями» немає. У такому ототожненні ми не бачимо сенсу ще й тому, що про останній персонаж буквально нічого, крім назви, не відомо і для релігії слов'ян.

Знаки-символи, що позначають антропоморфну сакральну істоту, входять до системи символічного візерунка. Вивчення системи знаків-символів найбільш плідно можна провести на прикладі серій виробів, які гарно збереглися. Розглянемо їх і проаналізуємо, в якому орнаментальному контексті розташовані всі різновиди знаків, що передаються у вигляді наліпних виступів-горбочків, на які ми звернули особливу увагу. Переважна більшість з них займає центральне положення в орнаментальних композиціях. Орнаментация при погляді на посудину зверху в плані утворює симетричні кругові хрестоподібні фігури, які складаються з чотирьох частин, досить рідко зустрічаються візерунки з трьох тотожних елементів. Конкретне оточення символічних виступів досить різноманітне, але можна виокремити кілька сталих композицій. Трапляються посудини, на яких горбочок розташований у центрі медальйона з трьома колами.

Один із найбільш яскравих антропоморфних виробів — посудина із зміями з поселення Олександрівка. В плані орнаментальна композиція складається з чотирьох частин. Домінуючим елементом на тулубі є чотири зображення спіралеподібної змії з символічним малюнком голови, де великі очі та рот передано трьома колами, фланковані круглими медальйонами з трьома вписаними в них колами з виступами по центру два протилежних наліпи мають вертикальні отвори. Медальйонів теж чотири. Кожен із них оточений знизу роздвоєним хвостом

змії, а зверху рогатою фігурою з двома колами. Всього на посудині могло бути по чотири медальйони із трьома колами і горбочками, чотири рогоподібні фігури з двома колами та чотири зображення спіралеподібної змії з трьома колами на кожній голові. Поміж рогоподібними фігурами кожна змієподібна спіраль відмічена групою із вертикальних рисок, їх на неушкодженій частині налічується по 5 і 6. Взагалі орнаментальна композиція складається із чотирьох частин на тулубі і двох на донній частині, яка прикрашена двома парами фігур у вигляді видовжених овалів з «променями». Невисокі вінця оздоблено вісьмома групами вертикальних рисок, кількість рисок в групі неоднакова, вінця збереглися не повністю, на тій частині, де можливо підрахувати, їх налічується 7, 10, 11. Між групами рисок по краю вінця нанесено вісім груп ямок, або коротких рисок, їх кількість стабільна, по 8 у кожній групі. При погляді зверху навкруги вінець утворюється орнаментальна композиція у вигляді зірки з вісьмома «променями».

Таким чином, можна констатувати, для головних елементів орнаментальної системи зафіксовано числові коди, які кратні 2 та 3, а у всіх випадках кількість рисок в групах, також підпорядкованих орнаментальному ритму, узгоджується із числами 2 чи 3 ($2+3=5$ чи $2\times 3=6$ тощо).

Серед елементів або сюжетів впевнено можна говорити про наявність чотирьох змій, велике символічне навантаження надавалося колам, які групуються так: чотири рази три кола — голова змії; чотири рази три кола в круглomu медальйоні; чотири пари кіл в рогоподібних фігурах. Знак кола, вірогідно, відповідає зображенню повного Місяця, а розглянутий нами візерунок презентує синкретичний сакральний образ, в якому з'єдналися символи змії та Місяця — Місячну Змію. Отже, посудина у вигляді стилізованої жіночої фігури, оздоблена символами Місячної Змії, поєднує символи Богині, Місяця та Змії. Вірогідно, антропоморфні посудини відтворюють певний синкретичний сакральний образ чи/та текст, що має певні ознаки сакральної піктограми, можливо певним чином пов'язаної із місячним кодуванням.

Крім того, необхідно зауважити, що, поза сумнівами, важливу роль відігравала і кольорова символіка сакральної піктограми. Білою пасозною масою заповнювався прокреслений візерунок, вохристою фарбою вкривалася вся поверхня тулубу, таким чином утворювався мальований білий візерунок на червоному тлі.

Унікальна за збереженістю антропоморфна грушоподібна посудина знайдена в одному з жител поселення Тимкове. В плані орнаментальна композиція хрестоподібна, динамічна, обертається в напрямку годинникової стрілки навкруги вінець. Домінуючим компонентом композиції виступають чотири пари змій. Чотири змії звисають з вінця, утворюючи в плані фігуру ромба, а з фронту — трикутник, в центрі якого розміщено видовжений овал або сегмент. Голови цих змій розташовано нижче виступу. Ще чотири змії мають вигляд стрічки, яка утворює хрестоподібну в плані фігуру, їх голови розміщено понад виступом. Отже, кожен виступ оточений стилізованим зображенням змії із заштрихованих стрічок. Голови змій, які прямують

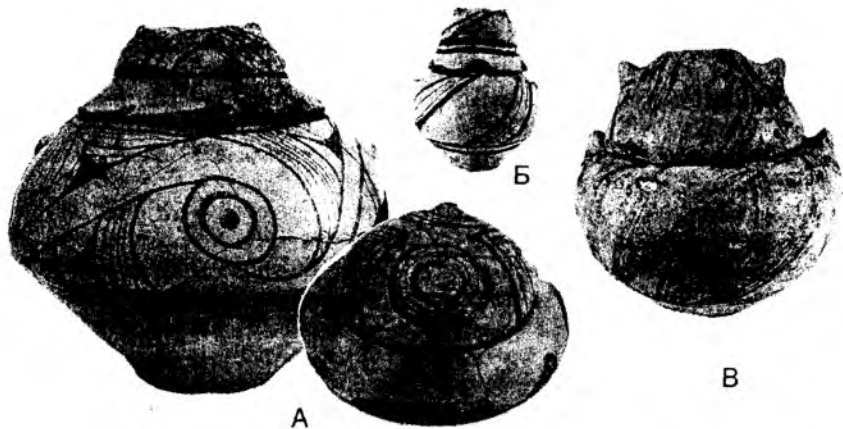
одна одній назустріч, іноді ледь торкаються виступів, які вони оточують, зверху та знизу. На головах змії вільними від штрихування лишається по два кола — великі очі змії. Знизу зміїна композиція підкреслена кутовою заштрихованою стрічкою, яка при погляді з дна утворює ромб. По краю циліндричної донної частини грушоподібної посудини хрестоподібно розміщено чотири групи із 12 вертикальних рисок кожна.

Числовий код орнаментальної композиції на описаній вище антропоморфній посудині кратний 4. Чотири сегменти-овали розміщено навкруги вінець; чотири виступи оточують чотири пари змії, всього зміїних голів 8; кожна з восьми змії має по парі очей — кіл, всього кіл 16. Сегменти-овали можна вважати знаками-серпами, а кола — знаками повного Місяця, які надають змії місячну символіку.

Серед грушоподібних посудин Олександрівки вирізняються вироби з оригінальними наліпними деталями у вигляді рельєфного кільця із радіальними рисками. Кожен з чотирьох наліпів у верхній частині має маленькій отвір-прокол. Наліпи у вигляді кільця розташовано у такій самій орнаментальній композиції, як і інші. Тобто їх оточує елемент у формі концентричних кіл із заштрихованих стрічок, між якими зверху та знизу утворюються видовжені овали — серпанки, або серпанки фланкують концентричні окружності з кільцевим виступом у центрі. Символіка цього елемента ускладнюється тим, що концентричні кола утворюються стрічкою, в якій чергуються вертикальні та горизонтальні штрихи, причому окружність, яка оточує виступ, утворена одним із типів стилізованого зображення змії, голови яких розташовано назустріч одна одній. Горловина посудин оточена фігурою ромба з вписаними овалами та сегментами. На одній посудині біля кожного овалу справа розташований один великий сегмент, на іншій овал франковано двома сегментами — серпанками. Вінець однієї з посудин оперізує ланцюжок з круглих ямок. Донна частина оздоблена візерунком з видовжених овалів, плитчасте дно — чотирма групами з 12 вертикальних рисок. Отже, на антропоморфних посудинах з кільцевими виступами можна простежити стилізовані символи Місяця та змії, яка згорнулася в кільце. Однією з деталей орнаменталії, характерної для антропоморфних посудин, є візерунок із ритмічних груп рисок біля дна, звичайно 4 по 12. Можливо, це певні календарні ознаки піктографічних зображень.

Певне числове кодування різних елементів, висвітлене вище, дозволяє припускати, що орнаменталія на антропоморфних посудинах має окремі риси піктограми і відтворює певний сакральний зміст, пов'язаний з таким гіпотетично встановленим нами комплексом символів: Місяць, змія, Богиня.

До місячних істот відноситься змію М. Еліаде, який вважає, що сенс та магічна сила Місяця, символіка спіралі, змії, які виходять з інтуїції Місяця, як норми ритмічних змін та закону плодючості, відомі вже з льодовикового періоду. Спіраль — місячна символіка, співвідноситься із символами води, жінки, плодючості. Розповсюдження серед ранньотрипільських зображень, передусім в орнаменталії антропоморфних посудин, спіралеподібних зміїних композицій у сполученні із знаками

Розписні антропоморфні посудини: А — етап Трипілья В II-С I, колекція «ПЛАТАР»; Б — етап Трипілья С I, Одеський археологічний музей НАНУ (за Л. Ю. Поліщук); В — етап Трипілья С II, Херсонський обласний краєзнавчий музей.

Місяця в різних фазах, дає підстави стверджувати, що вони насичені переважно місячною символікою, невідривно пов'язаною із зміями, що виступають як місячні персонажі.

Грушоподібні посудини комплектувалися зазвичай конічними на ранньому етапі та шоломоподібними пізніше покришками з двома невеликими виступами по краю. Ці виступи символізували роги на голові антропоморфної фігури. Особливо виразно образ рогатої жіночої фігури демонструють розписні посудини. Вони свідчать про те, що антропоморфні грушоподібні посудини втілюють образ Богині, ієрофанією якої є корова, або ж Двійку рогатих Богинь. Ототожнення із коровою типове для Великої Богині. Така атрибуція підтверджується також місячною символікою образу.

Отже, антропоморфні посудини, що символічно відтворюють фігуру Великої Богині, поєднують символіку Місяця, жінки, змії, демонструють у світогляді трипільців конкретний прояв складних сакральних уявлень у системі космобіологічних поглядів людини архаїчного суспільства, яка, за висловом М. Еліаде, «прагне повної інтеграції космосу та людини в єдиний божественний ритм, сенс якої магічний та сотерологічний: володіючи прихованими силами, людина потрапляє у центри космічної енергії і так приходиться до абсолютної гармонії з Всесвітом». Вірогідно, антропоморфні посудини у вигляді жіночої фігури, оповитої місячними зміями, відтворюють образ Великої Богині, Матері всього сушого. У її образі злилися жіночі, місячні та зміїні атрибути, що характеризують різні аспекти могутності божества.

Певні аналогії жіночому образу, відтвореному в кераміці, зустрічаються серед трипільської пластики. Найбільш яскравий приклад — жіноча статуетка з поселення Яблона, оповита зміями. Фаянсові фігурки Богині, оповитої зміями, із символічними, у тому числі й спіральними зміїними знаками, або із жезлами у вигляді змій в обох руках, знайдені

у Кноському палаці і датуються 1600—1500 р. до н. е. Можливо, образ мікенської Богині зі зміями базується на сакральному прототипі, схематично втіленому у трипільських артефактах. У зв'язку з виявленням у трипільських матеріалах сакральним образом Великої Богині, оповитої зміями, нагадаємо пелазгічний доеллінський міф творіння у викладенні Р. Грейвса, згідно з яким Еврінома, богиня всього суцього, зачала дитя, коли її тіло оповив змії Оріон. Але архетип образу Богині, пов'язаної з Місяцем та змією, значно давніший за трипільську культуру.

Традиція виготовлення антропоморфних посудин у Трипіллі могла бути успадкована від неолітичних культур Балкано-Карпатського регіону, із якими трипільська культура пов'язана генетично. Звідси ланцюжок аналогій символічному сенсу місячної зміїної Богині тягнеться через неоліт півдня Балкан до неоліту Анатолії та Північної Месопотамії.

Із першого горизонту поселення Хаджилар (датованого 6000—5500 рр. до н. е.) походить розписна фігурна антропоморфна посудина висотою майже 30 см, яку М. Гімбутас вважає одним із найбільш ранніх зображень зміїної Богині. Формально та стилістично описані вище трипільські грушоподібні посудини мають мало спільного із хаджиларською, але привертає увагу оздоблення посудини у вигляді жіночої фігури розписом зі спіралей-змій та місячного серпа, що і зближує символічний зміст трипільського та анатолійського образів. Очі посудини — зміїної Богині із Хаджилара — інкрустовані обсидіаном. Як певну аналогію можна навести фрагмент покришки із ранньотрипільського поселення Берново-Лука, на якому, за даними В. Г. Збеновича, очі змії інкрустовано зернами мінералу червоного кольору.

Фрагменти розписної посудини у вигляді жіночої фігури висотою 30 см знайдено у культурній ямі поселення халафської культури Яримтепе II. Автори дослідження вважають, що ця посудина, виконана із реалістичними рисами, є зображенням однієї із богинь племен халафської культури, вірогідно Богині плодючості, яке втілене в образі жінки. Струнка фігура халафської антропоморфної посудини нагадує антропоморфні розписні посудини середнього етапу Трипілья та культури Кукутень, які вирізняються значно більшим ступенем стилізації.

Різниця в розмірах антропоморфних посудин — від маленьких горщиків висотою до 20 см

Жіноча фігурка, оповита зміями (за В. І. Маркевичем).

до зерновиків висотою до 50 см — не дає підстав припускати, що вони мали зовсім однакове функціональне призначення. Контекст знахідок антропоморфних посудин звичайно пов'язаний із обгорілими глинобитними руїнами будинків, де знаходять їх розвали *in situ*, переважно під обмазкою, на підлозі жител, як, наприклад, у Тимкові. Але є надзвичайно цікаві дані про особливе використання грушоподібних посудин. Так у подібній посудині, закритій не покришкою, а невеликим горщиком, біля с. Кербуна у Молдові було знайдено сакральний скарб, який складався із 853 предметів, серед них 444 — вироби з міді. За даними В. А. Дергачова, при розкопках поселення Кербуни серед руїн житла виявлено велику грушоподібну посудину, подібну до тієї, в якій знайдено скарб, у якій містилося 10 невеликих посудин. В Олександрівці під руїнами одного із жител знайдено роздавлену грушоподібну посудину з фрагментом нижньої частини антропоморфної фігурки всередині. Антропоморфну посудину невеликих розмірів із обгорілим зерном знайдено в ямі з прошарками попелу та обпаленої глини в одному з жител поселення Тимкове. Подібні знахідки підтверджують використання антропоморфних посудин у певних ритуалах. Такі ритуали, вірогідно, відправлялися на честь Великої Місячної Богині, яка мала космічне значення, а в її «сфері відповідальності» були цикли відновлення Всесвіту, відродження, родючість.

В. І. Маркевич простежує існування антропоморфних грушоподібних посудин, які символічно відтворюють антропоморфний образ, до фінального етапу Трипілля—Кукутень. Форма їх дещо змінюється, вони оздоблені багатою мальованою орнаментациєю, але суть зображення лишається незмінною. Посудина у вигляді антропоморфної рогатої фігури, вкрита змійними спіралями та місячними символами, втілює образ Великої Богині, яка впродовж багатотисячолітньої історії отримала чимало імен.

ТА, ЩО МАЄ ТИСЯЧУ ІМЕН

Відомий вчений Роберт Грейвс, спираючись на дані археології, релігієзнавства, порівняльної міфології, відтворив шляхом реконструкції із еллінських міфів образ Великої Богині, появу якого відносив до архаїчного періоду, епохи, коли «в давній Європі ще не було богів. Велика Богиня вважалася безсмертною, незмінною та вічною» і уявлялася відповідно до трьох фаз Місяця, адже вона, певною мірою, і була Місяцем. Богині почали вклонятися в ті дуже далекі часи, коли вогнище в печері, хижі або курені плекала найстарша жінка, прародителька — матріарх. Це вогнище було найпершим соціальним центром, що об'єднував кривних родичів, а материнство було головним таїнством. Мабуть, від тих давніх часів і зберігся давній звичай еллінів під час публічних жертвоприношень першу пожертву присвячувати Гестії — богині-покровительці домашнього вогнища. Вкриті попелом тліючі вуглики вогнища — священного центра роду — символізували Білу Богиню, небесним втіленням якої став Місяць.

Три фази Місяця: молодик — новонароджений Місяць, що зростає, повний Місяць та серп Місяця, що старіє і зникає з небосхилу, відновідають трьом життєвим періодам у житті жінки, від якої йде родовід та залежить таїнство материнства: цнотлива діва, жінка-німфа у шлюбному віці та стара. Цим трьом періодам відповідали певні кольори: білий, червоний та чорний, символіка яких дожила і до нашого часу. Щорічний рух Сонця також відповідав стану Великої Богині. Він асоціювався із зростанням та занепадом сил Богині: весна уявлялася як цнотлива юнка, літо було плоносною німфою, а зима — літньою жінкою. Ритмам місячної Богині відповідали сезонні цикли рослинного та тваринного світу — усього живого, що було на землі, отже, вона мислилася і як Мати-земля, яка на початку року відтворює бруньки та бутони, потім — квіти та плоди і нарешті припиняє плоносити.

В античній міфології Богиню презентувала тріада з діви Верхнього Світу, німфи землі або моря та старої з Підземного Світу, що були персоніфіковані у богинях Селені, Афродіті та Гекаті. Саме всі ці містичні аналогії пояснюють сакральність та магічну силу числа 3. Водночас кількість іпостасей Богині сягає дев'яти, коли кожна із її персоніфікацій — цнотлива діва, німфа-жінка та стара в свою чергу представлені як тріада, що підкреслює її могутність та божественну сутність. Поклоніння Богині—Місяцю обумовило її появу у трьох іпостасях. Фахівець у вивченні давніх релігій Дж. Кемпбел вважав, що доісторичний культ Богині характеризувався синкретизмом. У ньому були поєднані політеїзм, що видно з поклоніння їй під різними іменами та в різній формі, та монотеїзм у тому сенсі, що можна говорити про віру в Богиню так само, як ми говоримо про віру в Бога як вищу істоту.

Марія Гімбутас — автор концепції про існування у Європі 7000—3500 роках до н. е. «цивілізації Богинь» — збирала безліч матеріалів, що свідчать про різні атрибути та функції Великої Богині, яка акумулювала сакральні образи населення Старої Європи. Серед них — Богиня-Змія, Богиня-Корова, Богиня-Птах. Містерії давнього європейського населення були зосереджені навколо ототожнення Богині та Місяця. Три фази Місяця — молодий, повний та старий — відповідали трьом функціям Богині, які проявлялися у трьох іпостасях, що відповідали фазам Місяця. Богиня дарувала життя, давала смерть та забезпечувала перетворення й відродження, подібно до того, як народжувався, вмирав та відроджувався Місяць.

Навіть після загибелі світу, що відображений у містичній «цивілізації Богинь» Старої Європи, чисельні образи Богині ще довго продовжували своє існування в субстраті, на якому базувався подальший розвиток європейської культури. Вони збагатили європейський дух, а образи, представлені у виробках епох неоліту та енеоліту, втілено у християнстві. Так, Богиня у вигляді вагітної знаходить продовження у середньовічній іконографії в зображенні Марії, що понесла в череві своєму. Богиня-Діва почитається як непорочна Діва Марія, а предтечею образу Мадонни із божественним немовлям були схематичні жіночі фігурки, які притуляли до грудей дитину.

Під різними іменами Велику Богиню шанувувало безліч народів із найдавніших часів. Безмежні могутність та велич Богині. Але пере-

дусім її вшановували як Велику Матір богів та всього сушого. Цей образ — один з головних серед архетипів — універсальних символів та праобразів сакрального. У священних традиціях більшості народів Велика Богиня в іпостасі Богині Матері відігравала важливу роль у міфології та обрядах. Титул Великої Матері отримували упродовж всіх епох в різних цивілізаціях вшановані богині. В античному світі це Деметра, Кібелла, Артеміда, Гея; у Месопотамії — Інана, Іштар; у давніх семітів — Аспірат; в єгиптян Хатор, Ісіда, Таурт; у текстах «Рігведи» — Притхіві, Пришні. Ось чому в добу еллінізму Велику Богиню, поклоніння якій поширилося по всьому Середземномор'ю, так і називали: «Та, у якої тисяча імен».

Навряд чи ми колись дізнаємося, якими іменами називали її ті, хто вшановував Богиню впродовж V—III тис. до н. е. між Карпатами та Дніпром. Але чисельні археологічні знахідки підтверджують, що цивілізація Старої Європи, до якої входили й землі Карпато-Подніпров'я, впродовж тисячоліть перебувала під незмінним заступництвом безсмертної, незмінної Великої Богині, яка мала безліч імен та проявляла свою всемогутність у багатьох іпостасях. Різноманітні прояви Великої Богині втілені в керамічних виробих трипільської культури, тому її образи виявилися майже невіддільними плину часу та навіть майже вічними, подібно до богів.

ТЕРАКОТОВІ БОГІНІ

Археологами при розкопках поселень трипільської культури знайдено багато уламків теракотових фігурок і навіть цілих жіночих статуєток. Для того щоб спробувати зрозуміти семантику цих фігурок з глини, необхідно розібратися у великій кількості знахідок, дати їм характеристику, розробити формальну типологію та класифікацію. Адже йдеться про кілька тисяч виробів, виготовлених упродовж двадцяти п'яти віків.

Типологія та класифікація трипільської антропоморфної пластики. Аналіз семантики жіночого образу трипільської антропоморфної пластики

Трипільська пластика виконана переважно у схематично-натуралістичному стилі, сповнена символізмом. Дослідники скульптури давніх хліборобських культур вважають, що різноманітні іконографічні типи жіночих теракот втілюють чимало сакральних образів, які відображають різні функції та прояви Великої Богині, а також свідчать про різні способи використання статуєток в обрядах. Отже, спробуємо з'ясувати, які саме образи можуть відображати статуєтки трипільської культури. Серед них можна виокремити основні іконографічні типи, які, ймовірно, і відповідають певним сакральним персонажам. Значення мало все: поза, жести рук, стан та інші атрибути.

Жіночі статуєтки розподіляються на дві великі групи за позою. Частіше знаходять фігурки, що стоять, випрямлені або нахилені впе-

C II

C I

B II

B I-II

B I

A

Типологія трипільських статуєток.

ред, іноді з руками, складеними в певному жесті. Статуєтки, що сидять, теж зображують жіночу фігуру, ледь відхилену назад, іноді з модельованими в певному жесті руками або нахилену вперед. Серед цих двох великих груп жіночих статуєток є іконографічні типи, в яких частіше зустрічається образ вагітної, документованій фігурками з порожнинами в області живота та кульками в них, а також дещо збільшеним опуклим черевом, іноді такі ознаки зафіксовано в поєднанні. Місцями знайдено фігурки із елегантною зачіскою з довгого волосся на

спині, що відтворена з різним ступенем схематизму. Здебільшого серед фігурок із зачіскою трапляються зображення трипільської Мадонни. Можна припустити, які саме іпостасі Великої Богині, відомі нам з міфологічних писемних традицій, втілюються в іконографічних типах трипільських жіночих фігурок.

Найбільш поширений персонаж трипільської пластики — **Діва**. Статуетки зображують стоячу випрямлену жіночу фігуру із грудьми у вигляді маленьких опуклих наліпів, із тонкою талією та широкими стегнами на ранньому етапі або стрункою в більш пізній час. Цей трипільський жіночий образ знаходить відповідність в еллінській міфології, де вшановували дівчину — Кору, доньку Деметри. Трипільська юнка зображена у скульптурі по-різному: оголена, в прикрасах або одягнена в ритуальний одяг із спідниці, фартушка, жилетки, взута в панчохи, чобітки, постолі, сандалі або боса. Іноді на її обличчі нанесено символічні малюнки за допомогою «татування» або розфарбування.

Пані — іпостась Богині, що втілюється в образі жінки-матері, від якої йде родовід, може бути пов'язана із трипільськими сидячими фігурками з прямим або відхиленим назад торсом. Вони мали значно менше поширення, ніж стоячі. Але всі варіанти сидячих статуеток зустрічаються протягом усього терміну існування трипільської культури. Часто сидячі теракоти мають модельовані руки, простягнуті вперед або складені на животі. Голови деяких сидячих фігурок модельовані із реалістичними рисами. Часто в сидячих фігурок груди передано наліпами-валиками, а не опуклими виступами, що, на думку дослідників, відображує обвислі груди немолодої жінки.

Оранта — та, що молиться. Її образ втілюється у стоячих прямо або з відкинутим назад корпусом жіночих фігурах. Їхні обличчя піднято вгору, вони звертаються до вищих сил. Руки зазвичай передано невеликими конічними виступами. Зрідка зустрічаються фігурки з піднятими вгору й розкинутими руками, що нагадують про втілення Богині у вигляді птаха. Цей жест символічно відповідає рогам корови, які символізують серп молодого Місяця. Отже, Богиня-оранта, що звертається до вищих сил, має риси корови, птаха та символічно пов'язана з Місяцем.

Образи прародительки втілюють, вірогідно, статуетки з реалістичними рисами в моделюванні голови. В цілому вони відповідають пластичці умовно-схематичного стилю, належать до різних іконографічних типів статуеток, зображують фігури, які сидять або стоять. Серед них вирізняються теракоти із піднятою вгору головою, з відкритими очима та ротом, що ніби промовляють, закликають, волають до вищих сил. Є також статуетки із заплученими очима або зовсім без очей, їх можна трактувати як образи людини, яка перебуває в стані екстатичного трансу, або померлого предка. У всякому разі в обох випадках вони відтворюють перебування особи, яку зображено, в потойбічному світі.

Кожна теракота із елементами реалізму наділена індивідуальними рисами. Буквальне портретне моделювання обличчя трипільської пластики із елементами реалізму, жодне з яких не повторює інші, в тому числі й знайдені на одному поселенні, дає підстави припускати, що ці теракоти були образами сакралізованих прародительок. Так, на думку

Є. В. Антонової, можливо, що певні статуетки зображували людей, які реально існували, відправляли обряди, та коли померли, мислилися як духи. Із таким припущенням угоджується зафіксоване в хетській традиції обоження після смерті цариць, які ставали богинями Сонця міста Аріни — столиці хетів.

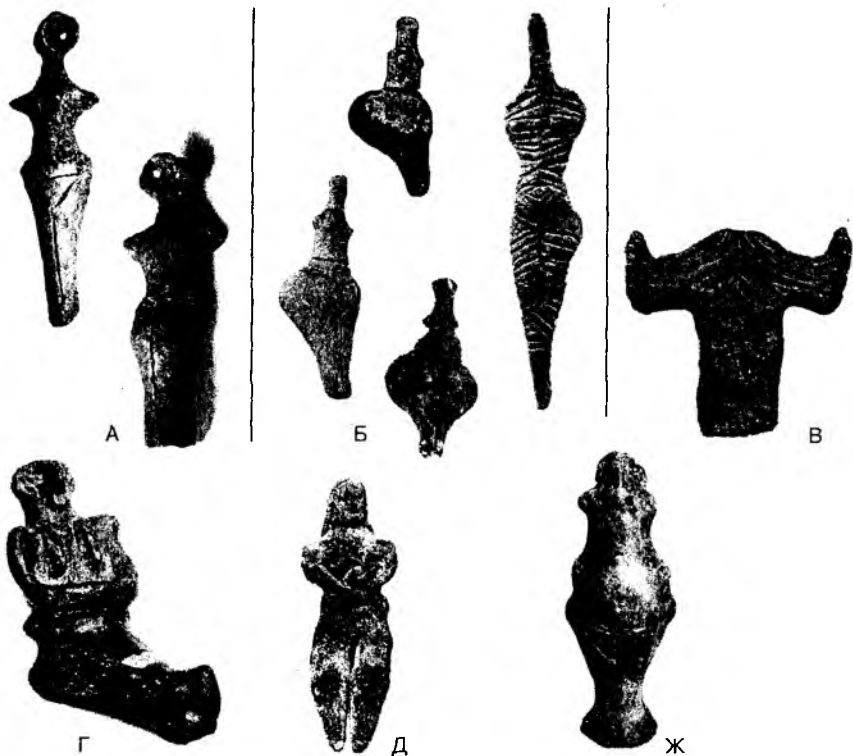
Місячна Богиня — унікальний іконографічний образ трипільської антропоморфної пластики, відображений у жіночих фігурках із своєрідною зачіскою з довгого волосся, стягнутого на спині у вузол. Зображення такої зачіски характерне для статуеток різних іконографічних типів: стоячих теракот, у тому числі і вагітних; сидячих фігурок, у тому числі і з дитиною біля грудей, схематичних скульптурках і тих, що мають реалістичні риси. Знахідки теракот із схематичним фарбованим зображенням зачіски у вигляді чорного кола, що є знаком повного Місяця, свідчать про те, що вузол волосся був знаком повного Місяця. Богиню, яку зображено із зачіскою у вигляді важкого вузла волосся на спині, вшановували лише певні племена трипільської культури. Такий атрибут Богині невідомий в інших сакральних традиціях Старої Європи. Взагалі, витоки сакрального жіночого образу із зображенням довгого волосся очевидно дуже архаїчні. Певною аналогією може бути «Червонокоса Богиня», знайдена на неолітичному поселенні культури Старчево-Кріш, Донья Браневина у Воєводині (Центральні Балкани), а також деякі вінчанські статуетки, які датуються VI—V тис. до н. е.

Трипільську Мадонну зображують схематичні фігурки жінок, які тримають на руках дитину — майже завжди зліва біля грудей. Такі виробу зустрічаються досить рідко, вони фрагментарні, цілі екземпляри зображують сидячу фігуру. Ймовірно, такий іконографічний тип та сакральний образ трипільської пластики може розглядатися як архаїчний прототип Богоматері із Христом. До речі, єгипетська богиня Ізіда зображена, в тому числі, і у вигляді сидячої рогатої жіночої фігури з дитиною зліва біля грудей.

Образ **Богині, яка дає життя**, передають статуетки вагітної жінки. Він відтворюється, як правило, зображенням опуклого живота. Всі більш-менш цілі екземпляри належать до типу стоячих фігурок. Іноді у зламаних статуеток видно порожнини в області живота або вкладені в нього кульки — одну чи дві. Сенс таких образів є достатньо прозорим — Богиня є носієм потенційного життя або породжує та відроджує життя. Відомі теракотові моделі стільців-тронів у вигляді двох сидячих вагітних фігур. Тут поєднуються образи Богині, що дає життя, та Двох Богинь.

Вірогідно, іконографічні типи стоячих жіночих фігурок можуть відповідати священним образам Диви й Пані в різних іпостасях та ритуальних ситуаціях. Вони звертаються до вищих сил, схилені в молитовному уклоні, або здійсмаючи обличчя та руки до небес, або перебуваючи в екстатичному трансі. Проте, ймовірно, сенс усіх цих поз відтворює спілкування із надприродним світом.

Мабуть, і сидячі нахилени вперед фігурки також відповідають молитовній позі. Такі статуетки більш типові для трипільської культури в період між 4500—4000 рр. до н. е., а особливо характерні для усатівської пластики першої половини III тис. до н. е. Найбільш ранні їх

Теракотові богині з різних пам'яток трипільської культури:
 А — трипільські Кори; Б — фігурки Богині-Диви; В — фрагмент трипільської фігурки-оранти; Г — Богиня-Пані; Д — трипільська Мадонна; Ж — Богиня, що дає життя.

прототипи знаходимо в культурі Вінча. Можливо, стилізовані антропоморфні статуетки усатівського типу на кубоподібному постаменті є результатом трансформації на фінальному етапі Трипільля іконографічного типу сидячих фігурок, схилених у молитві.

Образ **Богині відродження** втілюють усатівські статуетки, які зображують сидячу із підігнутими та підтягнутими до грудей ногами, нахилену вперед фігуру, яка також відповідає ембріональній скорченій позі скелетів у похованнях усатівського типу. Така ембріональна поза небіжчика пов'язується дослідниками із символікою відродження, тож логічно припустити семантику відродження і для статуеток усатівського типу, тим більш ще й тому, що подібні статуетки, оздоблені знаковим орнаментом, є частиною поховального інвентарю і знаходяться найчастіше в дитячих могилах.

Привертає увагу велика фігурка із могильника в Маяках, в моделюванні обличчя якої помітні близькі аналогії в традиціях пластики культур фракійського енеоліту, які вже давно зникли на час поширення усатівської культури. Це ще один приклад консервації балканської

традиції в сакральних артефактах пізньотрипільської культури. Аналогії ця маяцька фігурка знаходить також у синхронній культурі Чернавода.

Двійко Богинь — образ, який представлений різними іконографічними типами із подвійними жіночими зображеннями, зустрічається серед різних категорій матеріалу трипільської культури. Образ двох Богинь передають стільці-трони.

Посудинка із поселення Цвіклівці (початок III тис. до н. е.) оздоблена двома ручками у вигляді скульптурних голівок, які повністю відповідають голівкам жіночих статуеток. Образ Двох богинь знайшов відображення також в антропоморфному посуді. На нашу думку, біноклеподібні посудини також можуть бути символом двох Богинь. На думку В. І. Маркевича, дві злиті фігури відтворюють деякі антропоморфні посудини. Можливо, образ двох Богинь, який переданий фігурками, злитими в одну істоту, відтворює унікальна двостороння жіноча статуетка, знайдена на поселенні Стіна (на жаль, у неї відбита голова).

Подвійні антропоморфні образи, поєднані в один, розповсюджені серед антропоморфної скульптури культури Вінча. Вони розглядаються, зазвичай, як зображення сакральної пари — близнюків. М. Гімбутас пов'язує подвоєння образу Богині із магичною силою двійки. Дослідниця вважає за можливе припускати, що деякі із подвійних статуеток відповідають образу двох сестер, відомому з фольклору, а ті, які відтворюють велику і маленьку фігурки, можуть відповідати божественній парі мати-дочка.

Культ двох Богинь, одна з яких — цнотлива діва, а друга — жінка-матір, дружина Бога, — відомий у міфологічних традиціях різних цивілізацій. Наприклад, у еллінів разом шанувалися мати і дочка Деметра та Кора-Персефона. Образи цих двох богинь поєднували Елевсинські містерії. За уявленнями еллінів, образ богинь матері й доньки сягає сивої давнини. Він пов'язаний з відродженням і родючістю і вказує

Образ двох богинь, втілений у керамічному троні у вигляді двох фігурок.

на нерозривність світу живих та померлих. Двійко богинь вшановувалася у Месопотамії. Присутність двох жіночих персонажів одночасно документально зафіксована в палаці Нузи (Ірган-тепе поблизу м. Керкук, Ірак, II тис. до н. е.). Один з них — «Жінка-володарка» (МІ. ЛУГАЛЬ), друга — Діва, «Дружина Бога» (ЕНТУ=НІН. ДИНГІР). Кожна із них займала різні покої палацу. Ймовірно, коріння традиції поклоніння двом Богиням, одна з яких була дівчиною, могли сягати доби неоліту, враховуючи вінчанські подвійні фігурки.

Міфологічні традиції різних давніх цивілізацій свідчать, що образ Великої Богині передається не тільки через зображення жінки, але й втілюється в найрізноманітніших містичних персонажах, які поєднують у собі риси різних істот. Ця традиція зберігається тисячоліттями, її витоки знаходяться в уявленнях про сакральне ще в людини палеоліту, вона також широко представлена в матеріалах трипільської та інших культур. Синкретизм сакральних образів пояснюється законами магії.

Адже магія, як відомо, припускає змішування образів, без чого неможливо уявити обряд: маг, обряд та мета — це конгломерат образів. Саме тому духи та боги — персоніфіковані магичні сили — можуть зображатися за допомогою кількох священних символів, бо уособлюють різноманітні стихії. Трипільські матеріали повною мірою підтверджують такий висновок, адже більшість трипільських сакральних образів синкретична. Символіка об'єднує жінку та птаха, жінку та корову, жінку та змію, жінку та Місяць, щоб показати різні аспекти Великої Богині в чисельних її іпостасях.

ТРИПІЛЬСЬКІ ХИМЕРИ

У трипільській зображувальній традиції, яка відома нам за керамічними виробами, простежуємо міксаморфні зображення, які представляють чимало фантастичних істот. Вони символічно відтворюють сакральні персонажі, які поєднують риси людини, змії, птаха, місяця, тобто є синкретичними. Значна частина цих священних образів належать до проявів Великої Богині.

Богиня-птаха проявляється у поєднанні антропоморфного та/або жіночого образу та птаха, що помітно у трипільській пластиці. Богині, що втілюється у вигляді птаха, вірогідно, відповідають деякі іконографічні типи жіночих фігурок, що мають певні пташини риси та, можливо, орнітоморфні статуетки і фігурні посудини.

Стоячі, нахилені вперед фігурки з пишними стегнами — найбільш архаїчний іконографічний тип трипільської пластики, який має прототиби в культурі Кріш. Птаха дуже нагадує антропоморфна статуетка з Бернашівки, її можна віднести до міксаморфних зображень. Образ Богині-птаха відтворюють нахилені вперед стоячі фігурки, які походять з Луки-Врублевецької, а також стрункі, трохи схилені вперед статуетки із Поливанового Яру. Саме копіюванням пози птаха пояснюється незвичайна постать ранньотрипільських статуеток, які називають «напів-

стоячими» або «напівсидячими». Риси птаха відтворено також на деяких керамічних черпаках. Держак черпака із Городниці-Городища завершується пташиною голівкою. Черпак у вигляді пташиної фігурки із Луки-Врублевецької має маленькі крильця, передані конічними виступами, які за формою такі самі, як і виступи на стегнах у жіночих фігурках. Для статуеток раннього етапу Трипільля виступи на стегнах не характерні, вони з'являються на поодиноких екземплярах скульптури між 4500—4000 рр. до н. е., а широко представлені серед теракот деяких локально-хронологічних груп від Трипільля вже після 4000 р. до н. е. і доживають до початку III тис. до н. е.

Отже, стегові виступи на трипільських жіночих статуетках передають маленькі крила — символ Богині-птаха. Те саме значення мають і схематично модельовані руки — у вигляді конічних виступів, що є умовним зображенням крил. Вони символізують образ Богині-птахи на статуетках різних іконографічних типів, які зустрічаються на пам'ятках різних локально-хронологічних груп аж до пізнього Трипільля. Мабуть, творці багатьох із цих статуеток вже не пам'ятали значення такого знаку Богині, ієрофанією якої була качка, він був уже забутий. Божество мислилося тепер в іпостасі іншого птаха — з великим дзьобом, але за звичаєм старовинні символи відтворювали при моделюванні теракот.

Формальні ознаки дають підстави припускати, що образу Богині-птаха на ранніх етапах Трипільля відповідає не птах взагалі, а саме качка. Трапляються міksamорфні скульптурні зображення, у яких поєднуються жіночі та пташині риси. Наприклад, фігурка-брязкальце із поселення Яблона (Молдова). На нашу думку, саме синкретичні трипільські фігурки впевнено підтверджують висновок М. Гімбутас про існування серед сакральних образів Трипільля Богині-птаха.

З образом Богині-птаха пов'язані також орнітоморфні посудини, відомі від раннього до середнього етапів Трипільля. Відома фігурна посудина із Луки-Врублевецької морфологічно близька до зображення качки, це підкреслює і моделювання зобу. Але замість двох качиних лап тулуб посудини стоїть на чотирьох невисоких ніжках, немов у тварини. Отже, перед нами синкретична істота, складові частини якої узгоджуються поміж собою, якщо припустити, що це зображення відтворює образ Богині, який складається з образу Богині, що втілюється як у вигляді птаха, так і у вигляді корови. Адже в сакральному світі діють зовсім не ті закони, що у звичайному житті, отже, і така комбінація не є чимось неможливим. Богині, ієрофанією якої є качка, вклонялися ранньотрипільські племена та людність наступного етапу Трипільля. Тоді уявлення про Богиню-птаха втілювалося у виготовлення кухликів, які символічно відтворювали фігуру качки. Фігурні орнітоморфні посудини відомі й у сусідніх племен культури Гумельниці.

Значну увагу приділяла дослідженню образу Богині-птаха (Bird Goddess) у Старій Європі М. Гімбутас, яка вважала, що його втілюють орнітоморфні статуетки водного птаха — качки, фігурні посудини, жіночі теракоти з пташиною голівкою, пташиним (качиним) дзьобом та антропоморфні трипалі зображення — з пташиними лапами. Саме ви-

ходячи з таких міркувань М. Гімбутас, трипільські стрункі фігурки із голівкою у вигляді «німбу» та великим носом, що змінюють статуетки, які відтворюють фігуру птаха, також належать до зображень Богині, ієрофанією якої є птах із великим дзьобом.

Але образ жінки-птаха в Європі сягає ще більшої давнини, бо втілюється вже у фігурках із палеолітичної стоянки Мізин. Таким чином, Богиня-птах була найбільш архаїчним персонажем сакрального європейського пантеону. Натомість синкретичний образ жінки-птаха відомий і з пізніших традицій, це Сирени або Алконост. Образ качки зберігається до середньовіччя, присутній навіть в українському фольклорі. Щоправда, Б. О. Рибаків вважав, що качка причетна до створення світу, символізує рух та є символом зв'язку із потойбічним світом.

Богиня-корова представлена у трипільській іконографії досить широким колом джерел, які не завжди вірно трактувалися. Аналіз трипільської зооморфної пластики, проведений В. І. Балабіною, дає підстави стверджувати, що фігурки бовинів належать особинам обох статей, причому зображень корів значно більше, ніж биків. Отже, більшість статуеток бовинів пов'язані із ототожненням образів жінки та корови, яке теж має дуже глибоке коріння і сягає доби палеоліту. Можливо, що одним із чинників ототожнення жінки й корови було також збігання строків вагітності у всіх видів великої рогатої худоби, в тому числі й турів, що були її предками, та людини — 10 місячних місяців.

Серед трипільських жіночих фігурок рідко, але трапляються рогаті. Іконографія таких теракот дозволяє вважати їх міксаморфними зображеннями, які відтворюють синкретичний сакральний образ, що об'єднує жінку й корову та відповідає Богині, ієрофанією якої є коро́ва. Дуже виразною є статуетка, знайдена О. В. Цвек у Миропілілі. Рогату жіночу фігуру відтворює фрагмент хрестоподібної статуетки (або перемички від біноклеподібної посудини) із розкопок В. В. Хвойки в Щербанівці. У Вербівці П. І. Хавлюк знайшов групу стилізованих рогатих фігурок, які мають аналогії в культурі Вінча.

Ранньотрипільські стільці-трони із рогатими спинками, які бувають оздоблені конічними виступами, такими ж, як на стегнах жіночих фігурок, теж втілюють поєднання жіночого образу з коро́вою. Те саме можна сказати і про черпаки з рогатими ручками. Формально вони належать до класу зооморфних зображень, але по суті належать до іконографічного типу зображень рогатої жінки, поєднуючи два образи — корови та жінки.

Образ Богині, яка втілюється у вигляді корови, знайшов відображення також і в посуді трипільської культури. На нашу думку, зооморфні та антропоморфні риси можна спостерігати на посудинах із конічними рогоподібними виступами, яких буває два або чотири, що відповідає образу двох Богинь. Виступи розташовані в тому самому контексті, що і соскоподібні антропоморфні знаки на різноманітних посудинах, в тому числі і грушоподібних антропоморфних. На покришках від таких антропоморфних посудин, що зображують постаті двох богинь, звичайно присутні два конічних виступи-ручки з отворами, які передають роги. Таким чином, грушоподібні посудини із рогатими покришками є міксаморфним зображенням і відтворюють жіно-

чу фігуру з рогоатою головою, що відповідає образу Богині-корови. Вже на ранньому етапі трипільської культури конічними покришками з рогоподібними ручками-виступами накривали антропоморфні грушоподібні посудини. Вони поширені і на наступних етапах, різки-виступи оздоблюють шоломоподібні покришки. В усатівській культурі поширюються розписні кулясті посудини із рогоатою конічною покришкою, іноді ці посудини на чотирьох ніжках. Такі посудини відтворюють міксаморфний образ і свідчать про продовження існування образу Богині-корови протягом понад двохтисячолітньої трипільської історії.

У Кошилівцях було знайдено унікальну розписну зооморфну посудину із двома головами бовинів. Посудина закривалася грибоподібною пробкою із зображенням хреста. Подібний диск з хрестом є в колекції фішок з Майданецького. По боках кошиловецької фігурки зроблені конічні наліпи з вертикальними отворами, які відтворюють конічні виступи на стегнах жіночих статуєток. Саме ця риса свідчить про те, що перед нами не просто зображення пари бовинів, а синкретичний сакральний персонаж — символічне втілення Двійки Богинь у вигляді двох корів. Конічні виступи на ритуальній посудині з'явилися як данина давній традиції від тих часів, коли Богиня виступала в образі птаха.

Зображення Богині у вигляді корови зазвичай вказує на належність його до семантичного поля Великої Богині. Дуже важливо, що для сакральних зображень різних традицій підняті вгору і розкинуті жіночі руки та роги корови метафорично відповідні місячному серпу. Таким чином символічно поєднуються жінка, корова та Місяць, а Велика Богиня постає як корова або Місяць. Це поєднання аналогічне тому, що деякі великі богині Єгипту, Месопотамії та Еллади не тільки виступали іноді в образі богинь-корів, але були і «місячними богинями». Ототожнення жіночої сфери із Місяцем притаманне багатьом міфологіям світу.

У єгипетських старожитностях злиття образів корови та жінки — богині Хатхор — зафіксоване ще в додинастичний період, ця богиня ототожнювалася ще із декількома богинями, образ яких відповідно пов'язували із коровою. Наприклад, свого часу Велику Богиню Ізиду зображували із рогами. Хатхор (Хатор) мала такі титули: «Будинок, або Утроба Всевишня», «Будинок, або Утроба Хора», «цариця заходу» (померлих), «Будинок Обличчя», Богиня Мати, мати всіх богів та богинь, Цариця Небес, Богиня Місяць. Хатор вважалася самонародженою. Іноді із рогами зображували Ісіду — дружину бога Осіріса та матір бога Гора. Ця божественна родина шанувалася у Єгипті як Священна Тріада. Ім'я Ісіди перекладається, як «волога». Вона Богиня-Місяць, Велика Мати і Велика Богиня, та, що дарує життя. Вона наймудріша з богів, як Верховна Жриця, вона всемогутня провидиця, яка володіла чарами та таємним знанням. Ісіда — богиня подружжя та родинного життя, Місяця, материнства, плодючості, дітонародження, магії, очищення, ініціації, відродження, сільського господарства, цілителька. При храмі Ісіди тримали священних корів, до її відання належала також сакральна пряжа.

У шумерській міфології дружиною бога Енліля, «могутнього», Бога рогів, Володаря Світу, Царя неба та землі, Батька Бела, великого воїна була богиня Нінгаль, «Велика Корова», «Велика Мати», її прикликають під ім'ям Белту, або Беліт, «Володарки», «Пані». У Месопотамії II тис. до н. е. у палаці старовинного міста Нузи (Іорган-тепе поблизу м. Керкук, Ірак) у покоях, які були пов'язані з богинею МІ. ЛУГАЛЬ («Жінка-володарка»), знайдено фриз із символічним зображенням тріади верховного бога міста Аррапхі, громовержця Тешуба, його дружини Хебаб з їхнім сином у вигляді бовинів: голови бика, корови з жіночим обличчям та обличчям юного парубка із рижками. У племен індоаріїв Адіті, мати верховних божеств адітьїв, зображували у вигляді корови. Доарійське божество Рудра, згідно з одним із гімнів Рігведи, створило марутів із вимені Прішні — корови, від якої народжується все, що існує. Бикоподібне небесне божество єднається з велетенською космічною коровою. В Рігведі йдеться про корову, яка всьому дарує життя. У давньогрецьких міфах в образі корови з'являлися богині Деметра, Аталанта, Афіна, Артеміда, Гера, Іо.

Отже, в багатьох випадках зооморфні зображення із рисами бовинів можуть бути зрозумілі не як символи Бога-бика, а як епіфанія Великої Богині в образі корови. Натомість поєднання в іконографії образів жінки та бовина свідчать не про священний шлюб, про який писав свого часу М. О. Чмихов, а про ототожнення жінки й корови в образі Богині-корови, яка й виступає як персонаж священного шлюбу — ієрогамії божеств — бовинів. Ототожнення дружини уранічного верховного бога-бика із жінкою-коровою характерне як для малоазійської, так і для індоєвропейської міфологічної традиції.

Образ Богині-корови, або Великої Богині, протестений у трипільських матеріалах, може бути генетично пов'язаний з традиціями культури Вінча, бо саме там поширені «рогаті» фігурки та просопоморфні рогаті покришки. У свою чергу, археологічна культура Вінча, на думку дослідників, має витоки в малоазійських культурах неолітичної доби. Можна припустити, що в деяких трипільських племен у відображенні Великої Богині з'єдналися архаїчні уявлення про Богиню-птаха та традиційна для Давнього Сходу та Анатолії її ієрофанія у вигляді корови. Саме такі пояснення можуть мати деякі описані нами вище синкретичні сакральні образи Трипілья.

Богиня-змія — синкретичний сакральний образ, представлений у антропоморфній пластиці усатівського типу. Унікальний іконографічний тип фігурок походить із поховання в кургані біля с. Красногорка. Певні морфологічні, стилістичні та технологічні особливості наближують ці дві статуетки до статуеток усатівської культури на кубічному постаменті. Але, на відміну від них, красногорські теракоти відтворюють синкретичний образ, істоту, яка наділена рисами жінки та змії. Антропоморфна, сидяча, нахилена вперед у молитовній позі фігура, має торс, який нагадує капюшон кобри, а голова модельована, як розкрита паша змії. Поза красногорських статуеток відповідає також поховальній ембріональній позі небіжчика. Така поза фігурки жінки-змії та перебування її в могилі поєднує символи жінки та змії із померлими

і символікою відродження. Певною мірою семантика образу Богині-Кобри, яка супроводжувала поховання, може наближатися до семантики змії із «мертвою головою», яка співзвучна ідеї відродження та плодючості. У багатьох міфологічних традиціях сакралізація змії відбулася через уявлення про неї, як про істоту, що вічно оновлюється (відроджується), скидаючи стару шкіру. М. Еліаде в межах загального комплексу «Місяць—дощ—плодючість—жінка—змія—смерть—відродження» вирізняє фрагменти: «змія—жінка—плодючість», «змія—дощ—плодючість», «жінка—змія—магія».

У міфологічній вербальній традиції образ Богині, ієрофанією якої є кобра, зафіксований у Єгипті. Уто (Уаджит) — хранительки бога Ра та фараона — втілювалася в образі кобри. Вона покровителька Нижнього Єгипту. Ім'я Богині увійшло в титулатуру фараонів об'єднаного Єгипту, а кобра та коршак (символ Верхнього Єгипту) зображувалися як хранителі фараона на його короні.

Що ж до Богині-змії, образ якої втілюють знайдені у степах України статуетки жінки-кобри, то, можливо, він пояснюється досить далекими опосередкованими зв'язками населення Північно-Західного Причорномор'я, представленого усатівською культурою у III тис. до н. е., із Давнім Єгиптом. Певною мірою це підтверджується іншими знахідками, наприклад намистин із скла та амулету із «єгипетського алебастру», у курганных похованнях усатівської племінної еліти.

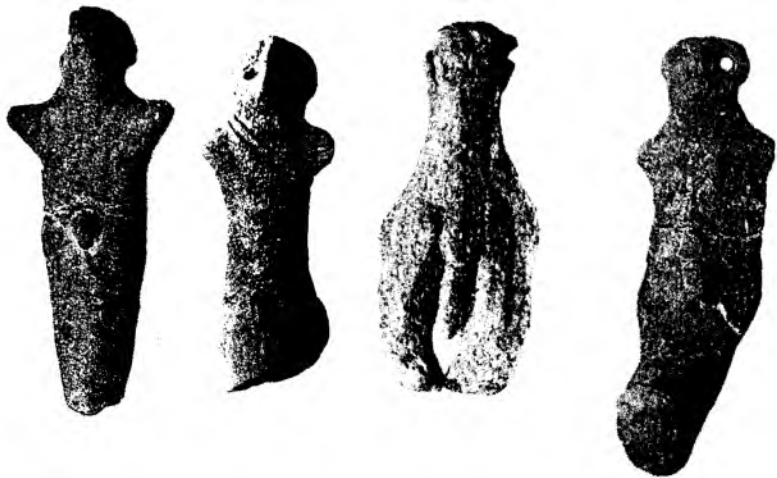

Богиня в образі кобри. Знахідка в похованні біля с. Красногорка. Херсонський обласний краєзнавчий музей.

БОЖЕСТВА ІЗ ГЛИНИ

Образ Великої Богині в різних її іпостасях безумовно домінує в сакральному світі трипільців. Однак все ж такі він не був єдиним. Різноманітні керамічні вироби розповідають нам і про інші священні персонажі Трипільля.

Чоловічі образи зустрічаються серед трипільської пластики дуже рідко, але представлені кількома іконографічними типами. Чоловічі персонажі часто зображені із перев'яззю, мають одне око, як виняток — з гіпертрофованим фалосом, у «позі вершника».

Чоловічі фігурки із різних пам'яток трипільської культури.

Найбільш ранній тип чоловічих статуеток — фігурки у «позі вершника». Найдавніші відомі на поселенні Лука-Врублевецька. Поширені фігурки такого типу на пам'ятках Кукутень А (близько середини IV тис. до н. е.), причому іноді вони трапляються по декілька екземплярів одразу, як, приміром, на поселеннях Думешть та Скінтея, поруч із жіночими статуетками. У цьому разі вони явно становлять певні сакральні комплекси, які свідчать про відповідні ритуали. Ітіфалічні статуетки та фігурки в «позі вершника» зазвичай пов'язують із втіленням сили, якій підвладна родючість усього живого.

У трипільській культурі із кінця V до першої половини III тис. до н. е. трапляються чоловічі фігурки, морфологічно подібні до жіночих. Крім статевої ознаки, вони вирізняються зображенням перев'язі та іноді відсутністю одного, частіше правого, ока. На чоловічих фігурках із Майданецького та Кошилівців очі не модельовані взагалі, натомість на дископодібній голові з одного боку відсутні отвори. Статуетки «однооких» чоловіків можливо пов'язані із сакральним осліпленням. Сакралізація осіб з різними каліцтвами притаманна міфології, наприклад легендарний Гомер був незрячим. Є. В. Антонова слушно вважає чоловічі фігурки із перев'яззю зображенням воїнів. Зображення перев'язі, відсутність ока вказують на особливий сакральний статус прототипів чоловічої пластики, у тому числі і з реалістичним моделюванням голови. Можливо, вони відтворюють образи видатних представників трипільської еліти, у тому числі й духовних лідерів або магів, які після смерті мислилися як священні духи — предки, покровителі роду.

Чоловічі фігурки, які морфологічно відповідають жіночим, розглядаються як юнаки — кореляти Богині-Діви. Цей образ подібного до дівчини юнака споріднений із образом андрогіна, або гермофродіта — сакральної істоти, яка поєднує ознаки чоловічої та жіночої статі.

Андрогін — дуалістичний іконографічний тип, який символізує рівновагу протилежних принципів: чоловічого та жіночого, активного та пасивного тощо. Його відтворюють статуетки із ознаками як чоловічої, так і жіночої статі. Пов'язується цей образ як з ідеєю єдності, що передувала різноманітності, так і з ідеєю первинного хаосу і нерозділним станом неба (чоловічий принцип) та землі (жіночий принцип). У багатьох культурах обидва принципи виступають спочатку нерозділеними, як етап райського стану. Символом андрогіна є круг. За визначенням М. Еліаде, андрогін є втіленням ідеї універсальної бездоганної сакральної сутності, яка гармонійно об'єднує в собі всі мислимі опозиції, у тому числі жіночу та чоловічу. Статуетки андрогінів не менш поширені, ніж чоловічі, тим паче, що виявити їх серед фрагментарного матеріалу набагато складніше. На андрогінів натрапляємо серед різних іконографічних типів антропоморфної пластики — є фігурки, що стоять і сидять у різних позах та із різними жестами, із поголеною головою та реалістичними рисами обличчя, а також схематичні скульптури.

Унікальним є фрагмент фігурки андрогіна, знайдений при розкопках Г. М. Бузян та О. О. Якубенко, який походить із поселення Крутуха-Жолоб. Зберігся тільки торс фігурки, моделювання бороди нібито вказує на чоловічу стать, але двома маленькими горбиками показані груди, так само як на жіночих теракотах. Аналогії серед сидячих фігурок з чоловічими та жіночими статевими ознаками дають підставу вважати, що фрагмент походить від фігурки андрогіна. Фарбування на обличчі відтворює бороду, праве око заплющене або незряче, а ліве відкрите. На спині фарбою намальована гілка, яка ніби виростає із нижньої частини тіла.

У зв'язку із образом андрогіна М. Еліаде підкреслює, що в божестві співіснують всі атрибути, тому можливо очікувати і поєднання в ньому обох статей. Божественна андрогінність є архаїчною формою божественної двоєдиної дихотомії в теологічних термінах. Дослідник підкреслює, що не слід розуміти термінологію міфу у профанному

Фігурки, які мають як чоловічі, так й жіночі статеві ознаки, втілюють образ андрогіна.

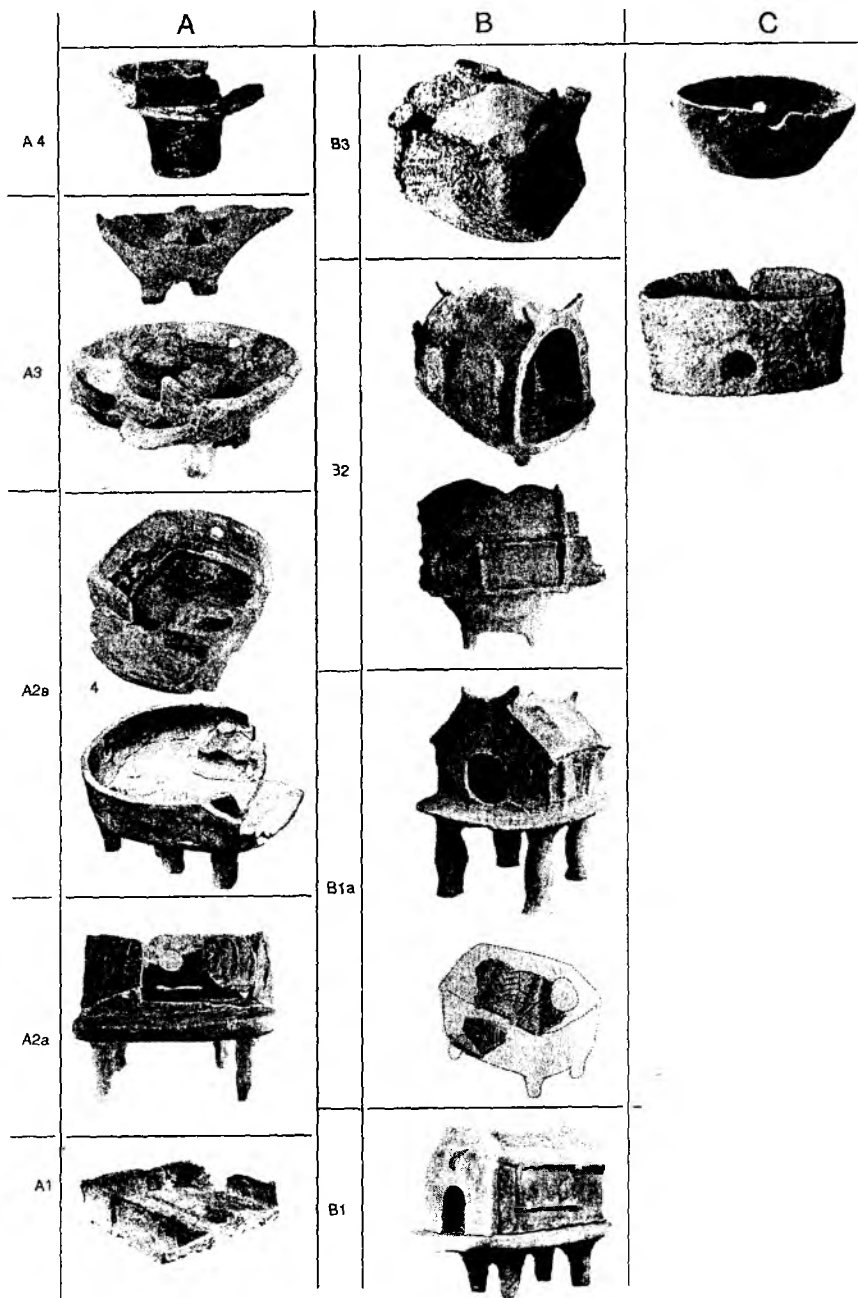
сміслі. «Жінка» в міфологічному тексті або ритуалі не є звичайною жінкою: вона втілює собою космологічний початок. Божественна андрогінність має метафізичний зміст. Завдання такої формули — висловити в біологічних термінах існування протилежностей, космологічних витоків у надрах божества. Божества вселенської плодючості є здебільшого андрогінними, або чоловічими, протягом одного року, а жіночими протягом наступного. Божественна двостатевість — дуже поширений релігійний феномен. Більшість богів рослинності (Аттіс, Адоніс, Діоніс) та Велика Богиня (Кібела) двостатеві. У Індії двостатеві божества Дьяус, першолодина Пуруша. Найважливіша пара індійського пантеону Шива—Калі подається іноді у вигляді єдиної істоти (адранаришвара). Андрогінними бувають навіть особисто чоловічі та жіночі божества. У багатьох традиціях першолодина вважалася андрогіном. «Адам та Єва були створені з'єднаними між собою спина до спини, і тоді Бог роз'єднав їх, ударом сокири розрубавши навпіл». У іншій версії Адам був чоловіком з правого боку і жінкою з лівого, але Бог розколов його на дві половини. Таким міфологічним феноменам, можливо, певною мірою відповідає й трипільська традиція зліплювати антропоморфні фігурки із двох вертикальних — лівої та правої — половин, що також відображає дихотомію сакральних символів. Під час розкопок ці фігурки і знаходять у розколотому вигляді на ліву-праву частину.

Велика кількість трипільських антропоморфних статуєток модельована без ознак статі. Серед них антропоморфні ідоли у вигляді стовпчика, у яких іноді схематично пророблено риси обличчя, дуже схематизовані антропоморфні символи, а також антропоморфні фігурки із жезлами. Можна припустити, що антропоморфні зображення, стать яких не позначена, були відображенням сакрального образу, для якого стать була взагалі несуттєвою ознакою. Ймовірно також, що антропоморфний образ без деталізації статі може бути зображенням надприродної істоти, яка є втіленням ідеї універсальної бездоганної сакральної сутності, що гармонійно поєднує всі початки.

БУДИНОК БОГІНИ

Унікальними знахідками трипільської культури є керамічні моделі храмів. Відомо понад 50 таких знахідок, але тільки частина з них більшменш повно збереглася. Основні конструктивні особливості моделей дають змогу виокремити три категорії виробів: А — моделі, що зображують частину споруди або помешкання; В — моделі у вигляді будинку, що відображують споруду в цілому; С — «ковчеги», вироби у формі овальної чаші, які досить умовно, порівняно з попередніми двома категоріями, відтворюють вигляд споруди.

Найбільш виразні моделі категорії А знайдено на поселеннях Сушківка та Попудня. Вони відтворюють приміщення прямокутне або овальне у плані, оточене невисокими стінами, яке розміщено на платформі так, що перед входом утворюється ганок. Платформа піднята на

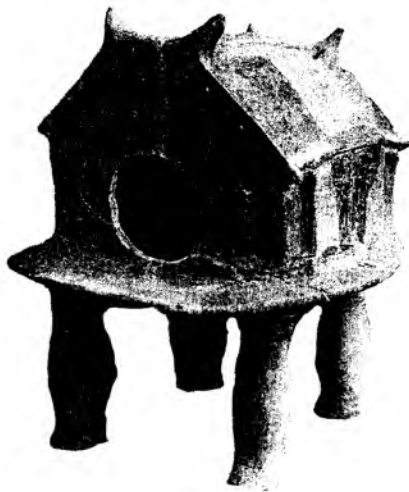
Класифікація трипільських керамічних моделей споруд.

чотирьох або шести високих стовбчастих ніжках. Навпроти входу в стіні прорізане кругле невелике вікно, під ним на підлозі розміщено хрестоподібний вівтар. Ліворуч від входу розміщена лава з посудом, а праворуч у кутку — купольна піч, оздоблена букранієм. На моделі із Сушківки схематично зображено жіночу фігурку, яка працює на зернотерці, а на моделі з Попудні їх дві, друга сидить біля печі.

Подібні моделі походять із колекції «ПЛАТАР». На одній із них біля входу досить реалістично відтворена зернотерка з верхнім каменем-розтирачем, а на іншій — біля стіни навпроти лави — зображене глиняне корито, подібне до тих, що знаходять під час розкопок трипільських жител. У хрестоподібних вівтарях на цих безпаспортних моделях розміщено заглиблення у формі чаші. Моделі категорії А прикрашено мальованим орнаментом ззовні та зсередини, серед елементів розпису на цих моделях символи Місяця, рослини, собаки.

Модель у формі чаші, розписаною темно-коричневою фарбою, знайдена Л. Ю. Поліщук під час розкопок поселення Черкасів Сад II. Невисока чаша стоїть на чотирьох ніжках, відтворено невеликий за площею передпокій. Входи оформлено у вигляді U-подібної фігури, навпроти — кругле вікно, під яким розташований хрестоподібний вівтар.

Кількома виробами представлено моделі категорії В. Одну з них знайдено поруч із руїнами будівлі поселення Ворошилівка під час розкопок І. І. Зайця та С. О. Гусева. Будиночок із двосхилим дахом ламаної форми, який вінчають букранії у формі місячного серпа, розміщений на округлій у плані платформі, що піднята на чотирьох високих опуклих ніжках таким чином, що навкруги утворюється галерея. Вхід зроблений у вигляді овального отвору, навпроти нього у стіні — невелике кругле вікно. Вздовж довгих стін модельовано стовпи, стіни розписані спіральною змієподібною чорною стрічкою із білим облямуванням.

Модель храму з поселення Ворошилівка (за С. О. Гусевим).

Модель у вигляді двоповерхового будинку знайдена біля с. Розсохуватка. В плані будиночок прямокутний, його нижній ярус трохи менший за верхній і стоїть на чотирьох невисоких ніжках, подібних до ніжок зооморфних трипільських посудин. Дах куполоподібний. В нижньому ярусі вхід зроблений у вигляді прямокутника із округленими кутами. Другий ярус споруди оточує вузька галерея, яка перед входом у приміщення другого поверху утворює ганок, оточений по боках стінками із фігурними виступами. Вздовж довгих стін другого ярусу будинку модельо-

вано стовпи. Фронтон храму з високим та широким прямокутним входом увінчаний букранієм у формі місячного серпа. У стіні, протилежній входу, зроблено маленьке кругле вікно.

Оригінальну модель знайдено Д. К. Чорноволом на поселенні Піщачана. Будиночок із дахом у вигляді арки, портиком з великим овальним входом та фронтоном, який стилізований під антропоморфну фігуру, увінчану букранієм у формі місячного серпа, поставлений на високий циліндричний піддон.

Більшість моделей, які гарно збереглися, походять із приватних колекцій, тому місце їхньої знахідки невідомо, отже, це знижує інформаційну цінність речі.

Але як певні типи керамічних моделей такі речі з приватних колекцій являють собою певний інтерес, бо розширюють наші уявлення про моделі будівель Трипілля. Найбільш цікаві моделі з приватної колекції «ПЛАТАР» розглянемо під власними назвами, оскільки місце їх знаходження невідоме. Одна з моделей дістала назву «Храм рівноваги», тому що її зовнішні стіни оздоблено спіральним зміїним орнаментом з мотивом «інь-ян» із стрічок білого кольору, доповненого червоним фарбуванням. Споруда із арочним дахом розміщена на платформі, що спирається на шість невисоких ніжок, так що навкруги споруди утворюється галерея. В плані будиночок прямокутний із передпокоєм невеликої площі. Фронтон та тилова частина даху увінчані букраніями у вигляді місячного серпа. Зовні арочний вхід прикрашений дугоподібними стрічками та чотирма опуклими виступами. У протилежній до входу стіні зроблено кругле вікно, яке ззовні оточене орнаментом. Уздовж довгих стін розміщено стовпи із фігурним завершенням.

Місячні серпи прикрашають модель «Храму Богині новонародженого Місяця», розписану чорним візерунком із білою окантовкою. Прямокутний будиночок розміщений на платформі, яка стоїть на чотирьох високих ніжках, таким чином, що вздовж коротких стін утворюється ганок. Вхід до будинку через портик з високим та широким арочним входом. Будівля увінчана букраніями у вигляді двох перехресних літер «S». Уздовж довгих стін модельовано стовпові опори з фігурними стовпами. Вхід у велике приміщення з портика оформлений у вигляді прямокутного із закругленими кутами отвору. У протилежній стіні кругле вікно, таке саме вікно розміщено в стіні зліва від входу, а у протилежній стіні вздовж стовпа прорізана вузька щілина, яка використовувалася для шторки, що мала вставлятися в неї та відо-

Модель споруди з поселення Розсохуватка (за О. В. Цвек).

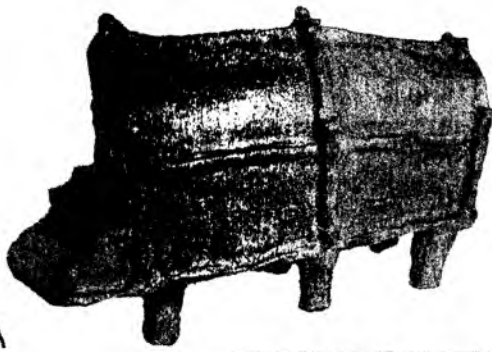
кремлювати велике приміщення. Розписний малюнок підкреслює деякі конструктивні деталі моделі, а також зображує серпики — знаки молодого Місяця. Ще одна розписна модель подібна до описаної, її аркоподібний дах увінчаний великими букраніями — символом Місяця та Великої Богині.

Модель, яку ми назвали «Храмом з чашею», подібна до описаних вище моделей типу В, характеризується великою довжиною, наявністю портика, широким входом, який розмальований чорними трикутниками, що розходяться у вигляді променів. Над входом приліплений скульптурний букраній. На долівці великого приміщення по центру, дещо із зміщенням до задньої стіни з круглим вікном, міститься дисконидний вівтар у вигляді чаші. На довгих стінах ззовні помітний малюнок чорною фарбою двох антропоморфних фігур у вигляді трикутників («пісковий годинник»).

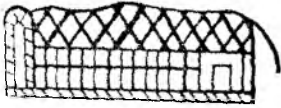
Маленька модель храму, знайдена О. В. Цвек на поселенні Березівська ГЕС, характеризується квадратною в плані формою, невисоким купольним дахом, розташованим таким чином, що перед широким входом у вигляді арки, який вінчає букраній, утворюється ганок. По кутам споруди розміщено стовпи, увінчані чашами, така сама чаша розміщена й по центру даху. Модель категорії С знайдена під час розкопок Т. С. Пассек на поселенні Солончени ІІ. Глибока чаша-ковчег із високими прямими стінками в одній з довгих стін ближче до дна має кругле вікно.

Трипільські моделі всіх категорій — сакральні вироби, всі вони мають спільні риси, серед яких розміщення на піднесених вгору платформах, планування у вигляді великого приміщення з портиком або наявність ганку, кругле вікно та вівтар навпроти входу, розміщений на підлозі під ним таким чином, що по центральній осі утворює Х-подібну фігуру, букранії на даху будівель або куполах печей, такі символічні елементи орнаментації, як серп Місяця, зміїні спіралі, рослини, собаки. Піднесення платформ, на яких розміщено моделі, пояснюється сакральним статусом будівель, що зображують освячений простір. Храми завжди будуються на високому місці, бо священним було небо, що й обумовило сакралізацію високості. Моделі з купольними дахами категорії В нагадують зображення архаїчних месопотамських та єгипетських храмів, які будувалися з очерету.

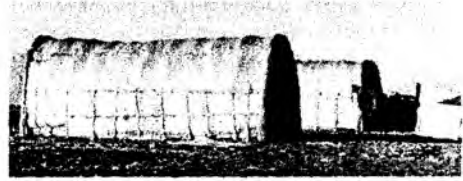
Подібні очеретяні споруди, які на платформах з очерету плавають на болотах, досі споруджують «болотяні араби». Можливо, що саме подібні за конструкцією храми були далеким архетиповим зразком для трипільських моделей. У Месопотамії такі храми пов'язувалися із богинею Нінхурсаг. Ця Богиня-Мати входила у тріаду наймогутніших божеств Месопотамії й відома вже за ранніми списками богів. Згадана символіка трипільських моделей, серед якої превалюють місячні або пов'язані із Місяцем символи: серпи, букранії, зміїна спіраль, собака, рослина, антропоморфні фігури, які також є й атрибутами різних аспектів місячного божества, свідчать, що ці священні споруди були будинками, де мешкала місячна Богиня, отже, відтворюють храми Великої Богині.

А

Б

В

Керамічна модель храму із колекції «ПЛАТАР» (А); зображення старовинного храму у розпису єгипетської гробниці (Б); будинки з очерету «болотяних арабів» (В).

ТРИПІЛЬСЬКІЙ БЕСТІАРІЙ (Священні тварини)

В. Н. Топоров вважав, що використання образів тварин у епосі та байках продовжує дуже архаїчну традицію, коли у міфології тварини виступають як один з варіантів міфологічного кодування. У тварин втілювалися божества у сакральних традиціях різних народів. Отже, тварини, які вважалися у трипільців священними, бо втілювали персоналізовані магічні сили, набували вигляду божества та брали участь у різноманітних ритуалах. Це знайшло відображення в розписах на посуді, фігуративній кераміці та глиняній пластиці. Усі ці археологічні знахідки можуть розглядатися як знаки-символи, що відтворюють певні сакральні образи та входять до системи образних знаків давньоземлеробських цивілізацій.

Овини та **бовиди**, а також коза, широко представлені в трипільській пластиці та серед зооморфних посудин. Статуетки худоби, вірогідно, пов'язані із обрядами жертвоприношення. Відомо, що принесення в жертву бика було поширено серед багатьох народів. У трипільській культурі трапляються знахідки парних фігурок бика та корови. Вірогідно, вони використовувалися в обрядах жертвоприношення під час календарних свят. Звичай приносити в жертву богу бика, а богині корову досить розповсюджені. В. Г. Ардзинба наводить дані про відповідну давню анатолійську традицію. На Близькому Сході як жер-

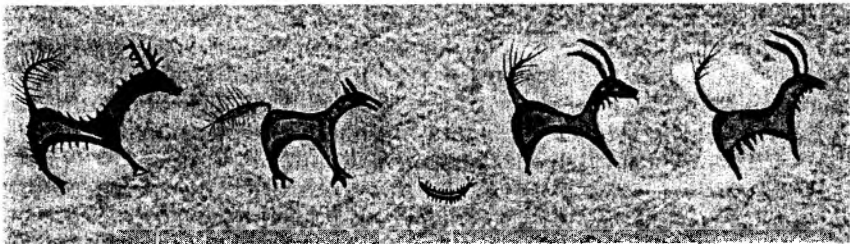
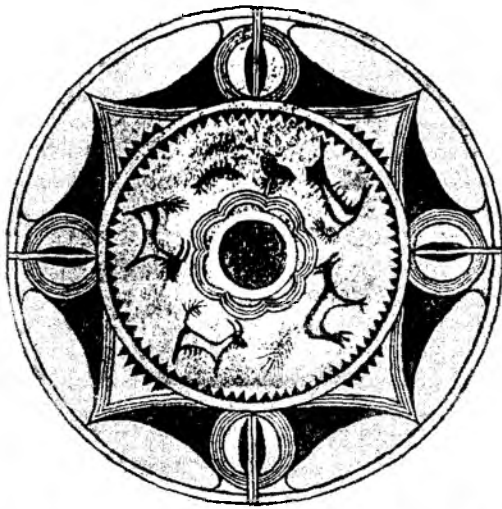
товну тварину використовували козла. Зв'язок кози із плодючістю та врожайністю ланів зафіксований і слов'янським фольклором.

Те, що трипільські зооморфні фігурки брали участь у обряді жертвоприношення, підтверджує їх оздоблення стрічками, візерунком. М. Мосс підкреслює, що жертва може бути реінкарнацією бога, коли Митра — бик, а Діоніс — овн. Бог, як і кожна жертва, в результаті здійснення обряду жертвоприношення, відроджується в сакральному світі. М. Єліаде доводить, що обряди жертвоприношення виконувалися під час ініціацій. Ініціація — це і є, в певному сенсі, досягнення безсмертя. Той, хто приносить жертву, виходить — завдяки космічному ритуалу — за межі людського існування і стає безсмертним. На думку іранців, із тіла вбитого Ахриманом першобика народилися злаки та рослини. Згідно з германськими легендами, Космос походить із тіла велетня Іміра. Месопотамський бог Мардук створює Космос із тіла вбитого чудовиська Тіамат. Жертву Христа символізує біле ягня — «агнець Божий». Отже, Космос починає існування через жертвоприношення Бога, який втілюється в різноманітні зооморфні образи.

До образу жертвних тварин можуть бути віднесені і мальовані зображення, особливо із хвостами-рослинами, які символізують відродження подібно тому, як зерно відроджується в рослині. Процесія таких тварин — оленя, собаки, кози та козла — відображена на посудині з Крутобородинців. Звертає на себе увагу відповідність учасників процесії кісткам тварин, які знаходимо як жертвоприношення на поселеннях — олень, собака, коза. З іншого боку, за етнографічними даними відомо, що групи зооморфних символів часто використовувалися в календарній обрядовості. Наприклад, слов'яни напередодні Різдва виготовляли із тіста фігурки корів, биків, овець, коників, поросят, а іноді — й оленів.

Бовин — один із найпоширеніших образів серед трипільської зооморфної пластики. Букранії, або голови та фігурки бовинів, відтворюються в теракоті, скульптурних деталях на посуді, зооморфних посудинах, розпису. Звичайно зображення бовинів трактують як образ бика, що втілює могутність та відповідає чоловічій статі. Образу бика як втіленню чоловічого початку, плодючості й могутності у трипільських матеріалах, вірогідно, відповідають букранії із виразними великими рогами, фігурки із масивними рогами та з підкресленими статевими ознаками.

М. Єліаде розглядав бика як ієрофанію бога — володаря небес. На його думку, бик досить рано став символом небесних, атмосферних богів. З биком постійно порівнюють Індру. Іранський бог Вереттрагна з'явився Заратустрі у вигляді бика, жеребця, барана, козла, кабана. Всі вони символізують життєву міць, войовничість. Ті ж самі зооморфні епіфанії спостерігаються у бога Рудри. В Індії додравидське населення, дравиди та індоарії, шанували бика або як втілення бога породження та атмосфери, або як один із його атрибутів. В Ірані у часи, які передували зороастризму, принесення в жертву биків було поширеним явищем. У давній Ассирії та Малій Азії боги небесних стихій мали форми бика. У всіх палео-східних культурах головним символом могутності був бик; на аккадській мові вираз «зламати роги» означає «зламати могутність». Бога Аріну також уявляли у вигляді бика, його

Процесія жертвних тварин на посудині з Крутобородинців.

священною твариною був бик. Бог в образі бика шанувався як народний бог по всій Малій Азії. Шумеро-вавилоняни знали його, як Бела або Енліля — «могутнього», бога рогів, Володаря Світу, Царя неба та землі тощо.

Перетворившись на бика, Зевс викрав Європу (епіфанію Матері), поєднався із Антипоєю та намагався оволодіти своєю сестрою Деметрою. М. Еліаде пригадує, що на Криті можна побачити дивовижну епітафію: «Тут похований великий бик, що зветься Зевсом». За даними О. Ф. Лосева, із образом бика на Криті пов'язаний ще один бог, що був саме тим божеством, якого принесли у жертву, — Діоніс-Загрей. Е. В. Антонова наводить дані з матеріалів Анатолії та Криту, у яких бик пов'язується із жертвоприношенням та відродженням. Втіленням бога був також священний єгипетський бик Апіс. Втіленням образу небесного могутнього бога у трипільській пластиці можна вважати дві поки що унікальні статуетки бика із бородою, одна із яких, розписана чорною фарбою, має певні аналогії в месопотамській зображувальній традиції. Роги бика часто виступають як метафора Місяця та символ плідності. Бовін належить також до кола зодіакальних тварин, бо уособлює знак Тельця.

Овн не тільки є однією із зодіакальних тварин, але символізує велич та силу. Традиція ототожнення образу барана із могутністю та войовничістю пов'язана із дикими тваринами, бо саме гірські барани, а не свійські покірні тварини вирізняються такими властивостями. У трипільській культурі найбільш поширені зображення баранів у вигляді зооморфних чаш, які часто розділені навпіл по вертикалі. Для індоєвропейських народів зафіксована традиція із тріади жертвних тварин, що водночас часто уособлюють верховних богів, серед яких — бик, баран та кабан. Баран часто виступає в різних сакральних традиціях як тварина, яка втілює могутніх небесних верховних богів. У Єгипті бог Хнум зображувався із головою барана, а в деяких місцевостях шанувався як деміург та символізував плодючість. У Фівах Амон — бог з баранячими рогами — втілення сонця, близький до божеств війни та плодючості. Пізніше він ототожнювався з богом сонця Ра, був «владиною світу», «царем усіх богів». У грецькій міфології баран вважався одним із втілень бога світла та сонця Аполлона. Таким чином, на відміну від бовинів, які входять до семантичного кола Місяця, овн пов'язаний із Сонцем.

В. І. Балабіна звертає увагу на присутність у зображувальній традиції Трипільля та всіх ранніх хліборобських культур Європи пари з бика та барана, причому домінує в ній останній. Виходячи із наведених вище даних, можна підсумувати, що в сакральних системах баран виступає як символ сонця, деміург, стимулятор плодючості, могутній войовник. Бовин відповідає людині, символізує Місяць, корова — мати всього живого, персоніфікує головних богинь. У єгипетській космогонії боги у вигляді барана (Хнум, Амон, Амон-Ра) та богині-корови (Нейт, Мут, Ізид) відповідно утворюють головну пару.

Свиня або **вепр** представлені здебільшого у пластиці. Вже зазначалося, що кабан або вепр символізують могутність та войовничість і можуть виступати одним із втілень верховного божества. Крім того, свиня належала до тварин, які символізують плодючість та приносилися в жертву, наприклад під час Елевсинських містерій. Її кістки знайдено в посудинах при розкопках трипільських жител. Судячи із того, що як фігурки свиней, так і знахідки решток жертвоприношення трапляються нечасто, у ритуалах місце цієї тварини не було значним.

Олень — символ, який також зустрічається у трипільській скульптурі рідко. Серед зображень як самець з великими рогами, так і безрогі самки або оленяти. У античній традиції оленятко — одна із епіфаній Діоніса, а лань — улюблена тварина Артеміди. В. Г. Ардзінба зазначає, що в Анатолії ще із часів хаттів, доіндоєвропейського населення Малої Азії, олень співвідносився з божеством Сонця. Найдавніші європейські зображення оленів належать до горизонту культури Старчево—Кріш. Знахідки оленячих рогів у трипільських ямах свідчать про використання їх як ритуальних атрибутів. У розписних зображеннях оленів бачимо разом із собакою, птахом, козою. Глиняні фігурки оленятка або ланей можуть розглядатися як атрибути Богині.

Ведмідь — мало поширений порівняно із бовинами та овдами, але виразний образ трипільської пластики. На думку В. І. Балабіної, серед

Олень у процесії жертвних тварин (за В. І. Маркевичем).

пластичних зображень ведмедя переважають самиці. На поселенні Косенівка Т. Г. Мовша знайшла велику статуетку, яка зображує вагітну ведмедицю, цей образ прозора натякає на символіку Великої Богині. Нагадаємо, що одним із етимологічних трактувань Артеміди є «ведмежа богиня». Один із титулів Артеміди — Бравронія (ведмедиця), в Атиці жриці Артеміди вдягалися у ведмежі шкури і називалися ведмедицями. Архаїчні уявлення про Артемиду пов'язують її з Місяцем. Таким чином, трипільських ведмедиць можна вважати ієрофанією місячної богині, або однією з іпостасей Великої Богині. Сакралізація ведмедя має дуже давню традицію, витоки якої знаходять у палеоліті, в тому числі і в Європі. Ведмідь — одна із тварин, які належать до місячної сфери, бо подібно до того, як зникає і з'являється Місяць, залягає в сплячку і зникає, а потім з'являється навесні. Поширені також календарні обряди, в тому числі й у слов'ян, пов'язані із ведмедем, його життєвими циклами та сплячкою у барлозі. Навіть на ім'я цього звіра у багатьох сакральних традиціях накладено табу, що підкреслює його сакральне значення.

Змія — образ, який з'являється в орнаментатії на посуді від початку існування культури Прекукутень—Трипільля А і, змінюючись стилістично та морфологічно, залишається невід'ємним елементом композицій розпису до фінальних етапів культури.

На посуді раннього етапу Трипільля, в кінці VI — першій половині V тис. до н. е., зміїна символіка особливо поширена в заглибленій орнаментатії. Головні особливості цих зображень такі. Голова змії виконується з різним ступенем стилізації, іноді немає нічого спільного з

реальним прототипом. Оригінальні зображення голови змії з великими очима В. І. Балабіна слушно вважає зображенням черепу рептилії, отже, вони відтворюють образ змії з «мертвою головою». Черепоподібні голови трапляються в різних орнаментальних композиціях. Зафіксовано два основних сюжети — спіралеподібні змії та «S»-подібні, або протилежно розташовані пари змій, що рухаються назустріч одна одній. Останні трапляються у Трипіллі. А набагато частіше. Як правило, чотири пари стрічок-змій утворюють складні рухливі негативно-позитивні композиції, що в плані мають форму свастики. Орнаментальні композиції, в яких парні змії є головними елементами чотиричастинні, хрестоподібні, обертаються навколо вінець чи дна грушоподібних антропоморфних посудин. У боковій розгортці зміїні стрічки рухаються зліва направо, утворюють бігучу спіраль — символ часу. У круговій розгортці зміїний вихор обертається навкруги центра, що позначений вінцями, заключеними в чотиричастинну фігуру, що символізує простір з напрямками світу. Отже, зміїні ранньотрипільські орнаменти можна розглядати як сюжет відображення нескінченного руху у просторі Всесвіту. Центром символічного тексту є жіноча фігура, що втілює образ Великої Богині, оповита зміями.

Серед вербальної міфологічної традиції ранньотрипільському зображувальному тексту, можливо, співзвучний пелазгічний міф творіння. «Спочатку Еврінома, богиня всього сушого, здійнялася оголена із Хаосу і зрозуміла, що немає на що спертися. Тому вона відокремила небо від моря та почала свій одинокий танок над його хвилями. Танцюючи, вона рухалася на південь, і за її спиною виникав вітер. Вона обернулася і спіймала цей вітер, стиснула його в долонях — і перед її очима постав змії Оріон. Намагаючись зігритися, Еврінома танцювала все шаленіше, поки не пробудилося в Оріона бажання, та він оббив її божественні чересла, щоб оволодіти нею».

Починаючи із середини V тис. до н. е. дещо змінюється морфологія зміїних композицій. Найбільш поширеними стають малюнки, що утворюють «S»-подібну біжучу спіраль зі стрічок протилежних кольорів, які підкреслюють дихотомію символів. Часто кінці «S»-подібних елементів багаторазово закручено так, що вони утворюють спіраль. Для зміїної орнаменталії характерна поворотна симетрія, яка відтворює рух, циклічність, протилежність. Конструктивно подвійні стрічки змії, особливо ті, що оздоблені ямкою в центрі зміїної голови, близькі до китайського символу «інь-ян». Вважається, що початково «інь» означало тінювий (північний) схил гори, а «ян» — світлий (південний) схил. При поширенні бінарної класифікації інь та ян набули нового сенсу:

інь	ян
темний початок	світлий початок
жіночий початок	чоловічий початок
північ	південь
смерть	життя
земля	небо
Місяць	Сонце
парний	непарний
каурі	нефрит

Зображення змії із головою, яка нагадує череп — «мертві змії».

Система «інь-ян» була основою давнього та середньовічного китайського світосприйняття, використовувалася даосами та в народній релігії для класифікації духів, під час ворожби, пророцтв. У неолітичній культурі Яншао контраколюрові спіральні зображення, подібні до трипільського розпису, зустрічаються в період Мачан і з урахуванням калібрації ізотопних дат приблизно синхронні трипільським. Ототоження неба з ян, а землі з інь відоме в китайській традиції із епохи Чжоу. У давньокитайській міфології та натурфілософії інь та ян завжди виступають разом. Це елементи, які взаємодоповнюють один одного. Кожен із елементів містить зародок іншого, що графічно передається крапкою протилежного кольору на тлі елементів знаку. Ці два початки створюють незмінне третє, містичний центр. Особливістю дихотомії символу інь-ян є те, що вони створюють рівновагу двох принципів, у тому числі пов'язаних з чоловічим та жіночим початками світобудови. Серед сакральних зображень трипільської культури подібна символіка властива образу андрогіна, зафіксованого в пластиці.

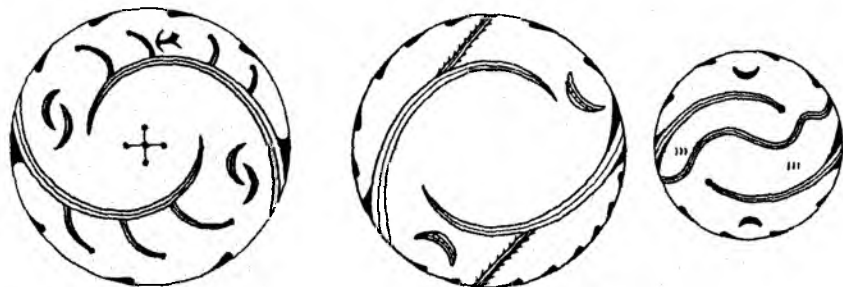
Парні зображення змії або істот зміїного вигляду зустрічаємо також у китайській іконографії. Причому тут змії пов'язані з антропоморфними символами, як і в трипільській культурі. Дві переплетені між собою змії рухаються вертикально по голові антропоморфної фігурної розписної кришки культури Яншао. На рельєфах храмів та гробниць знайдені зображення богині Нью-ва та бога Фу-сі у вигляді людино-змії, що переплелися хвостами, в руках вони часто три-

мають диски — знаки Сонця та Місяця. Образ богині Нью-ва вважається дуже архаїчним. У зображувальній традиції на рубежі нашої ери вона має вигляд напівжинки-напівзмії або дракона, іноді з головою корови. Очевидно, спочатку богиня шанувалася як родоначальниця племінної групи. У основі її культу, вірогідно, лежить культ змії, пов'язаний з культом матері-прародительки. Стародавній міф, зафіксований у II ст. до н. е., повідомляє про те, що Нью-ва створила з глини перших людей. Вона подається в образі дбайливої матері, яка допомагає людям. Зображується Нью-ва звичайно в парі з братом чоловіком Фу-сі. У зв'язку із китайськими паралелями нагадаємо, що М. Гімбутас вважала, що однією із Богинь Старої Європи була Богиня-змія. На її думку, обличчя деяких жіночих статуеток наділені рисами змії, як, наприклад, ранньотрипільські фігурки з поселень Траян—Дялул—Финтинілор (Румунія) та Сабатинівка II. Символічне спіралеподібне зображення змії зафіксоване на опуклих черевах фігурок, що зображують вагітних жінок. Отже, в матеріалах трипільської культури поширено сполучення зміїної спіральної символіки з образом Богині.

У розписній орнаментатії Трипілля крім широко розповсюджених спіральних зміїних сюжетів зустрічається зображення змії, які повзуть. Повзучі змії намальовані подинці або групами. Вони рухаються вгору або по горизонталі. Найчастіше повзучі змії зображуються червоною або чорною хвилястою стрічкою, іноді вона дуже коротка. В розпису культури Кукутень В трапляються змії у вигляді зигзагу. Доволі поширена думка про те, що символом води є хвиляста лінія, тому змії у вигляді хвилястих ліній Т. М. Ткачук вважає знаком води-змії. Знаки води-змії в розписній орнаментатії посуду, особливо мисок, часто об'єднуються зі знаками повного Місяця або серпа, що утворює образ, у якому поєднані символи Місяця, змії та води.

О. Ф. Лосєв підкреслював полісемантичність образу змії в античній міфології. Це характерно і для інших культур. М. Еліаде вважав змію однією з тварин, які стають символом, або «втіленням» Місяця через свою подібність до нього за формою або життєвими функціями. Графічно Місяць і змію символізує спіраль. Як і Місяць, змія з'являється та зникає, крім того, у грецькій традиції зберігається легенда, згідно з якою змія має стільки кілець, скільки днів у Місяця. Дослідник підкреслює, що символіка змії складна та багатозначна, але всі символи збігаються з однією ключовою ідеєю: змія оновлюється, відроджується знову і тому безсмертна. Тому змія являє собою місячну силу і в цій своїй якості надає плодючість, мудрість, здатність до прощтва і навіть безсмертя.

В архаїчному міфі змія охороняє сакральне джерело безсмертя (Дерево Життя). Як місячна істота змія пов'язана із плодючістю та жінкою. У багатьох народів є легенди про змії, які оволоділи жінками. Ілюстрацію такого сюжету бачимо у критських «богинях зі зміями» та статуетці жінки, оповитої зміями з Яблони I. Серед багатьох значень образу змії найважливіший — мотив «відродження», «оновлення».

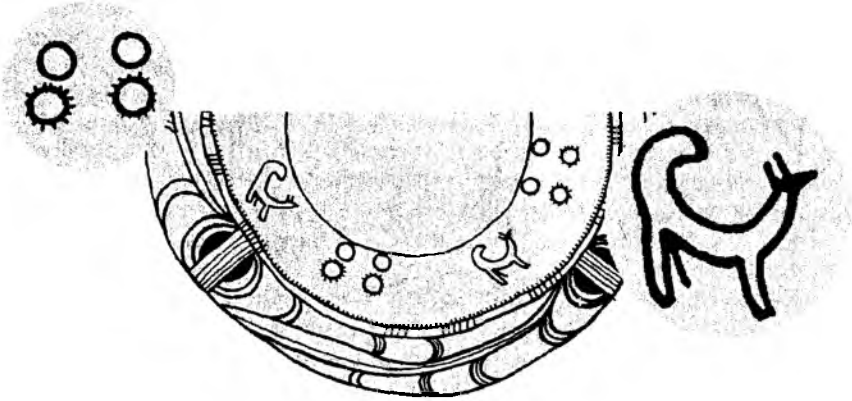
Піктограми на розписних мисках з поселення Більче-Золоте (за Т. М. Ткачуком).

Відомі середземноморські зображення божеств зі зміями в руках (Артеміда аркадська, Геката, Персефона) або зі зміями замість волосся (Горгона, Ерінії). Багато етнографічних пам'яток містять підтвердження того, що чаклунські чари виходять із Місяця через посередництво змій. Терміни, які в єврейських та арабських джерелах належать до магічного мистецтва, походять від слів, якими визначається змія. Символіка плодючості та оновлення пояснює присутність змії в іконографії та обрядах, пов'язаних з образом Великої Богині вселенської плодючості.

Як атрибут Великої Богині, змія зберігає місячні ознаки в поєднанні із ознаками теллургічними. На певному етапі змія ототожнюється із Землею, у якій вбачають лоно всіх живих істот. Деякі племена вважають, що Земля та Місяць створені з тотожної речовини. Великі Богині однаково причетні до сакральності землі (грунту) та Місяця. Оскільки ці ж богині є також і божествами поховального культу (мертві ідуть у в землю або потрапляють на Місяць, щоб відродитися знову та отримати новий вигляд), то змії стають істотами переважно поховальними, які втілюють душі померлих, предків тощо. Тією ж символікою пояснюється присутність образу змії в ініціаціях. Серед символічних знаків індійської міфології змія — істота бога Вішну, мислилася як така, що не мала кінця, безкінечна (ананта). Індійська символіка змії певною мірою відповідає трипільським зміїним сюжетам — спіралеподібним, безкінечним, таким, що обертаються навкруги центру.

Місячна змія — це один фантастичний образ трипільських орнаментальних композицій. Поєднання знаків змії та Місяця в єдиний символ широко представлене в розписі посуду багатьох груп етапів Трипільля В II—С I так званим «кометним» сюжетом, коли стрічка, що символізує тіло змії, закінчується головою у вигляді чорного кола або сегмента — символів повного Місяця або серпа. Із ранньотрипільських часів зберігається традиція зображення пари змій, трапляються також малюнки трьох і навіть дев'яти Місячних змій в магічній піктограмі на місці із Більча-Золотого.

Відомі малюнки на посудинах, в яких хвилясті зміїні стрічки (знаки змії-води) з'єднують чорні кола (знаки повного Місяця), та утво-

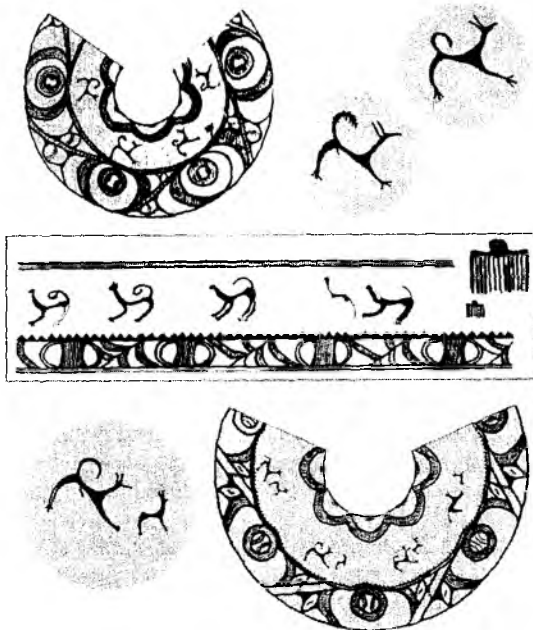
Піктограма із зображенням собаки (за В. І. Маркевичем).

рюють фігуру букранія (знак плодючості). У таких зображеннях поєднуються Місяць, змія-вода та роги як символічне поле вселенської плодючості.

Собака — образ, який поширений у розписній орнаменталії, а для трипільської пластики вперше зафіксовано О. О. Якубенко на поселенні Володимирівка. Розписний посуд із зображеннями собак відомий з етапу В II, іконографічні типи розписних зображень досить різноманітні. Серед них вирізняються фантастичні нібито летючі пси, відомі за мальованим посудом з Петрен. Часто зображення собак парні, статичні, фланкують знак рослини. Собаки беруть участь у описаних вище процесіях тварин. Їх окремі зображення зустрічаються у складі піктограм поруч зі знаками Місяця, змії-води. Зображення собак із хвостом-рослиною відповідає знахідкам їх кісток як жертвоних тварин. Собаки намальовані також поряд з пагорбом, з якого іноді «виростає» рослина. Можливо, цей пагорб символізує закопану в землю жертву, відродження якої символізує рослина, що також вказує на причетність собак до жертвоприношення. У розписних композиціях собаки пов'язані із символами Місяця, зміями, беруть участь у сюжетатах «сходження» на небо.

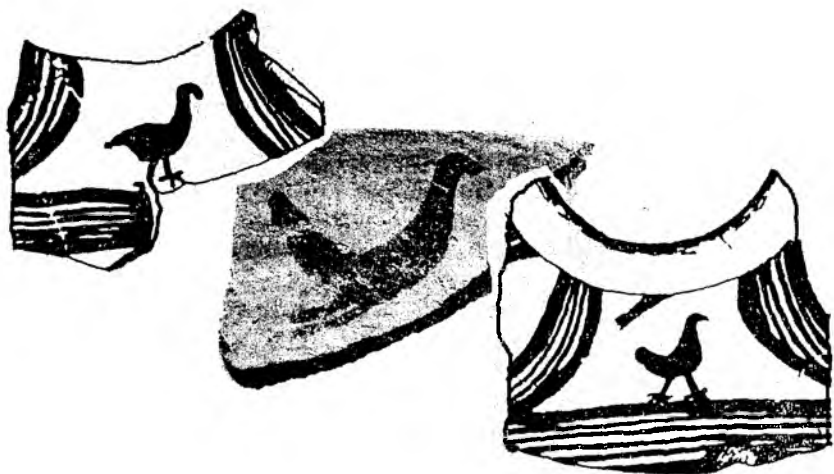
Собака в міфологічній символіці вважається твариною Місяця. Трипільські малюнки собак з чорним колом (знак Місяця) на кінчику хвоста прекрасно ілюструють причетність образу собаки до символічної сфери Місяця. Зв'язок собаки у трипільських розписних сюжетах із змією, жертвою, Місяцем цілком відповідає відомим міфологічним символам і дає підстави пов'язувати образ собаки з регенерацією. Фігурка собаки могла використовуватися під час жертвоприношення аналогічно статуеткам інших тварин. Про участь у жертвоприношенні собаки свідчать знахідки їх черепів та скелетів у трипільських ямах.

Птах — образ, який представлений у трипільській культурі різними зображеннями. Орнітоморфні фігурки, здебільшого брязкальця,

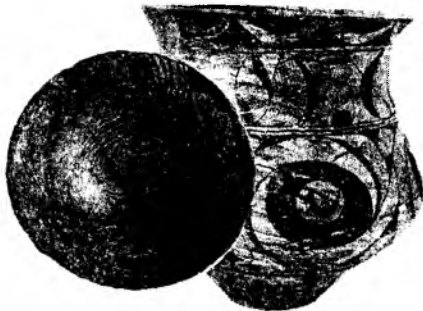

Процесії собак на розписних посудинах (за В. І. Маркевичем).

але не дитячі іграшки, як часто інтерпретують їх більшість дослідників, а ритуальні предмети. Скульптурки нагадують качку, а частіше птаха, схожого на дрофу. Як показано вище, трипільські зображення птаха відповідають образу Богині. У розписній орнаментатії трапля-

Птах на мальованому посуді.

Зображення птаха на мальованому посуді.

ються окремі орнітоморфні малюнки, для яких характерне зображення птаха, стилізованого під місячний серп. Поєднання в символічному зображенні знаків Місяця та птаха свідчить про сакральний образ місячного птаха, а зближення знаків може пояснюватися ієрофанією Місяця як Богині у вигляді жінки та птаха. Символи місячного птаха бачимо в різних орнаментальних композиціях, але найчастіше включені у світле коло.

МІСТЕРІЯ МІСЯЦЯ

Ми ознайомилися із священними образами сакрального світу трипільців і побачили, що справді ця хліборобська цивілізація перебувала під патронатом Великої Богині в різних її іпостасях. Ми також пере-свідчилися, що майже всі описані нами сакральні персонажі Трипільля підпорядковані Місяцю, бо й сам Місяць — одне із універсальних втілень Великої Богині. Майже всі розглянуті нами персонажі трипіль-

Антропоморфні зображення, що мають абрис тризуба.

ського сакрального світу символічно пов'язані із Місяцем — це місячні Богині, або тваринні ієрофанії Богині-Місяця. Символічно із місяцем пов'язана переважна більшість священних образів: жінки, бовинів, змії, птаха, ведмедиці, собаки. Непідвладними до місячного тяжіння залишаються лише значно менш поширені у трипільській іконографії образи чоловіка, андрогіна, кабана, овна та оленя. Олені у світовій міфологічній традиції здебільшого належать до солярного семантичного кола.

Тризуб — один із священних антропоморфних знаків, який теж пов'язаний із символікою Місяця. Фігуру тризуба утворює абрис схематично зображених у вигляді конічних виступів голови та рук стоячих умовно-схематичних трипільських статуєток. Це дає підстави твердити, що скоріше за все архетипом тризуба є антропоморфний символ, в основі якого лежить образ оранти, втілений у стоячу фігуру з піднятими руками, яка звертається до вищих сил. Жест піднятих угору й розкинутих урізнобіч рук також сим-

волічно відповідає рогам корови, а може розглядатися і як символ Місяця — серп, метафорою якого були роги бовинів.

Роги — дуже поширена сакральна метафора молодого Місяця. Саме тому вівтар бога Сіна у храмі Місяця на Бахрейні зображує водночас роги та серп. Подібну форму мають оформлення входів моделі храмів з поселення Черкасів Сад II, Гелеєшть, Конівка, а фронтони більшості відомих керамічних моделей трипільських храмів увінчані стилізованим під місячний серп зображенням рогів. Місяць-букраній як символ вселенської плідності пов'язаний з семантичним полем Великої Богині, ієрофанією якої є корова.

Вельми широко місячна символіка представлена у мальованому орнаменті й посідає чільне місце у знаковій системі трипільської цивілізації, зафіксованої на розписних посудинах, починаючи приблизно із 4000 р. до н. е. Знакова система, яку створили трипільці, була необхідна для збереження та передачі інформації, це була своєрідна священна мова — магічна піктографія, відображена в орнаментальних композиціях, для яких Т. М. Ткачук установив систему місячного кодування. На його думку, велика кількість знаків Місяця свідчить про те, що він був основним астральним символом для трипільських племен, які виготовляли мальовану кераміку аж до першої половини III тис. до н. е. включно. Натомість серед розписів та орнаментів на посуді усатівського населення, яке лише частково пов'язане із трипільськими традиціями, зображення Місяця зникає, що цілком відповідає змінам у ідеології, зафіксованій й іншими матеріалами. У розпису трипільців присутні знаки Місяця в різних фазах і станах, саме із Місяцем пов'язані семантичні поля всіх інших знаків-символів. Отже, в сакральній іконографії Трипільля спостерігається контамінація священних символів, підпорядкована містерії Місяця.

Сакралізація Місяця сягає сивої давнини. Місяць — Біла Богиня сприймався не тільки як втілення Великої Богині, але й спостерігався як небесне світило — світло, яке зростає, убуває та зникає, тобто світло, чиє життя підпорядковане всеохоплюючому закону народження, зміни смерті та відродження. Як і людина, Місяць народжується, старіє та вмирає. Але після смерті завжди настає відродження: з'являється молодик, новий Місяць. Отже, зникнення Місяця в темряві ночі ніколи не буває остаточним. В одному вавилонському гімні, який звернений до бога Сіна, говориться, що Місяць зростає сам із себе. Відродження Місяця відбувається із своєї особистої субстанції, через призначення його долі.

Живий час трипільського календаря

Вічне повернення, безкінечне чергування перетворюють Місяць на світило життєвих ритмів. Саме тому Місяць править космічними сферами, які підпорядковані законам циклічного становлення: водою, дощем, рослинністю, плідністю. Фази Місяця являли людині конкретний час. Символікою Місяця, яка походить від інтуїції Місяця як нор-

ми ритмічних змін, є спіраль, змія, блискавка. Час, який вимірюється та керується фазами Місяця, — це природний час, що співвідноситься з біокосмічною реальністю: дощем, приливом, менструальним циклом. Саме тому календар трипільців, як і майже всіх давніх народів, мав в основі місячні цикли. Символи Місяця в різних фазах свідчать про певну причетність їх до місячного сакрального календаря. Майже повсюди фази Місяця використовувалися для вимірювання часу, а давні римляни вважали, що «Місяць править місяцями».

Більшість народів Середземномор'я починали відлік місяця з появою нового серпа, ця традиція збереглася в релігійному календарі мусульман дотепер, як і визначення деяких біологічних циклів людини та рослинного світу. Ще й досі акушери місячними місяцями вимірюють вагітність, а дачники культивують рослини відповідно до місячних ритмів. Місяць порівняно із Сонцем рухається із заходу на схід, тобто проти годинникової стрілки.

Як згадувалося вище, серед орнаментальних композицій на антропоморфних посудинах спостерігаємо рух окремих фігур візерунка як у прямому, так і у зворотному напрямку. А серед елементів орнаменту встановлюються символи Місяця в різних фазах, що блокуються із іншими знаками-символами. Можливо, такі особливості трипільської орнаменталії свідчать про використання при підрахунку часу не тільки Місяця, але й Сонця. Причому всі елементи, які мають певне знакове навантаження, підпорядковані числовому коду, часто кратному 4, який мав сакральне значення в багатьох культурах, в тому числі і в Месопотамії, або 3, пов'язаному із місячною тріадою. Функцію Місяця, як лічильника часу, відображують трипільські розписні знаки Місяця в різних його фазах, іноді парні, в тому числі і такі, що входять до піктографічних текстів. М. Еліаде називає Місяць «універсальною мірою», а час, який вимірюється та керується фазами Місяця, «живим часом», бо він завжди співвідноситься з якоюсь космічною реальністю.

Символіка та перевтілення Місяця

На думку М. Еліаде, вже в епоху неоліту однакова символіка об'єднувала в певну систему Місяць, воду, дощ, плодючість жінок та тварин, врожай, загробне життя людини та ритуали ініціацій. Контамінація сакрального навкрузи Місяця у трипільській культурі показана вище. Блокування знаків Місяця, води, тварин встановлює Т. М. Ткачук для трипільської знакової системи на розписному посуді. До найдавніших символів Місяця належить спіраль — найпоширеніша фігура трипільської орнаменталії. Вона пов'язана з місячними фазами. Спіраль також — символ мушлі, а за аналогією з мушлею та вульвою вона пов'язана з еротичною сферою, сферами води, бо Місяць уподіблюється мушлі та плодючості, яку символізують роги. Тому перли, які носять як амулет, поєднують жінку із різноманітними силами: водними (бо мушля живе у воді), місячними (бо мушля символізує Місяць й створена з його променів), сексуальними, народжуваними та ембріо-

нальними. Мабуть, такі сакральні властивості мушлі обумовили використання мушлі — Упіо для виготовлення прикрас та антропоморфних амулетів. Всі ці предмети наділені магічною символікою Місяця. Але спіраль символізує не тільки Місяць. У трипільській культурі, починаючи з раннього етапу, поширені спіралеподібні зображення змії, виконані з різним ступеням стилізації. Таким чином, трипільська спіраль поєднує символи Місяця та змії в одне семантичне поле. Нагадаємо також, що спіралеподібні змії на кераміці раннього Трипілля присутні здебільшого на антропоморфних посудинах, а також зустрічаються на череві жіночих фігурок. Все це яскраво демонструє поєднання символіки Місяця, жінки, змії у трипільській сакральній зображувальній традиції.

Саме таким чином аналогії архаїчного уявлення щодо Місяця впорядковуються за допомогою символів. Наприклад, Місяць з'являється та зникає, подібно до нього равлик показує та ховає свої різки. Ведмідь залягає у сплячку, зникає на певний час, а потім виходить з барлогу. Саме тому равлик втілює Місяць, стає місячною ієрофанією, перетворюється на амулет, а ведмедиця стає прародителькою людського роду, бо життя людини подібне до життя Місяця. Символи, що мають зв'язок із Місяцем, і є сам Місяць. Спіраль є місячною ієрофанією та знаком, за допомогою якого людина може «перенести на себе» властивості Місяця, а саме — його здатність відроджуватися та оновлюватися. Місяць шанували не заради самого Місяця, йому вклонялися в ім'я того сакрального змісту, який через нього відкривався. Людина вклонялася зосередженій у Місяці силі, невичерпному житті та нескінченній дійсності, які були явлені через Місяць.

У міфологічних традиціях усі місячні божества зберігають зв'язок із водою. Води підпорядковані ритмам Місяця (дощ, приливи). Місяць та вода пов'язуються з ідеєю відродження та пророкування. З них, як із єдиного джерела космічної плодючості, походить рослинний світ. Саме тому майже всі боги плодючості є божествами місячними. Містерії Місяця — джерело сили, із якого — безпосередньо або через спеціальний ритуал освячення — походить усе живе. Поєднання знаків Місяця або серпа та води-змії в єдиний сакральний образ місячної змії, зафіксований у трипільському розписі, певною мірою відповідає вербальним міфологічним текстам.

До наших днів вважається, що Місяцю підпорядкована плодючість живих істот. Тому символи плодючості та різноманітні релігійні феномени, пов'язані з плодючістю, неминуче є атрибутами Місяця. Роги — символ Великої Богині плодючості, є також і знаком серпа — метафорою Місяця. Собака, змія, мушля, ведмідь, Велика Матір є певною мірою ієрофаніями Місяця. М. Еліаде підкреслює, що зміст кожного символу в уяві архаїчної людини існують одночасно, навіть коли на перший погляд видається, що функціонують лише деякі з них. Релігійне осмислення світу «космізує» його, перетворює на єдине ціле. У межах цього цілого існує комплекс «Місяць—дощ—плодючість—жінка—змія—смерть—відродження» або його фрагменти «змія—

жінка-плодючість», «змія-дощ-плодючість», «жінка-змія-магія», які наочно фіксуються різноманітними матеріалами трипільської культури.

Аналіз трипільської зображувальної традиції свідчить про слушність метафоричного визначення М. Гімбутас землеробського суспільства Трипілля як «цивілізації богинь». Велика Богиня в різних іпостасях посідала чільне місце в сакральному світі трипільців. Богиня-Місяць набувала образи жінки, корови, птаха, змії і через Місяць була пов'язана його семантичним полем з іншими сакральними істотами та символами: рослинністю, водою, зміями, плодючістю і відродженням. Отже, всі жіночі сакральні образи є втіленням окремих аспектів властивостей Великої Богині — Великої Матері, Богині-Матері, Матері-Землі. Але велич та всеохопна сила Великої Богині виявлялася, передусім, в її регенеративних функціях. Вона мислилася як Богиня, яка породжує та відроджує життя. Засобом, який гарантував відродження, було жертвоприношення.

ОБЛАДУНКИ ЧАКЛУНІВ ТА МАГІЧНІ РИТУАЛИ ТРИПІЛЬЦІВ

Тисячі трипільських посудин, оздоблених вишуканими візерунками, ритуальна кераміка незвичайної форми, керамічні жіночі та чоловічі статуетки, фігурки тварин, теракотові моделі будиночків, стільців-tronів, саней, сокир, хлібців, посуду, амулети з різних матеріалів, керамічні брязкальця, прясла, об'ємні символи (фішки), прикраси та орнаментири з ікла кабана та ще багато інших речей, знайдених археологами під час розкопок, можна уявити не тільки як картинки до книги, текст якої втрачений, а ще й як різноманітні чаклунські речі, що застосовувалися шаманами, чародіями або простими людьми під час численних магічних обрядів, або приносилися як пожертви богам. Всі ці ритуальні речі були предметами магічної практики, інструментарієм магічних ритуалів, спрямованих на керування вищими силами за допомогою чар та заклять. Деякі археологічні знахідки, які на перший погляд мають побутове призначення, насправді набували магічного значення у зв'язку з їх місцезнаходженням, що свідчить про набуття звичайними предметами надзвичайних властивостей.

Обладунки трипільських магів

Підготовка магічних речей є складовою частиною обряду, для якого маг — чаклун виготовляє різноманітні зображення з глини, металу, кістки, мушлі. Це забезпечувало його фігурками богів або демонів, ляльками, що заміщують об'єкт чаклунства, речами, що мають символічне значення. Він виробляв кулони, талісмани та амулети. Саме подібні речі знаходять археологи під час розкопок трипільських поселень, отже, можна побачити чимало з того, що, ймовірно, виготовля-

лося чаклунами 7000—5000 років тому. Наприклад, різноманітні схематичні антропоморфні амулети, виготовлені з кістки, мушлі, каменя, міді. Перелік матеріалів, що використовувалися в магічних обрядах, мав характер жорстких приписів, а самі обряди включали цілий магічний інструментарій.

Відомо, наприклад, що греко-латинська магія мала у своєму розпорядженні арсенал чаш, каблучок, ножів, кіл, таблиць, веретен, ключів, дзеркал, брязкалець тощо. А знахар індіанців ірокезів або сіу мав у торбі ляльки, пір'я, камінці, вироби з бісеру, кістки, молитовні палички, ножі. За аналогією безліч археологічних трипільських знахідок можуть виявитися обладунками чаклунів або предметами магічної практики.

Найбільш відомі магічні предмети — глиняна скульптура, яка доволі широко представлена в матеріалах поселень трипільської культури, починаючи з найдавніших. Більшість з ранньотрипільських теракот невеликі та середні за розміром, але зустрічаються і досить великі скульптури, висотою до 30 см. Не помічено кореляції між морфологічними особливостями, розмірами та іконографічними типами статуеток. Формальний аналіз особливостей фігурок дає підстави виокремити серед трипільської пластики низку іконографічних типів, які, вірогідно, не тільки втілювали різні сакральні образи, але й виконували різну роль у магічних обрядах.

Неможливо, на жаль, співвіднести з певними іконографічними типами пластики такі технологічні прийоми, як засіб моделювання фігурки з одного шматка глини, з верхньої та нижньої половини, з двох вертикальних дзеркальних половин чи глини різних кольорів. Можна тільки констатувати, що дихотомія, в цілому властива символіці трипільської культури, знайшла відображення і в пластиці. Порівняння пластики різних етапів показує, з одного боку, на традиційність головних іконографічних типів, а з другого — на певні зміни в позах та зменшення їх різноманітності і деякі нові прийоми оздоблення. Із часом з'являються нові деталі, наприклад дископодібне моделювання голівки фігурки, яке характерне для цього часу поруч із конічними голівками. Джерелом цієї інновації скоріше всього був регіон Румунії, де дископодібні голівки з'являються на фігурках етапу Кукутень А 1—2. Новою рисою є також моделювання веретеноподібних ніг з потовщенням в області литок. Моделювання статуеток набуває певних регіональних особливостей.

Багато думок було висловлено дослідниками з приводу отворів, які зроблені в різних частинах антропоморфних статуеток. Гіпотеза С. М. Бібікова про отвори в плічках статуеток як фігури, що утворилася поміж внутрішнім боком згину ліктя та боковою частиною фігурки, руки якої умовно модельовано у вигляді конічних виступів, не підтверджується спостереженнями над розташуванням отворів на фігурках інших типів. Наприклад, статуетка з Бернашівки має модельовані пластично руки, а в плічках їх все одно зроблені отвори. А. Скриленко на початку ХХ ст., мабуть, перша висловила думку, що отвори у статуетках зроблені для їх підвішування або закріплення. Аналогічне

пояснення отворів є і в працях інших фахівців. М. Т. Гембарович вважав, що деякі фігурки відтворювали образ еллінської богині Федри на гойдалці. Вірогідність того, що частина фігурок мала отвори саме для їх закріплення у певному стані, підтверджується тим, що форма статуеток деяких типів не дає змоги зафіксувати їх без додаткових засобів.

Цікаво, що аналогічні спостереження зроблено і для середньоазійської пластики доби ранньої бронзи. Причому там фігурки мають зовсім дрібні отвори над плечима, в зачісках. Повну аналогію таким отворах знаходимо і серед деяких трипільських статуеток. Напевно, таке явище може свідчити про існування дуже архаїчного іконографічного прототипу в культурі Месопотамії, звідки певний сакральний образ потрапив і в середньоазійське і в трипільське середовище.

Під час магічних обрядів різні типи пластики використовували, очевидно, не однаково. Як бачимо, статуетки богів або духів зберігали традиційний іконографічний тип протягом століть. Деякі фігурки, мабуть, могли замішувати в магічних обрядах об'єкти чаклунства. Схематизовані, недбало виготовлені теракоти, особливо із домішкою до глини зерен, ймовірно, використовувалися в обрядах жертвоприношення. Насправді ж точно встановити призначення антропоморфних та зооморфних статуеток зараз досить важко. У фундаментальних дослідженнях скульптури давньоземлеробських культур розглянуто окремі аспекти цієї проблеми. Так, С. М. Бібіков ґрунтовно довів можливість використання недбало виконаних схематичних антропоморфних фігурок, особливо із домішкою зерен у формувальну масу, в обрядах під час зимово-весняних свят. Скоріше за все, антропоморфні та зооморфні фігурки були священними дарами й використовувалися в обрядах жертвоприношення, що супроводжували як складова частина майже всі обрядові дії. Знаходження фігурок та їх фрагментів в ямах на поселеннях свідчить про те, що ми маємо справу з похованням решток жертвоприношення після відправлення обряду, що було звичайною сакральною практикою. Хетські ритуали для війська, яке прогало битву, передбачали обряд жертвоприношення, під час якого навпіл розділяли людину, козла, цуценя і ці половинки клали з двох боків брами, зробленої з глуду. Можливо подібними ритуалами жертвоприношення можна пояснити розбиті на вертикальні половини трипільські зооморфні та антропоморфні фігурки.

В. М. Массон та В. І. Саріаніді наводять дані про рекомендації з використання антропоморфних фігурок у магічних текстах, знайдених у бібліотеці асирійського царя Ашшурнасірпала. Деякі з них знаходять відповідність у трипільських матеріалах. Зокрема, у текстах наводяться рекомендації по засобах виготовлення глиняних фігурок духів, їхні назви, канони зображення ритуального вбрання та атрибутів їхньої магічної сили, доповідається, від чого вони захищають і які закляття необхідно вимовляти. Вказується ретельно регламентований порядок збереження різних фігурок у певних, точно встановлених місцях: «сховати в голові ложа», «зберігати у фундаменті будинку», «зберігати посеред приміщення», «встановити на циновку з очерету».

В. Г. Ардзінба наводить дані про використання зооморфного посуду під час ритуалу в сакральні свята, коли хетські цар та цариця «пили та їли богів» під час обряду причастя. Кульмінаційним пунктом усіх хетських ритуальних свят є момент, коли вином або пивом наповнювалася посудина із золота або срібла у вигляді тварини або у формі певної частини тварини, розламували хлібини та пили божество. Посудина у формі тварини символізувала божество. Відповідно напої заміняли кров тварини, а хліб — жертвне м'ясо. Так, хетські цар та цариця, коли випивали вино або пиво із символічної посудини у формі тварини, отримували силу істоти бога. Відповідно до хетських інвентарних текстів, деякі божества ототожнювалися із посудиною. Встановлено використання різноманітних видів хліба в хетських сакральних ритуалах, в тому числі і антропоморфних хлібів та у формі вівці, бика, свині. Трипільські ритуальні хліби, звісно, не могли зберегтися до наших днів, натомість археологи знаходять їх аналоги, виготовлені із глини.

Магічні стільці

З магічними діями, очевидно, пов'язані й моделі стільців-тронів, які використовувалися під час різноманітних ритуалів. Можливо, трони з чашоподібними сидіннями були мініатюрними вівтарями. Стільці-трони можна розглядати як особливу категорію пластики. Частина їх має зооморфний, антропоморфний або міксаморфний вигляд. Аналіз даних про трипільські стільці-трони дає можливість зробити деякі припущення щодо їх призначення та семантики. Традиційно вважається, що стільці не самостійні сакральні предмети, а лише сидіння для статуеток. Здається, частина стільців так і використовувалася, але більшість їх, на нашу думку, була самостійними ритуальними виробами, символами, які втілювали різні сакральні образи.

Те, що стільці-трони не були лише сидіннями для антропоморфних статуеток, підтверджує, на нашу думку, той факт, що їхня кількість, в тому числі і в культових комплексах, не збігається з кількістю сидячих фігурок або розміри стільців і статуеток не відповідні. Наприклад, у комплексі теракот, який походить з Коновки, трон замалий для єдиної сидячої теракоти із цього набору. «Зібрання богинь» з телю Пордурь-Дялул-Гіндари представлене 21 антропоморфною фігуркою, і тільки 14 стільцями. Серед знахідок культового комплексу з шару культури Коджадермен-Гумельниця-Караново VI із телю Овчарово, до якого входило 26 предметів, присутні теракотові моделі 8 стільців, близьких до трипільських типу П 1 та 4 стоячі статуетки — оранти. Те, що теракотові трони могли бути самостійними ритуальними речами — символами певних сакральних істот, підтверджують дослідження В. Г. Ардзінби міфів та ритуалів хетів. Тут одним із мотивів міфів виступає боротьба царя хетів, якого вважали божеством із власним тронем, який теж виступає у якості втілення божества. Дослідник підкреслює, що міфи хетів значною мірою відображують релігійні

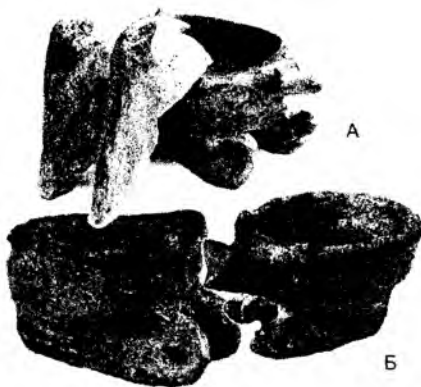
традиції давнього, доіндоєвропейського населення Анатолії. Аргументом на користь того, що стільці то не просто підставки під статуетки, можна вважати також їх морфологічні та стилістичні особливості. Адже вони за деякими стилістичними рисами аналогічні таким категоріям знахідок, як черпаки та антропоморфні або зооморфні фігурки. Очевидно, що певні магічні канони об'єднували різні сакральні керамічні вироби, які, напевно, втілювали близькі сакральні образи.

Такі ознаки стільців, як округле сидіння і конічні виступи, що відповідають стегновим виступам на жіночих фігурках, схематично відтворені образи оранти та вагітної, дають підстави вважати їх жіночими персонажами, втіленням Великої Богині. А трони, спинка та сидіння яких утворені двома жіночими сидячими фігурками з простягнутими ногами, можуть бути пов'язані пов'язані з уявленнями про Двійко Богинь.

Керамічні сани та «велика подорож»

Йдеться про керамічні моделі саней, що також були магічними предметами, які, скоріше за все, пов'язані із обрядом жертвоприношення, а також певним чином стосувалися поховальних ритуалів. Хв. Вовк в результаті етнографічної розвідки цілком слушно вважав, що звичай використання в поховальних ритуалах таких освячених традицією транспортних засобів, як сани та воли, слід шукати в ідеї про велику подорож, яку людина мусить здійснити після смерті. Тут присутній мотив переходу в інший стан і відродження померлого в потойбічному світі, що забезпечувалося певними обрядами. На нашу думку, помітний яскраво висловлений символізм керамічних моделей саней, який підкреслюється їхніми знаковими особливостями.

Спостереження над станом фрагментів полозів від деяких моделей саней вказує на те, що вони мають сліди пересування. Можливо, що під час ритуалу керамічні сани пересувалися, бо їх тягнули за мотузку, протягнену в отвори полбзів. Сани, які часто оздоблені голівками биків, можна розглядати як моделі ритуального транспорту. Наприклад,

Керамічні моделі саней.

ухеський столиці під час сакральних свят в обрядах брали участь вози, в які запрягали прикрашених стрічками биків. А от звичай використання саней, запряжених волами, як поховального транспорту зберігся у слов'ян навіть до початку XX ст.

Усі наведені матеріали дають можливість припускати, що трипільські магічні речі у подібний спосіб використовувалися в різноманітних обрядах, серед яких найпоширенішим був ритуал жертвоприношення.

Сліди жертвоприношень тварин — знахідки черепів та рогів биків, оленя та кісток свині в посудині під час розкопок трипільських поселень.

ЖЕРТВОПРИНОШЕННЯ — МАГІЧНІ ОБРЯДИ ТРИПІЛЬСЬКИХ ЧАСІВ

Різноманітні магічні обряди були спрямованими на освячення, вони практикувалися в народній магії або здійснювалися спеціалістами — магами і підпорядковувалися певним умовам місця та часу. На магічному місці використовують матеріали та інструменти, які ніколи не бувають випадковими. Їх виготовлення або вибір також стають обрядом, що обумовлено дотриманням правил часу та місця. Найпоширенішим із магічних обрядів було жертвоприношення. Наприклад, у магічній практиці Давньої Греції воно стає головним обрядом, згідно з яким встановлюється порядок усєї системи магічних дій. Магічні жертвопринесення звільняють надприродні сили, що є засобом спілкування з ними. Ідея цих магічних дій широко відома з античної та середньовічної магії. Поняття принесення жертви прямо асоціюється з «освяченням», М. Мосс вважав, що поняття жертвоприношення завжди передбачає освячення: при всякому жертвоприношенні, яке є магічним ритуалом, об'єкт пере-

ходить із сфери мирського у сферу релігійну, він освячується. Всі операції підготовки до обряду спрямовані на концентрацію магічних сил всередині сакрального простору. Місце та час відправлення обряду жертвоприношення строго регламентовані. Місце подій обов'язково підлягало освяченню, якщо це не був храм. Наприклад, у adeptів ведичного брахманізму не було храмів. Кожен міг вибрати для себе місце жертвоприношення, яке попередньо освячувалося за допомогою кількох обрядів, головним серед яких було запалювання вогнів, спрямоване на те, щоб отримати сакральний вогонь, який вже був присвячений Агні. Одно з вогнищ розпалюють за допомогою тертя, таким чином отримували абсолютно чистий вогонь, який має магичні властивості відганяти духів, чаклунство та демонів. Вогонь — вбивця демонів, він — бог, він — Агні в бездоганній формі. В деяких біблейських легендах вогонь жертвоприношення є само божество, яке поглинає жертву.

Слідами жертвоприношення з використанням вогню у трипільській культурі є різноманітні компоненти культурного шару поселень — ями з попелом, кістками, побутовими та сакральними предметами від ранньотрипільських часів до фінального етапу. Наведемо деякі приклади археологічних фактів жертвоприношення.

При розкопках поселення Майданецьке в комплексі П на земляній підлозі було простежено яму № 5. Діаметр ями 2,5 м, глибина від трипільського горизонту 1,3 м. Верхня частина ями була заповнена брилами обмазки від зруйнованого перекриття з фрагментами посуду. З глибини 0,4 м в заповненні зустрічалися поодинокі фрагменти кераміки, кістки тварин, фрагменти антропоморфної пластики, серед яких уламок фігурки, частина від якої знайдена в ямі, розташованій у 7—8 м в будинку — комплексу П. Тут також знайдено яму діаметром 4,4 м, глибиною 1,67 м від рівня підлоги будинку. У верхній частині заповнення ями складалося із будівельних решток комплексу П. Нижче в ямі траплялися фрагменти кераміки, кістки тварин, а із рівня 0,4 м зустрічаються антропоморфні статуетки, вугілля, попіл. Найглибша частина ями мала заповнення із прошарків попелу, у яких зустрічаються фрагменти пластики (40 екземплярів) та кістки тварин. Привертає увагу сумісне залягання фрагментарних статуеток з фрагментами великих конічних мисок із слідами кіптяви та вугликами. Антропоморфні фігурки розбивалися перед тим, як потрапити в яму. Розрізнені фрагменти були склеєні у процесі камеральної обробки матеріалу. Дрібні статуетки висотою 2—3 см знайдені цілими. Серед пластики — реалістична голівка фігурки, фрагмент якої походить з ями сусіднього комплексу У. Такі особливості заповнення ям під будинками ясно вказують на сліди сакральних ритуалів із використанням вогню, скоріше за все жертвоприношення, локалізованого в житлових комплексах.

Якщо в жертву приносили тварину, її всіляко прикрашали, в тому числі і стрічками. Трипільські зооморфні статуетки, прикрашені різними засобами, в тому числі і стрічками, можна розглядати відповідно як символічне зображення жертвоних тварин. Ритуали умертвіння жертвоних тварин були дуже різноманітні. Коли замість тварини в жертву приносили борошно та хліб, їх кидали у вогонь. У підлозі будинку поселення Тимкове була вирита кругла в плані яма, в ній на глибині 0,5 м від рівня підлоги знайдена невелика антропоморфна посудина із зернами, що обгоріли, «запечатана» шаром глини.

У житлі поселення Магала виявлено яму глибиною 0,7 м, заповнення якої складалося із перепаленої землі, перемішаною із попелом та обгорілими зернами гороху. Варто також згадати відкриття С. М. Бібікова щодо групи статуеток з Луки-Врублевської, у формовочну масу яких додавалося борошно або чимало зерен пшениці. На думку дослідника, фігурки кидали у вогонь одразу після ліплення під час релігійно-магічного акту.

Знищування жертви означало виконання головного акту жертвоприношення. Жертва була посвячена, змінювала свою сутність, її смерть була якби смертю Фенікса: вона відроджувалася в сакральному світі. Жертва після заклання уподібнювалася покійнику, душа якого одночасно перебуває в іншому світі і в тілі того, хто щойно помер. Щоб позбутися того, що залишилося після жертвоприношення, проводили певні обряди, часто залишки віддавали вогню, закопували в землю. Навіть попіл, який залишався після кремації, не кидали будь-куди, його ховали у наданих для цього місцях, які були під охороною релігійної заборони. Саме тому різноманітні трипільські речі та об'єкти із слідами вогню, попелу, а також ті, що походять із ям, наведені вище, можна вважати слідами жертвоприношення.

Для нашого дослідження є цікавим факт, наведений М. Моссом, коли богу Варуні в жертву приносили фігурки вівці та барана, зроблені із ячменю, вони представляли дух ячменя, який вважається таким, що запліднює та запліднюється, а сенс обряду полягав у магічному створенні духу ячменю, тоді як баран — це «видимий Варуна». Під час досліджень на поселенні Майданецьке поруч із одним з жител розкопали велику яму, у якій, крім інших предметів, знайшли кілька десятків фігурок бовинів та овидів. Імовірно, що зооморфні статуетки, іноді парні, можна розглядати в певній відповідності з жертвними фігурками, виготовленими з ячменю.

Поширені були також обряди жертвоприношення тварин та людини, спрямовані на відтворення плодючості землі, мета яких — вдихнути в землю божественне життя, яким вона потенційно володіє, та закріпити у ґрунті дух, який його запліднює. Археологічною паралеллю таким ритуалам можна вважати різноманітні свідчення знахідок поховань, а частіше людських кісток серед руїн будинків, у ямах, а особливо яскравим прикладом є знахідка скупчень частково спалених кісток людини, виявлених Т. Г. Мовшею у ямі поселення Цвіклівці. Персоніфіковане жертвоприношення забезпечувало життя особистості, жертвоприношення різних предметів та матеріалів, аграрне в тому числі, забезпечувало повноцінне існування речей. До обрядовості аграрних жертвоприношень додавалися елементи магічних обрядів, пов'язаних із дощем, сонцем — жертву топлять, обливають водою. Вогонь жертвоприношення відображає сонячний вогонь. Встановлено тісний зв'язок між жертвопринесенням богу та аграрними жертвопринесеннями. Відмічається, що сакральні властивості, які привласнюють предмети в релігійному обряді, не слід плутати з певними особистостями, які є об'єктами чітко позначених міфів та обрядів і називаються богами. У аграрних жертвоприношеннях божество — дух зерна майже не відрізняється від зерна, в яке він втілюється. Богу ячменю приносять жертви, зроблені із ячменю, в якому мешкає його дух. Унаслідок цієї однорідності, яка впливає із факту поєднання жертви з духом жертви, виникає здатність передачі цьому духові власної індивідуальності. Сила, яка

особлює лани, поступово стає зовнішньою до них і персоніфікується. Апофеоз жертвопринесення — це не що інше, як відродження жертви. У сакральних традиціях аграрних суспільств поширене уявлення про відродження богів, які були жертвами.

Теологія запозичила свої космогонічні схеми із міфів про жертвопринищення. Вона пояснювала акт творіння так, як народне уявлення пояснювало щорічне оживлення природи — жертвопринищенням. Для цього вона відносила жертвопринесення бога до початку світу. У асирійській космогонії всі істоти народилися з крові Тіамат. Така ж ідея — в основі мітраїстського культу. Барельєфи демонструють, як із жертвовного бика виникає життя: його хвіст вже закінчується пучком колосся. Те саме, вірогідно, ілюструють трипільські зображення на розписному посуді. Щоправда, на малюнках на трипільському посуді жертвовними тваринами виступають фантастичні собаки, олень, коза та козел. Отже, ми бачимо, що матеріали, які свідчать про магичні обряди жертвопринищення, охоплюють дуже широке коло археологічних артефактів, але в першу чергу — це самі залишки трипільських поселень.

ВОГНЕННИЙ РИТУАЛ — ВЕЛИКЕ ЖЕРТВОПРИНОШЕННЯ

На величезному просторі від Серету до Дніпра, що на мапах давньої Європи позначений як територія культури Трипілля—Кукутень, від часів V—IV тис. не залишилося нічого помітного для недосвідченого погляду. І тільки на свіжозораних полях або в обривах високих річкових берегів чи ярів можна побачити червоні плями. Це скупчення обпаленої глини — рештки збудованих колись трипільцями будинків, які археологи називають площадками. Ці руїни з обпаленої глини є найбільш характерною рисою трипільської культури. У кінці XIX століття першим дослідникам трипільських старожитностей вони уявлялися досить загадковими об'єктами, будинками, але не житлами, а поховальними спорудами, «будинками мертвих». Поховальними спорудами вважав залишки трипільських руїн із обпаленої глини Г. Оссовський, який застосовував поняття «*stementarzyska z grobami seglowymi*». На думку В. В. Хвойки, руїни, розкопані ним в численних місцях Київської і Подільської губерній, загадкові глиняні майданчики, «за своїм змістом і обстановкою» не можна вважати залишками жител древньої людини, бо ці пам'ятки «замість життя матеріального переносять нас швидше в область життя духовного». Високе плато, на якому знаходилися розкопані ним трипільські пам'ятки, площадки із обпаленої глини, знайдені серед руїн численні керамічні предмети — все наштовхувало автора на думку про те, що знайдені ним об'єкти повинні бути зрозумілі як «місця священного призначення, святилища», пов'язані із поховальним культом. Археолог вважав, що площадки — це руїни стін, які впали, і стель, дахів глинобитних споруд, можливо двоповерхових, у яких були розставлені численні посудини із залишками спалення. Кожна споруда була «склепом для одного сімейства. Поступово до однієї споруди прилаштовувалися інші, і, таким чином, ми бачимо ці споруди різних розмірів і форм».

Е. Р. Штерн реконструює знайдені залишки трипільських будівель як глинобитні споруди із гласким дахом, у яких спалювалися небіжчики, приносилися жертви, здійснювалися обряди. Так ці споруди ставали об'єктом культу, родовим склепом, гробницею. В. Щербаківський назвав ці об'єкти «тілопальними точками».

Очевидно, що перші дослідники Трипільля вважали, що забезпечення вічного життя непокоїло мешканців трипільських поселень значно більше, ніж повсякденний побут. Проте багато інших дослідників не погоджувалися з В. В. Хвойкою і Е. Р. Штерном і вважали трипільські пам'ятники руїнами жител, а не «будинків мертвих». Опонентами виступили відомі вчені: М. Ф. Біляшівський, В. О. Городцов, О. О. Спіцин. Відтоді не вщухає дискусія з приводу інтерпретації трипільських площадок. Саме інтерпретація площадок як залишків жител у вигляді, запропонованому П. П. Курінним і поширена завдяки авторитету Т. С. Пассек, стала панівною в науці на багато десятиріч, поки в кінці 60-х — на початку 70-х років два дослідники В. І. Маркевич, а услід за ним К. В. Зіньковський, не повернулися до забутої гіпотези про двоповерхові «будинки мертвих» і не об'єднали в одній гіпотезі дві концепції в інтерпретації трипільських пам'ятників. В. І. Маркевич і К. В. Зіньковський доводили, що глинобитні двоповерхові трипільські будинки були житлами, але закінчували своє існування як будинки мертвих, коли все поселення спалювалося і перетворювалося на ритуальний поховальний об'єкт, залишене його жителями при переході на інше місце у зв'язку з виснаженням навколишніх полів. Таким чином, у 70-ті роки ХХ ст. була піднята проблема символічного значення трипільського житла, які стають завдяки обряду жертвоприношення особливим ритуальним комплексом після того, як їх покинули мешканці. Архітектурні залишки у вигляді площадок мають особливості, які відрізняють їх від залишків будинків абсолютної більшості культур неоліту — бронзового віку.

По-перше, це випал обмазки та знайденого в житлі інвентарю, іноді температура випалу така висока, що обмазка та керамічні вироби перетворюються на шлак (понад 1000 °С), зафіксовані випадки «спікання» фрагментів посуду з обмазкою. Описаний характер випалу конструктивних деталей будинку та інвентарю свідчить про те, що вони випалювалися разом, а висока температура, нерівномірність випалу та поширеність спалених об'єктів свідчать про навмисне спалювання жител, а не використання вогню як конструктивного чинника або звичайнісінької випадкової пожежі.

По-друге, це наявність дуже багатого та різноманітного інвентарю, який виглядає, як спеціально розставлений у будинку перед тим, як його спалили. Кераміка в будинках часто групується у вигляді скупчення розбитих посудин різного типу, зафіксовані миски, до 7 штук, складені одна в одну, рештки ткацьких верстатів, сакральні скарби, збірки культового посуду, статуєток тощо. Наведемо лише окремі приклади. У житлах Майданецького поселення було виявлено окремі посудини, які не були у вжитку, а у житлі 10 поселення Кліщів знайдено декілька роздавлених необпалених посудин. У житлі 2 поселення Тимкове посуду було так багато, що не лишалося місця для пересування по приміщенню. Описаний феномен наштовхує на думку, що різноманітний інвентар певним чином розставлявся в будинку перед тим, як його спа-

лювали. Дані, отримані під час розкопок, дають підстави констатувати особливий ритуал залишення трипільських будівель, подібний до того, який зафіксований етнографами в обрядності, що зв'язана із сакралізацією житла. Отже, всі будівлі, від котрих до нас дійшли площадки, наприкінці свого існування перетворювалися на ритуальний об'єкт. У них певним образом розставлявся інвентар, вони, за даними К. В. Зіньковського, завантажувалися паливом та спалювалися. Розташування будівель на поселенні одна біля одної, дані стратиграфії та типологічний аналіз кераміки свідчать про те, що всі житла на поселенні горіли одночасно. Цим можна пояснити, між іншим, високотемпературний випал решток споруд та кераміки. Під час горіння на великій площі температура горіння зростала до 1000 та більше градусів, плавилися, спікалися у химерні моноліти обмазка та керамічні вироби. Таким чином, спалювання селища, яке покинули його мешканці, можливо розглядати як велике жертвоприношення, що періодично відбувалося протягом усього часу існування трипільської культури.

Вивчення пам'яток широкого хронологічного діапазону наштовхує на певні міркування щодо формування традиції обряду залишення житла у трипільській культурі. Так, найдавніше в Україні поселення — трипільське поселення Бернашівка, вирізняється особливим характером архітектурних залишок. Останні представлені не типовими для Трипілля площадками, а є фактично аморфними скупченнями культурних залишків: шматків обпаленої глини, фрагментів посуду, кременів, кісток тварин тощо, які хаотично розміщуються в товщі культурного шару і, за поодинокими випадками, не утворюють якихось конструкцій. Вражає також і насиченість культурного шару поселення Бернашівка, на якому виявлено 7 жител. Тут знайдено понад 6 000 знарядь з кременю, 110 — з каменю, 67 — з кістки, 15 000 фрагментів кераміки. Трапляються також різноманітні культові предмети, головним чином антропоморфна пластика (110 виробів). Дослідник поселення В. Г. Збеневич простежив в усіх об'єктах сліди дії вогню: пропалений ґрунт, прошарки та скупчення попелу, вуглики. Вражає також незвичайна насиченість культурного шару пам'ятки кістками тварин (12 628), серед яких особливу увагу привертають черепи або роги турів, великої та дрібної рогатої худоби, які залягали серед інших знахідок без видимої системи на одному з ними горизонті. Можна зауважити лише, що знахідки черепів частіше зустрічалися біля краю інтенсивного скупчення матеріалу. Наприклад, у житлі 4 в такій ситуації знаходився череп тура, у житлі 5 — вівці. Вважаємо за можливе висловити припущення, що черепи або голови жертвних тварин могли бути встановлені під час відправлення ритуалу вертикально на стовпах. Характер та надзвичайна насиченість культурного шару поселення Бернашівка та об'єктів, які В. Г. Збеневич називає житлами, дає підстави вважати їх штучно створеними ритуальними об'єктами, що виникли при відправленні обряду залишення будинків, а точніше — поселення в цілому.

Традиція обряду жертвоприношення із використанням вогню під час залишення поселення дещо змінювалася протягом існування трипільської культури. На початкових фазах Трипілля А—Прекукутень II, ймовірно, будинки на поселенні не тільки спалювалися, але потім навмисно руйнувалися під час обряду, після чого все згрібали до купи,

очевидно із певними ритуальними діями, і залишали рідне попелище, переселяючись на інше місце. Отже, перетворення поселення на культовий об'єкт здійснювалося під час тривалого обряду жертвоприношення, який мав низку послідовних фаз.

На наступній фазі розвитку культури — Трипілля А—Прекуку-тень III відбуваються деякі зміни в деталях ритуалу залишення поселення. У будинках у відповідності з новою традицією розставляється різноманітний інвентар, вони завантажуються паливом (очерет, дерево) і підпалюються. Таким чином селище перетворюється на попелище — культовий об'єкт, буденне життя на ньому не відроджується, бо мешканці знаходять інше місце для поселення. Такий звичай залишати поселення проіснував дуже довго, до останньої чверті IV тис. до н. е., а у населення деяких локально-хронологічних угруповань пізнього етапу навіть до першої половини III тис. до н. е. Прикладом може бути одне з наймолодших поселень трипільської культури — Вільховець. Але частина племен трипільської культури фінального етапу повертається до старої традиції залишення поселення, яка існувала на початку розвитку Трипілля. Такий висновок дає змогу зробити аналіз так званих «редукованих площадок», виявлених у Городську, Троянові, які подібні до будівельних решток Бернашівки. Ця обставина свідчить про можливість повернення частини населення деяких локально-хронологічних угруповань на фінальних етапах трипільської культури до витоків традиції залишення поселень із відповідною зміною деталей обряду жертвоприношення під час ритуалу залишення селища.

Отже, можемо повернутися до цілком слушної думки В. В. Хвойки про трипільські площадки як «дома померлих» і схилити голову перед інтуїцією вченого. Проте, на відміну від В. В. Хвойки, який вважав, що площадки виникли як результат спалення гробниць із тілами небіжчиків, сучасні дослідження показують, що скупчення обмазки не були рештками глинобитних поховальних споруд, а житлами, які в певний момент, обумовлений священним циклом оновлення Всесвіту, згідно з традиційним ритуалом, заповнювалися побутовим інвентарем, сакральними атрибутами, їжею тощо, спалювалися і символічно перетворювалися на жертвовному вогні в будинки померлих предків, які у них мешкали. Душі прародителів, підхоплені священним полум'ям, підіймалися до неба і потрапляли в інший, надприродний світ для відродження.

Вірогідно, це був грандіозний, найбільший та найурочистіший обряд трипільської цивілізації, особливо якщо враховувати розміри трипільських протоміст. Саме ритуал, викликаний необхідністю оновлювати світ шляхом циклічного його освячення через принесення жертви, обумовив перенесення трипільських поселень на нове місце через 50—70 років, яким дорівнював, напевне, повний цикл у традиції спалювати старі помешкання й будувати нові. Ця священна традиція досягла у трипільців фантастичних масштабів. Не буде перебільшенням думка, що саме завдяки цьому обряду трипільці змогли досягти мети, на яку вони розраховували, — безсмертя. Адже образ та історія трипільської цивілізації, відтворені археологами через 5—7 тисячоліть, виглядають так, якими ми їх бачимо, саме завдяки титанічним зусиллям та вірі трипільців.

Одна з основних ознак цивілізації — писемність. Чи була вона у трипільців? Дехто вважає, що так, була, інші — заперечують. У різних публікаціях можна знайти не те що три трипільський алфавіти (звичайно, проголошені найдавнішими у світі), але й прочитані написи на предметах та «глиняних табличках». У фахівців повідомлення про такі епохальні відкриття та «прочитання» нічого, крім посмішки, а з часом і роздратування, не викликають. Для цього є ряд досить поважних причин. Сучасна ж відповідь на питання «чи була у трипільців писемність?» насправді є більш вражаючою і значно цікавішою за всі скорості сенсації. Натомість автори відверто попереджають, що про «архіви Шу-Нун», написи на трипільських прясельцях та подібні речі не писатимуть. Итиметься про реальні, дуже поширені трипільські артефакти.

Трипільські орнаменти вже сто років тому вразили дослідників своєю зачарованістю та незрозумілою силою. Ця загадкова сторінка з книги минулого протягом усієї історії досліджень Трипілля привертала увагу різних категорій дослідників. Деякі з них мали чудові ідеї, вирішували великі проблеми, потроху збирали факти на їх підтримку, доповнюючи міркуваннями відсутні ланки в доказах. Інші — перебирали десятки тисяч фрагментів посуду, шукали певних закономірностей та збирали стоси фактів на їх підтвердження або спростування, роблячи при цьому досить скромні висновки.

Чого тільки не шукали і не знаходили в трипільських орнаментах — і знаки писемності, і зображення давніх богів. Трипільські орнаменти надихнули свого часу академіка Б. Рибакова на великий розділ «Золотий вік енеоліту» в монументальному дослідженні, присвяченому глибокому корінню слов'янського язичництва. Це відомий усім приклад трактування давнього мистецтва через власні відчуття та досвід. Більшість праць про символіку та значення трипільського орнаменту ґрунтується саме на такому підході.

Сто років досліджень довели, що вивчення магії трипільського орнаменту по силі лише колективам дослідників, які не відступлять перед необхідністю почати все спочатку, щоб збирати фрагмент за фрагментом мозаїку давніх знань. Дослідження знакових систем культурної спільності Трипілля—Кукутень мають досить довгу історію і нині так само далекі від завершення, як і сто років тому. Важливим є те, що

носії трипільської культури VI—IV тис. до н. е. використовували і створили ряд знакових систем, подібних до тих, на основі яких виникла писемність у Месопотамії. Зв'язок знакових систем Трипільля з аналогічними традиціями цивілізації Старої Європи, особливо на ранньому етапі, був досить значним.

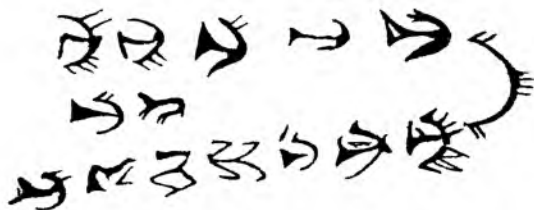
Результати нових досліджень, археологічні відкриття, зроблені на Балканах, в ареалі поширення найдавніших хліборобських культур Європи, свідчать про виникнення та досить тривале існування місцевого різновиду сакральної писемності в середовищі таких культур, як Вінча, Коджадермен—Каранове—Гумельниця, Діміні та інші, не пізніше другої половини VI — в V тис. до н. е. Наразі необхідним є визначення місця та ролі в цьому процесі носіїв трипільської культури, на прикладі матеріалів якої ми також можемо спостерігати процеси зародження праісторичних знакових систем та давньої писемності.

СЕНСАЦІЇ ТА ФАКТИ

Вже на початку XX століття з'явилися сенсаційні повідомлення про відкриття трипільської писемності. Професор Новоросійського університету (Одеса) І. А. Лінниченко, який побував на розкопках трипільських поселень на Дніпрі у В. В. Хвойки, 11 вересня 1900 року виступив із повідомленням на засіданні Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей. Доповідь називалася «Сосуды со знаками из находок на площадках трипольской культуры». Йшлося про «загадкові написи» на посуді трипільської культури. До публікації тексту доповіді було додано таблицю з репродукціями цих раритетів. Всього було вирізнено 17 знаків. Відкриває таблицю невеликий закопчений горщик з написом білою фарбою, що спіраллю охоплює тулуб посудини. Криволінійні знаки — всього їх близько 14, нагадують літери якогось алфавіту. Знахідка ця випадкова, отож питання її зв'язку з трипільською культурою є відкритим. Щоправда Е. Р. фон Штерн, який головував на засіданні, висловив припущення, що в даному разі йдеться про підробку. Репутація Штерна серед любителів старовини була високою — адже ніхто інший, як він, викрив авантюру з підробкою золотої «тіари царя Сайтафарна», придбаною Лувром за шалені гроші в одеських торговців антикваріатом.

Крім сумнівного горщика в публікації є таблиця з окремих зображень, які походять із фрагментів та цілих мальованих посудин, що В. В. Хвойка виявив під час розкопок на Дніпрі. Було встановлено, що деякі з них походять із розкопок у районі м. Ржищів і їх малюнки були свого часу опубліковані. Це полегшило атрибуцію зображень, адже вони виявилися не чим іншим, як стилізованими символічними зображеннями тварин, які при складанні таблиці для публікації І. Лінниченко довільно поперевертав, хоча на посудинах вони були розташовані інакше. Деякі «знаки» в його таблиці подано, порівняно з оригіналами, або у дзеркальному відображенні, або догори ногами...

Цікаво, що репродукції із цієї таблиці пішли по руках, (ходили чутки про переклади... двох написів.) Отже, знайшлися такі аматори

Посудина із «трипільським написом» та «трипільські знаки», якими було проілюстровано статтю І. А. Лінниченка та В. В. Хвойки про трипільську писемність.

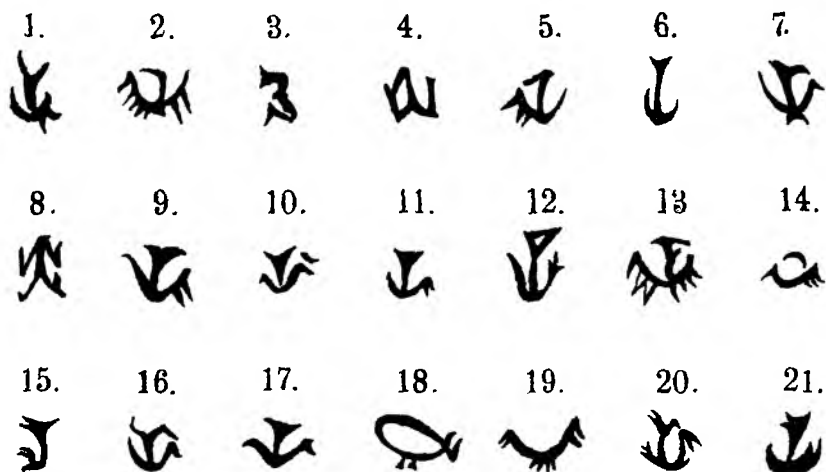
старовини, які прочитали не тільки «напис» на горщику, але разом і збірну таблицю із зооморфних зображень...

У 80-ті рр. одесити знову включили працю І. Лінниченка до огляду проблеми трипільської писемності, дійшовши висновку, що якісь знаки таки у трипільців були. При цьому вони дещо переробили стару таблицю І. Лінниченка. Тепер, мабуть, не забаряться інші ентузіасти з новим її прочитанням.

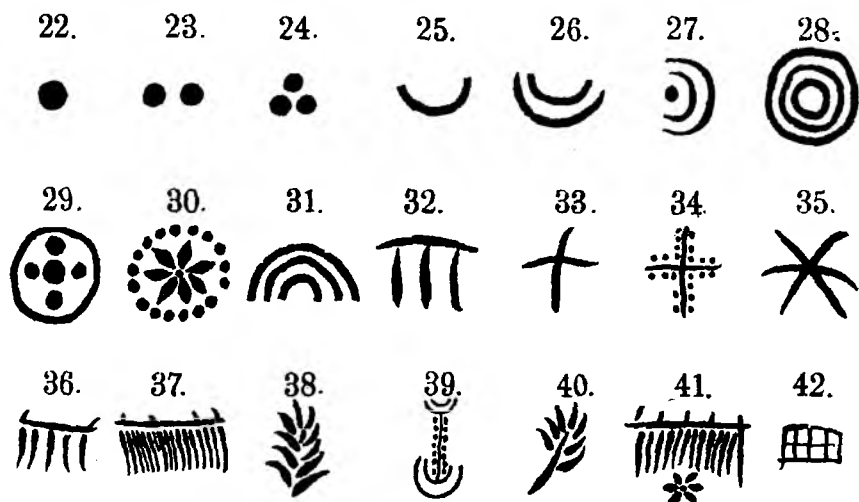
Аналогічні зображення тварин та інші значки знайдені за останні сто років при розкопках багатьох поселень в Подніпров'ї. Виявилось, що вони вживалися, як частина більш складних композицій, у поєднанні з геометричними елементами, зображеннями рослин тощо.

1908 року була надрукована праця К. В. Болсуновського, присвячена знакам на посуді трипільської культури. Дослідник закінчив університет Св. Володимира, був відомим знавцем старожитностей, а із 1910 р. завідував нумізматичним відділом у тому ж музеї, де працював і В. В. Хвойка. Отже, К. В. Болсуновський мав можливість безпосередньо ознайомитися із багатьма трипільськими знахідками. Вчений вирішив порівняти знаки із трипільського посуду із палеографічними та символічними пам'ятками давнього світу. Знаки, зображені на посуді трипільської культури, за його висновком, були прототипами орнаментальної азбуки, прототипами писемності. Далі хід міркувань був такий: знаки ритуально-релігійного характеру були забуті слов'янами, греками і римлянами, але добре збереглися у Китаї у формі орнаментального шрифту, тому трипільські знаки порівнюються з китайськими ієрогліфами. Палеографічними знаками К. В. Болсуновський вважав дуже стилізовані зображення тварин, ті, які І. А. Лінниченко та В. В. Хвойка вирізнили 1901 року у своїй доповіді про знаки. К. В. Болсуновський чи не першим звернув увагу на те, що трипільські знаки складені шляхом поєднання більш

I. PALEOGRAPHIA.

II. SYMBOLICA.

Таблиця із праці К. В. Болсуновського, присвяченої знакам та символам на посуді трипільської культури.

простих зображень. Він вважав, що у випадку із трипільською культурою ми маємо «...ієрогліфи, прототипи якоїсь античної [давньої] забутої писемності, запозичені жителями епохи енеоліту із спільного з китайським джерела, джерела, якого ми не знаємо».

Ще одна відома нам спроба виявити та прочитати трипільські письмена належить М. З. Суслопарову. Йдеться про «напис» на пізньотрипільському прясельці, який було прочитано як такий, що зроблено алфавітним письмом і містить ім'я власника речі — ну просто вам «Янчин прясель», тільки з четвертого тисячоліття до Христа. Подібні прясельця відомі із розкопок, переважно на Волині, є вони й на Дніпрі. Особливо багато походить їх з пам'яток троянівського та городського типів. Прикрашені вони накольчастим або прокресленим орнаментом, на них є схематичні поодинокі зображення рослин, тварин, навіть людей, геометричні фігури — переважно трикутники в різних композиціях. Наразі відомо кілька сотень таких предметів. Ці матеріали свого часу намагалися систематизувати М. Макаревич та М. Шмаглій і не знайшли там жодних написів, хоча і називали деякі зображення «піктограмами». На жаль, більшість цих артефактів і досі не опублікована. Можна сказати, що йдеться про десятки різноманітних знаків. Але на прясельцях немає жодних зображень, що можна було б з упевненістю тлумачити як написи. Можна твердити, що ми в цьому разі маємо справу зі знаковою системою, але вона потребує дальших фундаментальних досліджень. Для початку — хоча б більш-менш повної публікації колекцій трипільських прясельць із Волині.

У працях Ю. О. Шилова згадуються таблички із Волині, які були в колекції В. М. Даниленка, і пропонується прочитання текстів на них. Наприклад: *«надіслати (на допомогу)... 5 запряжок волів з ралами (дата)»*.

Легенди про ці таблички серед археологів ходять давно, і є люди, які їх бачили. Відомо, що ці речі були передані В. М. Даниленку кимось із Волині. Молдавський археолог В. І. Маркевич показував авторам цієї книжки зроблені ним власноручно замальовки знаків із такої таблички. Найбільше ці зображення нагадували документи з Шумеру протописемного періоду, тобто мали б датуватися другою половиною IV — а може, і початком III тис. до Христа. Походження цієї системи писемності пов'язане з Месопотамією. Так що табличка, цілком можливо, справді шумерська.

А от де і коли вона виготовлена, а також як потрапила на Волинь — питання відкрите. Особливо, якщо згадати, що значна частина цього краю до 1939 р. належала до Польщі, а в маєтках було чимало колекцій старожитностей, зібраних зі всього світу. У 20—30-ті рр. антикварні крамниці по всій Європі були заповнені старожитностями, вивезеними з території Месопотамії. Вартість глиняних табличок, із подібними наведеному бухгалтерськими записами, у Парижі становила часом декілька франків. Кому і скільки таких речей тоді було продано — невідомо. Звичайно, далеко не всі колекції із волинських маєтків потрапили потім до музеїв — скільки антикваріату розійшлося по руках, не відає ніхто. Цілком можливо, що таблички В. М. Даниленка мають саме таке походження.

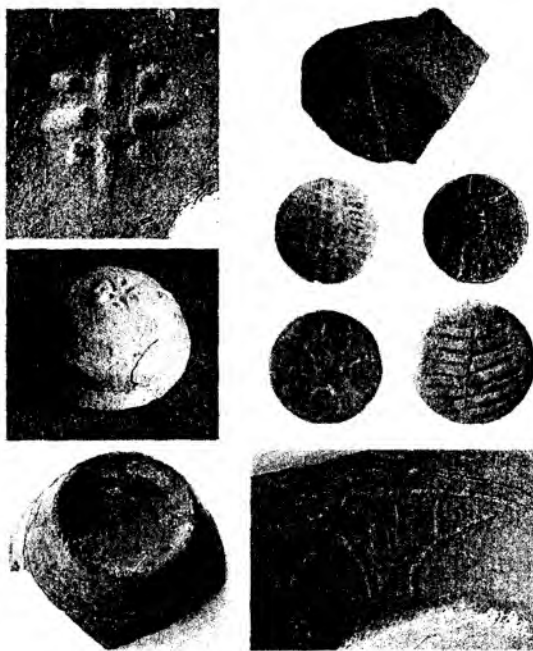
Навіть коли вони потрапили до трипільців, які дійсно проживали на Волині після 3200 р. до н. е., то, на жаль, ніяк не стосуються «трипільської писемності». Адже є зразками писемності Шумеру. І навряд чи той, хто їх написав, вимагав надіслати 5 запряжок волів із Горині на береги Тигру чи Єфрату (або навпаки).

СПАДЩИНА СТАРОЇ ЄВРОПИ

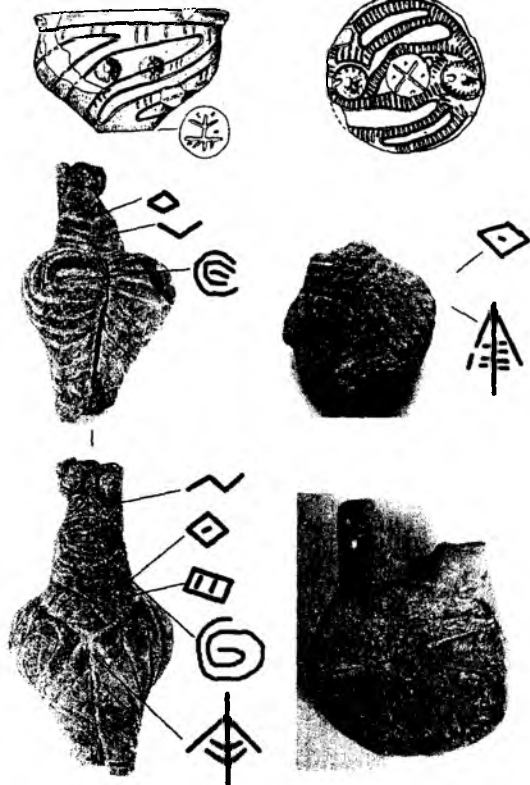
Розповідаючи про утворення трипільської культури у другій половині VI тис. до н. е., ми перелічили декілька причетних до цього процесу, на нашу думку, археологічних культур Старої Європи. Від них трипільці, крім іншого, успадкували певні знання про знаки та символи, які продовжували зображувати на керамічному посуді та статуетках.

Вже на кераміці раннього періоду трипільської культури можна побачити ряд знаків, які можуть бути виокремлені із орнаментациї. Вони розміщені як у межах орнаментальних композицій, так і поза ними. Знаки наносилися за допомогою заглиблених ліній, іноді були намальовані фарбою. Враховуючи, що заглиблені лінії, як правило, заповнювали білою пастою, а простір між ними фарбували вохрою в червоний колір, тло могло бути чорним, певне значення могла мати кольорова гама символів. Її складові — три кольори: червоний, білий, чорний. Традиція використання кольору при нанесенні знаків та орнаментальних композицій набула ще більшого поширення з появою близько середини V тис. до н. е. справжнього мальованого посуду.

Одним із найулюбленіших місць для знаків на керамічному посуді була верхня частина ручок покришок, денця посудин, медальйони, включені в орнаментальні композиції. Як правило, це прості фігури — хрест, коло; останнє буває розділене лініями на овали тощо. Певні знаки можуть бути центрами, які іншими елементами пов'язані в ди-

Знаки на кераміці раннього етапу трипільської культури, кінець VI — початок V тис. до н. е.

Знаки на керамічних виробах раннього етапу трипільської культури, кінець VI — початок V тис. до н. е.

намічні орнаментальні композиції. Так, знак кола у різних варіаціях його заповнення є одним з двох—чотирьох вузлових елементів на горщиках, вазах, фруктівницях та грушоподібних посудинах. Особливо слід вирізнити знаки, розміщені поза орнаментами. Їх кількість невелика. Це переважно хрести та хрестоподібні композиції з груп паралельних рисок на денцях посудин.

Вирізняється своєю складністю окреме зображення на придонній частині горщика з поселення Бернашівка (розкопки В. Г. Збеневича): перевернута трапеція, від лівого кута якої відходить з нахилом вліво коротка лінія, далі — дві паралельні, біля правого кута зображено нахилений V-подібний знак. Воно розміщене поза орнаментальною композицією, нижче подвійної прокресленої лінії, яка відділяє від неї придонну частину посудини. Це зображення, можливо, є лігатурою з чотирьох простих знаків. За принципом побудови воно нагадує лігатури зі знаків культури Вінча¹.

¹ Winn M. M. Shan. Pre-writing in South-Eastern Europe: The Sign System of the Vinca Culture 4000 BC. — Los-Angeles, 1981. — 118 p.

На антропоморфній статуетці з поселення Нові Русешти I (Молдова, розкопки В. І. Маркевича) у верхній частині зображено лігатуру із знаків, що являють собою різного роду «гребінці» та групи ліній. На поселеннях культури Прекукутень в Румунії виявлено фрагменти кераміки, пластику та глиняні таблички з окремими знаками або групами знаків, в тому числі лінійними, які подібні до знаків культури Вінча. Групи знаків та окремі знаки є на кераміці з поселення Траян—Дялул—Віей (Прекукутень I). Найбільша лінійна група знаків виявлена на піддоні фруктівниці з поселення Тирпешть III.

Зображення на статуетках раннього етапу з території Молдови та України найповніше було враховане свого часу А. П. Погожевою. Вона виокремила близько 56 «видів орнаменту» (фактично — знаків), а також проаналізувала систему їх розміщення та взаємну кореляцію. Серед цих знаків зустрічаємо ті самі, що й на посуді — спіралі, кола, хрести, зірки, свастики, а також і такі, що притаманні лише антропоморфній пластичі. Дуже популярним знаком, який бачимо на статуетках раннього етапу трипільської культури, був розділений усередині на чотири частини ромб. Його розміщували як на животі, так і на грудях, спині, задній частині статуеток.

На статуетках культури Прекукутень та Трипілля А (Тирпешть III, Лука-Врублевецька) зафіксовано знак у вигляді прямокутника з розміщеними в ньому 1—2 лініями, паралельними довгій стороні прямокутника. Більш давні зображення цього знака відомі на посуді культури лінійно-стрічкової кераміки. Цікаво, що подібний знак відтворено на конічній покривці трипільської культури (колекція «ПЛАТАР»), яку датовано другою половиною V тис. до н. е. На ній чотири таких знаки утворюють динамічну свастикоподібну композицію.

Той факт, що частина знаків є спільною для кераміки та пластики, може розглядатися як свідчення їх універсального характеру. Ідентичними є правила монтажу знаків на цих категоріях виробів. Майже повністю відсутні лінійно розташовані групи знаків, за винятком згаданих найдавніших зразків. Складається враження, що впродовж раннього етапу Трипілля—Прекукутень традиції лінійного використання знаків було втрачено, а самі знаки, загальна кількість яких становило близько 70—80, стали використовувати переважно як елементи орнаментальних композицій.

Коли після 4500 р. до н. е. набуває поширення мальована кераміка, все ще зберігається традиція прикрашання посуду заглибленим орнаментом. Саме на цій категорії виробів простежуємо знаки, характерні для початкового етапу трипільської культури. Це насамперед хрестоподібні композиції на ручках покривок. Елементи композицій на стінках посудин вирізняти доволі складно. Тут можна знайти ромби, овали, групи рисок — вертикальних і горизонтальних, кола, спіралі тощо. З'являються стилізовані зображення — знаки місячних серпиків. Так само частина цих символів виступає вузловими елементами орнаментальних композицій.

Можна простежити подібні елементи в орнаменталії на мальованому та заглибленому посуді, отже, відбувався поступовий перенос дав-

ньої традиції нанесення знаків у мальованій техніці. Для цього процесу характерна стилізація, хоча є випадки досить докладного відтворення старих знаків у розпису. З поширенням трипільської культури на Схід у другій половині V тис. до н. е. прискорився процес формування локальних варіантів Трипілля. При цьому архаїчні способи нанесення орнаментатії, а також старі символи найповніше збереглися саме у віддалених на схід регіонах поширення культури.

Наприклад, архаїчні традиції використання та створення знаків продовжили своє існування на територіях трипільсько-прекукутенської культури, пам'ятки якої збереглися на Середньому Дніпрі. Хоча вони й зазнали значного впливу з боку «мальованого» Трипілля, але на поселеннях Подніпров'я можемо зустріти досить представницький набір давньої трипільської символіки, виконаної у традиційній техніці заглибленого орнаменту. Водночас у такій само техніці зображують нові антропоморфні та зооморфні символи, рослини тощо — знаки, типові саме для мальованої кераміки з навколишніх територій.

Водночас можна простежити існування окремих символів, зокрема й нових, паралельно на мальованому та прикрашеному заглибленим орнаментом посуді. Це добре простежується на прикладі такого елемента, як «овал-крапля». Останній став важливим елементом композицій вже на ранньому етапі — зустрічається на грушоподібних посудинах та покришках із «змінними» сюжетами. У його заповненні є риси, крапки. Після 4500 р. до н. е. подібні овали простежуємо як у заглибленому, так і в мальованому орнаментах на тих же покришках і грушоподібних посудинах, форми яких вже досить помітно змінилися. При цьому зростає варіабельність знаку «овал-крапля» за рахунок заповнюючих елементів — рисок, ліній, крапок чи груп цих елементів. «Овал-крапля» входить у досить складні блоки знаків, об'єднаних в орнаментальні композиції. Прикладом такого блоку може бути покришка з поселення Заліщики. У верхній частині її розміщено композицію, складовою якої є шість овалів-крапель (чотири розташовані симетрично, два у колі в центрі), лінзи-овали, трикутники, X-подібний символ в центрі та інше. При цьому використано три фарби — червону і чорну на білому тлі. Таким чином, композиція включає «позитивні» та «негативні» елементи зображення, а кольорова гама, цілком імовірно, несе певну інформацію нарівні з графемами.

Подібні твори є вінцем декоративного перетворення та використання старої, дотрипільської символіки. Зіставлення набору знаків, які побутували близько 4100—4000 рр. до н. е. та після 4000 р. до н. е., показує, що спільним для них є базові знаки (коло, хрест, лінза-овал, овал-крапля, крапка, відрізки паралельних ліній, спіраль тощо), а також правила їх монтажу. Водночас цей період можна розглядати як переломну межу у становленні знакових систем Трипілля—Кукутень, після якої відбувається активізація знакотворчої діяльності. Вона привела до збільшення числа уживаних знаків у кілька разів. Перебіг значеного процесу висвітлений у працях Т. М. Ткачука.

Вивчення реальної трипільської спадщини в галузі знакових систем — то важка і копітка праця, в якій справжнє відкриття не є, а головне, і не може бути сліпою грою щасливого випадку у вигляді сенсаційної знахідки таблички або горщика з давніми письменами чи раптового осяяння автора. Для того щоб отримати реальні результати, нині потрібно перебрати та зробити замальовки сотень тисяч фрагментів, тисячі посудин, систематизувати та проаналізувати стоси даних. І вже тоді говорити про якесь відкриття. Прикладом такого підходу до справи може бути праця кандидата історичних наук Т. М. Ткачука.

Однією з перших його робіт стало вивчення величезної колекції кераміки з трипільського поселення — протоміста Майданець. Для вивчення знаків на посуді Т. М. Ткачук використав методи семіотичного підходу. Такий підхід до величезної колекції дав змогу отримати цікаві, добре документовані результати, бо автор дослідження охопив максимально можливу кількість джерел, які при традиційному підході лишалися поза увагою більшості дослідників. З десятків тисяч фрагментів він вибрав і реконструював — повністю або частково — 720 посудин. Це 10 форм, для прикрашення яких використано понад 40 схем розпису. Для нанесення на певний тип посуду використовувалося від 2 до 9 визначених схем розпису.

Виявилось, що в орнаментуванні посуду трипільці не допускали випадків. Схеми розпису посудин утворюють у плані символічні композиції — великі знаки у вигляді свастики або хреста. В середині схем у визначених зонах розміщувалися певні знаки. Знаки, на відміну від схем розпису, могли змінюватись при перенесенні їх на посудину іншої форми. Отже, зв'язок між знаками менший, ніж між формами посуду та схемами розпису.

Всього знаків на Майданецькому посуді було виявлено 239. Серед них є прості та складні. Простих 46, з яких 9 були в особливій пошані, бо простежуються від 19 до 128 (!) разів кожен. Ще 18 зустрічається від 2 до 8 разів, решта 19 — по одному. Але знаки вживалися не самі по собі, а у вигляді комбінацій або «блоків», як їх пропонує називати Т. Ткачук. Найбільш популярними в блоках були 9 найбільш уживаних знаків.

Були встановлені й «улюблені місця» блоків на посудинах. Це ручки, центральні частини мисок, метопи кубків. Встановлено 14 прийомів монтажу «блоків» — вертикальний (найбільш уживаний), горизонтальний та інші.

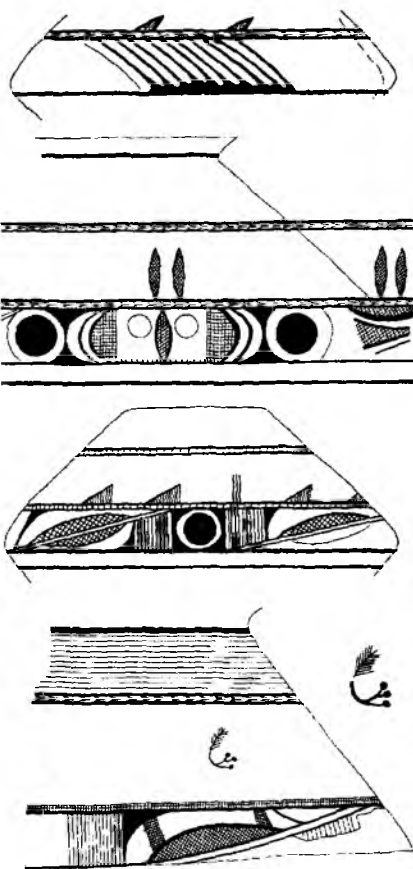
Далі Т. М. Ткачук вирізнив 193 складних «блоки-знаки», утворених зазначеними вище прийомами. Все це було виразним свідченням існування розвинутої знакової системи. На його думку, такі прийоми створення блоків притаманні ієрогліфіці. Чудовою базою для ієрогліфічної писемності є розвинутий набір знаків. Таку знакову систему цілком можна назвати піктографічним письмом.

Цікаві результати дало дослідження мфункціонування знакової системи в масштабах селища. За джерело правили знахідки з 21 трипільського житла, що були розкопані в 1986—1992 рр. М. М. Шмаглієм та М. Ю. Відейком на одній з ділянок поселення — протоміста Майда-

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
157	79	51	9	7	7	5	2	2	2	1	1	51
14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26
3	1	48	25	19	6	1	1	2	11	4	2	
27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39
10	1	6	4	2	2	3	7	1	36	1		
40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50		
3	1	3	1	2	2	1	1	4	5			
51	52	53	54	55		56						
1	1	1	1	1								
57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69
4	1	1	1	1	1	1	1	3	1	1	1	2
70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82
1	1	1	1	5	5	1	1	2	2	2	2	2
83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95
3	3	3	1	1	1	1	1	1	1	1	3	3
96	97	98	99	100	101	102	103	104	105	106	107	108
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	2
109	110	111										
1	1	1										

225	226	227	228	229	230	231	232					
1	1	1	1	1	1	1	1					
233	234	235	236	237	238	239	240	241	242	243	244	245
3	1	1	1	1	1	2	1	2	1	2	1	1
246	247	248	249	250	251	252	253	254	255	256	257	
1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
258	259	260	261	262	263	264	265					
1	1	1	1	1	1	1	1					
266	267	268	269	270	271	272						
1	1	1	1	1	1	1						
273	274	275	276	277	278		279	280				
8	7	9	2	1	1		1	1				

112	113	114	115	116	117	118	119	120	121	122	123	124
50	13	10	5	1	1	1	1	1	1	3	1	1
125	126	127	128	129	130	131	132	133	134	135	136	137
1	1	4	7	7	7	7	1	1	1	8	3	1
138	139	140	141	142	143	144	145	146	147			
7	1	1	2	1	1	1	1	1	1			
148	149	150	151	152	153	154	155	156	157	158	159	
12	3	3	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
163	161	162	163	164	165	166	167	168	169	170	171	172
1	1	3	5	1	1	1	1	1	17	1	1	1
173	174	175	176	177								
1	1	1	1	1								
178	179	180	181	182	183	184	185	186	187	188	189	190
2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
191	182	193	194	195	196		197	198				
1	1	1	1	2	1		1	1				
199	200	201	202	203	204	205	206	207	208	209	210	211
1	2	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1	1
212	213	214	215	216	217	218	219	220	221	222	223	224
7	6	3	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1

Каталог знаків із поселення Майданецьке (за Т. М. Ткачуком).

нецького. Виявилось, що спільними для багатьох будинків були прості знаки, найбільш поширені. А от блоки зі знаків в кожному будинку були свої. Це дає підстави для висновку, що спільними для мешканців поселення були не знаки-блоки, а схеми розпису, притаманні певним типам посудин, нарешті прості знаки. Загальними були також правила монтажу знаків у блоки, а блоків — у схеми розпису. Напевно, серед мешканців будинку були (була) люди(на), що, знаючи прості знаки і правила монтажу, творила нові блоки. Вона ж, напевне, і передавала знання знаків та правил їх використання нащадкам. Більшість блоків — назвемо їх формулами — слугувала, напевне, засобом для передачі інформації та спілкування невеликій загальною групою людей, які належали до суспільної або культурної спільності, вважає Т. М. Ткачук.

Цілком можливо, що у даному випадку ми маємо справу з історичним феноменом — початковими фазами виникнення ієрогліфічної писемності. Може, саме так за добу енеоліту починалося виникнення єгипетської, китайської та інших відомих ієрогліфічних систем. На мальованому посуді Т. М. Ткачук простежив розвиток знакової системи із кінця V до початку III тис. до н. е., тобто впродовж понад 1000 років. Це показує, наскільки тривалим може бути процес становлення писемності. У Месопотамії знаки на мальованому посуді теж зображались впродовж понад 1000 років, поки їх почали переносити на глиняні таблички. А від цього моменту до появи клинопису теж минуло не менше 600—800 років.

Цікаво, що китайські дослідники виводять свою писемність зі знакової системи неолітичної культури Яншао, відомої своїм мальованим посудом сучасниці Трипілля. От тільки в трипільській культурі, на відміну від Китаю чи Месопотамії, процес створення писемності, перехід до неї від піктографії так і не було завершено. А лишалося, на думку Т. М. Ткачука, зробити небагато: збільшити частоту використання основного масиву знаків та довжину записуваної інформації, а також перейти від зображення знаків на посудинах до глиняних табличок.

ОБ'ЄМНА ЗНАКОВА СИСТЕМА

Є ще одне цікаве свідчення того, що трипільці йшли тим самим шляхом у створенні писемності, що й цивілізація Месопотамії. Серед мініатюрних виробів з глини, знайдених на поселеннях трипільської культури, дослідниками виокремлено групу предметів геометричних форм — кульок, конусів, півсфер, циліндрів тощо. Археологи висловили різні думки з приводу їх призначення. Є певні підстави вважати в них символи, які застосовувалися під час культових церемоній та облікових операцій, і розглядати їх як один з індикаторів процесу формування писемності.

Глиняні вироби геометричних форм зустрічаються на поселеннях від фіналу Трипілля А до початку Трипілля С II включно, тобто від першої половини V до кінця IV тис. до н. е. Найдавніші з відомих нам подібних виробів були виявлені під час розкопок поселення Лука-Вруб-

левецька на Дністрі (Трипілля А). З поселення Ленківці походить мініатюрний конус, прикрашений прокресленим орнаментом у вигляді спіралі. Подібні конуси є й у Озаринцях (етап В I), Поливановому Ярі.

Конічні фішки (5 екземплярів) та дискподібний виріб з насічками по краю («хлібець»?) знайдено на поселенні Кліщів (Трипілля В I—II). У Ворошилівці (етап В II) в заглибленні № 2 виявлено 14 конусів, кілька керамічних «хлібців». Крім того, тут знайдено уламки 93 антропоморфних статуеток, розвал кухонного горщика, кістки бика. Під час розкопок житла на поселенні Конівка виявлено глиняні конуси, вершини яких модельовані у вигляді голів тварин — бика й оленя, а також людини. До того ж тут були звичайні конуси, кульки, напівсфери, мініатюрна фігурка кабана.

Під час розкопок комплексу «Е» в Майданецькому у ямі виявлено кілька десятків конусів, кульок, напівсферичних та інших глиняних виробів. Поряд знайдено велику кількість дрібної зооморфної пластики, а також фрагменти антропоморфних статуеток — усього близько 140 виробів. Під час дослідження ями VI біля комплексу «Ж» подібні вироби знайдено поруч з чисельними фрагментами антропоморфних статуеток, мальованого посуду та кістками тварин. Окремі знахідки кульок та конусів відомі також із руїн різних житлових споруд на цьому ж поселенні.

Підсумовуючи наведені приклади знахідок глиняних дрібних виробів геометричної форми, можна зробити такі висновки. Виявляють їх у культурному шарі, серед залишків жител. Більшість знайдено в ямах (які іноді називають культовими), де вони лежали часто поряд із антропоморфною або зооморфною пластикою. Знаходять одночасно від одного до кількох десятків виробів різних форм.

Дослідники по різному тлумачили призначення цих глиняних виробів. Т. С. Пасек вбачала в них печатки — «пінтадери», знаходячи їм аналози в Єгипті та на Сході. С. М. Бібіков, В. І. Маркевич, І. І. Заєць відносили їх до іграшок. К. К. Черниш зазначала, що важко судити про призначення глиняних конусів, однак розглядала їх серед культових виробів. В. І. Балабіна звернула увагу на різні розміри та технологію виконання конусів з Конівки, які мають зооморфні риси. Різницю у розмірах та пофарбуванні конівських фішок, вважає дослідниця, можна трактувати як відображення певної ієрархії персонажів, яких вони уособлюють. На її думку, цей комплекс може відповідати фрагменту досить складно структурованої системи образних знаків та використовуватися під час культових церемоній.

Ми свого часу звернули увагу на те, що аналогічні речі, виготовлені з глини, відомі з розкопок неолітичних та енеолітичних пам'яток Близького Сходу, Ірану, Месопотамії, починаючи з IX тисячоліття до Христа. Там їх знаходять до шарів четвертого тисячоліття до н. е. включно. Місце знахідок — житла, поховання, але найбільше — в будівлях, що інтерпретуються дослідниками як давні храми. За раз знаходять від одного до 70 виробів різних форм. В англомовній археологічній літературі за ними закріпилася назва «tokens», що тлумачиться у вітчизняній літературі як «жетони» (що фактично є перекладом з англійської на французьку).

Дослідники давніх культур Сходу доводять, що ці «жетони» використовувалися в давнину при облікових операціях, насамперед у храмових господарствах. Тут виникла потреба обліку пожертв — сільсько-господарської та ремісничої продукції. Цікаво, що спочатку «жетони» відтискали на поверхні посудин, в яких їх потім запечатували для зберігання. Такий вигляд мали найдавніші шумерські «накладні» на товари та продовольство. Згодом від посудинок відмовилися і перейшли на таблички. Зникли з часом і глиняні «жетони», які залишилися тільки у вигляді зображень на табличках. Коли в IV тис. до н. е. у Месопотамії та Еламі виникає і широко запроваджується писемність, деякі глиняні «жетони» стали прототипами символів числівників та окремих речей. Так, у шумерському протописмі IV тис. до Христа зображення кульки — наколювання паличкою на табличці — передавало число 12, конус — зображався трикутником — одиницю; сфера, зображена у вигляді напівкола, означала 60. В Еламі була прийнята десяткова система. Диск з прокресленим хрестом, який зображали у вигляді кола, означав назву тварини — вівці. Отже, комбінація на глиняній табличці, яка складалася з кола та трьох клинців разом з таким знаком, мала означати 15 овець.

З приводу подібного трактування «жетонів» виникла дискусія, при цьому не всі науковці поділяють точку зору згаданих вище дослідників, наголошуючи насамперед на сакральному значенні глиняних виробів геометричних форм.

Як бачимо, так звана дрібна геометрична пластика трипільської культури (така назва в літературі відповідає «жетонам») типологічно та за обставинами знаходження практично не відрізняється від своїх аналогів на Сході. Те, що ці вироби відомі з Трипілля А, може свідчити про їх походження з комплексів попередніх культур. Зв'язок давніх неолітичних культур Південно-Східної Європи з Давнім Сходом, зокрема з Анатолією, ніколи не викликав сумнівів у більшості європейських археологів. В Анатолії ці вироби також відомі, зокрема з комплексів, синхронних Трипіллю С I—С II, наприклад з поселення Демірчі-Гуюк. Усе сказане вище дає право припускати, що і в Трипіллі призначення глиняних «жетонів», крім іншого, могло бути тим самим, що і в далекій Месопотамії — обліком священних жертв.

Трипільська об'ємна знакова система включала числівники — кульки, конуси, півсфери. Трапляються також дрібні зображення речей, тварин. У Майданецькому знайдено мініатюрний глиняний диск з накресленим хрестом, подібний до знаку «вівця» з комплексів Північної Месопотамії. Обставини знахідок — переважно в кульових місцях — дають змогу припустити, що й тут, як і на Сході, трипільці могли вести облік жертв тощо. Використання глиняних символів під час культових церемоній не суперечить такому висновку, адже й об'ємна знакова система трипільців, так само як і мальована, не вийшли ще за межі сакральної сфери.

Траплялися, можливо, і більш складні комплекси із образних об'ємних символів, які включали також зображення людей. Свого часу під час розкопок поселення Сабатинівка II було знайдено набір жіночих статуєток різного розміру та кріселець. На жаль, споруда була

зруйнована пізніми перекопами, що не завадило, однак, одним дослідникам трактувати її як храм, а іншим — стверджувати, що набір статуеток відтворював священний обряд випікання хліба. Останнім часом на території Румунії пощастило відшукати подібний набір у непошкодженому вигляді. Це дало змогу румунським дослідникам запропонувати нову, досить оригінальну теорію щодо призначення таких комплексів з наборів статуеток.

Цю знахідку зроблено на поселенні Ісайя, яке може бути датовано близько 5000 р. до н. е. Всі речі знаходилися у виліпленій від руки посудині, яка нагадує месопотамські «футляри» для об'ємних символів. У цій посудині була 21 жіноча статуетка різних розмірів, 13 стільців-тронів, мініатюрні керамічні кульки та конуси. Частина тронів була вкрита знаками та насічками, статуетки також було помічено різноманітними наколами. Аналіз кількості та розмірів статуеток, особливості оформлення «тронів» та інших деталей дозволив Р. Думітреску (лікар за фахом, меценат та засновник фундації «Кукутень у III тисячолітті») запропонувати досить дотепну реконструкцію призначення цього комплексу. Він доводить, що перед нами — давній посібник, створений для забезпечення відтворення населення. Розклавши цей набір певним чином, можна було вирахувати час, найбільш сприятливий для зачаття дитини! Саму ж дитину, точніше — зародок, у наборі символізувала найменша статуетка. Подібний комплект було знайдено і на іншому поселенні того ж часу — Подурь-Дялул-Гіндару. Отже, за допомогою об'ємних символів можна було не лише рахувати жертви, а створювати практичні посібники, які фіксували священні знання давніх.

ПІКТОГРАФІЧНА РОЗПОВІДЬ ТРИПІЛЬСЬКОГО ХЛІБОРОБА

Важко втриматися від спокуси спробувати зрозуміти, що ж «зашифровано» в окремих зображеннях або серіях зображень на трипільському посуді. Серед сотень посудин з трипільського протоміста Майданецького є кілька десятків так званих кубків — невеликих, всього 8—14 см у висоту посудин з чудово вимальованими зображеннями. Свого часу автором було зібрано цілу серію малюнків на розписних посудинах, які ніби доповнювали один одного, розповідаючи про низку подій з життя трипільських землеробів. Про останнє свідчили численні зрозумілі з першого погляду знаки — зображення рослин, колосся. Схема розпису цих кубків була названа метопною. У плані вона хрестоподібна, як і давні трипільські орнаменти, розділена на чотири, рідше на дві частини. З чотирьох частин дві більші, а дві — меншого розміру. Більші частини звичайно зайняті зображенням, яке з'єднує розподільні лінії — широкими та вузькими стрічками, фестонами.

Найцікавішим виявився зміст малих секторів — метоп. Саме тут чергувалися прості знаки, створюючи цілу низку «текстів», у яких кожен кубок виступав ніби окремим рядком. На нашу думку, зміст пові-

домлень закладено саме в малих метопах, де постійно присутній знак у вигляді півкола — внизу та вгорі, який нагадує пагорб. Змінними є знаки, розміщені на нижньому «пагорбі» або між верхнім та нижнім «пагорбами». Спробуємо відтворити послідовність «текстів», закладених у цій частині орнаменталії кубків. На початку можна поставити блоки, де простір між «пагорбами» чистий. Далі може йти блок, де між «пагорбами» вміщено багато горизонтальних рисочок — ніби щось падає на нижній «пагорб» згори. Наступний блок — на нижньому «пагорбі» «виросли» короткі вертикальні рисочки — можливо «сходи». Четвертий сюжет — в обох метопах на нижньому «пагорбі» зображення вже великої рослини. Далі можна розмістити метопи з блоком, де на нижньому «пагорбі» стоїть витягнутий вгору заштрихований сіткою овал. Для розуміння цього блоку знайдено «ключ».

На одному з кубків є дві метопи — в одній на «пагорбі» рослина, в другій — описаний вище овал. Це наводить на думку про певну послідовність і зв'язок між цими знаками. Його можна простежити в «блоках», які наносилися на великі біконічні посудини. Там є рослини, які проростають з овалів, овали напівзанурені у стрічку орнаменту поряд з рослиною. На ряді посудин знаки рослини та овал вживаються в тих самих зонах орнаменту, як і на кубках. Отже, цей зв'язок є глибоким.

На нашу думку, знак заштрихованого навкіс напівовалу можна трактувати як стилізоване зображення, назвемо його умовно «колосом».

Повернемося до розпису кубків. Далі за сюжетом зі знаком «рослина» можна поставити сюжет, де на «пагорбі» стоїть «колосок» (у деяких випадках його стилізоване зображення прямокутної форми). Зустрічається кілька блоків, де «колос» з'єднує обидва «пагорби» — верхній і нижній — можливо, «землю» і «небо». Останнім в ряду сюжетів, на нашу думку, може стояти блок, в якому «колосок» зображено у просторі між обома «пагорбами». Можливо, такий блок міг символізувати збір врожаю — тобто збір колосся. На цьому «розповідь» з восьми виокремлених нами «текстів», вміщених на кубках, закінчується.

Продовження «теми врожаю» знаходимо в композиціях на інших посудинах, зокрема на мисках. Можливо, не випадково заштриховані овали-«колосся» прикрашають внутрішній бік мисок. Хіба це посудина, повна пшениці? Зрозуміло, що це лише одне з можливих «прочитань» давніх «текстів», записаних на давньому трипільському посуді, які ще чекають на своїх дослідників.

ПОШУКИ ТРИВАТИМУТЬ

Нині можна твердити з упевненістю, що в неолітичних та енеолітичних культурах Європи існувала певна знакова система. Її корені слід шукати в неолітичних культурах Анатолії. Чимало знаків європейці створили самі, але не вони були творцями правил цього давнього мистецтва знаків. Трипільська цивілізація — частина світу давніх землеробів Європи. Вона отримала від цього світу священні знання. Але

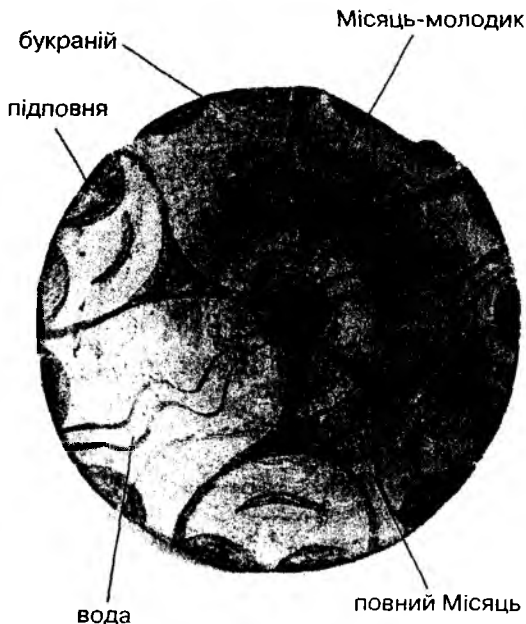
не тільки отримала, а й розвинула, внесла своє, нове — як і кожна з культур того часу — Вінча, Гумельниця, Варна, Лендель і багато інших.

Давні розписи промовляють до нас забутими мовами з глибини шести тисячоліть, так само як зверталися колись їх творці до своїх, забутих нині богів, зрозумілою тільки їм мовою символів та знаків. Досконала ритміка орнаменту, його насиченість символами доносить до нас могутню давню магію, звертання людей до потойбічних сил і, можливо, намагання ними керувати.

Поєднання окремих знаків-символів на підставі певних правил та загальних схем орнаментальних композицій давало змогу «записувати» в орнаменті цілі «тексти» — залишалось зробити лише крок до створення власної системи писемності, адже символіка трипільців за доби мальованого посуду налічувала вже понад 300 окремих знаків та їх блоків.

З огляду на походження трипільської культури, цілком логічно шукати серед її матеріалів, починаючи з раннього етапу, знаки, схожі на ті, що були поширені в неолітичних культурах Балкан та Центральної Європи.

Серед них є відомі давнім шумерам — зірка Іштар, знаки «рослина», «вода», «будиночок». Однак трипільська цивілізація зникла раніше, ніж ця система перетворилася на писемність. Мистецтво створення орнаментів, піктограм, один раз народившись, пережило тисячоліття. Якщо зібрати разом кераміку наступних часів, то ми побачимо, як

Зразок «дешифрування» піктографічної композиції на мисці трипільської культури. IV тис. до н. е.

у бронзовому віці ніби нізвідки знову з'являються на посудинах різних культур Європи спіральні орнаменти, потім зникають, щоб прикрасити корчаги, миски та кубки ранньозалізного віку — у скіфський час. А потім новий злет — орнаменти і календарі на сірих вазах черняхівської культури. Яким чином це давнє мистецтво, ці знання пережили тисячоліття, як ним оволоділи народи Європи, що розмовляли різними мовами, як передавали цю спадщину з покоління в покоління — одна із загадок історії. Що ж стоїть за тими загадковими знаками, які залишили нам у спадок трипільці?

В основі сакрального комплексу Трипільля лежала ідея відтворення—відродження, досягнення шляхом виконання певних ритуалів освячення найвищої мети — безсмертя людської душі. Сакральна діяльність була спрямована передусім на підтримання існуючого світового порядку, боротьбу з Хаосом. Складовою цієї вічної боротьби були дії, спрямовані на відродження та безсмертя людини, яка мала в цьому відношенні зрівнятися з Богами. Процес боротьби за безсмертя та відродження був безкінечним і вимагав постійної напруженої діяльності. Трипільське суспільство пішло власним шляхом, створивши та розвинувши оригінальні для Старої Європи ритуали, в яких певні символи, що дійшли до нас у вигляді орнаментальних композицій на давньому посуді та статуетках, відігравали важливу роль.

На думку видатного британського археолога К. Ренфрю, історія людства має три виміри: археологічний, лінгвістичний та генетичний. Археологи здатні простежити певні моменти історії за археологічними джерелами, але не можуть відповісти на запитання, якою мовою розмовляли люди, які залишили археологічні знахідки. Лінгвісти можуть сказати, якою мовою розмовляли люди в давнину, але не знають, де й коли вони жили. Молекулярна генетика може сказати, як співвідносяться між собою ті чи інші людські популяції й звідки вони походять, але не визначить, якою мовою вони розмовляли. Правдоподібну праісторію можна відтворити лише поєднавши всі три виміри. На жаль, давня історія України знаходиться ще досить далеко від такого поєднання. Але ж дати відповідь на запитання, хто такі трипільці, можна тільки розглянувши дані про всі виміри їх історії.

Очевидно, що не так легко вирішити проблему етнічної належності суспільства, яке відділено від нас в часі на 7—5 тисяч років. Тому для того, щоб вичерпно відповісти на запитання «хто такі трипільці?», якому етносу відповідає археологічна трипільська культура, необхідно здійснити синтез всіх даних, отриманих в результаті аналізу матеріалів різних наук. Зазначимо, що після В. В. Хвойки питаннями етнічної належності трипільців менш за все переймалися саме дослідники трипільської культури. Розуміючи складність питання і уявляючи більше за інших складність такого явища, як трипільська культура, вони не поспішали, або взагалі не мали бажання його вирішувати. Пропонований розділ є спробою розібратися у «трипільському питанні» із точки зору власного, понад тридцятирічного досвіду авторів цієї книжки в дослідженні Трипілья.

ЯК ДІЗНАТИСЯ, ХТО ТАКІ ТРИПІЛЬЦІ

Частіше за все під назвою «трипільці» розуміють носіїв трипільської археологічної культури, бо археологи досліджують саме рештки матеріальної культури, яка залишилася як результат діяльності людей. Але ці ж самі матеріальні предмети втілюють й духовну культуру людності, що її залишила.

Зображення трипільців раннього етапу культури Трипільля—Прекукутень, кінець VI — початок V тис. до н. е.

Але не так вже й просто відповісти на запитання, що тільки здається простим на перший погляд, — яка етнічна належність носіїв трипільської культури та якою мовою вони могли розмовляти?

Етнічні процеси, а також матеріальну культуру сучасних або нещодавно зниклих народів вивчає ще одна з історичних дисциплін, яка називається етнографією, етнологією або в західних фахівців антропологією. Антропологією у вузькому значенні називають також науку про людину як біологічний об'єкт. Сучасна наука дійшла висновку, що етнос — це особлива соціальна спільнота, яка існує в часі й просторі, характеризується певною культурою (як матеріальною, так і духовною), господарським типом та мовою. Отже, археологія вивчає та, що особливо важливо, здобуває старожитності, етнологія-етнографія вивчає та описує етноси — народи, а такий важливий підрозділ антропології, як краніологія, вивчає людські кістки, отримані під час розкопок. Мову вивчає лінгвістика, яка значною мірою спирається на власні джерела, у нашому випадку — топоніміку та аналіз живих мов, для встановлення певних шляхів поширення та історії мов і відповідно їх носіїв.

Завдяки археологічним розкопкам ми можемо встановити, якою була культура трипільців, спробуємо накреслити окремі віхи їхньої історії, довжиною у дві з половиною тисячі років. Skorиставшись дани-

ми етнографії, можна описати Трипілля як етнічну культуру, визначити, до якого господарсько-культурного типу вона належала. Стануть у нагоді лінгвістичні дані, хоча вони дуже суперечливі. Нарешті до нашої країни дійшли й перші спроби запровадити дослідження на ниві молекулярної біології. Маючи на увазі різноманіття даних та гіпотез, слід сказати, що на запитання «хто такі трипільці?» сьогодні можна відповісти по-різному, є чимало версій відповіді.

АРХЕОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА ПРО ТРИПІЛЬСЬКИХ ПРЕДКІВ

У багатьох виданнях із давньої історії України можна знайти теорію, згідно з якою історичний процес на теренах Правобережної України зводиться до появи все нових і нових хвиль мігрантів із Балкан та Подунав'я, які за «принципом доміно» з появою нових прибульців залюднювали все більші території. Здається, що така концепція є верхоглядною та не обгрунтованою археологічними матеріалами, спрощеною схемою процесу історичного розвитку. Щодо Трипілля, то виходячи із гіпотези про історичний процес як низку безперервних міграцій, у VII тис. до н. е. давні хлібороби розмножилися завдяки винайденню хліборобства й тваринництва і змушені були шукати нові землі. Отже, переселенці із Анатолії, які належали до середземноморського антропологічного типу, принесли свою власну мову та навички відтворювального господарства на Балкани, далі розселилися на північ у Подунав'ї, а далі долиною Дунаю — на захід у Центральну Європу та на схід — на Правобережну Україну. Трипілля було вже четвертою із «набігаючих демографічних хвиль». Людність, яка належала до трипільської культури, згідно з міграційною схемою потрапила на терени України з Нижнього Подунав'я та басейну Серету. Однак спробуємо з'ясувати, чи підтверджують археологічні матеріали наведену вище гіпотезу щодо міграційних хвиль, особливо стосовно появи таким чином у Європі людності із відтворюючою економікою взагалі та трипільських хліборобів зокрема.

По-перше, дані про балканські неолітичні культури, особливо у Греції, не узгоджуються із уявленнями, що фактично різні культури неоліту могли залишитися після мігрантів із одного центру в Північній Анатолії. Адже в такому випадку неолітичне населення Греції повинно було мати єдину матеріальну культуру. Втім це не так. Лише одна із неолітичних культур Греції має виразні анатолійські риси. Інша ж характеризується керамікою із зашипним орнаментом та будинками з дерева й глини, яких не маємо в давніх культурах Анатолії. В Анатолії будували із каменю та глини, дерева там обмалювали. Тобто цю другу культуру можна розглядати як прототип керамічного комплексу та принципів домобудування неолітичною людністю Карпато-Балкано-Дунайського регіону в неоліті. По-друге, різноманітні неолітичні культури цього великого регіону вирізняються багатьма своєрідними рисами,

особливо помітними в керамічному комплексі. На Балканах ростуть деякі дикі зернові злаки, які, вірогідно, могли збирати мешканці на півострові або навіть почати їх domestикацію. Однак не викликає сумніву, що не тільки важливі аграрні знання, але й насіння злаків, які не зустрічаються у Європі в дикому вигляді, так само як й предки домашніх кіз або овець, потрапили до балканських мешканців від мігрантів із Анатолії. Наявність подібних археологічних неолітичних культур у Західній та Східній Фракії, що межує з Південною Анатолією, свідчить, що анатолійське населення могло потрапити в Європу двома шляхами — північним та південним. Причому відносно невеликі групи анатолійців та їх культурні впливи просувалися цими шляхами й пізніше — у мідному та бронзовому віках. Отже, можна зробити висновок, що розмаїття неолітичних культур як раннього неоліту Греції, так і пізніше всього Карпато-Балкано-Дунайського, свідчить, з одного боку, про етнічну й відповідно мовну строкатість етнокультурної мапи давньої Південно-Східної Європи, а із другого — є результатом складної взаємодії та постійних культурно-історичних контактів населення балканського й анатолійського регіонів та важливих культурних і технологічних впливів останнього осередку.

Якщо глянути на фізичну карту, то можна побачити, що, просуваючись долиною Дунаю на схід, можна потрапити в його велику дельту й на берег Чорного моря, але аж ніяк не на Правобережну Україну. Інша річ — басейн Серету, він, як ми бачили в розділі про початок створення трипільського світу, входив до Карпато-Подністров'я, де відбувалося формування культури Трипілля А—Прекукутень. Отже, трипільська культура багатоконпонентна в культурному відношенні й переважно карпатська як за територією формування, так і за головними складовими. Балканські ж та дунайські елементи, без сумніву, присутні у Трипіллі, вони також відігравали важливу роль, особливо на початкових етапах розвитку. Південні напрямки контактів були особливо актуальними для першого періоду розвитку трипільської та кукутенської культур. Треба також зауважити, що в могильниках дунайської культури Боян, яка брала певну участь у формуванні культури Трипілля А—Прекукутень, зафіксовано наявність, крім середземноморського антропологічного типу, представників протоевропейського антропологічного типу, характерного для мезолітичного та неолітичного населення Східної та Північної Європи.

Отже, наведені дані археології та антропології свідчать про те, що, по-перше, вже населення неоліту, яке передувє трипільцям, не могло бути етнічно однорідним, бо представлено багатьма культурними традиціями та різними антропологічними типами. По-друге, немає сенсу говорити про масштабні міграції з півночі Анатолії, що опосередковано спричинили нарешті появу трипільської культури. Безумовно, свого часу відтворююче господарство неолітичної Європи взагалі й Трипілля зокрема могло виникнути тільки під впливом різних осередків хліборобства в Анатолії, але ці культурні імпульси стали можливими завдяки інфільтраціям певних груп населення та постійним культурно-історичним контактам. Отож якщо за різними археологічними культу-

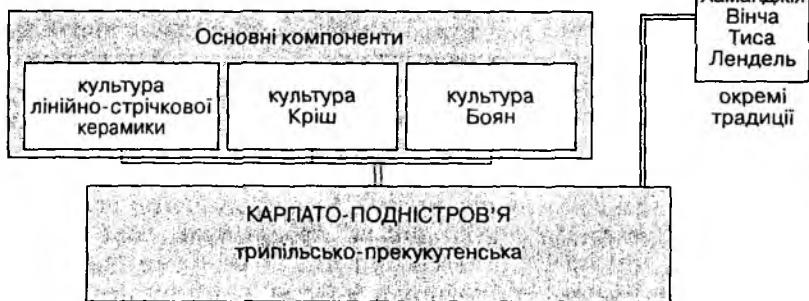

Схема формування трипільсько-прекукутенського етнокультурного району.

рами мати на увазі різні народи, то очевидно, що трипільська культура виникли в результаті тривалого культурно-історичного процесу та взаємодії багатьох народів, що населяли в VII—IV тис. до н. е. Анатолію та Південно-Східну і Центральну Європу.

НОВІТНЯ ТРИПІЛЬСЬКА МІФОЛОГІЯ

Сьогодні таке просте, на перший погляд, запитання «хто ж все-таки трипільці?» — оповите численними міфами, які виникли тому, що насправді запитання треба було б сформулювати інакше: «чи були трипільці українцями?», або якщо ставити проблему зовсім коректно, то «чи має відношення трипільська культура до етногенезу українців?». За роки незалежності розвинувся і розцвів пишним цвітом цілий напрямок міфічної історії, або історичної міфології, який вже давно існує у багатьох державах, що мають довгу політичну історію. Подібний жанр творчості дістав навіть власну назву — «фольк-хісторі», подібно до фольклору — усної народної творчості. Під цією назвою мають на увазі особливий народний жанр, міфопоетичні твори, які маскуються під історичні дослідження, хоч насправді взагалі ніяк не пов'язані з науковими методами пізнання світу.

Існування фольк-хісторі — закономірний продукт культурного життя кожної нації, яка за заведеним з давніх-давен сакральним принципом родового суспільства шукає витоки народу серед першопредка, який був богом, напівбогом-героєм, або створений богами. Міфи кожної цивілізації містять розповідь про її етногенез та стверджують одвічне, отримане від богів право народу на місцевість, яку він займає. Наведемо кілька прикладів із античності, яка є підґрунтям сучасної цивілізації Європи. Елліни-колоністи, які прибули понад 2600 років тому в Північне Причорномор'я із Еллади, заснували свої міста-поліси на берегах Чорного моря — Понта Евксинського: Ольвію, Тиру, Ніконій, досить швидко модернізували та підкорегували давню ел-

лінську міфологічну традицію. Вони створили міф про те, що вони нащадки героя Ахілла, оспіваного Гомером, тіло якого мати вихопила із поховального вогнища під стінами Трої й віднесла на маленькій остров — скелю неподалік берегів Понту. У античні часи той острів називали Левки, тепер — Зміїний. Тут вдячні елліни-колоністи спорудили храм Ахілла Понтарха, який став не тільки їх легендарним предком, але й з огляду на це заступником усіх прибулих у ці краї та їх нащадків. Відомо, що давні римляни, держава яких постала під впливом етрусської цивілізації, ведуть свій родовід від легендарного засновника Рима — Ромула, який був нащадком чи то Енея, чи то Марса, одне слово — якогось із богів або героїв, героєм, богом, заступником римлян. Серед нащадків героя напівбога Геракла — гераклідів були не тільки еллінські роди, які на підставі родинних зв'язків із цим легендарним предком претендували на територію Пелопонесу. Коли елліни познайомилися зі скіфами, які кочували степовою смугою Причорномор'я, виникла необхідність обґрунтувати їхні територіальні зазіхання на скіфські володіння. Тому вони підкорегували легенду про один із подвигів Геракла таким чином, що герой опинився під час мандрів у землях скіфських племен, де й потрапив у печеру, господинею якої було прадавнє чудернацьке еллінське божество — змієнога діва Єхидна. Вона народила Гераклу трьох синів, один з котрих дістав ім'я Скіф.

Мабуть, за тією ж самою логікою дехто в Україні за браком відповідної легендарної традиції створює сучасні міфи про походження українського народу. Але, на відміну від часів дитинства людства, коли ще релігія втілювала й міфи, й науку, сучасні етногенетичні міфи, які повинні відстоювати одвічне право народу на територію, яку він займає, підносяться під виглядом наукових досліджень. І хоча у XXI ст., коли створено чисельні політичні інститути, які регулюють міждержавні відношення, країні, яка нарешті виборола власну незалежність, немає ніякого сенсу обґрунтовувати свої права у спосіб, який застосовували 2600 років тому родові суспільства та ранні цивілізації.

Але декому в Україні здалося, що мало бути нащадками Перуна або ж Даждьбога, треба шукати більш глибоке коріння та вихвалитися перед усім світом новим міфом, згідно з яким пуп землі, колиска людської цивілізації знаходяться саме на теренах сучасної України. При цьому бажано, щоб число років, що вимірюють, коли саме це сталося, мало щонайбільше нулів. Добродіям, які вигадують міфи, байдуже, що 20 000 років тому на теренах України була прильодовикова зона й тут можна було вижити, лише полюючи на мамонтів, а не закладати підвалини української цивілізації, створюючи доленосне для людства вчення та закарбовуючи його на стінах гротів Кам'яної Могили. Не звертають уваги і на всім світом визнану концепцію академіка Вавілова про первинні осередки походження хліборобства, що було можливим тільки в центрах, де росли дикі предки злакових рослин, яких ніколи не було у Східній або центральній Європі. Деякі «згодні», що нехай вже буде українській цивілізації 7000 років, бо все одно це раніше, ніж Шумер! Отже, нехай і у нас починається історія! Байдуже, що

вираз про те, що історія починається в Шумері, був тільки метафорою, а сучасні наукові факти свідчать про те, що історія — тобто формування цивілізації, починається одразу в кількох осередках Середземномор'я та євразійського континенту, в тому числі й на теренах сучасної України. От тільки в Шумері була держава й відбудовувалися міста саме на той час, коли перші паростки цивілізованого життя на теренах нашої країни вже зів'яли під натиском кліматичних негараздів та економічних криз, а протоміста були покинуті мешканцями й перетворювалися на руїни¹.

ЕТНОГРАФІЧНА НАУКА — ГОЛОВНИЙ ЕКСПЕРТ

Отже, якщо відволіктися від міфологічного способу історичного мислення в пошуках легендарних предків українського народу, то можна незаангажовано розглянути питання, хто такі трипільці, розуміючи під ним те, який етнос або етноси представляють носії трипільської культури та чи має він відношення до походження українського народу. Відповідь на це питання завжди залежить як від світоглядних та політичних уподобань учених, так і від рівня історичних знань у кожному відповідні моменти розвитку держави. Взагалі-то на початку розвитку історичної науки, яка прийшла на зміну чистій міфології, існувала світова тенденція відносити до предків нації найбільш древні відомі на той час народи на теренах власної країни.

У XIX ст. в Російській імперії історичний родовід починали вже не від часів літописних Аскольда та Діра, а зі скіфів, що вважалися прямими й безпосередніми предками слов'ян. Наприкінці століття В. Хвойка знайшов у Наддніпрянщині на околиці с. Трипільля старожитності, набагато віддаленіші в часі від скіфів, і одразу ж оголосив людиність, що їх залишила, автохтонним стародавнім населенням берегів Дніпра, яке підтримувало зв'язки із цивілізованим Давнім Сходом та було предками слов'янських народів. Уже деякі вчені, сучасники Хвойки, беручи до уваги вигляд матеріальної культури трипільців, вважали, що вони не були на українській землі автохтонами, а потрапили сюди з Азії або Балкан і були фракійцями.

Відтоді тривають суперечки між міграціоністами та автохтоністами, хоча нам здається, що ці суперечки не мають жодного сенсу. Бо хоч би яку версію появи людини — в результаті трудової діяльності, чи то в результаті мутації генів мавпоподібних предків, або як творіння божого — вибрали, це явище не стосується теренів сучасної Європи взагалі й України зокрема. Бо тут ніколи не жили мавпи, отже, не могли з'явитися мавпоподібні предки, а процес антропогенезу зафіксований зовсім на інших континентах. Бог, як відомо, розмістив предків роду людського — Адама та Єву — у райському саду, реалії якого аж ніяк не нагадують кліматичні умови Карпато-Подніпров'я. Отже, наукова й божественна версія походження людини збігаються в тому,

¹ Див. докладніше заключну частину розділу «Шлях до цивілізації».

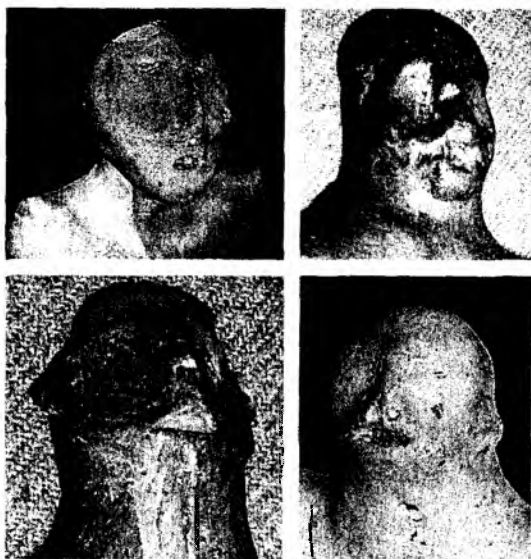
що творення сталося в теплому кліматі, а нащадки першопредків почали розселятися по всій планеті внаслідок міграції з центра антропогенезу. Подальша доля людської популяції великою мірою залежала від змін природного середовища.

Сучасна наука дає можливість чітко усвідомити єдність розвитку природи та суспільства, адже природні катаклізми та кліматичні коливання змінювали не тільки природу, але й суспільство — систему господарства, культурних зв'язків, соціальних структур, матеріальної та духовної культури. Отже, такі зміни безпосередньо впливають на етнічні процеси, бо етнос як суспільна організація орієнтований на природне оточення, а у формуванні етносу важливе місце належить як соціальному, так і природному середовищу, яке впливає на етногенез та зміни генотипу. На думку антрополога В. П. Алексєєва, основні модули етногенезу — це автохтонний розвиток, розселення, етнічна безперервність, міграція, а структурною одиницею етногенезу є етногенетичний пучок — групи народів, які зв'язані поміж собою спільністю походження, що характеризується наявністю певної території, антропологічним типом, культурно-історичними традиціями, мовою. Расовий, антропологічний тип людини безпосередньо пов'язаний із генотипом, який впливає й на расогенез. Формування нового генотипу може бути обумовлене масовим змішуванням представників різних етносів, що виникає під час великих міграцій, які також викликані зміною природного середовища.

Кліматичні зміни змушували людські спільноти вже від початку історії людства постійно змінювати місця мешкання в пошуках джерел харчування, відшукувати землі, придатні для мисливства, рибальства, збирання їстівних рослин. У природних відносно ізольованих районах формувалися певні етноси, які через відповідно тривалий час ставали в них автохтонами, розселялися, а згодом, під тиском кліматичних змін, були вимушені мігрувати до інших районів, де вже були власні автохтони. Так змішувалися генотипи, культурні традиції, господарські моделі й виникали нові етноси. Такі історичні процеси тривали протягом десятків тисячоліть фактично на теренах усього Старого Світу.

За законами родового суспільства ведення роду від предків мало сакральний характер. Кожен бажачий міг стати членом родового колективу шляхом певних обрядів, внаслідок чого, не будучи родичем по крові, посвячувався в повноправні члени общини й сприймав її спосіб життя та культуру. Так само до родових структур могли вливатися й цілі колективи, що завдяки інституту, який етнографи називають адопцією, приймалися в певну родову структуру, не маючи із нею кривно споріднених стосунків.

Таким чином, бачимо, що навіть родове суспільство по суті надавало перевагу культурним, а не кривним чинникам соціальних та етнічних груп. Сакралізація механізму перетворення «чужинців» на «своїх» за рахунок постійних етнокультурних контактів забезпечувала зміцнення біологічної основи колективу — його генофонду, та збагачення культури за рахунок взаємодії численних традицій, що доповнювали одна одну. У такому разі визначальним для етносу, навіть уже в родовому

«Портретні» зображення носіїв культури Кукутень IV тис. до н. е. (Румунія, музеї м. Пятра-Нямц).

суспільстві, буде все ж таки не генотип його представників або антропологічний тип, а культурна традиція. Це підтверджується й наведеними раніше прикладами пошуків міфічних предків для народів.

Для того щоб наблизитися до відповіді, який народ представляла трипільська археологічна культура, необхідно звернутися саме до науки, що вивчає народи, та з'ясувати, як етнографи пропонують тлумачити поняття «етнос».

Слово «етнос» із давньогрецької перекладається як «згряя», «рій», «група», «плем'я», «народ». У науковій літературі є різноманітні визначення понять «етнос» та «етнічний». Більшість фахівців вважає, що етноси є одним із різновидів соціальних спільнот. Натомість Л. М. Гумільов, теорії якого набули особливої популярності наприкінці ХХ ст., характеризує етнос як біологічну одиницю, яка нижча ніж біологічний вид і може відповідати поняттю «популяція». Він вважав, що соціальні та етнічні процеси різняться за своєю природою. Прихильники визначення етносу як соціального організму вважають, що беззаперечними його ознаками є самосвідомість та самоназва. Крім того, ознаками етносу можуть бути: мова, територія, особливості психіки, культури, побуту, певна форма соціально-територіальної організації, загальне походження, економічні зв'язки, релігія, але все перелічене не є обов'язковим для етнічних спільнот. Особливо підкреслюється роль культурної специфіки. Залежно від історичного етапу етноси виступають як плем'я, що може утворювати групу споріднених племен — соплеменність для первісності, народність для ранніх держав та нація — для сучасного етапу. У вузькому значенні під етносом розуміють особливу форму колективного існування людей, яка складається природним шляхом і не

залежить від волі окремих людей, що до неї входять і здатна до сталого багатовікового існування за рахунок самовідтворення. У широкому розумінні поняття «етнос» виходить з того, що власне етнічні явища перебувають у тісному зв'язку із соціально-економічними, які їх певною мірою обумовлюють. Етносоціальні організми зазвичай мають не тільки етнічну та територіальну спільність, але й являють особливу соціально-економічну цільність. Дуже важливим є розглядання етносів як динамічних систем, як процесів. Отже, етнос — явище багатопланове, поєднане з різноманітними спільнотами людей, в тому числі й з цивілізацією, якщо розуміти останню як певну культурну спільність, що повністю відповідає феномену Трипілля.

Етнографи серед розмаїття культур та народів виокремлюють певні спільноти, які називають історико-етнографічними або історико-культурними областями. Це — частини ойкумени, у населення яких в результаті спільного соціально-економічного розвитку, тривалих зв'язків та взаємовпливів складаються подібні культурно-побутові (етнографічні) особливості. Ці особливості найбільш яскраво помітні саме в культурі — житлах, транспортних засобах, їжі та хатньому начинні, одязі, вбранні та прикрасах, але охоплюють також і явища духовної культури, що опосередковано пов'язані із господарством та побутом — звичаї, обряди, вірування, міфи. Історико-культурні області виступають як історичні категорії, найдавніші з них склалися ще у процесі першепочаткового розселення людини наприкінці палеоліту. Надалі постійно змінювалися як характерні особливості окремих історико-культурних областей, так і їхні кордони. Одні області розпадалися, натомість інші виникали знову. До історико-культурних областей завжди входять народи, розселені на суміжних територіях та реально пов'язані поміж собою, хоча й мають різницю в соціально-економічному розвитку, мові або расовій приналежності. Протягом історії людства історико-культурні (етнографічні) області були конкретною історичною реальністю.

На думку видатного етнолога В. П. Алексєєва, історико-культурні області збігаються з етнічними кордонами тому, що територіальний комплекс культури завжди виступає лише в етнічному оформленні. Історико-культурні області, як правило, поєднують групу територіально близьких народів, а етногенетичні спільності поєднують етнографічні групи, що мають спільне походження. Спільності етногенетичного характеру, як і історико-культурні області, утворюють складну багатоступінчасту ієрархічну систему. На думку етнографів, археологічні культури, які можна порівнювати і з етногенетичними, і з історико-етнографічними, і з культурно-господарськими спільнотами, ще недостатньо досліджено, що заважає беззаперечно пов'язувати їх з етнічною специфікою або результатом подібної господарської діяльності. Але все ж таки можна запропонувати модель поєднання етнографічних спільнот з археологічними угрупованнями. Так, культурна спільність Кукутень—Трипілля може розглядатися як етнічна спільність, частина — область — великої етногенетичної провінції Балкано-Карпато-Дунайського регіону доби неоліту — енеоліту. У свою чергу окремі

ТРИПІЛЬСЬКО-ПРЕКУКУТЕНСЬКА ТА ТРИПІЛЬСЬКО-КУКУТЕНСЬКА КУЛЬТУРИ
 Етнокультурні райони та локально-хронологічні I типи
 історико-етнографічної (етнокультурної) області Трипілля—Кукутень
 5400/5300—3200 рр. до н. е.

Розвиток етнокультурної структури спільноти Трипілля—Кукутень.

частини спільноти, такі як археологічні культури Трипілля—Прекукутень та Трипілля—Кукутень, можуть відповідати етногенетичним районам, до яких входять етнографічні групи, що складаються з кількох генетично пов'язаних локально-хронологічних груп.

Отже, спробуємо розглянути висвітлені в попередніх розділах реалії трипільської цивілізації з точки зору сучасної теорії етносу, що викладена вище. Зрозуміло, що коли йдеться про такі віддалені часи, як V—IV тисячоліття до н. е., то визначальні ознаки етносу — самосвідомість та самоназва — вивченню практично не доступні. Ця обставина робить усі подальші спроби побудувати етносоціальні моделі доволі гіпотетичними, бо вони не забезпечені основою. Все ж таки розглянемо й, так би мовити, допоміжні, тобто *можливі, але не необхідні* ознаки етносу. На жаль, знову ж таки наступні із них — особливості психіки та мова — по суті не можуть бути визначені на археологічних джерелах, хоча саме «етномовній» ідентифікації трипільської культури присвячено чимало роздумів, до розгляду яких ми ще повернемося згодом. Наступна ознака — територія — є цілком доступною для археологів. Насправді некоректно говорити про територію поширення трипільської культури, але археологи доволі чітко фіксують територіальну локалізацію матеріальної культури певних локально-хронологічних груп трипільської цивілізації на теренах від Карпат до Дніпра. Те ж саме можна сказати і про особливості культури й побуту трипільців, які проявляються саме в межах цих локально-хронологічних груп. Форма соціально-територіальної організації, загальне походження, економічні зв'язки, релігія конкретних локально-хронологічних груп можуть бути гіпотетично реконструйовані на основі археологічних джерел як певні вірогідні моделі.

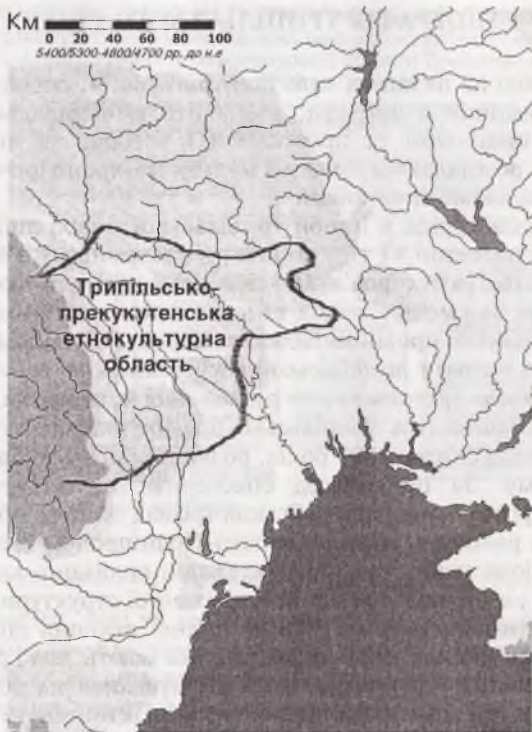
ЕТНОГРАФІЯ ТРИПІЛЬСЬКОГО СВІТУ

Для відповіді на питання, «хто такі трипільці?», спробуємо, спираючись на принципи етнографії, визначити етносоціальну структуру трипільської цивілізації та простежити її історію та етногенетичне районування, розглядаючи кожну з культурно-хронологічних груп як певний етносоціальний організм.

Отже, ранній період в історії трипільської цивілізації розпочинається у другій половині VI тис. до н. е., коли трипільці з'являються на теренах Карпато-Подністров'я. Цю людність, культура якої сформувалася внаслідок взаємодії кількох етносоціальних організмів доби неоліту етногенетичної провінції Балкано-Карпато-Дунайського регіону, умовно можна назвати *трипільсько-прекукутенською етнічною спільністю*, характерною археологічною рисою якої є кераміка із заглибленою орнаментациєю. Ця трипільсько-прекукутенська етнічна спільність проіснувала близько 800 років, розвиваючись в умовах кліматичного оптимуму. За цей період спостерігається значне зростання населення та розселення хліборобських громад по невеликих поселеннях до різних районів у межах Карпато-Подніпров'я. Тут у різні хронологічні періоди певні території належали, вірогідно, кожному з 3—5 племен, які не утворювали єдиної політичної структури, а єдність їх культури свідчить про належність до єдиної етнічної спільноти. Фінальні пам'ятки цієї етнічної спільності вже мають деякі риси майбутніх нових етнічних угруповань, що сформувалися на їхній основі, і стають субстратом для виникнення великої етногенетичної області Трипілля—Кукутень.

У другій половині V тис. до н. е. у Прикарпатській Молдові під впливом культурних традицій сусідів із заходу та півдня формується новий етногенетичний район — трипільсько-кукутенський, яскравою ознакою культури якого є мальований посуд. Від Карпат до Пруту розселилися кукутенські громади, що утворювали, напевно, два племені, кожне із яких мало різні напрямки культурно-економічних контактів. Зростання населення за цієї доби призвело до конкуренції за землі, угіддя та корисні копалини. У регіоні трипільсько-кукутенської людності на фінальній фазі першого етапу розвитку трипільської цивілізації це проявилось в «мілітаризації» суспільства — появі великої кількості поселень на природно або штучно укріплених місцях, розповсюдженні зброї у вигляді наконечників від стріл та дротиків, які часто знаходять археологи. Мешканці поселень захищали свою територію від зазіхань один одного, а можливості для розселення племен були обмежені сусідами.

На захід від кукутенців мешкало кілька племен, специфіка культури яких полягала в поєднанні архаїчної традицій трипільсько-прекукутенських племен та новітніх тенденцій кукутенських, отже, цей етногенетичний район можна умовно назвати трипільсько-кукутенським. Він займав територію до басейну Дністра включно. А в північних районах Середньої Наддністрянщини та на схід, у Побужжі й межиріччі Південного Бугу та Дніпра розмістилися племінні території населення, що суворо дотримувалося у виготовленні посуду старовинної трипільсько-

Трипільсько-прекукутенська етнокультурна область наприкінці VI — на початку V тис. до н. е.

прекукутенської традиції і належало ще до одного нового етнічного угруповання та етногенетичного району. Сприятливі кліматичні умови, аграрна економіка та демографічний вибух стали чинниками ускладнення соціальної структури трипільсько-прекукутенських племен, поряд із обшинними поселеннями з'являються великі центри концентрації населення площею близько 60 га — протоміста, що свідчить про наявність у племенній організації певних політичних функцій.

Зважаючи на знахідки різноманітних предметів, у тому числі й з міді, визначальним напрямком контактів у останні 200 років першого періоду трипільської цивілізації було Подунав'я, де у Фракії розроблялися багаті поклади міді, що належали сусіднім племенам етнічної провінції і потрапляли від них далеко на схід. Нетривале погіршення клімату далось взнаки саме в цих південних районах у пониззі Дунаю, воно призводить до зникнення блискучих етнічних угруповань енеолітичної доби, відтоку населення в інші регіони та зміні їхньої культури; відтоді на початку другої половини V тис. до н. е. надовго припиняє діяльність й осередок по видобутку міді. Тому новий, середній період у розвитку трипільської цивілізації, розпочинається із остаточної переорієнтації культурно-економічних контактів тільки в одному напрямку — на захід, за Карпатські гори.

Кераміка косенівської групи. Друга половина IV тис. до н. е.

Посуд кошиловецької групи. Середина—друга половина IV тис. до н. е.

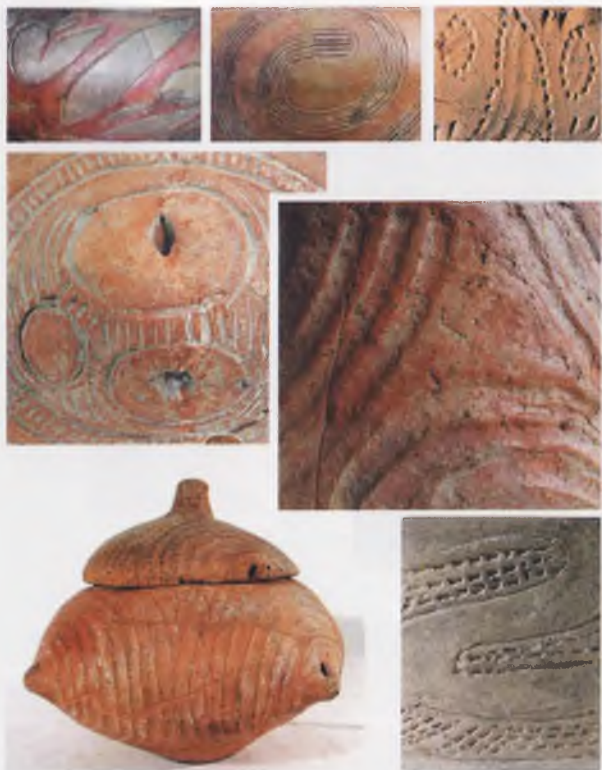
Посуд усатівської культури. Кінець IV — перша половина III тис. до н. е.

Культурні артефакти із трипільських поселень Волині: прясельця із піктограмами, керамічні моделі сокир-молотів, антропоморфна та зооморфна пластика. Поселення Троянів та Павлоч.

Мідні вироби із усатівських поховань. Кінець IV — перша половина III тис. до н. е.

*Види заглибленого
декору культури
Трипілля—
Прекукутень.
V тис. до н. е.*

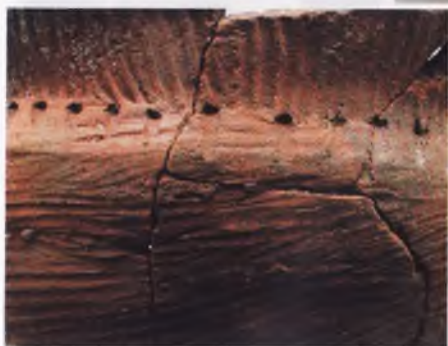
*Зразки
трипільського
мідного литва
V—ІІ тис. до н. е.*

*Розпис по ангобу. Помітні
сліди інструментів, якими
нанесено ангоб та розпис.
Трипільля—Кукутень,
IV тис. до н. е.*

*Обробка поверхні кухонного
посуду та його декорування
відбитками штампу та
шнуром. V—IV тис. до н. е.*

Реконструкція вертикального ткацького верстата, знахідки керамічних важків під час археологічних досліджень та їх застосування. Зліва внизу — керамічні прясельця.

Металева зброя трипільців: сокира, клевець та кинджали. IV — перша половина III тис. до н. е.

Стара вірна зброя із каменю та кременю: сокира-молот, сокира, клевець, булава та кинджал. V — перша половина III тис. до н. е.

Сакральний скарб із поселення Брад. Культура Кукутень, V тис. до н. е. Музей культури Кукутень, м. Пятра-Нямц.

«Стара Європа» на Дунаї: культура тисаполгар (Угорщина): вид на селищний пагорб та розкопані залишки житла; золоті та мідні вироби. V тис. до н. е.

Старожитності культур «степового енеоліту» з території України: конеголовий скіпетр, пластика, зброя, мідні прикраси та кераміка. Друга половина V — перша половина III тис. до н. е.

*«Богиня
у чобітках».*

Трипільські оранти.

*Прародителька
в образі Богині
з протоміста
Володимирівка.
Статуетка
зображена
на монеті,
яку випустив
Український
національний банк
в 2000 р.*

Біноклеподібні посудини.

Різноманітні композиції змійного візерунку на трипільському посуді.

Різні артефакти трипільської культури, що зображують Богиню в образі птаха.

Можливо, що так виглядала Богиня «кукутенців».

Чоловічі та жіночі фігурки, знайдені разом у житлі протоміста Майданецьке.

Фігурки бовинів та овидів, знайдені у ямі біля житла протоміста Майданецьке.

Фігурки могутніх биків.

Б

А

Верховний бог, втілений у вигляді бородатого бика. А — фрагмент фігурки та реконструкція, поселення Черкасів Сад (за Л. Ю. Полищук). Б — колекція «ПЛАТАР».

Фігурки ведмедя та свині.

Фігурка оленятка.

Фігурки ведмедяць.

Інь та ян на трипільській кераміці.

Зображення собак на мальованому посуді.

БОГІНЯ

РОСЛИНИ

РОСЛИНИ

ПТАХА

СОБАКА

ЗМІЯ

ЗМІЯ

БОВІН

Перевтілення Місяця — місячна символіка різних сакральних образів.

Знак «прямокутник із рисками» на керамічних виробах трипільської культури другої половини V тис. до н. е. Цей знак відомий у Старій Європі ще із часів культури лінійно-стрічкової кераміки (VI тис. до н. е.).

Знак «овал» та його різновиди на посуді трипільської культури другої половини V тис. до н. е.

Об'ємна знакова система. Знахідки із поселення Майданецьке. IV тис. до н. е.

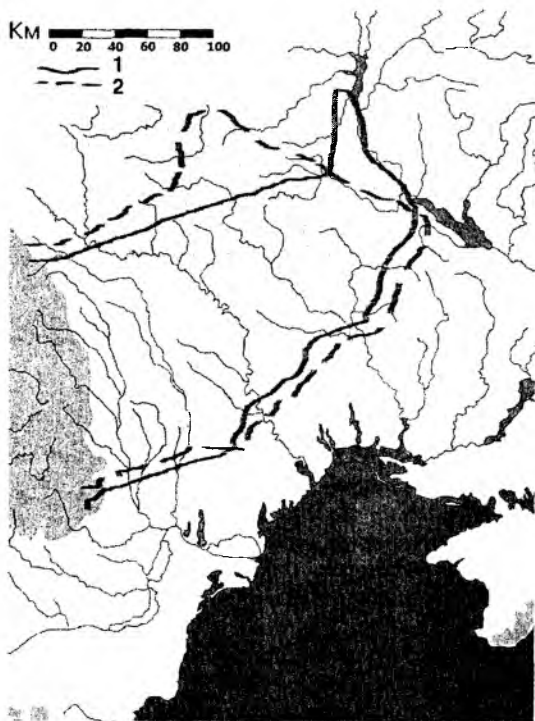

«Безкінечники і Берегині» — паралелі в орнаменті керамічних виробів Трипілля—Кукутень та етнографічних матеріалів ХІХ—ХХ ст. (писанкарство та вишивка).

Середній період історії трипільської цивілізації від другої половини V до перших століть IV тис. до н. е. — доба найвищого розвитку її двох етнічних спільнот етногенетичних районів — трипільсько-прекукутенського та трипільсько-кукутенського, коли в Карпато-Подніпров'ї на основі етнічних угруповань попереднього етапу, взаємодії різного населення трипільської цивілізації та іноетнічних впливів етногенетичної провінції Балкано-Карпато-Дунайського регіону відбувається формування багатьох етнічних спільнот. На теренах сучасної України вони представлені локально-хронологічними групами трипільської культури етапів В I—В II—С I. Причому можна простежити розвиток та формування окремих етнічних спільнотей трипільської цивілізації, представлених археологічними локально-хронологічними угрупованнями.

Трипільсько-кукутенський етногенетичний район складається із кількох етнічних спільнотей. У Верхньому Подністров'ї від етапу Трипілля В I до Трипілля С I складається *верхньодністровська етнічна спільність* трипільсько-кукутенського етногенетичного району. До неї входять пам'ятки типу Незвисько II, заліщенської, шипенецької локально-хронологічних груп, пам'ятки кошиловецького типу. На Середньому Дністрі на основі пам'яток фіналу Трипілля В I формується *середньодністровська етнічна спільність*, до якої належать пам'ятки солонченської групи, раковецького типу та петренської групи, що завершують існування середньодністровської спільноті на етапі Трипілля С I. На етапі Трипілля В I—В II на основі традицій відповідних культурних комплексів середньодністровської та верхньодністровської етнічних спільнотей та при участі традицій населення басейну Тиси починається формування *буго-дністровської етнічної спільноті*, до якої належать пам'ятки типу Кліщів, Немирівка, Ворошилівка, та чечельницької локально-хронологічної групи, яка завершує існування цієї етнічної спільноті на етапі Трипілля С I. У Буго-Дніпровському межиріччі та на півдні Середньої Наддніпряниці на основі пам'яток етапу В II типу Раковець та Миропілля, які належать до двох різних етногенетичних районів — трипільсько-кукутенського та трипільсько-прекукутенського, формується *буго-дніпровська етнічна спільність*, до якої входять пам'ятки володимирівської, небелівської, томашівської та канівської локально-хронологічних груп Трипілля В II—С I. На етапі С I незначну частину Дніпровського Лівобережжя займало населення лукашівської групи, яка виникла внаслідок синтезу традицій *буго-дністровської та буго-дніпровської* етнічних спільнотей.

У Буго-Дніпровському межиріччі наприкінці етапу Трипілля С I на основі пам'яток томашівської групи та північно-молдавської бринзенської локально-хронологічної групи виникає косенівська група, яка завершує розвиток буго-дніпровської етнічної спільноті вже в пізньому періоді історії трипільської цивілізації на етапі Трипілля С II, а також й історію етнічної спільноті трипільсько-кукутенського району та етнічної області, яка відповідає культурній спільноті Трипілля—Кукутень. На теренах України це єдине етносоціальне угруповання із трипільсько-кукутенською культурною традицією, що продовжує існу-

Поширення трипільсько-прекукутенського та трипільсько-кукутенського етнокультурних районів упродовж V — початку IV тис. до н. е.

вати під час пізнього періоду історії трипільської цивілізації та доживає до самого її фіналу. У той час протомісто біля с. Вільховець залишилося самотнім острівком *трипільсько-кукутенського* етносу в океані посттрипільських етнічних спільностей раннього бронзового віку, для яких Трипільля було лише субстратом, натомість вони належали до інших етнічних спільнот нової доби.

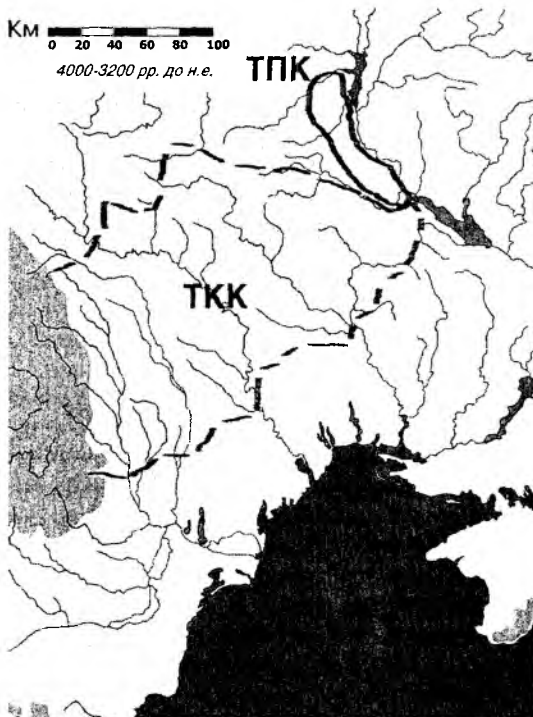
Трипільсько-прекукутенський етногенетичний район, головною культурною ознакою якого є кераміка із ритою орнаментациєю, починає розвиток культурної спільності або етнічної області Трипільля—Кукутень у Карпато-Подніпров'ї. На фінальній фазі раннього етапу історії трипільської цивілізації цей етногенетичний район зміщується на схід: пам'ятки етапу Трипільля В I борисівського типу поширені від північно-східної частини правобережжя Дністра до Буго-Дніпровського межиріччя. На етапі Трипільля В I—В II на основі борисівських пам'яток та під впливом традицій населення басейну Тиси формується *дніпро-бузька етнічна спільність* трипільсько-прекукутенського етногенетичного району, територія якого тепер поширюється виключно на східному регіоні трипільсько-кукутенської ойкумени та охоплює на етапі Трипільля В I—В II Буго-Дніпровське межиріччя та Середню Наддніпрянщину, а на етапах Трипільля В II—С I звужується до Се-

реднього Подніпров'я. Початковий етап дніпро-бузької етнічної спільності (Трипілля В I - В II) характеризується єдиною культурною традицією для всього району. На етапі Трипілля В II у Подніпров'ї виникають нові локально-хронологічні групи, кожна з яких має певну територію — коломийщинська та чапаївська. На наступному етапі Трипілля С I коломийщинська група продовжує розвиток, а також поруч з канівською групою, що належить до трипільсько-кукутенського етногенетичного району, стає субстратом григорівської групи, а на основі чапаївської виникає підгорцевська група. Фінальний етап існування трипільсько-прекукутенського етногенетичного району етапу Трипілля С I демонструє виникнення нових етнічних спільностей на основі традицій двох різних етногенетичних районів: григорівської та лукашівської.

Трипільсько-кукутенська людність середнього та пізнього періодів трипільської хліборобської цивілізації між 4600—2600 рр. до н. е. розселилася на великому просторі від Карпат до Дніпровського Лівобережжя й сягнула найвищого рівня суспільно-економічного розвитку. Ця етнічна спільнота проіснувала понад дві тисячі років і утворила складне комплексне суспільство, що характеризується ієрархічною структурою з 5—6 рівнів та відповідає початку формування державності. Племена та їхні об'єднання — вождівства — тепер відбивали не тільки етнічну специфіку, але й стали політичними утвореннями. Єдність трипільсько-кукутенської частини трипільської цивілізації забезпечувалася сакральною традицією, що яскраво проявилася у створенні магічної «священної мови» — знакової системи.

Племена із трипільсько-прекукутенською традицією, починаючи із середнього етапу історії трипільської цивілізації, розселилися виключно на схід від Південного Бугу, отже, були північно-західними сусідами трипільсько-кукутенського населення й нічим не поступалися йому щодо соціально-економічного розвитку. Для цих племен також характерна ієрархічна соціальна структура з 5—6 рівнів, протоміста, формування політичної структури на племінній основі. Соціально структура цих племен Наддніпрянщини етапу В II—С I дещо спрощується порівняно із попереднім етапом, зафіксовано 4—5 рівнів, невідомі протоміста. Відбуваються певні зміни в сакральній сфері — деякі обряди мають особливості, типові саме для цих племен. Наприкінці середнього періоду історії трипільської цивілізації трипільсько-кукутенська культура завершує свій розвиток, що тривав майже дві тисячі років. Можливо, що просто збігом обставин пояснюється той факт, що трипільсько-прекукутенська культура починається та завершується раніше, ніж трипільсько-кукутенська. Але можна припустити, що такі глобальні тривалі етносоціальні організми, якими були обидві трипільські етнічні спільноти, взагалі мають якісь певні терміни існування, обумовлені закономірностями процесу етногенезу та змінами природного середовища.

Ми ризикнули переобтяжити читачів інформацією про етногенетичні студії трипільців із однією метою — показати, що з точки зору етнічних процесів *не може* бути ніякої мови про належність населення

Розташування трипільсько-прекукутенського та трипільсько-кукутенського етнокультурних районів впродовж IV тис. до н. е.

Трипілля до єдиного етносу, бо фактично локально-хронологічні угруповання трипільської культури, як ми побачили, відповідають значній кількості етнічних спільностей, близьких до етносів. Єдине, що обумовлює сприйняття цих етносів як динамічної, але цілісної системи — етнічної області із понад двотисячолітньою історією, це — релігія. Саме сакральна сфера поєднала, на нашу думку, цей конгломерат культур та народів у той феномен, який ми називаємо трипільською цивілізацією.

БЕЗКОНЕЧНИКИ Й БЕРЕГІНИ

Ми вже знаємо, що релігія може розглядатися як одна з ознак етносу. То яким же був сакральний світ трипільської цивілізації? Добу золотого віку Трипілля забезпечувало вічне повернення й вічне повторення основного ритму Космосу: його періодичне руйнування й творення, що символізує ритуал спалення трипільських поселень. Космічну структуру мають усі релігійні події трипільців, пов'язані із народженням та родючістю, а святенність жінки залежить від святенності Землі та Місяця. Усі трипільці були дітьми Матері-Землі. Земля була

всеохоплюючою — це і місцевість, де народилася людина, і ґрунт, обробляючи який вона здобувала собі харчування, всі ліси й лани, що її оточували все життя. Мати-Земля не тільки забезпечувала народження та плодючість, але й відроджувала, саме тому археологи знаходять трипільські поховання дітей та закопані в землю по жертви. «Живою» земля є тому, що забезпечує плодючість. Те, що для людини життя та смерть, лише два різних моменти для долі Матері-Землі: життя — це вихід із земної утробы, а смерть — повернення «до себе», «у свій дім». Грецький поет Евріпід написав про еллінську богиню хліборобства Деметру: «Це — Земля... як її не називай!»

Вода, яку трипільці символічно зображували хвилястими стрічками, є носієм зародків життя, як і земля, в якій все швидко розвивається й дає плоди. Вода перебуває на початку та наприкінці космічного циклу. Все, що породжує земля, зберігає зв'язок зі своїм лоном. У трипільських розписних орнаментах земля, вода невидимо поєднані в одну систему з рослинами, тваринами й людністю даної місцевості та ґрунтом, що їх породив, вона носить на собі, харчує. Існує думка, що саме жінки у прадавні часи винайшли хліборобство, а завдяки спорідненості з такими центрами вселенської плодючості як Земля та Місяць, яку можна спостерігати у трипільських матеріалах, жінка мала особливий престиж, бо впливала на плодючість та розподіл виробничих сил. Саме тому жінка відігравала важливу роль у трипільському суспільстві, що перебувало під заступництвом Богині-Берегині. Досі існують всілякі забобони щодо магічних властивостей вагітних жінок. Вважається, що все, що зробить вагітна, закінчиться успішно, а все, що вона посіє власною рукою, буде зростати ніби плід у її утробі. Ймовірно, що саме такий магічний принцип змушував трипільців ліпити глиняні фігурки вагітних. А трипільські статуетки андрогінів — двостатевих істот — є божествами землі й плодючості, бо поєднують всі сили творіння та збіг протилежностей.

Деякі трипільські скульптурки супроводжуються рослинною символікою, подібно до того, як прикрашалось гілками зображення Артеміді. Відомо, що божество являється також у вигляді рослини, бо є джерелом відродження та «вічного життя». Але найповніше містерія рослинного відродження розкривається у хліборобстві. Життя трипільців було підпорядковане аграрним церемоніям. Обробка землі для них була не просто основою життєдіяльності, низкою аграрних прийомів та навичок, але й ритуалом, пов'язаним із життям, гігантським зростанням життєвих сил, які сховані у насінні, ріллі, воді й дощі, духах рослинності, як це властиво й сучасним хліборобським суспільствам, навіть у цивілізованій Європі.

Для трипільця праця рільника була насичена сакральним змістом, вона породжувала дійство, що мало важливі наслідки, бо здійснювалося в межах певного космічного циклу. Особливе значення для релігійного аграрного досвіду мали сезонні ритми, час, замкнений певним циклом. Хліборобство — це обряд, який здійснюється на тілі Матері-Землі та вивільняє сакральні сили рослинності. На думку М. Еліаде, містична єдність, таємничий зв'язок поміж плодючістю землі та ви-

робничою силою жінки являє собою одну з фундаментальних структур, глибинних інтуїцій того, що можна було б назвати «аграрною свідомістю». З нею пов'язані також жертвоприношення, в тому числі й людські, виявлені у трипільській культурі, сенс яких лежить в архаїчних уявленнях про періодичне оновлення сакральних сил. Жертва, яка має смисл відродження, — це ритуальне здійснення Творіння. Вічне оновлення світу символізують візерунки — безконечники на трипільській кераміці. Минулий цикл чітко відділений від новітнього, а через відновлення часу відродження рослинної сили впливає й на відродження людності. Отже, з вірою в періодичне відродження перебуває трипільський ритуал зміни місця поселень.

Аграрна містика породжена аналогією з життям рослини, яка відроджується після нібито зникнення насіння під час «похорон» та подає приклад і надію, що те ж саме відбудеться з померлим або його душою. М. Еліаде навіть вважає, що не зростання населення та достаток їжі завдяки відкриттю хліборобства визначили долю людства, а саме та теорія, те світосприйняття, яке створила людина, почавши обробляти землю.

Порівнюючи трипільський сакральний світ із релігійними традиціями різних народів, можна побачити дуже мало відповідностей із ведичними індоєвропейцями, натомість багато паралелей як з індоєвропейцями крито-мікенської культури та еллінами, так і з доіндоєвропейською анатолійською традицією, середземноморськими віруваннями, а також із Шумером або Єгиптом. Дослідники одностайно вважають, що «індоєвропейська культура» упродовж періоду свого формування відчула помітний вплив землеробських цивілізацій, перш за все — Близького Сходу. Він простежений у різних сферах. Це запозичення різних господарських термінів, яке, очевидно, супроводжувалось і отриманням певних навичок, а також різноманітні впливи духовних традицій, викликані симбіозом різноманітних релігійних напрямків, що помітні у своєрідній міфології давніх індоєвропейців. Цілком можливо припускати, що якісь елементи «хліборобських цивілізацій» предки індоєвропейців отримали в тому числі й від Трипілья.

Для відповіді на питання, чи має трипільська культура відношення до предків українського народу, треба порівняти культуру суспільства, що мешкало на теренах України за 6—5 тисяч років до того, як ця земля стала Україною.

РІЛЬНИЦТВО, ХУДОБА, МАЛЬОВАНІЙ ПОСУД ТА БІЛІ ХАТИ

Ми вже побачили, що трипільська цивілізація об'єднала саме на духовних засадах у часі й просторі велику кількість етносів або народів, які сприймали світ через призму хліборобства. Навіть створення світу для хліборобів починалося тоді,

Коли в оселях Країни хліб їсти стали, ось коли,
Коли в печах Країни плавильні тиглі робити стали, ось коли...

Так розповідається у стародавній шумерській поемі про створення світу. Світ хліборобських цивілізацій починається й визначається застосуванням аграрних технологій.

Етнографи стверджують, що культуру можна розглядати як форму пристосування суспільства до навколишнього середовища, вона може бути описана як модель господарської адаптації людей до природних умов, і виокремлюють на цій підставі господарсько-культурні типи. Господарсько-культурний тип — це певні комплекси особливостей господарства та культури, які складаються історично в різних народів, що знаходяться на близькому рівні соціально-економічного розвитку та мешкають у подібних природно-географічних умовах. Різниця між господарсько-культурними типами стосується в першу чергу головних занять більшості населення — промислів, сільського господарства, ремесел, а також знарядь праці, харчування, жител, транспортних засобів, одягу та інших елементів матеріальної культури. У духовній сфері різниця між господарсько-культурними типами проявляється головним чином у звичаях та обрядах, віруваннях, культах та фольклорі, які найбільш яскраво відображують форми праці та побуту в тих чи інших ландшафтно-кліматичних умовах.

Таким чином, саме належність всіх трипільських етносів та українського народу до одного культурно-господарського типу хліборобів помірного поясу обумовлює певні спільні елементи матеріальної культури. Трипільці та українці жили на берегах одних й тих самих річок, будували житла із дерева та глини, розмальовували їх, вирощували зернові, серед яких важливе місце належало пшениці, розводили переважно велику рогату худобу, харчувалися переважно кашами, полюбили мальований посуд та всіляко прикрашали свій побут. Отже, чимало спільних рис можна побачити поміж мешканцями території України, яких іноді розділяють тисячоліття. Таке відбулося, мабуть, тому, що саме народи Трипільля заклали на нашій землі підвалини хліборобської цивілізації, першими стали тут «їсти хліб» та плавити метал й передали ці вміння, а разом з ними й частинку священних знань про аграрну магію та всесвіт своїм далеким нащадкам, серед яких, мабуть, могли бути й українці. Можливо саме тому священні символи трипільських хліборобів — безконечники, сварги або бігузу спіраль можна побачити на українських вишиванках або писанках. Може, саме з часів трипільської цивілізації, яка розквітала на цій землі під заступництвом Богині, народи вклонялися берегиням й Оранті.

ЛІНГВІСТИЧНІ ВЕРСІЇ, АБО ЯКОЮ МОВОЮ РОЗМОВЛЯЛИ ТРИПІЛЬЦІ?

На питання із підзаголовку читачі, можливо, знайдуть відповідь у докторській дисертації мовознавця професора Ю. Л. Мосенкіса, яка називається «Проблеми реконструкції мови трипільських культур» і

була захищена 2002 р. у Київському національному університеті ім. Т. Шевченка. Дослідник вперше здійснив спробу системної реконструкції трипільської субстратної мови носіїв трипільської культури за допомогою комплексу джерел та лінгвістичних методів (основний метод — «речей і слів», розроблений автором). Головний висновок дисертації: мова трипільської культури — це той доіндоєвропейський субстратний компонент слов'янських мов, який відрізняє слов'янські мови від інших індоєвропейських і зближує їх із давнім субстратом Східного Середземномор'я (Балканський півострів, острови Егейського моря, передусім Крит). На його думку, «...сучасна українська мова зберігає мовну спадщину Трипілля в трьох своїх сферах — у словниково-вому складі (десятки слів), у звуковій будові (милозвучність і деякі близькі до неї явища, як приставні приголосні), у масиві власних назв (передусім назв річок). Слов'янські мови, і передусім українська як поширена на території трипільської культури, не набули б таких своєрідних рис, якби в мовній передісторії не було такої яскравої й ви-нятково важливої сторінки, як мова трипільської культури».

Натомість романтичну ідею культурної й мовної спадкоємності Трипілля й українців багато із вчених намагаються скасувати, спираючись на лінгвістичні студії, точніше на ті з них, що доводять неіндоєвропейську належність носіїв трипільської культури. Бо за досить поширеною (яка, однак, не є, на наш погляд, незаперечною) серед науковців логікою, неіндоєвропейські за мовною належністю трипільці не можуть бути предками українців — слов'ян, які належать до індоєвропейської мовної спільноти. Відповідь на питання про те, чи могли трипільці розмовляти індоєвропейськими мовами, залежить від того, де локалізують прабатьківщину індоєвропейців. Над локалізацією цієї прабатьківщини вчені сперечаються вже не перше століття. Її шукали на півночі та в центрі Європи, російських степах, Центральній Азії та Анатолії, між Карпатами й Кавказом. Поява індоєвропейських народів на історичній арені між 2300 та 1900 рр. до н. е. супроводжувалася війнами, руйнуванням багатьох міст Греції, Малої Азії та Месопотамії. Писемні джерела згадують хетів, лувійців, митанійців серед маси різних індоєвропейськомовних завойовників, які проникли в Персію, Грецію, згодом на Балкани й у Карпато-Дунайські області. Вчені наполегливо намагаються відшукати праісторичне коріння цих войовничих народів, нащадки яких до XVIII ст. н. е. розселилися по кількох материках, але з часом виявилось, що зробити це не так уже і просто.

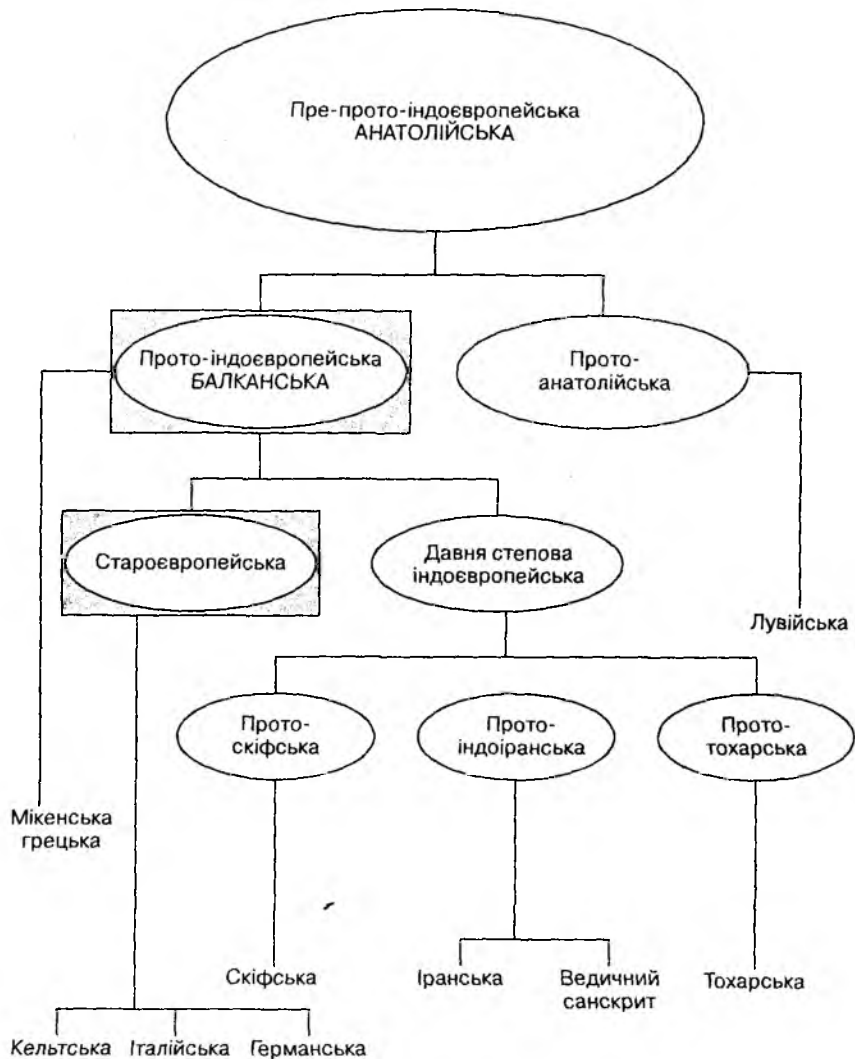
Аналізуючи мовні явища сучасних та давніх індоєвропейців, лінгвісти встановили, що всередині індоєвропейської єдності спільні елементи поєднують іранців та індоаріїв, індоіранську групу з грецькою, слов'яно-балтську з германською. З цього було зроблено висновок, що історично відомі індоєвропейські мови виникли поетапно, через існування низки проміжних об'єднань та груп у різних ареалах. Вважається, що спочатку від індоєвропейської мовної єдності, яку гіпотетично досить приблизно датують 5—7 тис. до н. е., відокремилися близько 5500—4500 рр. до н. е. протоанатолійські діалекти, а на наступному

етапі — 4500—3500 рр. до н. е. — проявилися відмінності між західною та східною частинами індоєвропейського мовного простору, а остаточний розпад індоєвропейської єдності на мовні групи завершується близько 2000 р. до н. е., а перші писемні пам'ятки хетською, а пізніше грецькою мовами датуються XIX — XIV ст. до н. е.

Власне до цієї пори всі висновки щодо історії праіндоєвропейської мовної сім'ї мають гіпотетичний характер та отримані за допомогою «лінгвістичної палеонтології» та «лінгвістичної археології» — методів, які на підставі зіставлення базової лексики з екологічними реаліями та культурою пропонують уявлення про природне середовище та культурні явища, характерні для носіїв спільноіндоєвропейської мови. На жаль, перспективні на перший погляд методи призвели різних лінгвістів до діаметрально протилежних висновків щодо доісторичного минулого індоєвропейців. Одні доводили, що давні індоєвропейці мешкали у степах і лісостепах, були кінними скотарями, вели рухливий спосіб життя, мали колісні візки. Натомість інші вважали, що вони перебували в лісистих та гірських місцевостях, вели осілий спосіб життя й займалися хліборобством, скотарством, вміли обробляти метал. А деякі вчені твердять, що індоєвропейці часів мовної єдності не були знайомі ще ані з колесом, ані з обробкою металів, а хліборобство й тваринництво у них були лише на початкових фазах розвитку. Багато з істориків та археологів скептично ставляться до таких суперечливих висновків лінгвістів та припускають, що вони підлаштовані під задалегідь прийняті політизовані моделі «доісторичного» розвитку. Висловлювалися також сумніви і щодо достовірності даних порівняльного лексичного аналізу для етнокультурних реконструкцій.

Концепцію анатолійської прабатьківщини індоєвропейців запропонував К. Ренфрю, який виходив із того, що процесу «індоєвропеїзації» теренів Європи та Азії повинен був відповідати потужний культурний процес, який можна вбачати в поширенні відтворюючого господарства на європейському континенті із Центральною та Східною Анатолії. Тому саме на батьківщині хліборобства й скотарства треба шукати також і прабатьківщину індоєвропейців. Звідси із середини VII тис. до н. е. почалися поступові дифузії індоєвропейських елементів спочатку на Балкани, потім у Подунав'я, у центральну Європу. Простежується десять етапів культурних трансформацій, причому остання стосується носіїв культури Кукутень—Трипілля та поширення «курганних культур»¹. Причому поширення індоєвропейців мало характер не міграції, а дисперсії, тобто розпилення, й характеризується як послідовні зміни культури у зв'язку із взаємною адаптацією місцевого населення та прийшлого компоненту. Причому першою індоєвропейською мовою була мова хліборобського населення, а не пастухів. Отже, якщо взяти до уваги концепцію К. Ренфрю, то носії трипільської культури однозначно повинні належати до індоєвропейської

¹ Не дуже вдалий термін, запроваджений у другій половині XX ст., який об'єднав археологічні культури стelloвої смуги із традицією поховальних споруд у вигляді насипів-курганів. Реально ці культури досить різні за походженням і тому не можуть розглядатися як єдиний етнічний масив.

Походження індоєвропейських мов за схемою К. Ренфрю.

мовної спільності. Таким чином, якщо прийняти концепцію К. Ренфрю, то крім спільного культурно-господарського типу трипільців та українців єднає ще й належність до однієї мовної спільності.

Видатний український археолог В. М. Даниленко, що відносить індоєвропейську єдність до періоду X—VII тис. до н. е., вважає, що вона склалася на стику Європи й Азії та характеризується скотарським господарством. Наприкінці V тис. до н. е. територія, зайнята індоєвропейцями, переміщується західніше, їх представляють носії сурської та бугодністровської культур, а пізніше — культури лінійно-стрічкової керамі-

ки. Індоевропейська спільність тих часів розпадалася за господарським типом на землеробів та скотарів, їм відповідали західна й східна діалектні зони. Саме підвищена активність мешканців східної зони — скотарів, представлених середньостойківською культурою, спричинила індоевропеїзацію Європи, а племена усатівської, нижньомихайлівської та кеміобінської культури відповідали індоаріям.

У 80-ті рр. XX ст. ідею індоевропеїзації як наслідку експансії степовиків — вайовничих курганних вершників підтримав відомий археолог Дж. Меллорі. На його думку, першими індоевропейцями були носії ямної культури Надчорномор'я, звідки індоевропейська мова разом з ними поширилася до Сибіру, Середньої Азії та Кавказу, у Центральну, Північну та Південно-Східну Європу, на захід Анатолії. Натомість на рубежі XX й XXI ст. дослідник дійшов висновку, що «настав час відмовитися від уявлення, що пастухи—кінні воїни або взагалі вершники мали будь-яке відношення до поширення у Європі індоевропейських мов чи протоіндоевропейців».

Більшості сучасних українських вчених, що переймаються проблемами індоевропеїстики, до вподоби концепція східної прабатьківщини індоевропейців, що в найбільш концентрованому вигляді викладена етнографом та археологом Марією Гімбутас. Дослідниця вважала, що неолітичні та енеолітичні археологічні культури Карпато-Балкано-Дунайського регіону в VI—III тисячоліттях до н. е. створили «цивілізацію Старої Європи». Мирне хліборобське населення, яке презентувала «цивілізація Богинь», на думку М. Гімбутас, розмовляло не індоевропейськими мовами; воно було стерто з лиця європейського континенту хвилями вайовничих індоевропейських завойовників — кочовиків з патріархальним устроєм та скотарським господарством. Їх називають «курганною культурою», або «курганним народом», який потрапив у Центральну Європу та на Балкани з понтійських степів. Прабатьківщина індоевропейців знаходилася між Доном та Уралом, а три руйнівні хвилі експансії «курганних народів» призвели до появи нових культур у Європі та Малій Азії. Це були доісторичні «варвари», подібні до тих, що знищили іншу європейську цивілізацію — римську.

Переважна більшість сучасних українських фахівців, які звертаються до мовної ідентифікації археологічних культур доісторичної доби, з-поміж двох концепцій належності праіндоевропейців — землеробської західної та скотарської східної, схиляються до останньої. Це, мабуть, доля, бо так само месопотамська богиня Ініна, згідно з міфом, обрала своїм чоловіком не землероба Енкіду, а пастуха Думузі. А Бог, як відомо із біблійних переказів, поміж жертвними дарами Каїна «від плодів землі» та «пастиря овець» Авеля обирає саме «першорідних ягнят з його стада», яких і прийняв прихильно.

Проте коли повернутися до серйозних роздумів, то спробуємо розглянути аргументацію Ю. В. Павленка, який у багатьох працях, у тому числі й виданих на початку XXI ст., послідовно наполягає на неіндоевропейській ідентичності носіїв трипільської культури. Спираючись на викладену в попередньому розділі теорію, яка історичний процес на теренах Правобережної України у VI—III тис. до н. е. представ-

ляє як постійні міграції людності з Балкан та Подунав'я, що привели до появи чисельних археологічних культур неоліту—енеоліту в Карпато-Балкано-Дунайському регіоні, дослідник вважає, що «варто вбачати у неолітичних колоністах Південно-Східної Європи представників однієї з відомих у тогочасному Північно-Східному Середземномор'ї, умовно кажучи, прахаттсько-хурритської етномовної спільності». Отже й трипільці «були, скоріш за все, у своїй більшості представниками прахаттської гілки давньомалоазійської-північнокавказької етномовної спільноти. Цьому кореспондує і їх антропологічний, виразно середземноморський, тип. Носії трипільської культури не лише не були українцями, протоукраїнцями чи навіть праслов'янами, а й узагалі не можуть вважатися безпосередніми етномовними предками останніх».

Зауважимо, коли вважати, наприклад слідом за вже згаданим К. Ренфрю, що поява «колоністів» з відтворювальною економікою на теренах Європи саме й свідчить про початок її індоєвропеїзації, тоді і їх ні нащадки енеолітичної доби — носії трипільської культури належать до індоєвропейської мовної сім'ї, й відповідно стають хоч й віддаленими, але мовними предками праслов'ян, а отже й українців.

Думка Ю. В. Павленка про те, що ніяких вагомих підстав для декларування індоєвропейськості неолітичних мешканців Анатолії немає, може у багатьох і знайти підтримку. Але треба зауважити, що для визначення «індоєвропейськості» носіїв культури Півіха достатньо було кількох десятків невиразних черепків. Для згадуваного ж дослідником новоданилівського типу, поховання якого оголошуються приналежними до «військово-політичної еліти» (хоча тільки в одному із них знайдено церемоніальну сокиру), підстав немає не то що вагомих, а жодних. Зауважимо, що йдеться про кілька десятків археологічних пам'яток — стоянок, відомих із підйомного матеріалу та поховань. Уявити, щоб за цим більш ніж скромним археологічним матеріалом стояли цілі народи, які творили давню історію Європи, можна лише маючи дуже сильне бажання. До речі, це одна із прикрих, але досить стійких тенденцій у пошуку «індоєвропейських» культур — розміщувати їх у маловивчених місцевостях та оголошувати ними маловідомі більш ніж скромні комплекси.

Абсолютним міфом із огляду на сучасні археологічні дані є популярне ще з 70-х років ХХ ст. твердження про те, що «найзначніші хвилі індоєвропейських міграцій в кінці енеоліту проходили через Північно-Західне Причорномор'я в бік Нижнього Подунав'я». Буцімто спочатку це були представники середньостогівсько-новоданилівської групи — «мовні предки хетів, лувійців та паланійців», з рухом яких до Дунаю бодай пов'язана «інфільтрація окремих середньостогівських груп у трипільський масив», «свідченням чого є поява на східних околицях трипільського ареалу посуду з домішкою товченої черепашки у глиняному тісті». Далі дізнаємося, що «незабаром на окремих трипільських пам'ятках з'являється посуд із так званим перлинним орнаментом, притаманним кераміці нижньодніпровсько-приазовсько-передкавказьких індоєвропейських скотарських племен нижньомихайлівсько-кеміюбінсько-майкопської спільності». Знач-

ною мірою у всіх цих твердженнях Ю. Павленко у праці, виданій у 2003 р., слідує за В. М. Даниленком, видатним археологом, який висловлював свої ідеї щодо індоєвропейських відповідностей у археологічних культурах на початку 70-х років ХХ ст. Через тридцять років жодний із згаданих аргументів, що мали підтверджувати «хвилі індоєвропейських міграцій», не є коректним і тим більше вагомим. Коротко пояснимо чому.

По-перше, новоданилівські пам'ятки належать не до кінця енеоліту, а до початку або середини. По-друге, сам Ю. Павленко стверджує, що носії трипільської культури не можуть бути пов'язані із праслов'янами, тому що від фіналу Трипілля до «праслов'янської» тшинецької культури минуло досить багато часу. Зазначимо, що відповідно до даних сучасної абсолютної хронології, трипільську та тшинецьку археологічні культури розділяє близько 700 років. Тепер спробуємо оцінити із точки зору хронології інше твердження Ю. Павленка про те, що носії середньостогівсько-новоданилівської групи — це «мовні предки хетів, лувійців та паланійців». Новоданилівський тип датується близько 4500 р. до н. е., а хети, лувійці та паланійці з'являються близько 2000 р. до н. е., отже, їх розділяє 2500 років, а не 700, як у випадку Трипілля—Тшинець. Однак прирва у 2500 років у Ю. Павленка чомусь не викликає ні сумнівів, ні заперечень. По-третє, ні про яку «інфільтрацію окремих середньостогівських груп у трипільський масив» не може бути й мови, бо посуд із домішкою товченої черепашки, якщо його виготовлення й пов'язане із середньостогівською традицією, у жодному керамічному комплексі трипільських пам'яток відповідного етапу не становить більш-менш значної кількості. До речі, на якій підставі носії новоданилівського тилу, у якому немає ані курганного обряду, ані посуду із черепашкою — улюбленими для українських дослідників ознаками індоєвропеїзації, — вважаються індоєвропейцями, не пояснюється взагалі. В-четвертих, пасаж про посуд із перлинами показує повне незнання його автора сучасних даних як про датування кераміки такого типу у Трипіллі, так і сучасної хронології культур енеоліту-ранньобронзового віку в цілому. Дуже «точно» хронологічне визначення появи кераміки із перлинним орнаментом «незабаром» після періоду, визначеного як «кінець енеоліту», аж ніяк не може відповідати дійсності, бо вона типова для матеріалів пам'яток Трипілля В I—В II та В II, які можуть належати до раннього енеоліту або пізнього чи середнього, якщо вже енеоліт розділяється не на два періоди, а на три. Зауважимо, що нижній шар поселення Михайлівка датується нині близько 3800—3500 рр. до н. е., кеміобінська культура синхронна ямній, або є її локальним варіантом і може датуватися приблизно 2800—2300 рр. до н. е., а датування Майкопа — 3600—2900 рр. до н. е. Читач сам може зробити висновок, чи можна поєднати ці культури у «нижньомихайлівсько-кеміобінсько-майкопську спільність», навіть якщо вона й індоєвропейська. Оригінальним винаходом Ю. Павленка є ідея про те, що усатівська культура «поєднає пізньотрипільські та індоєвропейсько-степові риси», бо тут взагалі поєднуються риси археологічної культури із мовною приналежністю та при-

родним зонуванням, а це все одно, що порівнювати одночасно метри з кілограмами та температурою.

Зауважимо, що із 80-х рр. ХХ ст. вважається, що субстратом усатівської культури, крім вихватинського типу пізнього Трипілля, була культура Чернавода I, що локалізується в Добруджі, яка не має жодного стосунки до українського степу. Абсолютно недостовірним, оснований на застарілих припущеннях В. М. Даниленка, є твердження Ю. Павленка про появу в Середньому Подніпров'ї, знову ж із «точним» датуванням «незабаром», «скотарських груп з південного сходу», які залишили пам'ятки типу Півіха, населення яких, «на відміну від трипільців, селилося на високих мисах, дотримувалося курганного поховального обряду», виготовляло кераміку з домішкою черепашки. За сорок років, що минули з відкриття пам'яток типу Півіха, їх налічують аж у 20 пунктах на досить значній території лівого та правого берегів Дніпра від устя Стугни до Надпоріжжя. До цього типу віднесено також три поховання, причому одне з них — біля с. Сушки, розкопане у ХІХ ст., не може бути визнане за достовірне джерело. Отже, важко уявити, як населення, представлене такими невизначними й бідними матеріалами, могло хоч якоюсь мірою впливати на носіїв розвинутої хліборобської трипільської культури, у якої, до речі, також поширені поселення на високих мисах, не кажучи про десятки городищ.

При наявності такої кількості та якості матеріалів «індоєвропейців», а точніше їхньої майже відсутності, можна будувати будь-які моделі, але все одно вони не будуть чогось варті. Особливо вражає ступенем помилковості погляд на софіївську групу, яка нібито має посуд із домішкою черепашки та «стоїть ближче до культур мотузчатой кераміки доби ранньої бронзи (зокрема, місцевої середньодніпровської), ніж до класичної трипільської культури». Бо для кераміки із могильників софіївського типу не типові ані домішка черепашки, ані мотузковий орнамент, й тим більш вона ні за формою, ні за орнаментациєю не нагадує середньодніпровську. Там повно елементів культур центральної Європи, але це Ю. Павленку просто невідомо.

Натомість він декілька разів повторює, що «стверджувати «українськість» трипільців у етномовному відношенні — суцільний абсурд», тому що українці належать до слов'янської групи народів, а відтак з'явилися пізніше, ніж розпалася праслов'янська спільність, виникнення якої не можна датувати раніше періоду пізньої бронзи, натомість енеолітична трипільська культура існувала й зникла задовго до утворення праслов'янства, яке пов'язується із тшинецько-комаровською культурою епохи бронзи II тис. до н. е. Отже, оскільки праслов'янська спільнота належить до кінця бронзового віку, то про «українство» трипільців, культура яких зникає на початку III тис., не може бути мови. Дійсно, жодного із сучасних народів не існувало за часів Трипілля, а етноси, як ми бачимо з попереднього огляду етнографічних даних, є динамічними системами, які етнологи пропонують розглядати як процес, що залежить від багатьох чинників, серед яких й автохтонний розвиток та розселення, етнічна безперервність, міграція. Але все ж таки лінгвісти, історики, археологи, і

навіть останнім часом і деякі філософи, наполегливо намагаються встановити історію індоєвропейців, відшукати їхню прабатьківщину, для чого активно займаються ідентифікацією археологічних культур та мовних спільнот. Здається, що така підвищена увага пояснюється пануванням у сучасному світі, особливо у західній цивілізації, народів, що належать до індоєвропейської мовної сім'ї. Мабуть саме тому багатьом дуже хочеться, щоб індоєвропейці або їх предки визначали долю також і доісторичної Європи. Через це, напевно, індоєвропейськими без фактично аргументованих підстав проголошуються носії тих або інших археологічних культур і навіть типів, що характеризуються однією спільною рисою — недостатньою кількістю пам'яток та ступенем дослідження.

Аргументи щодо відбору критеріїв індоєвропейськості археологічних матеріалів дуже хиткі. Фактично всі теорії щодо локалізації «індоєвропейської прабатьківщини» в понтійському степу спираються на згадані вище «палеонтологічні» лінгвістичні концепції, які є дуже ефемерною базою, бо навіть якщо погодитися із встановленими лінгвістами індоєвропейськими реаліями, мовними запозиченнями в інших спільнот, то все одно зовсім нез'ясованим залишається питання датування цих реалій. Тож і частина лінгвістів вважає індоєвропейськими археологічні культури неоліту та енеоліту Балкано-Карпато-Дунайського регіону й відповідно Трипілля.

Відомі мовознавці Т. В. Гамкрелідзе та В. В. Іванов, автори монографії про прабатьківщини індоєвропейців, знайшли, і навіть не одну, таку прабатьківщину. На їхню думку, найдавніша прабатьківщина знаходиться на теренах Східної Анатолії, Південного Кавказу та Північної Месопотамії, а перші праіндоєвропейці — це носії халафської археологічної культури V—IV тис. до н. е. Можливо, що проникнення індоєвропейців Близького Сходу через Кавказ у Північне Причорномор'я у IV тис. до н. е. зафіксоване північнокавказькою майкопською культурою. Нарешті, у III тис. до н. е. частина індоєвропейців, що розмовляла на кельто-італійських, іллірійських, германських, балтських та слов'янських діалектах, просунулася вздовж узбережжя Каспійського моря й Центральну Азію у степову смугу, що стала коридором до західних областей Європи. Так євразійський Степ, заселений носіями ямної культурно-історичної спільності, став вторинною прабатьківщиною індоєвропейців.

АРХЕОЛОГІЧНІ КАНДИДАТИ У ІНДОЄВРОПЕЙЦІ

Якщо наш читач дійшов вже до розділу книжки про трипільську культуру, то дізнався про неї чимало. Справедливо буде хоч два слова сказати й про суперників трипільців у змаганнях за почесне звання індоєвропейськості. Отже, наведемо інформацію про археологічну культуру, яка пропонується на роль головного героя витоків індоєвропейцізації — середньостогівську-новоданилівську. Каталогізовано 41 міс-

цезнаходження — переважно поховання та окремі скарби — старожитностей новоданилівського типу, й це від Трансильванії до Волги! А також 144 пункти середньостогівської культури. Це здебільшого — саме пункти, які, напевно, відповідають нетривалим таборам мисливців, рибалок або пастухів, а скоріше за все, мешканці їх суміщали всі ці справи, а не поселення, як читачі вже звикли сприймати пам'ятки трипільської культури. Відомі й поховання.

Очевидно, що носії середньостогівської та трипільської культур належали до різних культурно-господарських типів. Саме характер середньостогівських пам'яток свідчить про велику роль привласнюючих галузей господарства. Крім того, населення займалося й скотарством, маючи у череді велику та дрібну рогату худобу, свиней, багато коней. Знайдено певні сліди й хліборобства. У переважній більшості узагальнюючих праць із давньої історії або археології України можна прочитати, що стогівці — це степові кочовики, в яких велику роль відіграло конярство, й взагалі перші у Європі вершники. Але це, як виявилось, теж суцільні міфи. Ізотопний аналіз черепа коня з Деревки, що був чи не єдиним свідченням енеолітичного вершництва, виявився не стогівським, а належав добі раннього залізного віку. Однак все ж таки стогівці є найдавнішими пастушими племенами. Археологічні знахідки свідчать про контакти поміж степовим та трипільським населенням. Але слід мати на увазі, що посуд відповідної категорії, схожий на стогівський, з трипільських пам'яток, виготовлений за технологічними, морфологічними, стилістичними традиціями, досить далекими від тих, що властиві автентичним керамічним традиціям Степу. Щодо буцімто інфільтрації у середовище трипільської культури степового населення, фактів на підтвердження цієї думки поки що замало.

На етапі пізнього енеоліту в керамічному комплексі деяких трипільських й кукутенських пам'яток відома категорія посуду, що її зазвичай пов'язують із впливом традицій середньостогівської культури, набуває дедалі більш самобутніх технологічних, морфологічних, стилістичних рис і вже не має нічого спільного з посудом сусідніх східних культур. Тривалий час вважалося, що домішка черепашки та шнуровий орнамент, перлини на вінцях, які більшою або меншою мірою трапляються на трипільському посуді, свідчать про впливи степових традицій, а також участь степового елемента в культурогенезі окремих локально-хронологічних груп. Однак фактів, які підтверджують це припущення, немає. Натомість певні технологічні, морфологічні та стилістичні риси такого посуду знаходять відповідності в культурі Чернавода I, яка через генетичний зв'язок з Гумельницею входить до одного культурного кола з Трипіллям. Ті елементи, які в кераміці культурних типів фінального Трипілля, що належать до раннього бронзового віку, не мали витоків у трипільських керамічних комплексах, тривалий час теж вважалися впливом Степу. Але вони не знаходять там аналогій, бо знов-таки пов'язані з традиціями культур із заходу — шнурової кераміки, кулястих амфор, Баден, Чернавода I та III. Отже, всі локально-хронологічні типи Трипілля від початку і до фіна-

лу генетично пов'язані з південно-західним — Балкано-Карпато-Дунайським джерелом культурогенезу.

Натомість дослідники вбачають вплив хліборобського, зокрема й трипільського, населення на культуру скотарів. Під їхнім впливом формувалися прийоми обробки міді в новоданилівського населення. Дослідники вважають, що трипільська культура брала певну участь у формуванні пам'яток степових культурних типів, які можна розглядали як результат переходу населення землеробів до скотарського господарства. Найважливішим чинником для розвитку степових культур була трансляція трипільцями досягнень передових суспільств Давньої Європи, серед яких найбільш помітні були зрушення в мета-лообробці.

Отже, бачимо, що соціально-економічний розвиток носіїв трипільської культури, який відповідав рівню вождівства, тобто початку формування цивілізації, не йшов ні в яке порівняння із суспільним розвитком синхронних степових пастуших племен, серед яких суспільна ієрархія чітко простежена для населення явної культурно-історичної спільності, що фактично заступила на деяких територіях трипільців у часі в ранньому бронзовому віці.

З нашого невеличкого огляду пошуків в останні два століття індоєвропейської прабатьківщини читач може побачити, що фактично дві концепції — східної й західної її локалізації — поки що однаково слабо аргументовані. А головна проблема полягає в тому, які археологічні матеріали відповідають картині, намальованій лінгвістами, та як вони можуть співвідноситися у просторі й часі. Абсолютно застарілими з точки зору знання про археологічні матеріали й не аргументованими достатньою мірою є археологічні критерії визначення ранніх індоєвропейців, які зводяться, фактично, до трьох головних: кургани, кочове скотарство, кераміка із домішкою товченої черепашки та мотузковою орнаментациєю. А в деяких працях вирою «степовий» вже став синонімом «індоєвропейський». Жахливий стан і хронологічних визначень, бо часто в українських та російських студіях з індоєвропейістики користуються або застарілим датуванням, або плутають старі й новітні системи датування.

Натомість дослідження етнологами етнічних процесів свідчить про те, що мовний чинник не є головним. Велику роль відігравали конкретні соціальні механізми, в тому числі система культурно-історичних контактів, що відображена в обміні та взаємообміні традиціями, сакральна спільність та інші суспільно-економічні чинники, в тому числі й обумовлені екологічними змінами. Саме ці соціальні механізми могли бути стимулом мовного розвитку або сприяти мовній експансії. Розвиток мови забезпечується наявністю соціальної спільноти, але зовсім не обов'язково ця людність повинна належати до єдиного фізичного типу. Поширення археологічних культур, яке свідчить про певні суспільні зрушення й процеси, що охоплюють великі території, може бути викликане не новою експансією, а впровадженням нових суспільних прогресивних ієрархічних систем. Немає підстав сприймати великі культурно-історичні спільноти, засвідчені археологічними

дослідженнями, лише як мовні об'єднання. Вірогідно, вони можуть відображати низку суспільних організмів, що не тільки використовували різні мови, але й могли належати до різних мовних сімей.

Аналіз літератури із різних галузей індоєвропеїстики показує, що кожна із них вичерпала свої джерелознавчі можливості, але так і не випродукувала нічого, крім кількох взаємовиключних гіпотез щодо виникнення та початкового етапу розвитку індоєвропейської мовної спільності. Отже, наближення до вирішення проблем передбачає синтез аналітичних даних всіх дисциплін, передусім лінгвістики та археології. Наявна ситуація зводиться до того, що доволі часто мовознавці користуються застарілими даними про доісторичні реалії, отримані археологами, натомість й археологи не встигають за розвитком лінгвістики, а саме це й заважає виробляти достовірні історичні моделі, які доволі часто підміняються в узагальнюючих працях схоластичними роздумами та спрощеними схемами.

Суперечки на кшталт бінарних опозицій, чи були перші індоєвропейці скотарями або землеробами, чи мешкали вони у степу або в горах, чи повинні всі вони мати курганний обряд та кераміку з домішкою товченої черепашки, не приведуть до конструктивних зрушень, які можливі тільки із застосуванням комплексних досліджень. Очевидно, найближчим часом наука не винайде суперметодики, яка дасть змогу встановлювати мовну приналежність на основі археологічних джерел. Однак без об'єднання зусиль фахівців різних наук проблема індоєвропейської прабатьківщини точно не зможе бути вирішена.

До речі, вже в новому тисячолітті у 2002—2004 рр. з'являються лінгвістичні дослідження, проведені із застосуванням сучасних методик. У них теорія походження індоєвропейців Південно-Східної Європи (отже, й трипільців) від ранніх хліборобів Анатолії отримала додаткове підтвердження. Використовуючи методологію, подібну до тієї, що застосовується в молекулярній біології, дослідники Грей та Ейткінсон порівняли між собою 95 живих та мертвих мов індоєвропейської мовної сім'ї на основі 200 базових слів кожної з них. Головна ідея, із якої вони виходили, була та, що мови, які походили з єдиного джерела, мають тенденцію до подібних словників, однак із часом нові терміни замінюють старі і ця подібність між словниками знижується. Цей принцип знайшов вияв у розгалуженні мовної сім'ї подібно до гілок дерева. Автори були впевнені, що компаративний аналіз за багатьма параметрами дасть можливість провести систематичне порівняння й отримати достовірні результати. Було порівняно дві теорії походження індоєвропейців: у результаті експансії курганних пастуших племен, що відбулася від 6000 років тому, та поширення мови разом із хліборобством з Анатолії в межах 9500—8000 рр. тому. Отримана в ході дослідження математична матриця 87 мов (з 95) показала, що розгалуження індоєвропейських мов розпочалося в інтервалі 9800—7800 років тому. Це дерево знаходиться у відповідності з іншим попереднім лінгвістичним дослідженням індоєвропейських мов. Отже, останнім часом теорія мовної дисперсії (розпилення) з анатолійського джерела знаходить все нові й нові підтвердження.

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ПОРТРЕТ ЛЮДНОСТІ УКРАЇНИ V- III ТИС. ДО Н. Е.

Всім відомо, що зовнішність представників різних народів може різнитися. А може бути так, що люди із різною зовнішністю розмовляють однаковою мовою. Тож форма обличчя чи розмір носа, ясна річ, не є і не можуть бути етнічним індикаторами. Але що є, то є. Мешканці північних країн Європи вирізняються «нордичним типом» — кремезні, біляві, блакитнооки. На півдні, навпаки, частіше зустрічаються худорляві, смагляві, кучеряві брюнети. Врода українців — то чорні брови, карі очі. Науковці за особливостями зовнішнього вигляду людини вирізняють фізичні, або антропологічні чи расові, типи. Уявлення про те, як могли виглядати трипільці, можна отримати з двох джерел: по людських кістках з поховань або жертвоприношень та глиняних статуетках із реалістичними рисами в моделюванні. На жаль, банк даних із антропології трипільської культури дуже обмежений. Це значною мірою звууже аналітичні можливості, бо антропологічний аналіз базують на статистичних викладках, що також не дає змоги робити категоричні висновки. Після того як ми чесно попередили читача про можливі похибки у антропологічних студіях по трипільській культурі, обумовлені браком джерел, наведемо дані дослідження трипільських матеріалів, проведеного відомим українським антропологом, доктором С. П. Середюю.

Антропологи мають для дослідження серію з кісткових решток 17 осіб, які загинули під час обвалу склепіння печери Вертеба поблизу с. Більче-Золоте. Крім того, на трипільських поселеннях були виявлені черепи з поодиноких поховань. Важливу роль в антропологічних дослідженнях людності Кукутень—Трипілля відіграли матеріали з розкопок могильників Вихватинці, Усатове та Маяки.

Краніологічна серія із печери Вертеба (12 черепів) характеризується видовженою формою мозкової коробки, помірним розвитком м'язового рельєфу, середнім нахилом лоба, вузьким і низьким ортогнатним обличчям, добре профільованим у горизонтальній площині, низькими орбітами, виразним випинанням носа. Наведене поєднання ознак властиве для представників західного варіанта давньосередземноморського антропологічного типу. Що ж до поодиноких поховань у Луці-Устинській, Солонченгах, Верем'ї, Незвиську, Траяні, які також датуються різними етапами розвитку Трипілля, то в них виявлені черепи різної морфологічної будови.

У могильнику поблизу с. Вихватинці (Молдова) були отримані кісткові рештки, які походять із 60 чоловічих, жіночих і дитячих поховань. Більшість із них (63%) належала дітям до 14 років. Серед поховань дорослих переважали чоловічі (60%). Середня тривалість життя в цій групі пізньотрипільської людності становила 20,2 року.

Аналіз краніологічних матеріалів із Вихватинського могильника показав, що як чоловічі (5 екз.), так і жіночі (6 екз.) черепи характеризуються видовженою формою мозкової коробки, середнім нахилом лоба і помірним розвитком м'язового рельєфу, середньою висотою обличчя, ортогнатністю, низькими орбітами і виразним випинанням носа. Поряд із цим між ними простежуються й певні відмінності: чоловічі черепи мають вузьке, а жіночі — досить широке обличчя, перші — доліхокранні,

а другі — мезокранні і мають більшу висоту. Суттєві відмінності спостерігаються й у розмірах довгих трубчастих кісток і загальних показниках фізичного розвитку: чоловіки вирізнялись грацильною, а жінки — масивною будовою. Ці відмінності такі значні, що свідчать про належність чоловічої і жіночої вибірок із Вихватинців до різних антропологічних варіантів: перша близька до «класичних» грацильних західних середземноморців, друга тяжіє до носіїв масивних протоевропеїдних типів.

На думку С. П. Сегеди, вплив протоевропеїдного компонента ще яскравіше простежується серед носіїв усатівської культури. Про це свідчить аналіз краніологічних матеріалів із чоловічих поховань в курганному могильнику, розташованому поблизу с. Маяки. З'ясувалося, що в антропологічних параметрах небіжчиків простежується наявність двох компонентів, а саме: грацильного середземноморського, який характеризується доліхокранією, тонкими стінками мозкового черепа, що має невеликі розміри, вузьким і невисоким обличчям, та масивного протоевропеїдного, котрому властива доліхомезокранія, тонкі стінки скелетів, відносно вузький лоб і непропорційно широке обличчя. Крім того, тут простежується наявність ще одного краніологічного варіанта із контрастно протилежним поєднанням ознак, який утворився в результаті взаємодії двох попередніх компонентів, успадкувавши від одного із них розміри і пропорції черепної коробки й обличчя, а від іншого — типи обміну речовин, котрі визначають масивність чи грацильність кісток скелета. Наявність двох компонентів — грацильного середземноморського і масивного протоевропеїдного — простежується також на матеріалах ґрунтового могильника Усагове.

Що ж до збірної вибірки черепів із поховань усатівської культури, то за провідними характеристиками її становище є проміжним між вихватинською серією та серіями черепів із поховань носіїв сусідніх культур, що свідчить про збільшення частки масивного протоевропеїдного компонента.

Згаданий компонент зафіксований і серед небіжчиків ґрунтового некрополя початку пізнього періоду трипільської культури поблизу с. Чапаївка на південній околиці Києва. Антропологічний аналіз належить С. І. Круц. Було досліджено кісткові рештки 15 чоловіків і 6 жінок. Більшість із них померли у віці від 30 до 50 років, середня тривалість життя дорослого населення — 36,8 року. Візуальне обстеження краніологічних матеріалів, які характеризуються поганою збереженістю, показало, що чоловічі черепи належали до двох морфологічних варіантів, а саме: масивного доліхомезокранного, який характеризується товстими стінками черепа і розвинутим м'язовим рельєфом ділянки надбрів'я і потилиці, та грацильного доліхокранного із середнім розвитком м'язового рельєфу. Наявність першого з цих антропологічних компонентів і особливості поховального обряду Чапаївського некрополя вказують на пряме проникнення в середовище пізньотрипільських племен окремих груп людності дніпро-донецької історико-культурної спільності.

Загалом аналіз краніологічних даних свідчить про те, що фізичний тип носіїв культурних здобутків Кукутень—Трипілля утворився на основі західного варіанта давньосередземноморського антропологічного типу, який у добу неоліту—енеоліту домінував серед їхніх південно-західних сусідів, а саме: людності культур Хаманджія, Боян, Гумельниця

тощо, поширених у басейні Дунаю. Він включав також певний протоєвропеїдний компонент, поява якого була зумовлена передусім впливом східних і південних сусідів трипільських племен, що склалися на протоєвропеїдній основі, а саме: нащадків носіїв киево-черкаської культури дніпро-донецької спільноти, ареал якої охоплював Середню Наддніпрянщину; творців середньостогівської та ямної культур лісо-степової та степової зон України. Що ж до наявності в краніологічних серіях неолітичного і енеолітичного часу на теренах Балкан окремих черепів протокроманьйоїдної будови, то, з одного боку, це може бути наслідком внутрішньогрупової мінливості будь-якої краніологічної серії, а з другого — викликано інфільтрацією на Балкани окремих груп людності Північного Причорномор'я та Приазов'я.

В археологічній літературі була висловлена думка про важливу роль в антропологічному складі племен кукутень-трипільської спільноти так званого «вірменоїдного» типу, що характеризується брахікефальною, тобто округлою формою голови, сплющеною формою потилиці, різким випинанням носа, який часто має опуклу форму спинки. Підставою для цього висновку став стилістичний аналіз Т. С. Пассек антропоморфних статуєток з реалістичними рисами, виявлених на пам'ятках трипільської культури. Стверджувалось, що поширення вірменоїдного типу серед трипільців підтверджується знахідкою черепа на поселенні середнього етапу розвитку Трипілля поблизу с. Незвисько. Однак відомий фахівець-антрополог Г. Дебєц дійшов висновків про те, що властиве йому поєднання ознак є «скоріше індивідуальною особливістю» і не типове для вірменоїдів. С. І. Круц вбачає в дисгармонійній будові даного черепа, коли ширина обличчя перевершує поперечні розміри склепіння, риси протоєвропеїдного антропологічного типу. Отже, знахідка в Незвиську, так само як і інші антропологічні матеріали, не дає жодних підстав для висновків про «вірменоїдність» творців трипільської культури.

Особливо цікавою для нас є думка С. П. Сегеди про питання, яке порушувалось у науковій літературі останніх десятиліть щодо внеску трипільських племен в етногенез сучасних слов'янських народів. Висловлювалась думка про те, що трипільці як носії південноєвропеїдних рис не належали до фізичних прашурів слов'ян, антропологічні витоки яких здебільшого пов'язані з носіями широколицих масивних типів, поширених в Центрально-Східній Європі в добу енеоліту—бронзи. Все ж антропологічний склад частини слов'ян, надто болгар — носіїв так званого понтійського комплексу ознак — сформувався на основі південноєвропеїдного субстрату. Це ж значною мірою стосується й українців — представників дніпровсько-карпатської групи антропологічних типів, які за комплексом морфо-фізіологічних ознак є проміжними між північними та південними європеїдами, тяжіючи до останніх. Південноєвропеїдний компонент широко представлений у трьох із чотирьох антропологічних зон, які виокремлюються на етнічній території українського народу, а саме: центральній, західній та південній.

Отже, вердикт антропологів, висловлений С. П. Сегедою, проголошує, що з наведеного аналізу можна зробити висновок, що трипільські племена, чисельність яких в епоху розквіту Кукутень—Трипілля могла досягати сотень тисяч, відіграли важливу роль у формуванні генофон-

ду пращурів українського народу — автохтонного етносу Півдня Східної Європи, фізичні риси якого почали формуватися задовго до появи слов'янства на історичній арені.

ГЕНЕТИЧНА ГЕНЕАЛОГІЯ СТАРОЇ ЄВРОПИ

Нині стало доступним ще одне джерело інформації про родовід трипільців. Це інформація, закодована у ДНК. Встановлення спорідненості, ідентифікація за даними ДНК-тестів сьогодні стала справою буденною. Але, виявляється, цей метод можна застосувати і для вивчення минулого. Слід лише знайти необхідні зразки, якими можуть бути кістки із даних поховань. Отримання генних матеріалів із таких зразків — справа копійка і не з дешевих, однак перспективи відкриває фантастичні.

Інформація про генетичну структуру популяцій структурована у вигляді великих груп-кластерів, які отримали маркування латинськими літерами. Складаючи карту поширення та комбінацій цих груп, можна спробувати простежити походження сучасних груп населення та їх зв'язок із населенням давнім. Причому глибина «генної пам'яті» вимірюється десятками тисячоліть. Цей напрямок досліджень нині інтенсивно розвивається, проте для території України та трипільської епохи даних поки що обмаль. Однак і те, що стало відомо, заслуговує, із нашої точки зору, на увагу та роздуми.

Для Європи доби палеоліту характерні групи H та V, які тут були основними якихось 10 000 років тому, тобто напередодні епохи, яка нас цікавить. Для Близького Сходу характерні групи T та J. Одже, знайшовши ці групи в Європі, ми отримуємо відповіді, чи мала місце міграція неолітичних хліборобів, куди вона була направлена і навіть приблизно коли відбулася. Співставлення із дослідженнями сучасних груп покаже місце, де саме живуть нащадки неолітичного населення Європи.

Висновки антропологів знайшли останнім часом у певній частині підтримку в результатах генетичних досліджень. Було проаналізовано ДНК, видобуте із кістяків поховань культури лінійно-стрічкової кераміки. Структура популяції за групами виявилася такою: 29,2% належали «аборигенам» — H/V 25% — T та J 25% належали до рідкісної групи N1A. Отож видно, що популяція хліборобів-«лінійників» суттєво відмінна від європейської мисливської популяції доби палеоліту. «Візитною картою» мігрантів, як ми й казали, є генні групи T та J. Враховуючи висновки про спорідненість археологічних культур раннього Трипілля та лінійно-стрічкової кераміки, було б логічно припустити, що саме ці групи дають можливість виявити сліди трипільців!

За пошуки слідів цих груп на теренах України нещодавно взявся О. Нікітін. Він зміг відшукати цей релікт неолітичної епохи, який практично зник за 7000 років на рівнинах, у Карпатах. Адже саме в гірських районах, на його думку, могли зберегтися сліди давньої популяції краю. Це міркування було підкріплене дослідженнями в Альпах. Там вчені порівняли ДНК знайденої в льодовику мумії мисливця «Отці», який жив наприкінці IV тис. до н. е., і ДНК мешканців сусіднього села. Дослідження показали, що далекі нащадки Отці досі жи-

вуть в горах. Отож понуки нащадків трипільців у Карпатах не видаються такою вже авантюрою.

Упродовж 2005 р. О. Нікітіну вдалося зібрати ряд зразків, результати досліджень яких показали: група Т присутня у 18,2% бойків та 5% гуцулів, група J — у 5% гуцулів. Співставлення результатів із іншими дослідженнями довело, що бойки мають певне відношення до появи неолітичної людності, а може і до трипільців в Україні. Гуцули та їхні сусіди румуни (південно-східна група) виглядають із точки зору генетики як нащадки корінних, післяльодовикових мисливців Європи.

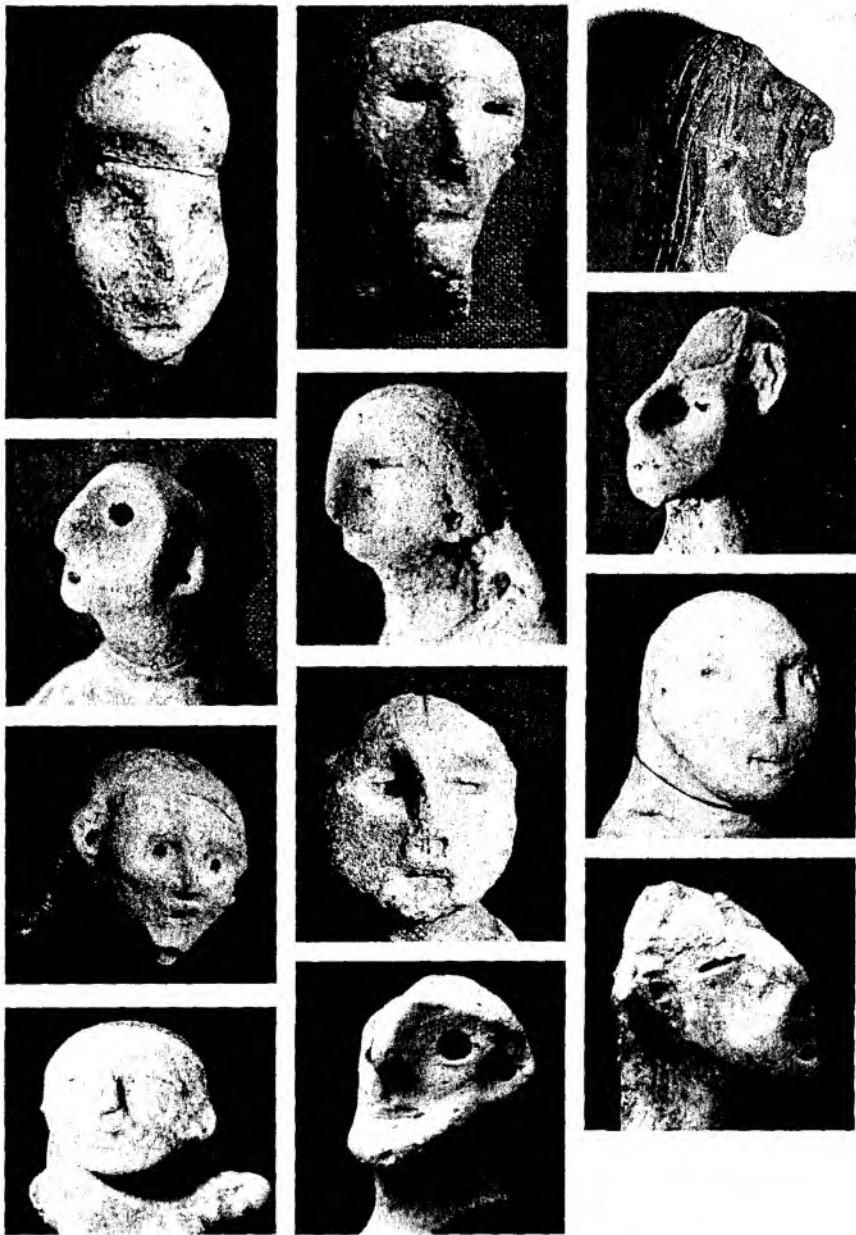
Пошук генетичних матеріалів трипільської культури привів нас до печери Вертеба. Тут знайшли зразки розрізнених кісток, вік яких, відповідно до ізотопного аналізу, встановлено в межах другої половини IV — початку III тис. до н. е. Вологий клімат печери мав сприяти збереженню структур ДНК, вивчення яких мало дати першу відповідь на питання про генетичну генеалогію трипільців. Символічно, що перші зразки отримали зі знайденого в печері уламка ребра, вік якого близько 3000 р. до н. е.

Однак, перш ніж дані досліджень буде оприлюднено, вони вимагають багаторазової перевірки. Проте, гадаємо, завдяки похованням у печері Вертеба можна буде встановити родовід трипільців, які проживали поруч упродовж півтори тисячі років у IV—III тис. до н. е.

ОБРАЗИ УКРАЇНИ V—IV ТИС. ДО Н. Е.

Саме таку назву, як заголовок цього підрозділу, мала виставка трипільських старожитностей у США, відкрита в липні 1993 року. Як не дивно, але ця метафорична назва може певною мірою сприйматися й буквально, бо трипільці залишили нам у спадок образи предків, закарбовані в теракоті, в доволі численних екземплярах «трипільських портретів», що відтворюють статуетки з реалістичними рисами обличчя. У «галереї», яка налічує близько 70 зображень, можна знайти різноманітні типи облич, профілювання, форми голів. Цікаво, що різноманітність типів спостерігається й серед краніологічних матеріалів пізньотрипільського часу, про що ми вже навели думку С. П. Сегеди.

На жаль, ми можемо тільки здогадуватися, чий то портрети й кого саме вони зображують. Статуетки яскраво відтворюють образ того, хто перебуває в екстатичному стані або у трансі, сягнувши вищих сил або звертаючись до них, виголошуючи закляття. Може, це предки, реальні представники общини — чародійки й маги, що після смерті обожнюються та стають заступниками своїх нащадків? Тоді ці сакральні персонажі мали зображуватися згідно з канонами й традиціями священної традиції мешканців Малої Азії чи більш віддалених регіонів, бо звідти йдуть витoki сакрального світу трипільців. Отже, на реальні портретні риси, може й, накладається певний фізичний колорит, що властивий саме людності, яка стоїть біля джерел сакральної традиції трипільців. Прикладом подібної канонізації священного образу, навіть його відповідністю певному фізичному типу, може бути сучасна християнська іконографія, традиція якої, до речі, має так само поважний вік, як і трипільська. Тоді

Вони такі різні, ці обличчя трипільців... Портретна пластика культури Трипілля—Кукутень, IV тис. до н. е.

Трипільці. Графічні реконструкції скульптора-антрополога М. М. Герасимова зовнішнього вигляду чоловіка, жінки та дівчинки (друга половина IV тис. до н. е.), зроблені за черепами з некрополю поблизу с. Вихватинці (Молдова).

«портретна схожість» в жодному разі не є і не може бути визначальним аргументом для будь-яких етнічних реконструкцій.

У матеріалах трипільської культури є ряд виробів, які відображають реалії, територіально далекі від регіону поширення Трипілля—Кукутень. Серед них слід згадати керамічні моделі храмів з округлими дахами, які мають прототипи в Месопотамії. Є також зображення дерева, досить схожого на пальму. Якщо у випадку із моделями будівель можна припустити, що подібні споруди відтворювалися не лише як сакральні артефакти, то вирощування пальм у межиріччі Південного Бугу та Дніпра у другій половині IV тис. до н. е. виглядає неймовірним. Дивують і чисельні зображення Місяця-молодика в горизонтальному положенні. Тільки в південних широтах, де саме в такому вигляді можна спостерігати місяць, могла зародитися традиція такого його символічного зображення, а також і метафора серпа місяця у вигляді рогів або розкинутих рук. На Давній Схід ведуть й певні особливості праісторичної лексики. На думку українського мовознавця доктора Ю. Л. Мосенкіса, основні семантичні групи виокремленої ним «трипільсько-егейської» лексики, які перебувають в контексті археологічних реалій, стосуються сільського господарства (назви рослин, тварин), будівництва, металургії, але переважно — культової сфери. Цілком можливо, що крім лексики у культовій сфері могли бути й інші суттєві запозичення, освячені традицією.

Все ж таки, якщо пильно вглядітися в обличчя керамічних трипільців, а може, і їхніх божеств, які дійшли до нас крізь віки з небуття, то можна зрозуміти, що кожне з цих облич — неповторне, наділене індивідуальними рисами. І хоча ці портрети — канонічні відповідно до священної традиції, натхнення їх творців донесло до нас немов живі образи наших далеких предків, яких ми називаємо трипільцями, бо не знаємо ані як вони називали себе, ані як їх називали сучасники. Але символічно, що одне із таких облич дивиться на нас, сяючи із мініатюрного золотого диску монети, відчеканеної на Монетному дворі Національного банку України.

ТО ХТО Ж ТАКІ ТРИПІЛЬЦІ?

Хто такі трипільці? Може, ми й не знайшли поки що остаточної відповіді на це запитання, але спробували надати читачам якомога більше інформації для роздумів на цю тему. А тепер підведемо підсумки в кількох тезах.

Етнографічна наука доводить, що в процесі етногенезу виникають групи народів, які пов'язані поміж собою спільністю походження, характеризуються наявністю певної території, антропологічним типом, культурно-історичними традиціями, мовою. Очевидно, що мова — тільки одна із ознак етносу. Його біологічна складова — генотип, а його зміна або формування нового генотипу може бути обумовлене масовим змішуванням представників різних етносів, що виникає під час великих міграцій, які також викликані зміною природного середовища.

Факт розвитку в Європі в VII—VI тис. до н. е. аграрних технологій та супутніх їм явищ чимало дослідників нині пояснюють поширенням передусім саме певних навичок та культурних стандартів, а не безпосередньо їхніх носіїв, що утворювали міграційні хвилі. При цьому не виключається, зрозуміло, поява певної кількості населення із південних регіонів, але велику масу населення Європи і за цих умов становили саме аборигени, нащадки населення доби пізнього палеоліту та мезоліту.

Яку б локалізацію індоєвропейської прабатьківщини не вирішили визнати привабливою для себе наші читачі — східну або західну, все одно вона, принаймні частково, знаходиться на теренах сучасної України, що й робить українські археологічні пам'ятки ключовими в розумінні цієї частини давньої європейської та й світової історії. Як не подивись, а в будь-якому разі виходить, що давні доісторичні предки українців жили на теренах нашої держави за тисячоліття до появи української нації на історичній арені. Отже, мав рацію відомий український археолог та етнограф В. П. Петров, коли писав, що, досліджуючи етногенез українського нарбду, треба зважити на те, що між сучасними українцями й людністю неолітичної України лежить кілька перейдених нашими предками епох, кілька етапів етнічних деформацій, ступенів розвитку, оформлюваних у проявах різних, часто протилежних тенденцій розвитку і одночасно пережитих криз, бо «в грозах і бурях знищень, в бурхливих змінах і зламах творився український народ, що став таким, яким ми його знаємо».

Кожна країна має свої історичні легенди. Такою легендою, точніше, однією з легенд, пов'язаною із давньою історією, стала для України у ХХ ст. трипільська культура. Чому саме Трипілля? Може, тому, що сама назва культури приємна для слуху народу, підвалини традиційної культури якого закладено хліборобством? А може, тому, що вкриті таємничими візерунками стародавні посудини за якимись невідомими, ще не відкритими законами, відповідають поетичній ментальності українців? Або — як символ ЗОЛОТОГО ВІКУ, що був епохою добробуту, мудрості і справедливості?

Сподіваємося, що читач, який завершує подорож до золотого віку сторінками цієї книжки, переконався, що наші далекі предки, які залишили нам у спадок трипільську культуру, довели, що на багатій землі нашої країни можна досягти величі духу та заможного життя.

Не складно помітити, що золотий вік у викладі романтичних легенд та міфів не збігається із розповіддю про золотий вік, яка написана на підставі результатів археологічних досліджень. Іноді поетична уява сучасних творців національних міфів малює трипільське минуле в рожевому кольорі. Натомість ми в цій книзі прагнули зібрати знання про ті часи, якомога детальніше розповісти про те, що стало відомо про Трипілля і трипільців завдяки науковим дослідженням. Те, що ми змогли відшукати та зібрати, дає змогу малювати епоху Трипілля різними барвами, а не однією. У тому вбачається закономірність, адже й трипільці, зображуючи Всесвіт, використовували принаймні три кольори: білий, червоний та чорний. Вірне їх поєднання і робило зображену у магічних композиціях модель світобудови завершеною та досконалою.

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА І УКРАЇНА

Те, що трипільська культура лежить на межі епох стародавньої історії, ставить її в центр напружених та нескінченних дискусій, а отже, привертає увагу не лише вузького кола вчених, але й найширшої громадськості, людей, які шукають відповідь на одвічні запитання: «звідки ми?», «де наше коріння?», нарешті, «де початок нашої цивілізації?»

Під час пошуків коріння сучасної цивілізації виникає питання: а чи має взагалі трипільська культура пряме відношення до землі, яку нині називають Україною, чи має вона відношення до історії народу України сучасної? Адже відтоді, коли на цих землях жили останні трипільці, минуло понад чотири з половиною тисячоліття. Невблаганний час стер із поверхні сліди трипільської культури, яка не залишила після себе ні пірамід, ні зіккуратів. Тепер тільки деінде на свіжій ріллі поруч із українськими селами червоними плямами обпаленої глини від зруйнованих кілька тисяч років тому будинків проявляються місця розташування колишніх трипільських селищ. Були забуті давні назви й імена, мова. Давня епоха, точніше, її відгомін, була повернута до буття лише завдяки археологічним дослідженням, які розпочалися наприкінці XIX ст.

Нині можна довго сперечатися з приводу того, скільки тече в жилах сучасних українців крапель трипільської крові, наскільки вони схожі зовнішністю на творців чи не перших європейських протоміст, давнього мальованого посуду, загадкових статуеток та іншої доісторичної спадщини. Але сьогодні варто замислитися ще й над тим цілковито беззаперечним із усіх точок зору фактом, що трипільську культуру на теренах України вивчають вже понад століття. Відтоді змінилося п'ять поколінь дослідників.

Однак за цей час сталися й інші події. Розпалися кілька імперій — Російська, Австро-Угорська, потім — Радянська, до складу яких вона входила, а сама Україна вже двічі встигла з'явитися на політичній карті світу. І весь цей час трипільська спадщина — сотні тисяч давніх артефактів, результати археологічних досліджень, їх інтерпретації та побудовані на їх основі історичні концепції були повсякденністю не лише суто наукового академічного буття чи викладання в університетах, але й здобутком суспільного життя. Знання про трипільську культуру, їх трактування істориками та політичними діячами весь цей час жили також і концепції політичні. Трипільська спадщина стала одним із джерел натхнення для широкого спектру мистецтв: від кінематографа до живопису і скульптури, літератури і багато чого іншого, тобто всього того, що називають культурою. Навіть майстри народного мистецтва, яке чи не єдине на цій землі зберегло через тисячоліття на писанках та у вишиванках відгомін та пам'ять трипільської епохи, знаходять натхнення у віднайдених шедеврах трипільців.

Вторгнення трипільської тематики в культурне та суспільне життя України можна зафіксувати у творчості митців, визнаних у всьому світі, як то скульптура О. Архипенка або живопис І. Їжакевича. Давні традиції стали джерелом натхнення для художників Ярослава Шаповала, Євгенії Кравченко, Людмили Семикіної, Фрانی Калюжної. Від монументальних мозаїчних панно до писанок народних майстрів — таким є діапазон цієї інтеграції в образотворче та декоративно-прикладне мистецтво — квінтесенцію народного менталітету.

Народний майстер Зоя Сташук не лише відроджує напівзабуті традиції українського писанкарства, фіксує автентичні символічні народні візерунки, але й вчить своїх учнів та послідовників наповнювати новим сенсом традиційне мистецтво, органічно вводити в малюнки

елементи трипільського розпису. Співзвучність творчості українського народу й людності трипільців, мабуть, має витoki в однаковому сприйнятті сакральності буття через призму хліборобського світогляду та прагнення підтримувати рукотворною красою священну гармонію всесвіту.

Сьогодні на виставках можна побачити не тільки трипільські старожитності, але й різноманітні мистецькі твори, авторів яких у різних куточках України — від Львова до Києва — надихають культурні традиції давньої хліборобської цивілізації. Із стародавнього джерела трипільських традицій черпають натхнення народні майстри, серед яких й Людмила Смолякова. Мабуть, саме тому на ярмарку української народної творчості можна побачити копії трипільського посуду або кераміку, виготовлену гончарами за трипільськими мотивами, поруч з пейзажами українського села.

Видатною подією 2003 р. стала презентація книги художника, етнографа Зінаїди Васіної «Український літопис вбрання», де представлене образне бачення автором вбрання трипільців у реконструкції костюмів трипільської культури.

Є трипільська тематика й у красному письменстві — твори Докії Гуменної, поезії Ліни Костенко. Нещодавно побачив світ детектив про відважну боротьбу співробітників прокуратури та СБУ із контрабандистами трипільських старожитностей. Можна згадати понад десяток фільмів різного формату — від 15-хвилинного «Трипільського дива» М. Бернадського із серіалу «Невідома Україна» до двогодинного «Час збирати каміння» Ю. Вересоцького.

З'явилися сучасні прикмети зацікавленості українського суспільства трипільською культурою: 1994 р. видана поштова марка до сторіччя її відкриття, 2000 р. випущена в обіг Національним банком України монета «Трипільля».

Нарешті в Києві вже можна приємно провести час посеред трипільського інтер'єра київського ресторану «Керма-Мама», де авторським колективом під керівництвом архітектора Сергія Швець-Машкари відтворена атмосфера Трипільля за допомогою використання майстрами-керамістами традицій кераміки трипільської.

Фанати трипільської культури в пошуках золотого віку прагнуть глибше зануритися у праісторичні часи. Неподалік від м. Ржищів на Київщині ентузіасти мріють відтворити трипільську минувшину. Шлях до цієї мрії виявився довгим. Від ідеї Ржищівського археодому до відведення під нього ділянки землі минуло сім років. За цей час громадяни із товариства «Коло-Ра» разом з археологами розкопали кілька жител на трипільських поселеннях. Опановуючи таємниці давніх технологій, зіпили й обпалили в споруджених ними горнах просто неба чимало трипільських сувенірів. Тепер вони пробують свої сили у праці на вертикальному ткацькому верстаті та будівництві майже справжньої трипільської хати. Нарешті, цієї весни невелика ділянка на ржищівських ланах, де колись колосилися лани трипільські, засіяна саме тими давніми видами злаків, що їх вирощували трипільці. Так через п'ять тисяч років справдилася трипільська мрія про одвічне повернення й відродження життя у Всесвіті.

Це стало можливим завдяки наполегливій співпраці науковців різних галузей і небайдужих до власної культурної спадщини та історії людей. Науковим забезпеченням проекту «Ржищівський археодром» опікуються фахівці Інституту археології НАНУ. Разом із товариством «Коло-Ра» видано монографії, присвячені вивченню давніх жител і поселень, виробництва кераміки, збірки наукових праць. Ці наукові розробки стали фундаментом для розробки проєктів спорудження будівель, відтворення давньої кераміки. Фінансова підтримка для дослідницької та реконструкторської і видавничої діяльності надходила в ці роки із різних джерел, зокрема Канадійського Фонду співробітництва, Посольства Канади, фонду «Євразія», Міжнародного фонду «Україна 3000».

Насіння пшениці, що його висіяли на полі Ржищівського археодрому, дістала доктор біологічних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАНУ Галина Пашкевач. Дослідниця дізналася, що важливі роботи із плівчастими пшеницями, які колись вирощували трипільці, проводяться в останні десятиліття в Україні. У Національному центрі генетичних ресурсів рослин України Інституту рослинництва ім. В. Я. Юр'єва Української академії аграрних наук у м. Харкові зібрана та вивчена велика колекція світового розмаїття полб. Це зібрання є генетичним джерелом для ведення селекції з метою підвищення продуктивності плівчастих пшениць (передусім, подолання ламкості колосу та плівчастості). В Інституті ведеться робота у напрямку відродження культури полби, а спеціалісти вважають, що висока харчова цінність дає змогу нині розглядати полбу як перспективну культуру. На підставі досліджень круп'яних якостей полби її було рекомендовано для тих районів, де умови для вирощування інших круп'яних культур, більш вимогливих до агротехніки — гречки та проса — є несприятливими. Таким чином, хліборобство на нашій землі, як і 5000 років тому, опиняється в авангарді аграрних технологій. Адже в останні десятиліття ставлення до полби у Європі кардинально змінилося — полба пересягала бути «їжею для бідних». Ця стародавня пшениця знову повернула до себе увагу як джерело «екологічної їжі». Вона стає досить популярною, навіть збільшуються площі під її посіви в гірських районах Вірменії, Дагестані, Поволжі, а також у країнах Західної Європи — Італії, Швейцарії, Австрії, Іспанії. Нині полба — це їжа заможних людей у Європі. Тому вона стає все більш привабливою для вирощування та продажу. У Європі вона врятувала від остаточного занепаду навіть маленькі фермерські господарства в гірських районах. Отож цілком вірогідно, що мине лише кілька років, і ті види пшениці, ячменю, із яких кілька тисячоліть тому починалося хліборобство в Україні, знову вирощуватимуться на її ланах. Можливо, що навіть у тих самих місцях, де під півметровим шаром землі спочивають залишки давніх поселень, на яких мешкали люди, які першими принесли культуру вирощування цих злаків на землі між Карпатами та Дніпром. Що ж, може станеться й так, що саме цей «дар духів безсмертних» допоможе сучасному українському селу.

Ще однією новою прикметою культурного життя України стало проведення фестивалів «Ржищівський вінок», де не лише демонстру-

валися археологічні трипільські знахідки, але можна було побачити реконструкції одягу та вбрання трипільців, зануритися у глибини давньої історії нашого краю.

Перші археологічні виставки незалежної України за океаном, у США, представляли десять років тому саме трипільську культуру: «Україна: образи 5000 — 4000 рр. до Христа». Запам'ятаємо цю формулу, у якій висловлено сприйняття цієї культури організаторами виставки: для них це були саме образи України. Перший і єдиний пам'ятник археологу в Україні — це пам'ятник В. В. Хвойці (першовідкривачеві культури) в селі Трипілля. Є пам'ятний знак на місці перших розкопок трипільського поселення в селі Кошилівці. Нарешті, перший і, здається, єдиний пам'ятник цивілізації в наших краях — це пам'ятник трипільській цивілізації, який було відкрито в місті Ржищеві восени 2003 року. У відкритті пам'ятника брали участь два міністри українського уряду.

На персональному сайті Президента України В. А. Ющенко можна прочитати таке: «...Протягом багатьох років я збираю колекцію предметів українського народного побуту, народного одягу, а також предметів трипільської культури. Завжди мріяв, щоби цей скарб став частиною музейної експозиції. ...Я підтримую також ідею створення музею трипільської культури і готовий передати свою колекцію предметів трипільського періоду до експозиції майбутнього музею...» Там же вміщено фотознімки, які свідчать: в колекції є старожитності, гідні музею.

Об'єктивно трипільська археологічна культура та знання про неї упродовж цього історично вагомого проміжку часу були інтегровані в сучасну історію, політику та культуру України, посіли там своє місце. Вони стали фактором суспільного буття, а не лише фактом давно минулої історії. Отже, на питання, чи мають трипільська культура та її творці якесь відношення до сучасної України та її сучасної культури, відповідають пересічні українці: звичайно, мають, і неабияке. Філософи назвали б цю розмову крізь тисячоліття «діалогом цивілізацій».

Може бути кілька відповідей на запитання, чому саме до трипільської культури звернули свій погляд українці в пошуках давніх предків. Так, на запитання, коли було створено світ, давні шумери відповідали: тоді, коли люди Країни (Шумеру) почали пекти хліб та плавити метал. Для шумерів створення світу та створення аграрної цивілізації були певною мірою поняттями ідентичними. Давній індоєвропейський народ — елліни — пов'язували цивілізоване життя з існуванням хліборобства. Зерно вони розглядали як найбільший дарунок богині Деметри. Саме зерно та містерії, на яких вони покладають свої найбільші надії, були, на думку давніх греків, причиною того, що люди живуть не так, як дикі звірі. Як бачимо, в різних частинах світу саме хліборобство та розвиток перших ремесел сприймалися та усвідомлювалися як основні ознаки виникнення цивілізації.

Але ж чи по праву і чи не випадково посіла те почесне та вагоме місце в сучасних історико-політичних концепціях і суперечках, які навколо них точаться, лише одна з багатьох десятків археологічних культур, відкритих за останнє століття на теренах України? Чому саме

трипільська, а, скажімо, не кукрецька, гребениківська, сурська, дніпро-донецька, ямна, катакомбна, зрубна, сабатинівська, висоцька, чорноліська, милоградська, зарубинецька, черняхівська, роменська чи салтівська привертає таку увагу та зацікавленість суспільства, досить далекого, на перший погляд, від археології та праісторії? Деякі учені вважають, що прихильність українців саме до трипільських предків суперечить логіці. Дійсно, трипільців собі у предки українські люди обирають серцем. Як і румунські — кукутенців (читаємо: «поміж орнаментальними мотивами на кераміці «кукутенців» й на румунських килимах можна помітити вражаючу подібність»). А вчені як України, так і Молдови та Румунії наполегливо шукають логічного пояснення феномена, про який М. Еліаде писав: «священний світ доби неоліту зберігся у традиціях селянських суспільств». І вони всі разом дійшли одностайного висновку про те, що навіть коли кожен із народів, які проживають тепер на землях стародавньої землеробської країни Трипілля—Кукутеня, і не є прямим нащадком цієї людності, то все одно певна частина давнього генофонду та культурні досягнення пройшли крізь багато епох й дісталася наших днів, так само як і духовні надбання цивілізації Старої Європи, інтегровані в сучасну європейську цивілізацію.

Отже, трипільська археологічна культура, носії якої одними із перших досягли видатних успіхів у побудові основ сучасної цивілізації, цілком закономірно мала посісти особливе місце в історичних та політичних концепціях. Адже успіхи ці було досягнуто не вчора і не позавчора, а в епоху зародження найдавніших цивілізацій у планетарному масштабі. Трипільська спадщина стала вагомою складовою загальноєвропейських здобутків доби зародження цивілізації. Отже, на землях України в давні часи жили люди, причетні до дуже важливих історичних подій. Можна розглядати відкриття трипільської цивілізації справді як фантастичний подарунок долі державі, яка лише друге десятиліття утверджує себе у світі і творить сучасну політичну націю. Україна нині має гідно розпорядитися цим подарунком долі (або духів своїх дуже далеких предків), надбанням багатой історико-культурної спадщини. Сконцентрувавши зусилля на науковому вивченні трипільської спадщини, залучивши весь дослідницький арсенал, який є у розпорядженні сучасної науки, ми зможемо віднайти ті ниточки, які реально пов'язують її із сучасністю. Завдяки цьому можна не лише розкрити сторінки стародавньої історії, але й отримати обґрунтовану відповідь на запитання: хто ми і звідки.

ТРИПІЛЬСКА КУЛЬТУРА СЬОГОДНІ І ЗАВТРА

Сьогодні дехто пропонує зробити Трипілля «туристичним брендом України». Але чи варта уваги така пропозиція? Тим більше що, перш ніж пропагувати трипільську культуру світу, необхідно самим українцями збагнути цей феномен й усвідомити його унікальність та велич. А потім замислитися, чи варто розмінювати духовні надбання поколінь

на якісь «бренди» або перетворювати серйозні культурні здобутки на шоу-бізнес. Україна — багатогранна країна із багатонаціональним народом, який має багате історичне минуле та культурні традиції. Попри зрозумілу пристрась авторів до Трипілля, наголосимо, що воно — лише епізод у давній історії. Так, цей епізод — яскравий, величний і тривалий, але лише певний важливий період історії. Ще треба багато попрацювати ученим, музеєзнавцям, менеджерам, щоб трипільська культура отримала своє обличчя в сучасній Україні. Бо поки що нема із чого робити той «бренд». Кілька реконструйованих трипільських хат, музейні експозиції в жалюгідному стані, а ще сучасні балачки і міфи про унікальність української історії не можуть бути привабливі для туристів. До того ж у нашій країні можна побачити автентичні могили та золоті скарби скіфських володарів, руїни давньогрецьких міст, величні храми і городища княжої доби, середньовічні замки та фортеці. Все це наочно свідчить про багату історичну традицію української цивілізації й не потребує ніякої «розкрутки». Але ж Трипілля — то найдавніші коріння, тому, може й, найцікавіше. Зрештою читач і сам може визначитися, ознайомившись із нашою книжкою.

Кожен із авторів цієї книжки впродовж життя вивчав трипільську культуру не тільки внаслідок природної цікавості та фахового обов'язку, але й за покликанням серця. Тепер настає час поділитися отриманими знаннями з читачами. Сподіваємося, що книга про трипільську культуру та пошуки золотого віку зацікавить не тільки любителів давньої історії, але й стане в нагоді всім тим митцям, які черпають духовне натхнення в цьому таємничому джерелі далеких предків, і разом із археологами повертають із забуття тисячоліть цивілізацію давніх хліборобів. Можна також помріяти і про те, аби сталося так, щоб бодай хто-небудь із помічників або референтів високоповажних політиків, які нині вершать долю України, помітив нашу скромну працю й хоч на мить замислився над тим, чому вчить всіх історія трипільської культури. Бо велич трипільської цивілізації, що зникла з історичної арени понад чотири з половиною тисяч років тому, забезпечувалася поєднанням кращих традицій культур багатьох різних народів, наповненою працею її хліборобів та ремісників, мудрістю їхніх вождів та духовних лідерів. Тож нехай давнє знання трипільської цивілізації проросте в сучасній українській цивілізації так само, як зерна старовинних видів пшениці дають сходи на тих полях, де колись такі ж самі зерна сіяли трипільські орачі.

Абсолютний вік — в археології час події, період існування археологічної культури, пам'ятки відносно прийнятої системи літочислення, встановлений за допомогою методів інших наук. В археології України його встановлюють в роках відносно християнської системи літочислення, тобто «до» і «після» Різдва Христового, або до і після нової ери (н. е.). Абсолютний вік пам'яток трипільської культури визначають за допомогою радіовуглецевого методу (метод ^{14}C), методу археомагнітного датування. Реальний вік пам'яток за даними ^{14}C дають калібровані дати.

Автохтонна культура (гр. *autochthones* — корінні мешканці) — культура, в тому числі і археологічна культура, яка виникла і розвинулась на тій самій території, яку вона займає. Тривалий час вважалося, що трипільська культура (ТК) була автохтонною на всій території її поширення, виникла на основі неолітичних культур: лінійно-стрічкової кераміки культури (Т. С. Пассек, Є. Ю. Кричевський), буго-дністровської культури (В. М. Даниленко), нащадків населення доби палеоліту (С. М. Бібіков). Нині виникнення першого етапу трипільської культури (Трипілля А—Прекукутень) пов'язують з Прикарпатською Молдовою, а формування перших її фаз — з регіоном від Карпат до Дністра. ТК є автохтонною культурою Карпато-Подністров'я.

Амфора — умовна назва форми посудини з опуклим тулубом, вузьким горлом та двома ручками. На ранньому етапі трипільської культури відомі поодинокі амфори серед кухонного посуду. Окремі екземпляри амфор зустрічаються серед канельованої і мальованої кераміки Кукутені А та посуду із заглибленою орнаментациєю етапу Трипілля В І. Значна кількість амфор відома з пам'яток етапу Трипілля В І—В ІІ; часто трапляються амфори з біконічним тулубом на етапі С І; для етапу С ІІ характерні амфори з кулястим тулубом.

Ангоб — тонкий шар рідкої глини, яким покривалася поверхня сформованого керамічного виробу перед випалюванням. В керамічному виробництві трипільської культури ангоб застосовувався для оздобленні столового посуду, зооморфної пластики та антропоморфної пластики.

Андрогін — сакральний образ, що поєднує ознаки як чоловічої, так і жіночої статі. Відповідає уявленню про божество як вищу досконалу істоту, яка поєднує всі можливі сенси та опозиції, в тому числі чоловіче та жіноче. Смісл образу андрогіна близький до образів антропоморфних божеств без ознак статі, досить поширених в трипільській культурі. Обидва сакральні образи характерні для антропоморфної пластики культури Трипілля—Кукутень.

Антропоморфізм (гр. *anthropos* — людина, *morphe* — форма, вид) — перенесення людських рис і властивостей на предмети матеріальної культу-

ри, явища природи, тварин і рослини. Властивий для побутових виробів та мистецтва трипільської культури. Яскраво проявився у створенні різноманітних сакральних антропоморфних, головним чином, жіночих образів в скульптурі (антропоморфна пластика), керамічних виробах (антропоморфний посуд), орнаментатії (антропоморфні зображення), амулетах з міді, кістки, рогу тощо.

Антропоморфна кераміка — посуд у вигляді людини або наділений окремими людськими рисами чи символами людини. Традиція виготовлення антропоморфної кераміки дуже архаїчна і має витоки в балканському неоліті. Антропоморфний посуд типовий для трипільської культури з найдавніших етапів. Антропоморфний посуд відтворює різноманітні сакральні образи.

Антропоморфна пластика — вироби з глини, які зображують сакральну істоту в образі людини. Синонімами є: скульптура, теракоти, фігурки або статуєтки антропоморфні. Антропоморфна пластика типова для переважної більшості трипільських пам'яток. Більшість статуєток жіночі (стоячі або сидячі), трапляються також чоловічі фігурки, дуже подібні до жіночих, є теракоти без статевих ознак, андрогіни.

Антропоморфні зображення — зображення на посуді трипільської культури, виконані в різноманітній техніці. Найбільш ранні зображення — пластичні наліпні фігури на кераміці Трипілля А—Прекукутень — пластичні стилізовані зображення орнат на великих посудинах з шорсткою поверхнею. Найбільш поширені фігури у вигляді двох трикутників на мальованому посуді з монохромним розписом з пам'яток бринзенського типу. Здебільшого статі антропоморфних зображень не позначена, звичайно їх вважають жіночими фігурами. Зображення передають образ антропоморфного божества.

Артефакт (лат. artefactum — штучно зроблений) — предмет неприродного походження. Артефактами називають знахідки, зроблені людиною і знайдені під час розкопок.

Археологічна культура — одне із основних понять в археології, введене в науковий обіг у ХІХ ст. Під археологічною культурою найчастіше розуміють сукупність археологічних знахідок і комплексів, артефактів на певній території і в певний час. Назви археологічних культур — умовні, звичайно їх дають за місцем перших розкопок (знахідок). Поняття «археологічна культура» є одним з інструментів для наукового аналізу старожитностей. Деякі дослідники вважають, що археологічна культура може відповідати певному етносові (племені, племенам) або етнічній спільності (народу, народності). Але етнос (етнічна спільність) у інших випадках цілком може відповідати кільком археологічним культурам і навпаки. Таким чином назви «трипільці», «трипільське населення» є лише умовними назвами певних груп давнього населення, похідними від назви археологічної культури.

Барботин — спосіб орнаментатії посуду, завдяки якому поверхні посуду надається рельєфна шорстка структура. Технологія орнаментатії має давні традиції в неолітичних культурах на півдні Балкан, типова для кераміки культурного кола Старчево—Караново—Кріш. З описів цього посуду термін «барботин» потрапив у праці дослідників трипільської культури. Характерний для кухонної кераміки часу Прекукутень — раннього етапу трипільської культури (друга половина VI — початок V тис. до н. е.).

Біконічні посудини — назва форми посуду, жививна в фахових працях трипільської культури (зустрічається іноді також термін «двохконусні» посу-

дини). Такі посудини мають верхню та нижню частини, виконані у формі зрізаних конусів, які поєднані широкими основами. Появу та поширення можна віднести до етапу В ІІ (кінець V тис. до н. е), коли опуклотілі посудини поступово витісняють типи кераміки з більш вираженим гострим ребром. Виготовлення біконічних посудин здійснювалося за допомогою глиняних шаблонів та стрічковим способом. У місцях стику конуси з'єднували з внутрішньої сторони за допомогою глиняних джгутів або стрічок.

Біноклеподібні посудини — форма культової кераміки трипільської культури (кінець Трипілля А, перша половина V тис. до н. е — кінець Трипілля С І—поч. С ІІ, друга половина IV тис. до н. е). «Біноклі» мають вигляд двох циліндрів з поставленими на них вгорі та знизу конічними чи напівсферичними чашами, які мають наскрізні отвори, чи без них. Чаші та середні частини циліндрів з'єднані перемичками. Середня перемичка іноді має антропоморфний вигляд. «Біноклі» знаходять під час досліджень трипільських будівель. Були випадки знахідок таких посудин з попелом та перепаленими кістками на вівтарях. Кількість знахідок в окремій споруді — від одного до десяти і більше.

Біхромний розпис — техніка оздоблення кераміки двома кольорами; один із них утворює фон, або використовуються обидва кольори для створення орнаментальної композиції. Часто двокольоровий розпис пов'язаний з канелюрами та прокресленими лініями. Найдавніша техніка біхромного розпису: нанесення візерунка білою фарбою по сірому або блідо-червоному фону; поверхня посудин майже полірована. На наступних фазах трипільської культури біхромний розпис виступає в різних комбінаціях кольорів: білого фону та червоного візерунка, поєднання кольорів — білого та чорного (темно-коричневого), червоного та чорного.

Бовин — назва зображень великої рогатої худоби або тура в зооморфній пластиці трипільської культури. Запропоновано В. І. Балабіною для визначення зооморфної пластики. Зображення великої рогатої худоби, поширені в трипільських матеріалах, традиційно визначаються як образ бика, але здебільшого стаять великої рогатої худоби на мальованих зображеннях або скульптурі не позначена. Зооморфні фігурки бувають виконані досить умовно або можуть бути настільки пошкоджені, що неможливо впевнено встановити вид худоби. У таких випадках користуються терміном бовин/овид.

Букраній — символічне зображення голови або рогів великої рогатої худоби. Символ поширений в Трипіллі—Кукутені з раннього етапу. Букраніями завершувалися ручки керамічних черпаків, спинки теракотових стільців-тронів, дахи моделей храмів, оздоблювався різноманітний посуд. Мотиви букраніїв зустрічаються в розписах на кераміці трипільської культури. В Усатівському могильнику знайдено голову бика з вапняку.

Ваза — умовна назва керамічного орнаментованого посуду, поширена в румунській археологічній літературі. Звичайно так називають посудину складної форми у вигляді чаші з відігнутими назовні вінцями, на ніжці або піддоні. Деякі дослідники називають вазами орнаментовані глибокі чаші на циліндричній ніжці, які трапляються серед посуду раннього етапу трипільської культури.

Вертикальний ткацький верстат — пристрій для виготовлення тканини, який використовувався за часів трипільської культури, починаючи з етапу В ІІ. Під час археологічних досліджень знаходять глиняні відтяжки різної форми (конічні, кулеподібні, пірамідальні), які призначалися для натягування ниток основи на дерев'яній рамі, встановленій вертикально.

Грушоподібні посудини — умовна назва керамічного посуду трипільської культури. Поширені на всіх етапах трипільської культури. Посудини нагадують за формою грушу, перевернуту догори низом. Мали різні розміри — від мініатюрних посудинок до величезних, висотою понад 1 м. Грушоподібні піфоси зображені на глиняних моделях жител. Грушоподібні посудини мали покриття, орнамент яких був пов'язаний із композицією на посудині, належать до антропоморфного посуду.

«**Гусеничка**» — вид шнурового орнаменту. З'являється на посуді трипільської культури, починаючи з етапу В І—В ІІ (друга половина V тис. до н. е.). Утворюється відтискуванням намотаного на паличку шнура («перекручений шнур»). Особливо поширений на посуді усатівської культури (типу).

Доісторичний період — період історії суспільства до появи писемності. Термін широко вживається в європейській археології, синонім слова «праісторичний». Трипільську культуру відносять до доісторичного періоду.

Доместикація (лат. domesticus — свійський) — одомашнювання диких видів рослин або тварин шляхом добору, приручення, утримання та розведення в штучних умовах, які створено людиною. На момент формування трипільської культури, як свідчать дослідження, були одомашнені всі види рослин і тварин, яких вони вирощували та тримали у своєму господарстві.

Жертвоприношення — релігійний обряд, під час якого за допомогою предметів з особливим священним статусом встановлюються відносини між людиною й вищими силами. При цьому об'єкт жертвування переходить із сфери мирського до сфери сакрального. Жертвуванню відповідають різні форми жертвовної дії: узивання, підношення, заклання, культова трапеза, спалення, урочиста мовна обіцянка, яка супроводжує ритуал, тощо.

Заглиблений орнамент — вид орнаменту на керамічних виробках трипільської культури. За способами нанесення поділяється на: 1) прокреслений, коли утворюється продригана лінія різної ширини; 2) вдавлений, при якому отримують широкі неглибокі смуги та жолобки — канелюри; 3) різний; 4) штампований орнамент. Доповнювався фарбуванням після випалу, про що свідчать сліди білої, червоної, а на етапі В ІІ — чорної фарби. Кожен спосіб нанесення заглибленого орнаменту може застосовуватися окремо або в різноманітних комбінаціях.

Зерновик — посудина великого розміру, в якій могли зберігати запаси зерна. Відомі зерновики, об'єм яких сягає понад 100 л. Назву вживають умовно до всіх форм закритих посудин значних розмірів.

Зернотерка — пристосування для розмелювання зерна, яке складалося з двох каменів. Поверхня нижнього грубого твердого каменя в процесі роботи згладжувалася і набувала чашоподібної форми. Зверху по ньому зерно розтиралася розтирачем. У житлах трипільської культури знаходять іноді по декілька штук зернотерок, іноді в комплекті з розтирачами, причому трапляються зернотерки досить великого розміру, довжиною до 0,5 м. Відомі робочі місця для розмелювання зерна у вигляді зернотерки, вмазаної в глину.

Знак — форма, у якій здійснюється передача інформації, елемент знакових систем. Як одне із значень в археології — елемент орнаменту із доволі ustalеними й чіткими, в рамках певної культури, ознаками, графічною індивідуальністю та семантикою. Знак, як правило, полісемантичний і цим відрізняється від символу. У дослідженнях по трипільській культурі термін «знак» слід розуміти дуже широко. Б. О Рибаків провів аналіз окре-

мих елементів орнаментики — знаків (вирізнив 34 знаки), стверджуючи, що вони, не зазнавши змін із часів енеоліту, дійшли до ХХ ст. Серед них: зображення рослин, коло з хрестом — сонце, овали, заповнені зафарбованими або порожніми напівовалами — знаки місяця, ромб, поділений на чотири частини з крапками — знак поля з зерном, лінозоподібні овали, перекреслені вертикальною стрічкою — символ родючості, знаки жінки, спіралі — добрі вужі тощо. Т. М Ткачук провів семіотичний аналіз знакових систем розписної орнаментатиї трипільської культури.

Зооморфний (теріоморфний) [гр. *Zoon, therion* — тварина, та *morphe* — форма] — перша складова виразів, які позначають подібність зображення до тварини.

Зооморфна пластика — керамічні вироби, які зображують прояв сакрального в образі тварини. Глиняні зооморфні статуетки трипільської культури зображують різних тварин — бовинів (биків, корів), овидів (баранів, овець), а також кіз, свиней, собак, лисиць, ведмедів, оленів. Знайдені під час розкопок фігурки утворюють своєрідні набори з декількох типів та різних образів. Виявлені для Трипілля образи і типи статуеток поширені в землеробському світі Європи, що вказує на інваріантність зооморфної пластики для широкого кола археологічних культур протягом неоліту та енеоліту. У вигляді статуеток тварин відтворювалася група спільних зооморфних символів.

Зооморфні зображення — зображення у вигляді тварин або наділені їхніми рисами. З'являються на мальованому посуді трипільської культури на етапі В ІІ, поширюються на етапі С І. Відомо близько 200 посудин Трипілля—Кукутені, на яких присутні зооморфні сюжети. Серед зооморфних зображень можна визначити собаку, саме її образ найбільш поширений, бовина, козу, оленя. Поруч з ними присутні орнітоморфні зображення та незрозумілі зооморфні символи. Крім поодиноких фігур тварин можна натрапити на композиції (сюжетні малюнки). Процесії тварин зображено на посудині у верхньому ярусі орнаментальної композиції, в них беруть участь різні тварини. На посудині з поселення Крутобородинці собака, олень, незрозумілий символ, козел та коза «обертаються» зліва направо навкруги вінець посудини. На посудині із Варварівки VIII зображено ланцюжок із тварин, де пес із хвостом-рослиною, олень, пес та пес з хвостом-рослиною «рухаються» зліва направо назустріч псу з хвостом-рослиною.

Інвентар поховальний (лат. *inventarium* — розпис, опис майна) — загальна характеристика предметів, що супроводжують поховання. Поховальний інвентар відбиває не тільки розвиток матеріальної культури, але й певні ідеологічні уявлення стародавнього населення. В археологічній літературі має синоніми: посмертний, супровідний, супутній, напутній. Під час археологічних досліджень поховальних пам'яток трипільської культури виявлено інвентар: керамічний посуд (в тому числі спеціальний поховальний посуд), антропоморфну пластику, прикраси (намиста з міді та глини, мінералів, підвіски із зубів тварин, мідні намистини, браслети тощо), зброю (сокири-молоти, кинджали, стріли), знаряддя праці (ножі, скребачки, сокири тощо).

Калібровані дати — дати, отримані радіовуглецевим методом, які були відповідно оброблені, тобто відкалібровані для отримання реального календарного віку пам'ятки. Процедура калібрування здійснюється за допомогою спеціальних таблиць або комп'ютерних програм (OxCal, Calib та ін.). Для позначення каліброваних дат у науковій літературі використовують аббревіатуру BC, або cal BC (Before Christ = до Христа, до н. е.). Каліб-

ровані дати для епохи енеоліту давніші за конвенціональні дати (некалібровані) на кілька сотень років. Калібровані дати вказують на час існування трипільської культури між 5400—2750 рр. до н. е.

Канелюри — умовна назва способу орнаментації кераміки трипільської культури у вигляді широких жолобків, які утворювалися вдавленням глини у стінки посуду. Використовувалися для прикрашання посуду трипільської культури, особливо на ранньому та початку середнього етапів. Канельований посуд зазвичай був гарно лощений, полірований. Вдавнений орнамент доповнювався фарбуванням, канелюри зафарбовувалися в білий колір і виступали на ангобованій та лощеній ясно-брунатній поверхні. Традиція канельованого посуду пов'язана з культурами VI тис. до н. е. в Малій Азії, на Балканах, зокрема Вінчі. На фінальному етапі трипільської культури серед кераміки деяких локальних варіантів канелюри з'являються під впливом традицій культури Баден (канельованої кераміки).

Кинджали кістяні — предмети озброєння, виготовлені з кісток тварин. Характерні для пізнього етапу трипільської культури (С II). Для виготовлення кинджалів використовували розколоті по довжині трубочасті кістки великої рогатої худоби. Вироби мали вигляд клиноподібних пластин довжиною 15—30 см, шириною 2—4,6 см, товщиною 2—6 мм. Звичайно на лезі різьбленням позначена нервюра. Наявність нервюри може свідчити про наслідування металевим прототипам. Руків'я орнаментоване паралельними лініями. Частина виробів неорнаментована.

Конвенціональні дати — дати, отримані за радіовуглецевим методом датування, календарний вік яких визначений на підставі уявлень про сталій рівень вмісту ¹⁴C в атмосфері Землі. Для отримання конвенціональної, або некаліброваної, дати досить відняти від дати зразка (від наших днів) 1950 років. Наприклад, 5000 років тому відповідатимуть 3050 р. до н. е. Для позначення конвенціональних дат в науковій літературі використовують аббревіатуру bc (Before Christ = до Христа, до н. е.). Згідно із конвенціональними датами трипільська культура існувала між 4000—2400/2200 рр. до н. е.

Кратер — умовна назва форми столової кераміки трипільської культури.

Кратерами (кратероподібними посудинами) в описах кераміки звичайно називаються середні та великі за розмірами широко відкриті посудини з високою горловиною (до половини висоти посудини), діаметр якої майже відповідає діаметру плічок. У керамічних комплексах трипільської культури кратери зустрічаються від раннього до пізнього етапів. Присутні серед форм кераміки із заглибленим орнаментом та розписним орнаментом.

Кремій — камінь, мінеральне утворення, складовим якого є кварц та халцедон, твердий, але крихкий, поширений у всьому світі. Йому людина надавала перевагу при виготовленні знарядь праці всюди, де він був доступний аж до початку широкого застосування виробів з металу. Звичайно кремій залягає в масі крейди або вапняків у вигляді конкрецій різного розміру, що іноді утворюють пласкі лінзи. Мікрокристалічна структура кременю дає змогу розщеплювати його в будь-якому напрямі, одержуючи в результаті сколи бажаної форми. Основним прийомом обробки кременю є розколювання, рідше застосовувалося шліфування. Поняття «кремій» в працях археологів часто використовувалося як назва будь-яких знахідок з кременю взагалі: виробів, заготовок, запасів (наприклад: «кремій трипільської культури», «кремій поселення...» тощо).

Кубки — умовна назва керамічної форми, типової для столового посуду трипільської культури. Кубки переважно невеликого розміру, до 20 см

заввишки. Аналогічної форми посудини, але більших розмірів, називають кубкоподібними.

Кукутень — археологічна культура доби енеоліту (4600—3500 рр. до н. е.) на території Південно-Східної Європи (сучасна територія Румунії, Молдови, Західної України та Південної Угорщини). Епонімна пам'ятка — поселення Кукутень (Румунія). Частина культурного комплексу (культурно-історичної спільності) Аріушд—Кукутень—Трипілля.

Культова споруда — храм, святилище, будівля, спеціально зведена для виконання різноманітних релігійних обрядів. У трипільській культурі мають місце рештки глинобитних будівель, які вважаються святилищами завдяки особливостям інтер'єра та знайденому в них інвентарю: статуеткам, ритуальному посуду, наприклад, площадка № 7 з Коновки, Шкарівське святилище. Як зображення храмів інтерпретуються керамічні моделі будівель.

Культура — сукупність матеріальних і духовних надбань, комплекс характерних інтелектуальних і емоційних рис суспільства, що включає не лише різні мистецтва, а й спосіб життя, основні правила людського буття, системи цінностей, традиції і вірувань. Є механізмом адаптації суспільства до умов природного середовища. Уявлення про культуру суспільства на теренах України доби енеоліту дає вивчення трипільської археологічної культури. В археології використовується зазвичай як синонім поняття «матеріальна культура».

Культурний шар — шар, який відкладається на давній денній поверхні внаслідок діяльності людини. Культурний шар є основним об'єктом польового археологічного дослідження. В процесі тривалого проживання на одному місці шари відкладаються послідовно, утворюючи стратиграфічні відкладення, телі. Товщина культурного шару на поселеннях трипільської культури, як правило, не перевищує 0,5 м. У ньому відклалися залишки наземних жител — площадки, обмазка, кераміка, пластика, знаряддя праці, відходи виробництва, кістки тварин тощо.

Курган — штучний земляний пагорб або більш складна архітектурна споруда з використанням дерева, каміння, дерну, зведена над одним або кількома похованнями. Серед причин, які спонукали стародавнє населення насипати кургани, дослідники називають соціально-економічні та світоглядні. Перші кургани пов'язані з освоєнням стелу та переходом до різних форм скотарства, другі — з ідеєю надгробка, пам'ятника померлим. Кургани насипалися в різні історичні періоди багатьма племенами. Традиція будувати земляні насипи над похованнями з'явилася у степах Євразії близько 5 тис. років тому одночасно з пірамідами в Єгипті, менгірами у Бретані, дольменами на Кавказі. Поховання під курганами характерні для пам'яток усатівської культури.

Кухонний посуд — умовна назва поширеної категорії кераміки трипільської культури. Виокремлена за техніко-технологічними, морфологічними та стилістичними особливостями. Присутність двох великих категорій кераміки — кухонної та столової — типова для нео-єнеолітичних землеробських культур Балкано-Карпатського регіону. До категорії кухонного посуду входять посудини різного призначення і розмірів: власне побутовий кухонний посуд, тарний посуд і ритуальний, включно з поховальною керамікою. Звичайно кухонною називають кераміку з досить грубої маси з домішками шмату, зернистого піску, жорстви, слюди, товченої черепашки, вапняку.

Лицьовий мотив — схема розписної орнаменталізації кераміки трипільської культури. Орнаментальна схема являє собою дві пари лінзоподібних овалів, розташованих нахилено один до одного, які часто розміщені на посудині

в системі дзеркальної симетрії. Їх розділяє горизонтальна або діагональна стрічка. Посередині овалів-«очей» іноді розміщено чорні кола або овали-«зіниці». Комбінації таких елементів утворюють два «лики», які входять до загальної системи розписної композиції на посудині і створюють образ «чотириоких» та «двооких» істот сакрального світу.

Локальна група (варіант) пам'яток — поняття в археології для визначення певної групи різночасових типів пам'яток, які поширені на певній території. У структурі археологічної культури група (варіант) пам'яток є середньою ланкою між типом пам'яток (які є одночасними) та археологічною культурою, що охоплює всю сукупність територіальної та хронологічно пов'язаних типів пам'яток. На практиці в наукових працях, які стосуються трипільської культури, поняття «локальна група» і «тип пам'яток» іноді використовують як синоніми.

Лощіння — спосіб обробки поверхні керамічних виробів перед випалом, коли поверхня старанно загладжувалася, інколи по ангобу. Ця операція робила посуд більш водостійким та надавала виробам яскравого вигляду. Гончарі трипільської культури застосовували суцільне або часткове лощіння керамічного посуду. Процес лощіння проходив у два етапи: спочатку поверхню ще вологої посудини затирали кістками лощилом, а потім, коли вона висихала, терли галькою і остаточно полірували шкірою чи хутром.

Магія — сукупність обрядів і ритуалів, пов'язаних із вірою в можливість людини впливати на природний хід подій, докільця, живих істот, спілкування з надприродними силами. У соціології магія визначається як особливий клас суспільних явищ, споріднений з релігією і наукою. Магія та релігія походять з одного джерела, належать до сфери відчуттів, але перша, на відміну від релігії, є практичним мистецтвом, мета якого — за допомогою обрядів впливати на навколишнє середовище й керувати надприродними силами. Компаративний аналіз та екстраполяція даних про магію історичних суспільств дає змогу створювати певні моделі духовного світу давнього населення на основі джерел матеріальної культури. Матеріали трипільської культури свідчать про велику роль магії в суспільстві.

Мальованої кераміки культура — назва трипільської культури в західних регіонах України (Галичині), вживалася переважно в науковій літературі у кінці XIX — на початку XX ст. У той же період термін також застосовувався щодо багатьох культур доби неоліту Старого Світу. Вважалося, що єдина за походженням культура мальованої кераміки охоплює величезні території у Південно-Східній Європі, Середземномор'ї, Північній Африці, Малій та Середній Азії і навіть у Китаї, утворюючи в різних областях окремі осередки. Відгомін цієї теорії можна знайти в деяких сучасних, переважно аматорських, працях, присвячених трипільській культурі. Нині встановлено, що традиція розписувати посуд мінеральними фарбами виникла та існувала у Старому Світі тривалий час (VIII—III тис. до н. е) в різних археологічних культурах доби неоліту та енеоліту, більшість з яких генетично між собою не пов'язані.

Матеріальна культура — сукупність предметів, виготовлених людиною в їх функціональному взаємозв'язку. Віддзеркалює механізм адаптації суспільства до умов природного середовища практичною діяльністю людини. Включає речові результати діяльності людей. Для доісторичного періоду матеріальна культура є джерелом для реконструкції та вивчення духовної культури певних суспільств.

Матріархат (лат. mater — мати, гр. arche — влада, початок) — термін, який має кілька значень. У працях XIX ст. під матріархатом мали на увазі

домінуюче положення жінки у господарстві та суспільстві в доісторичну епоху. У другій половині ХХ ст. етнографи терміном матриархат стали позначати материнську родову організацію та її елементи у первісному суспільстві з рівними правами статей. У трипільській культурі жіночі образи домінують серед антропоморфної скульптури та інших культурних виробів, що свідчить про важливу роль жіночих сакральних персонажів у релігії трипільського суспільства, яке вважається патріархальним.

Меандр — вид орнаменту у вигляді загзагоподібної безперервної лінії або той самий мотив під прямим кутом чи спіралі. Термін має грецьке походження від назви річки в Малій Азії, що мала хвилясте русло. У трипільській культурі спіральний меандр використовувався як окремий елемент візерунка на посуді, а на розписній кераміці широко розповсюджена меандрова схема орнаментальної композиції.

Метоп — 1) прямокутна кам'яна плита, вкрита рельєфними зображеннями; ними прикрашали фризи для облицювання монументів та будівель; 2) вид орнаменту на посуді у вигляді вертикальних прямокутних елементів. У трипільській культурі поділ орнаментальних композицій на метопи набув поширення на розписному столовому посуді. У метопах, особливо на кубках, іноді розміщували зооморфні зображення, стилізовані рослини, піктограми.

Міграція — переселення населення, народів, як правило, масове. За даними археології можна простежити поширення матеріальної культури певною територією, що може свідчити про міграцію.

Міксаморфне зображення — зображення, яке поєднує риси людини та звіра (птаха). Для трипільської культури це своєрідні символічні зображення, які вказують на знакову близькість антропоморфних та зооморфних образів у культурній традиції. Найбільш поширені чотириногі фігурки з антропоморфними рисами або прамостоячі з рисами тварин та птаха.

Мікроліти (гр. *mikros* — дрібний, *lithos* — камінь) — знаряддя, виготовлені з кременю, невеликі за розміром. Використовувалися для формування бойових частин, зубців та шипів наконечників дистанційної мисливської зброї (стріл, дротиків, списів), рідше — гострих лез ножів, серпів тощо. Являють собою вкладиші, які вставлялися у паз на виробі з кістки, рогу або дерева. Закріплювалися за допомогою смоли або інших в'язких речовин (дбогтю, бджолиного воску), примотувалися мотузкою, сухожиллям.

Моделі будівель трипільської культури — керамічні вироби, які зображують споруди трипільської культури. Відомі на всіх етапах Трипілья, починаючи з раннього, характеризуються різними типами. Моделі будівель посідають особливе місце серед витворів трипільської глиняної пластики. Вони свідчать не лише про магічні уявлення, пов'язані з житлом, а є також важливим джерелом інформації щодо трипільського домобудування.

Моделі саней — керамічні вироби, які зображають сани, іноді із скульптурними голівками биків. Серед культур доби енеоліту в Європі характерні тільки для трипільської культури. Знахідки моделей саней у цілому були датовані в межах 4000—3100 рр. до н. е. Є всі підстави вважати, що керамічні моделі саней — це сакральні предмети, пов'язані з обрядом жертвоприношення. Можливо, вони також мали певне відношення до поховальних ритуалів, адже в них завжди присутній аспект відродження померлого в потойбічному світі.

Моделі стільців-тронів — керамічні вироби, пов'язані з антропоморфною пластикою. У румунській літературі дістали назву «трон». З'являються на перших фазах Трипілья А—Прекукутень. Мініатюрні вироби відтворюю-

ють стільці з круглим сидінням без ніжок або з прямокутним сидінням на чотирьох ніжках. Перші типові для етапу Трипілля А, другі досить рідко зустрічаються до етапу В II. Розміри стільців коливаються від зовсім маленьких — 1 см в діаметрі, до досить великих — 6 см. Більшість стільців мають фігурне оформлення спинки, частіше зооморфне, іноді антропоморфне, подібне до завершення ручок ковшів та черпаків. У пам'ятках Прекукутень—Трипілля А стільці часто знаходять разом із сидячими фігурками. До особливої групи можна зарахувати стільці, модельовані як дві сидячі фігурки з випростаними ногами. Квадратне сидіння на чотирьох високих ніжках з чашоподібним заглибленням у центрі нагадує керамічні столики-вівтарі.

Монохромний розпис — розпис посуду трипільської культури чорною або темно-коричневою фарбою по помаранчевому, жовтогарячому фону, іноді з окремими елементами поліхромії — деякі деталі намальовано червоною або білою фарбою. З'являється з етапів Трипілля В I—В II, найбільш поширений на етапі Трипілля В II, С I та С II. Типовий для всіх локально-хронологічних груп. Композиції мальованого орнаменту дуже різноманітні, насичені знаками-символами.

Мотика — ручне знаряддя із зігнутою робочою частиною. Є універсальним, використовується для обробки ґрунту, корчування, у гірничій справі та у землеробстві, зокрема в орному. У трипільській культурі поширені знахідки робочих частин мотик, які виготовлено з різних матеріалів. Кам'яні леза мотик морфологічно подібні до сокир та тесел і їх виділяють тільки під час дослідження трасологічним методом.

Напівземлянка — житлова споруда, нижня частина якої почасти заглиблена у землю. Верхня частина стін та дах спираються, як правило, на центральний стовп. У наукових працях, присвячених трипільській культурі, напівземлянками називають заглиблення, відносно великі за площею і незначної глибини, які могли бути заглибленими в землю елементами наземних споруд.

Неоліт (новокам'яний вік) — доба в археології та історії людства (VI—IV тис. до н. е.). Термін «новокам'яний вік», запропонований в археологічній періодизації у 1865 р. Д. Леббоком для епохи, коли знаряддя праці виготовляли не тільки з кременю, але й з інших порід каменю. Видатною ознакою епохи неоліту є поява першого глиняного посуду, який посів значне місце в поліпшенні засобів зберігання та приготування їжі, а також те, що людина почала отримувати продукти харчування шляхом вирощування рослин та domestикації тварин. Нині до епохи неоліту в Україні зараховують як пам'ятки, залишені населенням, котрому було відоме відтворювальне господарство, так і пам'ятки, мешканці яких продовжували вдосконалювати техніку мисливства, рибальства та збиральництва. Неолітичні культури: буго-дністровська культура, культура лінійно-стрічкової кераміки, дніпро-донецької культурно-історичної області, культура ямково-гребінцевої кераміки.

Нуклеус (лат. nucleus — ядро) — фрагмент кам'яної сировини, використаний для одержання принаймні одного сколу, який за своїми якістю та параметрами міг стати заготовкою для виготовлення знаряддя. На нуклеусі вирізняють такі елементи: площадку нуклеуса, до якої прикладався силовий імпульс з метою від'єднання сколу; розташовану під кутом до неї поверхню сколювання (робочу поверхню) з негативами одного або серії сколів; тильну частину — поверхню, протилежну поверхні сколювання; кінець — частину, протилежну ударній площадці. Розрізняються залежно

від типу кінцевої продукції (відщепи, пластини, мікропластини), застосованої техніки сколу (удар, відтиск, посилений відтиск), форми (конічна, кубоподібна, човноподібна тощо). Упродовж усього часу існування трипільської культури її носії використовували техніку удару та ручного відтиску, а починаючи з другої половини V тис. до н. е. — посиленого відтиску з використанням механічного пристрою.

Обмазка — глиняне покриття дерев'яних конструкцій споруд. У трипільській культурі зкупченнями обпаленої глини — площадками представлені рештки будівель на поселеннях. Під час будівництва жителів трипільської культури обмазували дерев'яні конструкції стін будівель, міжповерхові та горищні перекриття, стелю, іноді земляну підлогу. До складу обмазки стін та перекриттів входили глина, органічні домішки (відходи обмолоту — солома, порізана солома, трава, листя рослин тощо). Цей ґатунок обмазки використовували також при спорудженні подіумів. Для надання міцності на створену таким чином поверхню зверху наносили шар обмазки, до складу якої входила глина і пісок. Глина з домішкою піску використовувалася також як будівельний матеріал для спорудження відкритих вогнищ, черенів печей, подіумів, вимосток, які представлені рештками у вигляді так званої плитчастої обмазки.

Обряд поховальний — один із ритуалів, який символізував завершення життєвого шляху людини та супроводжувався священними традиційними діями, що пов'язані з похованням померлих. Сукупність ритуальних дій і поховальний інвентар обумовлює поховальний обряд археологічної культури. У поховальній обрядовості знайшли відображення світоглядні, релігійні та інші уявлення стародавнього населення. У поховальному обряді трипільців існували традиції тілопокладення (у витягнутому або скорченому стані) — пам'ятки чапаївського типу, усатівського типу, вихватинського типу, та кремації — пам'ятки софіївського типу. Поширені були ґрунтові некрополі — Чапаївський, Вихватинський, Завалівка, Софіївський могильник, Червонохутірський могильник, Чернинський могильник та курганні — Усатове, Маяки. Останні співіснували із ґрунтовими.

Овид — назва зображення барана або вівці. Була запропонована В. І. Балабіною для визначення зооморфної пластики трипільської культури. Термін необхідний для визначення виду худоби, бо стать тварин у скульптурних зображеннях часто не позначена. Зооморфні фігурки іноді виконані досить умовно або можуть бути такими пошкодженими, що неможливо точно встановити вид худоби. У таких випадках користуються терміном бовин/овид.

Орнамент (лат. *ornamentum* — прикраса) — особлива форма декору. Найближче до нього поняття — візерунок. У археології велике значення має орнамент на кераміці та інших предметах. Може бути розписний, штампований, нарізний, прокреслений тощо. Орнаментація посуду — найбільш масовий і яскравий вияв сакрального та прикладного мистецтва трипільської культури. Орнаментації посуду надавалося не тільки декоративне, але й магічне значення, тому матеріал, з якого зроблено орнаментаки, був не випадковий, а регламентований сакральними чинниками.

Орнітоморфні зображення — зображення у вигляді птаха або з наданням його рис. У трипільській культурі орнітоморфні зображення трапляються серед різних категорій матеріалу. Орнітоморфна пластика представлена фігурними ручками кришок та статуетками птахів, більшість з яких є брязкальцями. Орнітоморфними фігурними деталями оздоблені деякі черпаки. Найбільш поширене умовне символічне зображення птаха, стилізо-

ване під серпик. Знаки птаха у трипільському розписі пов'язані зі знаками хреста та символами змії — води. Зображення птаха у вигляді серпика вказує на семантичне коло місячної символіки.

Орнітоморфна пластика — категорія орнітоморфних зображень, виготовлених з глини статуєток, які зображають птаха. Фігурки птахів трапляються серед матеріалів трипільської культури не так часто, як зооморфна пластика. На ранньому етапі культури присутні фігурні ручки кришок і статуєтки птахів. На наступних етапах серед орнітоморфних статуєток значну кількість становлять брязкальця. Унікальною є фігурка— брязкальце у вигляді голови птаха з довгим носом з поселення Гребені. На думку В. І. Балабіної, це зображення чубатої качки, приземкуваті статуєтки птахів відтворюють качку, високі — дрофу.

Патріархат (гр. *pater* — батько, *arche* — влада, початок) — термін, який використовується для визначення домінуючої ролі чоловіка в родині та суспільстві. За даними етнографів характеризується патрилокальним родом, великою патрилокальною родиною з необмеженою владою чоловіка, який її очолює, та нерівноправним становищем жінки, полігамією. Патріархат типовий для фіналу первісної доби. Термін використовувався в схемах історичної періодизації суспільства для визначення періоду переходу від первісності до цивілізації. Аналіз усіх даних про суспільство трипільської культури дає підстави дослідникам стверджувати, що для нього характерний патріархат.

Піфос — посудина грушоподібної форми, велика за розміром, призначена для зберігання зерна. Характерна для тарного посуду трипільської культури. Піфоси зображені на моделях будівель, характерних для трипільської культури, зокрема на моделі з Попудні та Сушківки.

Плем'я — етнічна та соціальна спільність первісного суспільства, до якої входять сім'я, рід, об'єднання родів. До головних рис племені належать елементи зародження апарату влади, можлива його трансформація у специфічні форми ранньої політичної організації, коли відбувається консолідація племен. Для трипільської культури імовірно була типова соціальна організація, коли основною етнічною одиницею є спільність споріднених племен — *соплемінність*. Згодом з'являється ієрархічна соціальна структура раннього комплексного суспільства, яку називають вождівством, а плем'я починає відігравати і політичні функції. У цьому сенсі слід розуміти вираз «трипільські племена», який можна зустріти у працях дослідників Трипілля.

Пластика — ліплене зображення предметів у повному об'ємі. У трипільській культурі під цим терміном розуміють керамічну скульптуру малих форм, до якої відносять антропоморфну пластику, зооморфну пластику, міксаморфну пластику, орнітоморфну пластику, фігурні наліпні скульптурки на кераміці, а також керамічні об'ємні символи і моделі стільців-тронів. Предмети трипільської пластики використовувалися в різноманітних обрадах.

Пластини — сколи-заготовки, довжина яких більш ніж удвічі переважає ширину, а ширина, у свою чергу, є більшою за товщину. Одержувалися як ударом, так і відтиском. У кременеобробці трипільської культури є основним типом заготовок більшості знарядь праці. У ранньому Трипіллі переважали пластини шириною до 1,5 см, які одержувалися ударом та відтиском. Пізніше спостерігається тенденція до збільшення ширини та товщини пластин та стандартизації. Вона пов'язується з поширенням техніки посиленого відтиску з використанням механічних пристроїв.

Площадка (майданчик, точок, платформа) — умовна назва залишків наземних трипільських будівель у вигляді залягань обпаленої обмазки. Термін введений у науковий обіг на початку ХХ ст. В. В. Хвойкою і широко використовується досі. У 20-ті роки ХХ ст. архітектурні залишки трипільської культури називалися дослідниками по-різному: точки, черені, майданчики, у румунській літературі — платформи. Сучасні дослідники площадками називають рештки наземних глинобитних споруд, представлених зкупченнями обпаленої глиняної обмазки в супроводі різноманітних знахідок. Виникнення назви пов'язано із знахідками залягань пластів обпаленої глини, які розтріскалися на великі куски з рівною поверхнею зверху та відбитками колод зі споду. На площадках або під ними знаходили багато роздавленого посуду, інший інвентар, який мав сліди дії вогню. З часом з'ясувалося, що далеко не завжди залягання обпаленої обмазки від трипільських глинобитних будинків відповідають терміну «площадка», бо мають вигляд не охайних майданчиків, а являють собою аморфну купу обпалених будівельних решток з різноманітними речами, їхня поверхня бугриста, не утворює чітких шарів. Для таких об'єктів у дослідників з'явився термін «редуковані площадки». Конструкції будівель, що залишили рештки, які нагадують трипільські «площадки», відомі в нео-енеолітичних європейських культурах: Вінча, Вадастра, Боян, Тиса, Петрешть, Коджадермен-Каранове VI, Болград-Алдень.

Поліхромний посуд — кераміка, оздоблена фарбами кількох кольорів.

На найбільш ранніх пам'ятках Трипілля А—Прекукутень II поліхромія досягалася завдяки тому, що різьблений візерунок заповнювався білою, іноді червоною пастоподібною фарбою. В іншому варіанті на жовтому або чорному, лошеному до блиску фоні орнаментальна матова композиція утворена прокресленою лінією, яка заповнена білою пастою, а шорсткі елементи візерунка вкриті червоною вохрою — у такій техніці оздоблення кераміки із заглибленим орнаментом фарбами — витоки традиції розписного поліхромного посуду Трипілля В I. На етапі В II в оздоблення візерунків заглибленими лініями додається, крім традиційних червоної та білої, чорна фарба. Канельований орнамент теж оздоблювався кольоровим доповненням: канелюри фарбувалися матовою червоною фарбою, візерунок виступав на полірованому яскравому брунатному тлі ангобованої поверхні посудини. Біла та червона фарби застосовувалися як для фону, так і для малюнка, а чорна — тільки для малюнка, який використовувався для оздоблення мальованої кераміки: кубків, амфор, чаш на піддонах. Поліхромний розпис типовий для перших ступенів культури Кукутень та етапу Трипілля В I в Подністров'ї, в інших — східних регіонах вважається імпортом із заходу. Поеднання різних кольорових композицій та елементів утворює орнаментальні стилі. Стилі поліхромного розпису змінюються в ході розвитку трипільської культури, він, поряд з монохромним, типовий для заліщицького варіанту, солонченського варіанту та клішівського варіанту трипільської культури. На пізніших етапах превалує монохромний чорний розпис з окремими елементами поліхромії — деякі деталі намальовано червоною або білою фарбою.

Поселення — в археології це залишки (сліди) існування давнього поселення у вигляді руїн будівель та інших перелічених вище об'єктів. Загальним терміном «поселення» на стадії опису результатів розкопок можуть називати рештки поселень різних типів — сіл, міст, містечок тощо. Більшість поселень трипільської культури відносять до першої групи (село), вони мають чітку структуру і характеризуються певним плануванням. На

найбільш ранніх етапах існування трипільської культури спостерігається безладне, рядове, іноді кругове розташування будинків. Пізніше, особливо для великих поселень — прогоміст, найбільш поширена замкнена забудова по колу або еліпсу в поєднанні з квартальним плануванням.

Прокреслений орнамент — прийом нанесення заглибленої орнаментациї, коли по сирій поверхні посудини наноситься продрапана лінія різної ширини або жолобки отримувалися шляхом вдавлювання глини в товщу стінки посудини. Лінії прокресленого орнаменту заповнювалися білою пастоподібною фарбою. Крім керамічного посуду прокреслений орнамент використовували для декору антропоморфної пластики. Прокреслений орнамент поширений на посуді трипільської культури починаючи з етапу А. Починаючи з етапу В I посуд, прикрашений широкими прокресленими лініями, характерний для керамічних комплексів поселень, розташованих переважно на схід від Дністра. У Подніпров'ї таким орнаментом прикрашали столовий посуд до етапу С I включно.

Протомісто — місто на етапі становлення, перша перехідна форма до утворення справжніх ранніх міст. У трипільській культурі виявлено поселення-гіганти, які мають ознаки протоміст. Історично протомісто, як особливий перехідний тип поселення, відповідає добі класоутворення та політогенезу. Під протомістом ми розуміємо місто і село, що становлять структурно єдине ціле. До функцій протоміста відносять виконання великого спектра завдань економічного, політичного та соціального, ідеологічного та військового характеру. Основну масу населення протоміста становлять селяни-землероби, організовані в поземельні (сусідські) громади, та великосімейні громади. Головними стимулами до утворення протоміст була потреба контролю над територією, природними та людськими ресурсами, для чого необхідною умовою була концентрація населення в одному місці. У деяких випадках значення мала керівна роль суспільної верхівки, яка використовувала ресурси суспільства для збільшення власного добробуту та зміцнення політичної влади. За несприятливих економічних та політичних умов могли мати місце процеси дезінтеграції протоміст. За даними археологічних досліджень, на великих поселеннях трипільської культури в початкових формах існували такі археологічні ознаки міста, як монументальна архітектура (планування, укріплення, громадські будівлі), кількість жителів понад 5000 осіб, передписемність (знакова система на посуді, використання об'ємних символів).

Рало — найдавніше упряжне рільницьке знаряддя, всі головні частини якого з'єднані між собою по одній лінії, яка збігається з напрямком руху знаряддя. Рала бувають для боронування і для оранки землі. Рало боронить або оре шар землі симетрично, чим відрізняється від інших рільничих знарядь. Рала виготовлялися з цільного шматка дерева, найдавніші знахідки (III тис. до н. е.) відомі з Єгипту та Месопотамії. У трипільській культурі відомі знахідки рогових знарядь для розпушування землі, які іноді називають «проторалами», найдавніше з них походить з ранньотрипільського поселення Гребенюків Яр. Про можливість використання рал у трипільському рільництві свідчать знахідки кісток волів з патологіями від тяжкої праці.

Реалістична пластика — категорія антропоморфної пластики, характерна для трипільської культури. До реалістичної пластики відносять антропоморфні статуетки, виконані в натуралістично-схематичному стилі з реалістично модельованими деталями, частіше головою. Більшість реалістичних зображень належать жіночим персонажам, але зустрічаються чоловічі та андрогіни. Реалістичні риси в моделюванні пластики з'являються

на ранньому етапі трипільської культури, але найбільш масові знахідки і яскраві шедеври реалістичної скульптури походять з трипільських прото-міст етапу В II та С I. Реалістичні статуетки відтворюють різні сакральні образи: жіночі, «Мадонну», яка тримає дитину, вагітних. Зображення поголених голів, ймовірно, належали фігуркам чоловіків або андрогінів. Відомі голівки з татуванням на обличчі, яке відтворене фарбою. Поширені жіночі реалістичні образи із зображенням зачіски, коли волосся розділено спереду прямим проділом, ззаду зібране в пучок. Зустрічаються зображення в головних уборах. Нині відомо понад 70 виробів реалістичної пластики.

Ретуш — (фр. *retouche* — підправка) — процес зняття одного або декількох сколів з метою надання робочому краю зняття з кременю необхідної форми і параметрів (наприклад, гостроти, міцності краю, опуклості чи довжини леза) або такого оформлення інших частин знаряддя, яке сприяло б його закріпленню в оправі чи зручності тримання в руці.

Різьблений орнамент — спосіб виконання заглибленого орнаменту. Традиція пов'язана з культурами Подунав'я доби неоліту, де він має назву «кербшніт» — виїмчаста техніка. Орнамент вирізався на підсушеному тлі посудини і заповнювався білою, іноді червоною пастою, створювалися орнаментальні кольорові матові композиції із стрічок, «вовчого зуба», «шахівниці» на чорному лошеному фоні. Різьблений орнамент характерний для кераміки найбільш ранніх пам'яток трипільської культури етапу А—Прекукутень II 1. На наступній фазі — Трипілля А—Прекукутень II 2 різьблений орнамент замінюється штампованим орнаментом, заповненим пастою.

Розписний орнамент (мальований орнамент) — засіб оздоблення керамічних виробів візерунком за допомогою фарб. Традиція прикрашати посуд мальованим орнаментом з'являється в найдавніших неолітичних культурах Європи. Для виготовлення фарби трипільці застосовували мінерали й отримували відтінки таких кольорів: чорного — з оксидів марганцю, оксиду заліза, залізокислого марганцю; червоного — з тонкоструктурної вохристої глини, кровавику, лімоніту, гематиту; білого — з розтертої черепашки або крейди, з каолінової глини. Готувалися фарби-пігменти на основі органічних речовин, очевидно, білка та жовтка яєць, молока, тваринного желатину, рослинного соку. Такі фарби давали можливість оздоблювати трипільську кераміку монохромним, біхромним та поліхромним розписом. Малюнок наносився за допомогою пензлів або квачем із застосуванням шкіряних трафаретів. Розпис закріплювався термічною обробкою.

Сакральне — священне, те, що належить до релігійного культу чи ритуалу. Соціологія визначає сакральне за допомогою протиставлення йому мирського, що передбачає будь-яка релігія світу. На думку М. Еліаде, сакральне входить до самої структури свідомості, а не становить певну стадію в її історії. Визначення відносин між священним та мирським є функцією обрядів. Людина давнього суспільства жила в сакралізованому просторі, всі її дії підпорядковувалися традиційним ритуалам, що знайшло відображення в матеріалах трипільської культури, більша частина яких тою чи іншою мірою пов'язана із сакральним світом.

Свастика (сварга)— символічний знак у вигляді хреста із зігнутими під кутом кінцями. Один з ключових елементів знакової системи. Існують десятки варіантів зображення свастики. Термін «свастика» («*svastika*») походить з двох санскритських коренів: іменника «благо» («пов'язане з благом» і дієслова «бути», тобто «благу бути», «добру бути»). В арійському лексиконі значення поняття «свастика» трактується як «добре укриття» або, ширше, «оберіг». В українській традиції свастику називають «сваргою», пов'язуючи

її з богом неба Сварогом, у динних слов'ян — Даждбогом. Найдавніше зображення свастики відносять до верхнього палеоліту. На теренах України зображення свастики відоме від доби енеоліту, для орнаментативної трипільської кераміки типові рухливі чотириохчасні композиції у вигляді свастики, іноді — окремі зображення.

Символ (гр. symbol — умовний знак) — образ, у якому закодовано суть того чи іншого явища. У дослідженнях щодо трипільської культури вживається як: 1) образ, який вказує на загальний зміст, 2) алегоричний образ, 3) будь-який знак в широкому розумінні. Символи трипільської культури поділяються на графічні (розписний та заглиблений орнамент) та речові (антропоморфні пластика та посуд, зооморфні пластика та посуд, моделі будівель, об'ємні символи тощо). Найбільш поширені символи пов'язані із сферою Місяця і Богині, серед них антропоморфні, зооморфні, орнітоморфні, міксаморфні зображення, знаки — символи води, змії, рослинності, які утворюють знакові системи в межах складних орнаментальних композицій або складають піктограми.

Скарб — набір цінних та престижних предметів, схованих в будинках, на поселеннях або просто неба. Скарби, які склалися з набору різноманітних речей, що мали лише престижно-ритуальну цінність, захованих у посудині на площі поселення, відомі як Карбунський скарб, Цвікловецький скарб, Городницький скарб, Майданецький скарб. Досить поширені скарби з однотипних предметів, які могли мати тільки ритуально-престижну цінність. Це скарби з набору великих кременевих пластин: Івано-Франківський скарб, Сандрацький скарб, скарб з поселення Халеп'я, а також скарб із заготовок кременевих сокир — Кислицький скарб, які розглядаються дослідниками як ритуальні і свідчать про великий розмах виробництва неупотребних предметів, які призначалися для ритуального знищення. Такі великі скарби, як Карбунський, можуть свідчити про їхній зв'язок із соціально престижною діяльністю певних людей.

Скребки (скребачки) — знаряддя з кременю, призначені для видалення мездри зі шкур тварин, рідше — обробки дерева чи іншого органічного матеріалу. Основною ознакою є наявність робочої поверхні — леза скребачки, утвореного шляхом нанесення принаймні на один край заготовки більш-менш крутої ретуші. Іноді мають сліди кріплення в дерев'яне або кістяне руків'я. Серед інвентарю раннього етапу трипільської культури є найчисленнішим типом знарядь. Пізніше кількість скребачок дещо скорочується, серед них зростає частка виготовлених на пластинах. Не виключено, що значне скорочення (приблизно учетверо) кількості скребачок пов'язується з тим, що в цей час відбулася переорієнтація на інші знаряддя для обробки шкіри, зокрема мідні.

Скульптура — об'ємне тривимірне зображення. У трипільській культурі під цим терміном розуміють керамічну скульптуру малих форм, до якої відносять антропоморфну пластику, зооморфну пластику, міксаморфну пластику, орнітоморфну пластику, фігурні наліпні скульптурки або деталі на кераміці, а також фігуративний посуд.

Статуетки (фр. statuetle — маленька пам'ятка) — керамічні антропоморфні або зооморфні фігурки. У трипільській культурі були сакральними предметами і використовувалися в обрядах.

Столовий посуд — умовна назва категорії кераміки трипільської культури, виокремлена за техніко-технологічними, морфологічними та стилістичними ознаками. Присутність двох великих категорій (груп) кераміки — столової та кухонної — типова для землеробських культур Балкано-Кар-

патського регіону доби неоліту та енеоліту. До категорії столового посуду відносять посудини різного призначення і розмірів: побутовий, тарний посуд і ритуальний посуд, включно з поховальним посудом. Столовий посуд вирізняється різноманітністю і вишуканістю форм та багатим оздобленням. Поверхня посудин ретельно заглажена, часто вкрита ангобом, лощена. Столова кераміка зазвичай орнаментована. На ранньому етапі трипільської культури посуд прикрашався різними типами заглибленого орнаменту: різьбленим, прокресленим, канельованим та штампованим, який доповнювався фарбуванням після випалу з використанням білого, чорного, червоного кольорів. На етапах В I—В I—В II поряд із керамікою із заглибленим орнаментом поширений посуд з монохромним розписом, біхромним розписом та поліхромним розписом, нанесеним до випалу посудин.

Стратиграфія (лат. *stratum* — настил + гр. *grafio* — писати) — опис послідовності залягання культурних шарів, один з поширених методів датування в археології, безпосередньо пов'язаний з польовими дослідженнями археологічних пам'яток, вивченням положення речей (артефактів) у просторі. Дає змогу простежити взаємодію артефактів під час їх утворення. В археології під стратиграфією розуміють, як правило, узгодження розташування культурного археологічного та геологічного шарів або окремих культурних шарів між собою, що стає передумовою для відносного, а іноді й абсолютного датування. Стратиграфічний метод дає можливість використовувати його для побудови періодизаційних схем. На території України відомі випадки стратиграфії на поселеннях трипільської культури — Незвисько, Поливанів Яр, Дарабани II та ін.

Тарний посуд — вид кухонного посуду трипільської культури, який використовувався для зберігання припасів. До тарної кераміки належать великі товстостінні горщики, корчаги, піфоси. Особливу категорію тарного посуду становлять посудини — піфоси, виявлені на поселеннях томашівської групи. Це посудини великі, товстостінні, грушоподібної форми, їх виготовлено з формувальної маси, до якої входило декілька видів пісних глин з домішкою піску та полови. Розвали таких піфосів знаходять серед руїн глинобитних жител біля глиняних підвищень та лав. Очевидно, посудинки із Сушківської моделі житла та моделі житла з Попудні зображують саме такі піфоси.

Теракота — вироби з обпаленої глини. У трипільській культурі таку назву використовують для керамічних антропоморфних та зооморфних фігурок.

Тип пам'яток — поняття, яке вживають в археології для визначення певної групи одночасних археологічних пам'яток (поселень, могильників, поховань) з однотипними рисами, які поширені на певній території. Є практичною конкретизацією поняття «археологічний комплекс пам'яток».

Типологічний метод — один з основних методів, що застосовується в археології. Головне поняття методу — тип, як правило, розглядається як ідеальна модель, що створюється дослідником на підставі зіставлення низки ознак, які відбивають певні суттєві складові досліджуваного явища. Залежно від завдання дослідження, для одного і того ж явища може бути створено кілька типологічних схем. Процедура типологічного методу полягає у визначенні певної кількості ознак досліджуваних об'єктів та їхніх комбінацій з метою визначення ієрархії та співвідношення системи типів.

Трасологічний метод (фр. *tracé* — слід + гр. *logos* — слово, учення) — метод дослідження слідів людської діяльності, які залишилися на поверх-

нях неметалевих знарядь праці. Вивчає також об'єкти, які були піддані обробці цими знаряддями, сліди від дії культурного шару, транспортування та всілякі деформації. Творцем експериментально-трасологічного методу (кінець 30-х рр. ХХ ст.) є ленінградський дослідник С. А. Семенов. Вивчення знарядь праці трипільської культури з використанням трасології проведено Г. Ф. Коробковою для матеріалів з поселень Бернашівка, Сабатинівка I, Березівка, Шкарівка, Веселий Кут, Майданецьке, Усатове, Ма-яки тощо; Н. Н. Скакун — Олександрівка, Гребенюків Яр, Бодаки.

Трипілля — епонімна пам'ятка трипільської культури. Вживається як назва археологічної культури — трипільської — в цілому. В 1896—97 рр. В. В. Хвойка проводив археологічні дослідження поселення доби енеоліту в околицях містечка Трипілля Київської губ. (нині с. Трипілля Обухівського р-ну Київської обл.) В Національному музеї історії України зберігаються матеріали з розкопок В. В. Хвойки під шифром «Трипілля», які можуть бути віднесені до етапу В I—II.

Трипільсько-кукутенська спільність — сукупність археологічних культур доби енеоліту — раннього бронзового віку, представлена пам'ятками культури Прекукутень, Кукутень та трипільської культури. Інший варіант назви — культура Кукутень—Трипілля (або Трипілля—Кукутень). Територія поширення — від Румунського Прикарпаття до Дніпра, переважно в лісостеповій смузі. До трипільсько-кукутенської спільності входять: на території Молдови та України — культура Трипілля; на території Румунії — культури Прекукутень (синхронна етапу А Трипілля), Кукутень (синхронна етапам від В I до С I), культура Городища—Фолтешть (синхронна етапу С II та усатівській культурі). В межах трипільського компоненту спільності вирізено понад 40 локально-хронологічних варіантів, груп пам'яток, типів пам'яток. Т. Г. Мовша виокремилася в межах спільності ряд археологічних культур — томашівську, жванецьку, петренську та ін., які відповідають однойменним групам пам'яток. О. В. Цвек обгрунтувала виокремлення східнотрипільської культури. М. Ф. Болтенко, О. Ф. Логодовська та В. Г. Петренко відносять пам'ятки усатівського типу до усатівської культури. Фактично всі локально-хронологічні групи фіналу Трипілля С II на теренах України, окрім косенівської групи, можна вважати пост-трипільськими культурами доби ранньої бронзи.

Фруктовниця, або «ваза для фруктів» — умовна назва форми посуду у вигляді чаші на високому піддоні. Назва, як і традиція виготовлення подібних виробів, пов'язана з неолітом Південних Балкан. Фруктовниці зустрічаються вже в найбільш ранніх пам'ятках Трипілля А—Прекукутень II. У пізніших керамічних комплексах фруктовниці — типові форми посуду до етапу Трипілля В I—В II включно.

Храм — будівля, де відбуваються відправлення релігійних культів. Моделями храмів можна вважати деякі з керамічних моделей будівель, які характерні для трипільської культури, якщо вони мають певні конструктивні особливості та оздоблення.

Хронологія — наукова дисципліна, вивчає місце подій в часі, системи літочислення. В археології застосовують відносну (визначає порядок, черговість існування археологічних культур, типів пам'яток, поселень та ін.) та абсолютну хронологію (датування подій, визначення абсолютного віку та прив'язкою до існуючих систем літочислення). Хронологія пам'яток трипільської культури вивчається на підставі даних археології за допомогою стратиграфічного та типологічного методів і природничих наук — радіовуглецеве датування (¹⁴C) та археомагнітне датування.

Цивілізація (лат. *civilis* — громадянський, державний) — термін, який має кілька значень, серед яких: синонім культури; історичний тип культури, локалізований в часі й просторі; рівень, ступінь суспільного розвитку, матеріальної культури та духовної культури; етап суспільного розвитку, що приходить на зміну варварству (за Л. Морганом та Ф. Енгельсом). У сучасній філософії історії чільне місце посідає цивілізаційний підхід, з його позиції історичний процес постає передусім як розмаїття таких культурно-історичних форм, як цивілізація. В радянській історіографії з проблем давньої історії розроблялася концепція цивілізації, виходячи з марксистсько-ленінського вчення про суспільство, а цивілізація розумілася майже виключно як стадіальне явище, що виникає у класовому суспільстві. Стосовно трипільської культури визначення «цивілізація» використовується частіше як синонім поняття «культура». Поняття цивілізація Кукутень—Трипілля широко вживається румунськими дослідниками. М. Гімбутас розглядає Трипілля як складову частину цивілізації Старої Європи доби неоліту та енеоліту, для якої характерне зародження поселень міського типу, монументальна архітектура та виникнення писемності. Трипільське суспільство періоду найвищого розвитку культури характеризується формуванням складних комплексних суспільств, протоміст, політичних структур. Отже, згідно з марксистською періодизацією, воно може бути віднесене до останнього етапу розпаду родового суспільства — утворенню класів, що відповідає цивілізаційному процесу, а трипільська культура може бути визначена як протоцивілізація.

Шамот — штучна добавка до гончарної глини. Використовувався як домішка до глини при виготовленні кераміки, зокрема у трипільській культурі. Шамот використовувався у вигляді попередньо випаленої товченої глини або роздрібненого череп'я, сухої глиняної породи, чужорідної щодо основної формованої маси. Домішка шамоту різного розміру характерна для столового посуду та кухонного посуду починаючи від раннього етапу трипільської культури. На наступних етапах шамот додавався до формувальної маси посуду із заглибленою орнаментациєю та кухонного.

Шипинці — багатощарове поселення трипільської культури, етапів В I та С I, біля с. Шипинці Кіцманського р-ну Чернівецької обл. на р. Прут. Другий шар (Шипинці Б) — епонімне поселення шипинецької групи. Дослідження наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. проводили Й. Шомбаті, Р. Кайндль, Г. Чайлд. Було досліджено залишки кількох наземних глинобитних споруд — площадок. Більше матеріалів здобуто з другого шару поселення (Шипинці Б). Результати археологічних експедицій багатьох дослідників узагальнені в монографічному виданні О. Кандібою.

Шнуровий (мотузковий) орнамент — прийом заглибленої орнаментациї кераміки з використанням крученої мотузки (шнура). Утворювався відтиском крученої мотузки по сирій глині. З'являється на посуді трипільської культури починаючи з етапу В I—В II у вигляді «гусенички» — відбитка намотаного на паличку шнура («перекручений шнур»). З відбитків шнура утворюються композиції горизонтальних рядів, вертикальних і навкісних стрічок, заштрихованих трикутників, горизонтального чи вертикального зигзага, навкісних хрестів, «сітки». Стрічки шнура утворюють фризи, заповнені вертикальними рядами «серпиків» або «гусеничок» з перекрученого шнура. Шнурові відтиски заповнювалися білою пастою, завдяки чому утворювався візерунок на чорному полірованому тлі посудини.

Штампований орнамент (штамп) — спосіб нанесення заглибленого орнаменту, при якому візерунок утворюється відбитками гребінцевого штам-

па по сирій глині. Штампований орнамент звичайно заповнювався білою пастоподібною фарбою. Використовувався упродовж усього періоду існування трипільської культури для декорування кераміки та пластики. Для етапу Трипільля А характерний орнамент, отриманий зубчастим штампом, який доповнює інші види заглибленої орнаменталії або утворює самостійні композиції, найбільш частим сюжетом яких є зображення змії. На етапі С II набув поширення шнуровий орнамент, для нанесення якого як штамп використовувалась мотузка, шнур або шнур, намотаний на паличку.

Яма — об'єкт, який часто присутній і досліджується на археологічних пам'ятках. У трипільській культурі на поселеннях виявлено ями для видобутку глини — глинянки, заглиблення, напівземлянки, господарські, зернові, вогнищеві, культові, а на могильниках — поховальні, кенотафи та культові ями. Обстеження культурного шару, який відклався в ямах, дає змогу реконструювати процес її заповнення та з'ясувати призначення.

До списку літератури включено переважно наукові праці, написані в різний час. Запропонований список може видатися надто довгим — понад двісті позицій, але насправді це не більше, як 4—5% від наукових публікацій про культуру Трипілля—Кукутень, виданих за останні 140 років. Із повною бібліографією можна ознайомитися за адресою www.trypillia.com. Їх загальна кількість вимірюється кількома тисячами. Тільки монографій за цей час опубліковано понад 90. Половина з них — російською або українською мовами. В переліку — десятки прізвищ учених. Це зроблено ще й для того, щоб широкому загалу було відомо, скільки людей працювали і працюють над цією проблематикою, адже звичайно на слуху прізвища не більше п'ятьох-сімох дослідників Трипілля.

До списку літератури включені узагальнюючі і монографічні видання, присвячені вивченню як археологічних культур, так і окремих територій їх поширення або культурних варіантів. У кожній із праць є розділи, присвячені історії досліджень та історіографії. При цьому в розділах першого тому «Археології України» містяться короткі дані, а в монографічних дослідженнях та окремих статтях — більш детальне висвітлення цих питань. Персоналії багатьох дослідників можна знайти в «Енциклопедії трипільської цивілізації».

Перелік науково-популярних видань та статей є набагато коротшим. Можливо, статей у періодичних виданнях надруковано і багато, але знайти та визначити, чи варто їх включати до списку, досить складно. Річ у тім, що до пропонованого списку літератури ми не включали праці, написані в жанрі «фольк-хістори», який є поза межами пропонованої книги.

1. Наукові видання

Алексеева И. Л. Курганы эпохи палеометалла в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1992.

Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. — К.: Наук. думка, 1981. — 308 с.

Балабина В. И. Фигурки животных в пластике Кукутени-Триполья. — М.: Старый сад, 1998. — 270 с.

Балабина В. И. К прочтению змеиных изображений спиралевидного орнамента древних земледельцев Европы // ВДИ. — М., 1998. — № 2. — С. 135—151.

Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевцевка на Днестре: К истории ранних земледел.-скотовод. племен на юго-востоке Европы. — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1953. — 460 с.: ил. — (МИА / АН СССР. ИИМК; № 38).

- Бибиков С. Н.* Хозяйственно-экономический комплекс развитого Триполья: (Опыт изуч. первобыт. экономики) // СА. — 1965. — № 1. — С. 48—62.
- Болсуновский К. В.* Символ змея в «Трипольской культуре»: Мифологический этюд. — К., 1905.
- Болсуновский К. В.* Символика эпохи неолита. — К., 1908.
- Бурдо Н. Б.* Антропоморфна теракота трипільської культури // Давня кераміка України. — К., 2001. — С. 85—86.
- Бурдо Н. Б.* Зброя племен культури Трипільля—Кукутень // Військово-історичний альманах. — К., 2001. — № 2(3). — С. 64—69.
- Бурдо Н. Б.* Історія дослідження проблеми походження Трипільля—Кукутень в світлі нових даних // Археологія. — 2003. — № 4. — С. 5—18.
- Бурдо Н. Б.* Особенности керамического комплекса Прекукутень — Триполье А и проблема генезиса трипольской культуры // Stratum plus. — 2001—2002. — № 2. — С. 141—163.
- Відейко М. Ю.* Три епізоди з трипільських воєн // Військово — історичний альманах. — 2002. — № 3. — С. 48—54.
- Відейко М. Ю.* Трипільські протоміста. Історія досліджень. — К.: Академперіодика, 2002. — 140 с.
- Гусев С. О.* Трипільська культура на Україні: Навч. посібник. — Вінниця, 1998. — 70 с.
- Гусев С. О.* Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н. е. — Вінниця, 1995. — 304 с.
- Гусев С. О.* До питання про колесо в трипільській культурі // Археологія. — 1995. — № 1. — С. 69—74.
- Гусев С. О.* Моделі жител трипільської культури // Археологія. — 1996. — № 1. — С. 15—29.
- Давня Історія України: В 3-х т. / Березанська С. С., Гладилін В. М., Гладких М. І., Котова Н. С., Круц В. О.; НАН України. ІА. — К.: Наук. думка, 1997. — Т. 1: Первісне суспільство. — 558 с.
- Даниленко В. М., Шмаглій М. М.* Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи // Археологія: Республ. міжвід. зб. наук. пр. — К., 1972. — Вип. 6. — С. 3—20: іл. — Рез. рос.
- Даниленко В. Н.* Энеолит Украины: Этноист. исслед. / АН УССР. ІА. — К.: Наук. думка, 1974. — 176 с.: ил. — Библиогр. в примеч.: с. 159—175.
- Дергачев В. А.* Кэробунский клад. — Кишинев, 1998.
- Дергачев В. А.* Памятники позднего Триполья: Опыт систематизации / АН МССР. Отд. этнографии и искусствоведения. — Кишинев: Штиинца, 1980. — 206 с.: ил. — Библиогр.: с. 155—171.
- Дергачев В. А., Манзура И. В.* Погребальные комплексы позднего Триполья. — Кишинев: Штиинца, 1991. — 334 с.
- Дергачев В. А.* Два этюда в защиту миграционной концепции // Stratum plus. — 2000. — № 2. — С. 188—236.
- Дудкін В. П., Відейко М. Ю.* Археометричні дослідження трипільської цивілізації // Археометрія та охорона історико-культурної спадщини. — К., 1998. — Вип. 2. — С. 7—28.
- Енциклопедія Трипільської цивілізації. — К.: Укрполіграфмедіа, 2004. — Т. 1. — 574 с.; Т. 2. — 654 с.
- Жураковский Б. С.* Государство и зв'язки трипільських племен Поділля. — Раменское: ООО «ПОЛИ-ГРАФ», 2002. — 115с.
- Заець І. І.* Трипільська культура на Поділлі. — Вінниця, 2001. — 184 с.
- Заець І. І.* Дослідження трипільської культури на Поділлі // Трипільська цивілізація у спадщині України. — К.: Вид. центр «Просвіта», 2003. — С. 281—287.

Заец І. І., Рыжов С. Н. Поселение трипольской культуры Клищев на Южном Буге. — К., 1992. — 177 с.

Заец І. І., Жураківський Б. С. Людина і природа Поділля від кам'яного до раннього залізного віку. — Вінниця, 1999. — 114 с.

Збенович В. Г. Позднетрипольские племена Северного Причерноморья / АН УССР. ИА. — К.: Наук. думка, 1974. — 175 с.: ил.

Збенович В. Г. Оборонні споруди та зброя у племен трипільської культури // Археологія: Республ. міжвід. зб. наук. пр. — К., 1975. — Вип. 15. — С. 32—40.

Збенович В. Г. Поселение Бернашевка на Днестре [Винниц. обл.]: К происхождению трипольской культуры / АН УССР. ИА. — К.: Наук. думка, 1980. — 179 с.: ил.

Збенович В. Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины / АН УССР. ИА. — К.: Наук. думка, 1989. — 224 с.: ил. — Библиогр.: с. 212—221.

Зиньковский К. В. До проблеми трипільського житлобудування // Археологія. — К., 1975. — Вип. 15. — С. 13—22.

Зиньковский К. В., Петренко В. Г. Погребения с охрой в усатовских могильниках. — Советская археология, 1987, № 4. — С. 24—39.

Каталог коллекций научных фондов: Каменный век—энеолит / Бурдо Н. Б., Константинову Л. Ф., Ляшко С. Н., Сон Н. А.; ИА АН УССР. — Препринт. — К., 1991. — 33 с.

Козловська В. Є. Точки трипільської культури біля с. Сушківки на Гуманщині (Розкопи р. 1916) // ТКУ. — К., 1926. — Вип. 1. — С. 43—66: іл. — Рез. фр.

Кол Филипп Л. Модели трансформации культуры: от оседлых земледельцев к скотоводам // РА. — М., 2004. — № 4. — С. 95—103.

Колесников А. Г. Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социальных реконструкций в археологии. — К.: Наук. думка, 1993. — 152 с.

Колеснікова В. А. Відкриття та перші дослідження В. В. Хвойкою трипільських пам'яток (до історії питання) // Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції. — К.: Корвін-прес, 2003. — С. 56—62.

Косаківський В. О. Пізньотрипільське поселення Чечельник на Побужжі // Подільська старовина. — Вінниця, 1993. — С. 97—108.

Конопля В. М. Трипільська культура // Етногенез та етнічна історія Українських Карпат: Археологія та антропологія. — Львів, 1999. — Т. 1. — С. 86—103.

Конопля В. М. Старожитності Волині. — Львів, 1997.

Конькова Л. В., Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы (истоки и развитие в неолите—энеолите). — М.: Эдиториал УРСС, 1998 // Stratum plus. — 2001—2002. — № 2. — С. 615—617.

Коробкова Г. Ф., Семенов С. А. Технология древнейших производств: Мезолит—энеолит. — Ленинград: Наука, 1983. — 256 с.

Коробкова Г. Ф. Хозяйственные комплексы ранних земледельческо-скотоводческих обществ Юга СССР / АН СССР. ИА. — Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1987. — 320 с.

Косаківський В. А., Очеретний В. В., Прилишко В. П. Відбитки тканин на кераміці з пізньотрипільського поселення Ялтушків на Поділлі // Подільська старовина. — Вінниця, 1998. — С. 29—40.

Кочкін І. Т. Трипільські пам'ятки північно-східного Передкарпаття // Галичина. — 1997. — № 1. — С. 5—13.

Кочкін І.Т., Ткачук Т. М. Світогляд трипільських племен Галичини, Поділля і Буковини (етапи В-II — початок С-II) // Українознавчі студії. — 1999. — № 1. — С. 212—238.

Кременецкий К. В. Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины / Ин-т географии АН СССР. — М., 1991. — 193 с.

Кременецкий К. В., Янушевич З. В., Пашкевич Г. О. Палеоботаничні дослідження трипільської культури // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 143—152.

Круц В. А. Позднетрипольские племена Среднего Поднепровья. — К.: Наук. думка, 1977. — 160 с: ил.

Круц В. О. Питання демографії Трипільської культури. — Археологія. — 1993. — № 3. — С. 30—36.

Круц В. Поселення-гіганти трипільської культури в межиріччі Південного Бугу й Дніпра// Трипільська цивілізація у спадщині України. — К.: Вид.центр «Просвіта», 2003. — С. 182—194.

Круц В. О., Чабанюк В. В., Чорновіл Д. К. Ранок землеробського світу. Пам'ятки трипільської культури на Тальнівщині. — К., 2000. — 48 с.

Круц В. А., Корвин-Пиотровский А. Г., Рыжов С. Н. Трипольское поселение-гигант Тальянки. Исследование 2001 г.— К., 2001. — 110 с.

Курінний П. П. Монументальні пам'ятки трипільської культури // ТКУ. — К., 1926. — Вип. 1. — С. 67—96. — Рез. фр.

Лагодовська О. Ф. Усатівська культура та її місце в археологічному минулому України // Вісник АН УРСР. — 1947. — № 6. — С. 47—57.

Линниченко И. А. Сосуды со знаками — из находок на площадках трипольской культуры / Линниченко И. А., Хвойка В. В. // ЗООИД. — Одесса, 1901. — Т. 23. — С. 199—202.

Магура С. С. Дослідження так званої «трипільської культури» [Київ. обл.] // НЗПМК. — 1935. — Кн. 3/4. — С. 104.

Макаренко М. О. Етюди з обсягу трипільської культури // ТКУ / УАН. Всеукр. археол. ком. — К.: УАН, 1926. — Вип. 1. — С. 165—186.

Манзура И. В. Владеющие скипетрами // Stratum plus. — 2000. — № 2. — С. 237—295.

Маркевич В. И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии. — Кишинев: Штиинца, 1981. — 194 с.

Маркевич В. И. Антропоморфизм в художественной керамике культуры Триполье—Кукутень // Памятники древнейшего искусства на территории Молдавии. — Кишинев, 1989. — С. 26—36.

Мовша Т. Г. Нові дані про антропоморфну реалістичну пластику Трипілья // Археологія: Республ. міжвід. зб. наук. пр. — К., 1973. — Вип. 11. — С. 3—21.

Мовша Т. Г. Взаємовідносини Трипілья—Кукутені з синхронними культурами Центральної Європи // Археологія: Республ. міжвід. зб. наук. пр. — К., 1985. — Вип. 51. — С. 22—31

Мовша Т. Г. Зв'язки Трипілья—Кукутені зі степовими енеолітичними культурами: (До проблеми індоєвропеїзації Європи) // ЗНТШ. Праці археологічної комісії. — Львів, 1998. — Т. 235. — С. 111—153.

Мосенкіс Ю. Л. Мова трипільської культури: Джерела, методи, результати реконструкції. — К.: НДІТ і АМ, 2001. — 164 с.

Новицкая М. А. Узорные тканы трипольской культуры // Краткие сообщения ИА АН УССР. — К., 1960. — Вип. 10.

Овчинников Е. В. Модель печі з трипільського поселення Березівка // Археологія. — К., 1994. — № 3. — С. 149—151.

Овчинников Е. Трипільська культура Канівщини // Трипільська цивілізація у спадщині України. — К.: Вид. центр «Просвіта», 2003. — С. 288—299

Острроверхов А. С. Древнейшее археологические стекло Восточной Европы (конец IV тыс. до н. э. — первая половина VII в. до н.э.) // Stratum plus. — 2001—2002. — № 2. — С. 386—411.

Охрімченко Г. В. Населення Волині та Волинського Полісся в праісторичні часи. — Луцьк: Вид-во обласної друкарні, 2003. — 221 с.

Павленко Ю. В. Етновозна ідентичність носіїв трипільської культури // Трипільська цивілізація у спадщині України. — К.: Вид. центр «Просвіта», 2003. — С. 118—137.

Пассек Т. С. Периодизация трипольских поселений (III—II тысячелетия до н. э.). — М.; Л., 1949. — 248 с.: ил. — (МИА / АН СССР. ИИМК; № 10).

Пассек Т. С. Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднепровья. — М.: Изд-во АН СССР, 1961. — 228 с.: ил. — (МИА / АН СССР. ИА; № 84).

Патокова Э. Я. Усатовское поселение и могильники / АН УССР. Одес. археологический музей. — К.: Наук. думка, 1979. — 186 с.: ил. — Библиогр.: с. 181—184.

Патокова Э. Ф., Петренко В. Г., Бурдо Н. Б., Полищук Л. Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. — К., 1989.

Пашкевич Г. О., Відейко М. Ю. Рільництво племен трипільської культури. — К., 2006. — 143с.

Пелецишин М. А. Племена трипільської культури // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. — К., 1974. — С. 130—158.

Пелецишин М. А. Проблеми історії трипільських племен Західної Волині, межиріччя Західного Бугу і Дністра // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. — 1998. — Том ССХХХV. — С.174—192.

Петренко В. Г. Епонімне Усатове та проблема генезису усатівської культури // Трипільська цивілізація у спадщині України. — К., 2003. — С. 135—143.

Петров В. П. Походження українського народу. — К., 1992. — 192 с.

Петрунь В. Ф. К петрографическому определению состава и районов добычи минерального сырья раннеземледельческими племенами Юго-Запада СССР // КСИА АН СССР. — М., 1967. — Вып. 111. — С. 50—59.

Петрунь В. Ф. О белых инкрустационных пастах керамики трипольских и некоторых других памятников территории Украины и сопредельных стран // Stratum plus. — 2000. — № 2. — С. 474—482.

Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья / АН СССР. Сиб. отд-ние. Ин-т истории, филологии и философии. — Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1983. — 145 с.

Попова Т. А. Поливанов Яр. — СПб., 2003.

Рассамакін Ю. Я. Степи Причорномор'я в контексті розвитку перших землеробських суспільств // Археологія. — 2004. — № 2. — С. 3—26.

Рижов С. М. Гончарство племен трипільської культури // Давня кераміка України: Археологічні джерела та реконструкції / НАН України, ІА. — К., 2001. — С. 5—60.

Рижов С. М. Трипільський шар поселення Ріпниця I // Ржищівський археодром: Археологічні дослідження та експериментальні студії 2000—2001 років. — К.: Академперіодика, 2002. — С. 19—40.

Рыжов С. Н. Расписная керамика томашовской локально-хронологической группы трипольской культуры // *Stratum plus*. — Кишинёв, 2000. — № 2. — С. 459—473.

Рыжов С. Н. Позднетрипольские памятники Буго—Днепровского междуречья // *Stratum plus*. — 2001—2002. — № 2. — С. 187—197.

Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита // *СА*. — 1965. — № 1. — С. 24—47: ил.; № 2. — С. 13—33: ил. — Библиогр.: с. 32—33.

Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Восточной Европы. — М.: Изд-во МГУ, 1971. — 142 с.

Рындина Н. В., Энгватова А. В. Опыт планиграфического анализа кремневых орудий трипольского поселения Друцы I. — Раннеземледельческие поселения — гиганты трипольской культуры на Украине. — К., 1990. — С. 108—114.

Скакун Н. Н. К вопросу о кремнеобрабатывающем производстве эпохи энеолита в юго-восточной Европе // *Археология*. — 1996. — № 3. — С. 124—128.

Сорокин В. Я. Орудия труда и хозяйство племен среднего Триполья Днестровско-Прутского междуречья. — Кишинев, 1991. — 161 с.

Сорокин В. Я. О связях племен культуры Прекукутени-Триполье А с обществами культур Карпатского бассейна // *Материалы и исследования по археологии и этнографии Молдовы*. — Chişinău. 1992. — С. 138—155.

Сохацький М. П. Археологічні роботи Борщівського краєзнавчого музею у 1991—1993 рр. // *Літопис Борщівщини*. — 1993. — Вип. 3. — С. 10—22.

Сохацький М. П. Дослідження археологічної експедиції Борщівського краєзнавчого музею в печері Вертеба у 1996—1998 роках // *Літопис Борщівщини*. — 2000. — Вип. 9. — С. 3—10.

Спицин А. А. Раскопки глиняных площадок близ с. Колодистого в Киевской губ. // *ИАК*. — СПб., 1904. — Вып. 12. — С. 87—118.

Ткачук Т. М. Конец этапа С1 и начало СII трипольской культуры Верхнего Поднестровья (на материалах поселения Бильшивцы) // *Stratum plus*. — 2001—2002. — № 2. — С. 196—217.

Ткачук Т. Печера Вертеба та її значення для дослідження культурно-історичних процесів у середовищі трипільської культури Пруто-Дністровського межиріччя // *Трипільська цивілізація у спадщині України*. — К.: Вид. центр «Просвіта», 2003. — С. 307—314.

Ткачук Т. М. Трипільський орнамент та змінені стани свідомості // <http://www.mesogaia.il.if.ua/index.htm>

Ткачук Т. М., Мельник Я. Г. Семіотичний аналіз трипільсько-кукутенських знакових систем (мальований посуд). — Івано-Франківськ: Плай, 2000. — 238 с.

Ткачук Т. Знакові системи Трипільсько-кукутенської культурно-історичної спільності (мальований посуд). — Вінниця: Нова книга, 2005. — Ч. I—II.

Трипільський світ. Каталог художньо-археологічної виставки. — К., 1993.

Український літопис вбрання: Книга-альбом / Упоряд., авт. тексту, худож. реконструкції Зінаїда Васіна. — К.: Мистецтво, 2003. — Т. 1: 11 000 років до н. е. — XIII ст. н. е.: Наук.-худож. реконструкції. — 448 с.: іл.

Хвойка В. Древние обитатели Среднего Приднепровья и их культура в доисторические времена. — К., 1913.

Хвойка В. Каменный век Среднего Приднепровья // *Тр. XI Археологического съезда в Киеве в 1899 году*. — М., 1901. — Т. 1. — С. 730—812.

Хвойка В. Раскопки глиняных площадок у с. Крутобородинцы Летичевского уезда Подольской губернии и вблизи с. Веремье Киевской губ. // Тр. Московского археологического о-ва. — М., 1909. — Т. 22. — Вып. 2. — С. 281—309.

Цвек Е. В. Восточно—трипольская культура и контакты ее населения с энеолитическими племенами Поднестровья // *Stratum plus*. — 2001—2002. — № 2. — С. 170—178.

Цвек О. В. Гончарство племен трипільської культури. — К., 2005.

Цибесков В. П. Обряд «поїння землі» та культ місяця в ідеологічних уявленнях трипільських племен // *Археологія: Республ. міжвід. зб. наук. пр.* — К., 1984. — Вип. 47. — С. 13—24.

Чабанюк В. В. Досліди з моделювання трипільського житлобудування // Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції. — К.: Корвін-Прес, 2003. — С. 183—189.

Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // *Энеолит СССР*. — М., 1982. — С. 166—347.

Черныш К. К. Ранньотрипільське поселення Ленківці на Середньому Дністрі. — К., 1959.

Шишкін К. В. З практики дешифрування аерофотознімків у археологічних цілях // *Археологія*. — К., 1973. — Вип. 10. — С. 32—41:

Шишкін К. В. Планування трипільських поселень за даними аерофотозйомки [Черкас. обл.] // *Археологія*:— К., 1985. — Вип. 52. — С. 72—77.

Шмаглій Н. М., Видейко М. Ю. Майданецьке — трипольський протогород // *Stratum plus*. — 2001—2002. — № 2. — С. 44—140.

Шмаглій М. М. Великі трипільські поселення і проблема ранніх форм урбанізації. — К.: МП Тираж, 2001. — 129 с.

Шмаглій М. М., Дудкін В. П., Зіньковський К. В. Про комплексне вивчення трипільських поселень. — *Археологія*, 1973. — Вип.10. — С. 23—31.

Шмит М. Из исследований контактов между культурами шаровидных амфор и позднего Триполья // *Stratum plus*. — 2001—2002. — № 2. — С. 246—259.

Штерн Э. Р. Доисторическая греческая культура на юге России // Тр. XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г. — М., 1906. — Т. 1. — С. 9—95.

Якубенко О. О. Моделі жител з трипільських колекцій музею // *Нац. музей історії України: його фундатори та колекції: Темат. зб. наук. пр.* — К., 1999. — С. 86—111: іл.

Якубенко О. Трипільська колекція Вікентія Хвойки у зібранні Національного музею історії України. Зберігання, вивчення та використання // Трипільська цивілізація у спадщині України. — К.: Вид. центр «Просвіта», 2003. — С. 56—70.

Янушевич З. В. Культурные растения Северного Причерноморья: Палеозотоботанические исследования. — Кишинев: Штиинца, 1986. — 92 с.

Balcer B. Wytwyrzość narzędzi krzemienych w neolicie ziem Polski. — Warszawa, 1983.

Burdo N. B. The influence of Western and Central Carpathian region cultures in the materials of the final monuments of Tripolje A in the Middle Dniester territory // *Acta Archeologica Carpathica*. — 2001. — Т.36. — S. 5—38.

Childe V. G. Shipenitzki. A late Neolithic station with painted pottery in Bukowina // *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. — 1923. — 53. — P. 263—288.

- Cucuteni*. The last Great chalcolithic civilization of Europe. — Bucharest, 1997.
- Cynkalowski A.* Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. — Warszawa, 1961. — 265 s.
- Dumitrescu V.* Arta Culturii Cucuteni. — Bucuresti, 1980.
- Ellis L.* The Cucuteni-Tripolye culture. A Study of Technology and origins of Complex Society // BAR International Series. — 1984. — 217.
- Gaydarska B.* Application of GIS in settlement archaeology: an integrated approach to prehistoric subsistence strategies // Трипільські поселення-гіганти. Матеріали міжнародної конференції. — К.: Корвин-Прес. — P. 212—215.
- Gimbutas M.* The Civilization of the Goddess — the World of Old Europe. — 1991.
- Gimbutas M.* The Language of the Goddess: Sacred Images and Symbols of Old Europe. — 1989.
- Haarman H.* The Challenge of the Abstract Mind: Symbols, Signs and Notational Systems in European Prehistory // Signs of Civilization. — International Symposium on the Neolithic Symbol System of Southern Europe. — Exhibition catalogue. — Novi Sad, 2004.
- Hadaczek K.* La colonie industrielle de Koszyłowce de L'epoque e neolithique: Album des fouilles. — Leopold, 1914. — 19 p., 33 tabl.
- Himner M.* Etude sur la civilisation premyceniene dans le bassin de la Mer Noire apres des fouilles personnelles // Swiatowit. — Warszawa, 1933. — T. 14. — S. 26—163.
- Jastrzębski S.* Kultura Cucuteni-Trypolie i jej osadnictwo na wyszynie Wołyńskiej. — Lublin, 1989.
- Kadrow S.* Mutual contacts between Central European and Tripolyan culture circles in Neolithic // Галич в доісторії і середньовіччі. — Галич, 2003. — С. 24—28.
- Kadrow S., Sokhachy M., Tkachuk T., Trela E.* Sprawozdanie ze studiow i analiz materialow zabytkowych z Bilcza Zlotego znajdujacych sie w zbiorach Muzeum Archeologicznego w Krakowie // Materiały archeologiczne. — 2003. — T. 34. — S. 53—143.
- Kandyba O.* Kamenne nastroj neolithicke malowane keramiky v Halici // Obzor Praehistoricky. — 1930—1935. — Vol. 9. — P. 32—56.
- Kandyba O.* Schipenitz: Kunst und Gerfte eines neolithischen Dorfes. — Leipzig; Wien, 1937.
- Kozłowski L.* Budowle kultury ceramiki malowanej w swielte badan przeprowadzonych w Koszyłowcach, Niezwiskach I Buczaczu. — Lwow: T.P.N.P., 1930.
- Majewski K.* Studia nad kultura Trypilska // Archeologia. — Wroclaw, 1947. — № 1.
- Mantu C.M.* Cultura Cucuteni. Evolutie, cronologie, legaturi. — Piatra-Neamt, 1998.
- Monah D.* Plastica antropomorfa a culturii Cucuteni-Tripolie. — Piatra Neamt, 1997.
- Passek T.* La ceramique tripolienne. — M.; L., 1935. — 165 p. — (Bul. de L'Acad. de la culture marer. / ГАИМК; Fasc. 122.).
- Petrougne V.F.* Petrographical-lithological characteristics of stone materials from Late-Tripolye cemeteries of Sofievka type // Baltic-Pontic Studies. — Vol. 3. — Poznan, 1995. — P. 190—199.
- Pogol'eva A. P.* Die Statuetten Tripolje-Kultur // Beitrage zur Allgemeinen und Vergleichenden Archaeologie. — Berlin, 1985. — Bd. 7.

Sorokin V. Ja. Aspectul regional cucutenian Drăgușeni-Jura. — Piatra Neamț, 2002. — (Bibliotheca Memoriae Antriquitatis; XI).

Sorokin V. Ja. Civilizațiile eneolitice din Moldova. — Chișinău, 1994.

Sulimirski T. Prehistoric Russia. — London, 1970.

Sulimirski T. Copper Hoard from Horodnica on the Dniester // Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft. — Wien, 1961. — T. 41. — P. 91—97.

Tkachuk T. M. The Koshylivtsy group as a synthesis of the Tripolye and Polgar traditions // The western border area of the Tripolye culture // Baltic-Pontic Studies. — 2000. — Vol. 9. — P. 69—86.

Videiko M. Yu. Archaeological characteristics of the Sofievka-type cemeteries // Baltic-Pontic Studies. — 1996. — Vol. 3. — P. 15—134.

Videiko M. Yu. Die Crowsiedlungen der Tripoll'e—Kultur in der Ukraine // Eurasia Antiqua.—1996.— N 1.— P. 46—80.

Videiko M. Yu. Radiocarbon dating chronology of the Late Tripolye culture // Baltic-Pontic Studies. — 1999. — Vol. 7. — P. 34—71.

Videiko M. Yu. Tripolye and the cultures of Central Europe: facts and character of interactions: 4200—2750 BC // Baltic-Pontic Studies. — 2000. — Vol. 9. — P. 13—68.

Videiko M. Yu. Tripolye — «pastoral» contacts. Facts and character of interactions // Baltic-Pontic Studies. — 1994. — Vol. 2. — P. 5—28.

Zbenovich V. G. The Tripolye culture: Centenary of Research // Journal of World Prehistory. — 1996. — 199—241.

2. Науково-популярні видання та статті

Відейко М. Ю. Трипільці — давні хлібороби України. — У кн. Діти Сонця. — К., 2001. — 81 с.

Відейко М. Ю. Трипільська цивілізація. — К.: Академперіодика, 2002. — 142 с.

Відейко М. Ю. Трипільська цивілізація. — К.: Академперіодика, 2003. — 2-е вид. — 184 с.

Відейко М. Ю. Путешествие в трипольский мир. — Николаев: Возможности Киммерии, 2005. — 212 с.

Глазычев В. Л. Зарождение зодчества. — М.: Стройиздат, 1983. — 126 с.

Круц В. О. Поселення-гіганти // Пам'ятки України. — 1986. — № 1. — С. 19—22.

Лассек Т. С. Трипільська культура: Наук.-попул. нарис / АН УРСР. ІА. — К.: Вид-во АН УРСР, 1941. — 84 с.: іл. — Бібліогр.: с. 82—83.

Черняков І. Т. Вікентій Хвойка. — К., 2006. — 199 с.

Зміст

Вступ	3
Про що розповідає ця книжка	8
Трипільська культура в давній історії України	11
Трипільська спадщина	30
На межі епох	61
Створення трипільського світу	89
Слава та велич трипільської землі	109
Розвіяні вітром	145
Шлях до цивілізації	171
Східний форпост цивілізації Старої Європи	231
Сакральний світ та магічний простір Трипілля	263
Священна мова	322
Хто такі трипільці	340
У пошуках золотого віку	379
Археологічний словник	386
Література	406

БУРДО Наталія Борисівна
ВІДЕЙКО Михайло Юрійович

ТРИПІЛЬСЬКА КУЛЬТУРА

Спогади про золотий вік

Головний редактор *Н. Є. Фоміна*
Відповідальна за випуск *А. М. Гопаченко*
Художній редактор *Б. П. Бублик*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *І. Л. Цибульник*
Коректор *Р. Є. Панченко*

Підписано до друку 03.10.07. Формат 60×90^{1/16}.
Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний.
Умов. друк. арк. 25,0. Умов. фарбовідб. 36,50. Облік.-вид. арк. 37,20.
Тираж 10 000 прим. Замовлення № 7-977.

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 502 від 21.06.2001 р.

ТОВ «Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 683 від 21.11.2001 р.

61057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет магазин
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ВАТ «Харківська книжкова фабрика «Глобус»»,
61012, Харків, вул. Енгельса, 11
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 1626 від 22.12.2003 р.